

Hrvatski jezik u izdanjima riječke tiskare Karletzky

Holjevac, Sanja

Doctoral thesis / Disertacija

2010

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:188:258663>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International/Imenovanje-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-05**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka Library - SVKRI Repository](#)

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET U RIJECI

Sanja Holjevac

HRVATSKI JEZIK U IZDANJIMA RIJEČKE
TISKARE KARLETZKY

DOKTORSKI RAD

Rijeka, 2010.

SADRŽAJ

I.	UVOD	2
II.	METODOLOGIJA	5
III.	TISKARA KARLETZKY – PRVA NOVOVJEKA	
	RIJEČKA TISKARA	14
III. 1.	Društveno-politički i kulturni kontekst nastanka i djelovanja riječke tiskare Karletzky.....	14
III. 2.	Tiskarstvo i izdavaštvo u Rijeci od 1779. do konca 19. stoljeća s osobitim obzirom na hrvatska izdanja	21
III. 3.	Riječka tiskara Karletzky – osnutak i djelovanje.....	36
IV.	IZDANJA TISKARE KARLETZKY	
	NA HRVATSKOME JEZIKU	53
V.	JEZIČNA RAŠČLAMBA IZDANJA TISKARE KARLETZKY	
	NA HRVATSKOME JEZIKU	95
V. 1.	Slovopis i pravopis	95
V. 1. 1.	Opće značajke hrvatske slovopisne i pravopisne povijesti koncem 18. i u 19. stoljeću.....	95
V. 1. 2.	Grafijska rješenja u izdanjima riječke tiskare Karletzky	102
V. 1. 3.	Pravopisne značajke.....	142
V. 2.	Jezične značajke	159
V. 2. 1.	Fonološke značajke.....	159
V. 2. 2.	Morfološke značajke.....	181
V. 2. 3.	Sintaktičke značajke.....	205
VI.	ZAKLJUČAK	225
VII.	LITERATURA	242
VIII.	SLIKOVNI PRILOZI	255
IX.	SAŽETAK	280
X.	SUMMARY	281

I. UVOD

Nakon djelatnosti Kožičičeve glagoljske tiskare (1530. – 1531.) tiskarska se djelatnost u tadašnjoj Rijeci obnavlja koncem 18. stoljeća, točno 1779. godine, osnivanjem tiskare Karletzky. U više od sto godina rada, od kojih je neko vrijeme bila i jedina tiskara u tome gradu (tada uz desnu stranu ušća Rječine uvrh Riječkoga zaljeva), u njoj je latinicom otisnut velik broj izdanja različita tipa na nekoliko jezika – latinskome, talijanskome, hrvatskome, mađarskome, njemačkome.

Uz izdanja na tim spomenutim jezicima, i ona napisana hrvatskim jezikom predstavljaju važnu građu za istraživanje različitih područja hrvatske povijesti, a ponajprije lokalne – riječke povijesti, što su uočili i dosadašnji istraživači obuhvaćajući djelatnost te tiskare u svojim istraživanjima riječke kulturne i književne povijesti, uključujući i povijest tiskarstva i izdavaštva.

Osobito su, međutim, izdanja napisana hrvatskim jezikom važna i za istraživanje povijesti hrvatskoga književnog jezika i standardizacijskih procesa od konca 18. do pred konac 19. stoljeća, s kojega gledišta, osim kraćih općih zapažanja, dosad nisu sustavno analizirana.

Radi se, naime, o presudnome razdoblju u povijesti hrvatskoga književnog jezika koje obilježavaju traganja za najpogodnijim načinima njegova oblikovanja i standardiziranja na štokavskoj osnovici, odnosno odabir najprikladnijega književnojezičnoga izraza za čitav nacionalni prostor, što, između ostaloga, podrazumijeva i konačni odabir narječne osnove te njezino učvršćivanje na cijelome nacionalnome prostoru. Prema u kroatistici prihvaćenoj periodizaciji, koju je 70-ih godina 20. stoljeća postavio Dalibor Brozović,¹ ono obuhvaća prva dva perioda standardnoga razdoblja hrvatske književnojezične povijesti: 1. od sredine 18. stoljeća do hrvatskoga narodnog preporoda i 2. od hrvatskoga narodnog preporoda do konca 19. stoljeća.²

Ovo je istraživanje poduzeto pod pretpostavkom da će jezična analiza hrvatskim jezikom napisanih izdanja otisnutih u tiskari Karletzky pružiti podatke temeljem kojih će se moći dodatno osvijetliti književnojezična pitanja u hrvatskoj književnojezičnoj povijesti 19. stoljeća i pratiti razvojni procesi unutar hrvatskoga jezika u razdoblju od konca 18. do konca 19. stoljeća, i to na korpusu tekstova nastalih na, u tome razdoblju ipak u izgrađivanju

¹ Usp. npr. Brozović 1970: 127-153; Brozović 2006: 155-278.

² U ukupnome razvoju hrvatskoga književnoga jezika to su četvrti i peti period (usp. Milan Moguš, *Povijesni pregled hrvatskoga književnog jezika* u: Babić i dr. 1991: 42-58).

hrvatskoga jezičnog standarda perifernijemu (izuzevši nastojanja Frana Kurelca, odnosno riječke filološke škole), sjevernojadranskome prostoru.

Osobito je pritom neizostavna uloga što ju je tiskara Karletzky objavljivanjem izdanja na hrvatskome jeziku odigrala na stranim znatnim jezičnim i političkim utjecajima izloženu cijelome riječkom području.

Opravdano je stoga ta izdanja istražiti kao korpus hrvatskim jezikom pisanih različitih vrsta tiskovina otisnutih u istoj tiskari u razdoblju od konca 18. do pred konac 19. stoljeća, na kojemu se mogu pratiti jezične, grafijske i pravopisne mijene te temeljna pitanja hrvatske književnojezične povijesti tijekom 19. stoljeća.

Isto ih je tako potrebno promotriti i u kontekstu opće književnojezične situacije u Hrvatskoj u to vrijeme kako bi se upotpunila dosadašnja saznanja o tome važnome razdoblju hrvatske književnojezične i standardnojezične prošlosti.

Osnovni je stoga cilj ovoga doktorskoga rada utvrditi ulogu i značenje djelatnosti tiskare Karletzky u riječkoj i uopće hrvatskoj kulturnoj povijesti, osobito tiskarskoj i jezičnoj, te u kontekstu istraživanja hrvatske književnojezične povijesti utvrditi jezične značajke hrvatskim jezikom pisanih tekstova objavljivanih tijekom njezina stoljetnoga djelovanja, i to kako bi se dobila cjelovitija, na jezičnoj analizi dostupnih tekstova utemeljena, slika povijesti hrvatskoga književnog jezika i standardizacijskih procesa u 19. stoljeću.

Analizom se, naime, tih izdanja standardizacijski procesi hrvatskoga jezika i učvršćivanje štokavske osnovice mogu pratiti i na izdanjima namijenjenima ponajprije neštokavskom, u najvećoj mjeri čakavskom području.

Također se na tekstovima otisnutima u preporodnome i poslijepreporodnome razdoblju može pratiti stupanj primjene preporodnih načela, ali i utjecaji tadašnje književnojezične stvarnosti (npr. polemike između filoloških škola, odnosno različite književnojezične koncepcije) na oblikovanje književnojezičnoga izraza u onim pitanjima koja je preporod ostavio neriješenima.

Hrvatska izdanja tiskare Karletzky pored praćenja značajki gramatičkoga, grafijskoga i pravopisnoga sustava unutar stogodišnjega razdoblja, svojim repertoarom izdanja omogućuju razmatranje pitanja polivalentosti i funkcionalnostilske raslojenosti hrvatskoga književnog jezika prije njegove konačne standardizacije te njegova kontinuiteta.

Budući da su u Rijeci od polovice 19. stoljeća hrvatska izdanja tiskana i u drugim tiskarama, nastavak bi ovdje poduzetoga istraživanja podrazumijevao uključivanje i tih izdanja u korpus građe za istraživanje hrvatske književnojezične i standardnojezične povijesti.

Za ovu prigodu provedena jezikoslovna analiza trebala bi stoga predstavljati dio budućega sveobuhvatnijega jezikoslovnog istraživanja *fluminensie croatice* 19. stoljeća u okviru istraživanja hrvatske književnojezične povijesti i standardizacijskih procesa u tome razdoblju.

II. METODOLOGIJA

Odabir teme i cilj rada

Pri odabiru je teme ovoga rada ključno bilo nekoliko čimbenika. Jedan je od njih činjenica da je osnivanje tiskare Karletzky nezaobilazan čin u kulturnoj povijesti Rijeke jer svjedoči o ponovnoj uključenosti toga grada, u 16. stoljeću sjedišta glagoljaške tiskare Šimuna Kožičića Benje, u civilizacijske doseg moderne Europe, što tiskarstvo, kao sredstvo širenja pismenosti i intelektualnih obzora jest još od Gutenbergova izuma tiskarskoga stroja. Tiskarska je djelatnost u gradu Rijeci obnovljena 1779. godine osnivanjem tiskare Karletzky, koja je u tome gradu djelovala sve do pred konac 19. stoljeća i tiskala različite vrste tiskovina na više jezika, što je bilo uvjetovano i administrativno-političkim statusom Rijeke u tome razdoblju.

Dodatno ta djelatnost dobiva na važnosti činjenicom da je sve do polovice 19. st. to bila jedina tiskara u gradu, što znači i jedina koja je tiskala izdanja na hrvatskome jeziku. Taj drugi po redu čimbenik usmjerio je odabir teme na izdavačku djelatnost tiskare na hrvatskome jeziku, koja je nezaobilazan čimbenik ne samo često stranim jezičnim utjecajima, pa i stranim službenim jezicima obilježene povijesti Rijeke nego i povijesti hrvatskoga književnog jezika.

Rad tiskare Karletzky poklapa se, naime, s razdobljem hrvatske književnojezične povijesti obilježenim pojačanim nastojanjima i konkretnim aktivnostima na konačnome odabiru i oblikovanju zajedničkoga hrvatskoga jezičnog standarda na još prije odabranoj štokavskoj osnovici, ali i na književnojezičnoj tradiciji dopreporodnih hrvatskih književnih jezika.³ Spoznaja da su izdanja tiskare Karletzky na hrvatskome jeziku vrijedna građa i za istraživanje povijesti hrvatskoga književnog jezika i standardizacijskih procesa odredila je stoga i konačan odabir teme rada: *hrvatski jezik u izdanjima riječke tiskare Karletzky*.

Cilj je rada prikazati djelatnost tiskare Karletzky s posebnim naglaskom na hrvatskim izdanjima te utvrditi njezino značenje u riječkoj i uopće hrvatskoj kulturnoj povijesti, a zatim na temelju provedene jezikoslovne analize utvrditi značajke hrvatskoga jezika u tim tiskovinama, i to na odabranim relevantnim jezičnim elementima na fonološkoj, morfološkoj i sintaktičkoj razini, s posebnim naglaskom na analizi u to vrijeme ključnih pitanja vezanih uz oblikovanje slovopisa i pravopisa hrvatskoga jezika. Cilj je jezikoslovne analize dobiti

³ U jezikoslovnoj terminologiji razlikujemo *hrvatski književni jezik*, koji čini "ukupnost (predstandardnih) hrvatskih književnih jezika" (Hudeček 2003: 14), od *standardnoga jezika* (usp. Brozović 1970: 28; 127-158).

podatke koji će upotpuniti sliku o povijesti hrvatskoga književnog jezika i standardizacijskih procesa od konca 18. do konca 19. stoljeća podacima o jeziku izdanja nastalih i namijenjenih ponajprije sjevernojadranskomu, dakle čakavskomu hrvatskom prostoru.

U tiskari Karletzky objavljujane su tiskovine različita tipa, u najvećoj mjeri nabožna literatura, no i školski priručnici, medicinsko-poučna djela, oglasi, proglašaji, govori, školska izvješća, pravna i književna djela itd., stoga pri utvrđivanju značajki književnojezičnoga izraza u vidu valja imati i pripadnost analiziranih tekstova pojedinomu funkcionalnom stilu.

Jezičnom bi se raščlambom trebali dobiti podatci relevantni za razmatranje razdoblja hrvatske književnojezične povijesti i standardizacijskih procesa od konca 18. do pred konac 19. stoljeća. Budući da istraživanje obuhvaća izdanja otisnuta u razdoblju od jednoga stoljeća, pokrivajući pritom najvećim dijelom u hrvatskoj književnojezičnoj povijesti osobito važno 19. stoljeće, očekuje se da će jezičnom analizom dobiveni podatci omogućiti razmatranje analiziranih tekstova u kontekstu vanjske i unutrašnje povijest hrvatskoga književnog jezika razmatranoga razdoblja i standardizacijskih procesa.

Utvrđivanjem jezičnih značajki tekstova nastalih u razdoblju od konca 18. do pred konac 19. st. zapravo će se utvrđivati horizontalni presjek jezične stvarnosti toga vremena na vertikalnoj hrvatskoj jezičnoj dijakronijskoj osi, dakle sinkronijsko stanje unutar jednoga, i to stogodišnjega segmenta hrvatske jezične okomice.

Očekuje se i da će rezultati istraživanja u završnome dijelu rada omogućiti utvrđivanje mjesta i uloge djelatnosti tiskare Karletzky u hrvatskoj kulturnoj i književnojezičnoj povijesti, donošenje zaključaka o jezičnim i stilskim značajkama hrvatskoga jezika u izdanjima tiskare Karletzky te osvjetljavanje mjesta sjevernojadranskoga hrvatskog prostora u procesima standardizacije hrvatskoga jezika.

Realizacijom bi postavljenih ciljeva i zadataka ovaj doktorski rad trebao pridonijeti istraživanjima hrvatske književnojezične povijesti uključivanjem u građu za njezino istraživanje za razdoblje od konca 18. do pred konac 19. stoljeća jednoga zaokruženoga, dosad sustavno i cjelovito jezikoslovno neistražena korpusa objavljena u jednoj tiskari koji obuhvaća izdanja različita tipa.

Jezična analiza toga korpusa poduzeta je kao prilog potpunijemu poznavanju povijesti hrvatskoga književnog jezika i njegove standardizacije u neposrednome dopreporodnome, preporodnome i neposrednome poslijepreporodnome razdoblju književnojezične povijesti i početak je sveobuhvatnijega istraživanja koje bi trebalo slijediti, i to širenjem korpusa te uključivanjem većega broja istraživača.

Rad bi trebao pridonijeti i boljemu poznavanju riječke povijesti, osobito jezičnih pitanja u kontekstu mađarizacijom, germanizacijom, i talijanizacijom obilježene tadašnje riječke stvarnosti, a u tome smislu i utvrđivanju uloge tiskare Karletzky u očuvanju hrvatskoga jezika i u politički nepovoljnim okolnostima.

Kako hrvatska izdanja tiskare Karletzky dosad, osim pojedinačnih pristupa, nisu bila predmetom sustavna i cjelovita jezikoslovnoga istraživanja, ovaj bi rad trebao biti i doprinos potpunijemu osvjetljavanju hrvatske književnojezične povijesti 19. st. i prilog opisu povijesti hrvatskoga književnoga jezika i njegove standardizacije.

Korpus

Korpus su za ovo istraživanje činila hrvatskim jezikom napisana izdanja tiskare Karletzky tiskana u razdoblju od 1790. do 1878. godine, i to ona koja su nam bila dostupna u izvorniku, u ispisu digitalizirana formata te najčešće u fotokopijama s mikrofilma, a do danas su sačuvana u hrvatskim knjižnicama, muzejima i arhivima.⁴

Iznimno su za neka izdanja do kojih nismo uspjeli doći pregledani i zapisi objavljeni u literaturi, što je uvijek posebno istaknuto. Tako su za slabo zastupljeno razdoblje konca 30-ih godina 19. stoljeća pregledani u literaturi objavljeni necjeloviti zapisi triju prigodnica iz 1839. – 1840., što je u radu posebno istaknuto i obilježeno zvjezdicom uz naslov izdanja i/ili broj stranice.

Ti zapisi sadrže samo cjelovit naslov izdanja i tekst prve i zadnje kitice dviju prigodnica, odnosno prva četiri i zadnja četiri stiha jedne prigodnice. Razlog je uključivanju spomenutih zapisa u korpus činjenica da nam baš za razdoblje od 1836. do 1848. nedostaju izvorni tekstovi, a upravo to je razdoblje nakon objavljivanja Gajeva članka *Pravopisz* (1835.), dakle pogodno za razmatranje pitanja početka primjene reformirane latinice s dijakritičkim znakovima kakvima se i danas služimo. Navedeni tekstovi objavljeni u literaturi uključeni su u analizu kao pouzdani prijepisi izvornika, a s obzirom na svoj opseg i broj primjera kao ograničavajući faktor poslužili su samo u analizi grafije i dijelom u analizi pravopisa, a za ostale značajke samo iznimno.

U vezi je s korpusom izdanja za analizu zaseban pristup zahtijevala i knjiga *O svetoj Stošiji mučenici* (1878.). Budući da je djelo troslojne strukture, to je odredilo i metodologiju

⁴ Ponešto se od tih izdanja nalazi i u inozemnim knjižnicama, a neka su u digitaliziranu obliku dostupna na internetskim stranicama, kao npr. na adresi: <http://books.google.hr>; <http://books.google.com>.

njegove jezične analize te odabir korpusa. Najveći dio knjige (str. 7 – 28) čine tekstovi (B) posvećeni svetoj Stošiji, svetom Donatu i svetom Šimunu napisani, što u Predgovoru navodi i sam priređivač i *izdavaatelj* don Mate Ivčević, štokavskom ikavicom kakvom ih je 1836. ili 1837. oblikovao priređivačev brat Vicko Ivčević. U Predgovoru se pritom ne očituje o grafijskome i pravopisnome redigiranju tih tekstova u skladu s tadašnjim pravilima, premda ono jest provedeno. Na to, osim uporabe postpreporodnoga slovopisa upućuje i činjenica da u vrijeme za koje se pretpostavlja nastanak tih tekstova Gajeva slovna reforma u zadarskome krugu još nije bila prihvaćena. U analizi ih izostavljamo, uz napomenu da svjedoče o očuvanju, ali i uporabi štokavskoga ikavskoga književnog jezika i u vrijeme kada je jekavska osnovica hrvatskomu standardu već dugo bila prihvaćena i na području djelovanja zadarske filološke škole. Drugi jezični sloj čine Predgovor i popratne bilješke (str. 29, 39 – 50) don Mate Ivčevića (A), izdavača i priređivača knjige, oblikovani jekavskom novoštokavštinom i tada uvriježenom grafijom pa je taj dio knjige i najpouzdaniji kao predložak za analizu kojoj je cilj utvrditi značajke grafije i jezika upravo vremena u kojemu je to izdanje objavljeno. Treći sloj čini devet *Štenja na blagdan preslavne i svete mučenice Stošije* (C), kako priređivač navodi – pretisnutoga i ponešto, no ne i potpuno grafijski redigiranoga izvornoga rukopisa iz 17. stoljeća pa i taj dio izostavljamo iz analize jer nam nije moguće utvrditi doseg i sustavnost grafijskoga redigiranja te jer izlazi iz vremenskoga okvira obuhvaćena ovim radom, a bit će analiziran drugom prigodom.

Svojom se izrazito heterogenom jezičnom strukturom s pretežitim čakavskim elementima iz korpusa izdvaja letak *Sipak i diraka, alli glogovina* (1836.). Njegove se značajke komentiraju usput, osim grafijskih koje se uključuju u analizu kao potvrda uporabe grafijskih rješenja različitih od ostalih izdanja. Ograničenje u analizi ovoga teksta predstavlja upravo vrlo neusustavljena grafija pa neke pojave na fonološkoj razini nije moguće sigurno utvrditi, a ograničavajući je faktor pritom i mali broj primjera. Kako je to jedini dosad poznati tekst na hrvatskome jeziku otisnut u Rijeci 1836., usto i dvojezičan: hrvatsko-talijanski, navodimo ga iz kulturološko-lingvističkih razloga, a komentiramo obično u podrubnim bilješkama.

Pri analizi školskih izvješća koja su u prvome dijelu (A) sadržavala znanstvene rasprave nastavnika, a u drugome dijelu (B) sâmo izvješće za određenu školsku godinu pokazalo se da valja voditi računa i o autorskoj jezičnoj redakciji, stoga se eventualne razlike u tim dvama dijelovima posebno ističu.

Iz praktičnih se razloga, osim iznimno, u navođenju primjera za knjige i druga višestranična izdanja navode primjeri samo s izvorno numeriranih stranica premda su

analizom bile obuhvaćene i nenumerirane stranice naslovnica, predgovora, posveta, kazala i sl. Samo nekoliko u cjelini nenumeriranih izdanja ili pojedinih stranica numerirani su za potrebe ovoga rada.

Dio je korpusa koji čine izdanja opsega do tridesetak stranica analiziran u potpunosti, a na dijelu koji čine izdanja opsežnija od toga analiza je napravljena na ograničenu korpusu stranica pa je stoga njezin rezultat opća slika slovopisno-pravopisnih i jezičnih značajki, što znači da su neke slabije zastupljene pojave mogle ostati nezabilježene. U svim su dostupnim izdanjima analizirane odabrane iste jezične značajke važne u razmatranju hrvatske književnojezične povijesti i standardizacijskih procesa od konca 18. i u 19. stoljeću.

Pri analizi se jezičnih značajki ovoga korpusa vodilo računa o njegovoj i kronološki i književnojezično dvodijelnoj strukturi, odnosno o pripadnosti korpusu: a) dopreporodnih te b) preporodnih i poslijepreporodnih izdanja. Građa kojom pritom raspoložemo uvjetovala je da u prvu grupu ulaze izdanja objavljena od 1790. do 1831. godine, a u drugu grupu ulaze izdanja objavljena od 1848. do 1878. godine, uz napomenu da je iz razdoblja 1832. – 1848. dosad poznato tek nekoliko kraćih formi – letaka i prigodnica.⁵ Poveznicu među tim dvjema grupama izdanja čini upravo hrvatski jezik kojim su napisane.

U analizi grafije obuhvaćena su sva dostupna nam izdanja, a u ostalim su analizama neka izdanja izostavljena što će se komentirati usput.

Sukladno upravo iznesenim dodatnim objašnjenjima, korpus za ovo istraživanje činila su sljedeća izdanja tiskare Karletzky na hrvatskome jeziku:

PKP 1790.⁶ *Pisme kojese pivaju pod svetom missom zajedno s'pismom prid pridiku*

L 1796. *Letanie mukke, i smarti Isukerstove*

PU 1800. *Pokornik uppuchjen za dobro, i spasonosno ispoviditise*

VNK 1804. *Varhu Navlaćenja Kravokozica*

PBDM 1813. *Placs Blaxene Divice Marie*

MK 1815. *Mali katekizmus s'pitanji i odgovori*

SK 1818. *Sridnji iliti pokratcheni katekizmus*

KI 1819. *Knjixica-imên*

EE 1824. *Epistole i evanjelja*

OM 1824. *Obicaji, i molitve*

⁵ U literaturi se među hrvatskim tiskovinama iz toga razdoblja navodi nekoliko letaka i prigodnica iz 1836. te 1839. – 1840. godine (usp. Blažeković 1953) i jedna iz 1844. godine (usp. Lukežić 2006c: 120). U to je vrijeme intenzivna produkcija na talijanskome jeziku (usp. Zolnai 1932).

⁶ Ispred svakoga se naslova, koji se najčešće navodi u skraćenu obliku te izvornom grafijom, bilježi kratica koja će se rabiti u nastavku ovoga rada te godina izdanja. Potpuni se naslovi izdanja donose u posebnome poglavlju.

SB 1824. *Spivanje bogoljubno*

R1 1825. *Razgovori za sve nedilje kroz godista*

R2 1831. *Razgovori Petra Vanni redovnika* (knj. I., II., III.)

SD 1836. *Sipak i diraka, alli glogovina*

***PRIGODNICE 1839. – 1840.:** (*1. *Pisma Umiljeno obznaniena* (1839.), *2. *Glas Radosti* (1839.), *3. *Csestitom zgodom apostolskoga pohodjenja* (1840.).⁷

DG 1848. *Domородni glasi od Mirka Bogovića*

PROGLASI 1848. – 1849.: 1. *Dalmatinci, mila naša bratjo!* (1848.), 2. *Moj dragi barone Jelačiću!* (1848.), 3. *Gospodinu Josipu Bunyevczu* (1848.), 4. *Narodu hèrvatskome i sèrbskome u trojednoj kraljevini* (1848.), 5. *Proglas* (1848.); 6. *Bogoljubni poziv* (1849.), 7. *Dobri glasi!* (1849.)

GR 1849. *Govori iz rimskih pisac* (Fran Kurelac)

KP 1849. *Katolicsansko pitalo* (Šime Starčević)

PRIGODNICE 1850.: 1. *Proslavljenomu svojemu banu Josipu barunu Jelačiću*, 2. *Na uspomenu čestitog dana 10 sèrpnja 1850*, 3. *Dobrodošlica prigodom svečanog došastja u pomorske krajeve*, 4. *U prilici sriecnoga dolazka u Rëku njih preusvizenosti*

PDNČR 1850. *Pravila društva Narodne čitaonice rëčke*

Škole 1851. – 1853.: 1. *Mladež Cesarsko-Kraljevske Gimnazie Rëčke* (1851.), 2. *Colegija za brodare i tergovce (Privatni konvikt) u Reci* (1852.), 3. *Pèrvo-godišnje izvëstje c. k. gimnazie rëčke za školsku godinu 1851-52* (1852.), 4. *Drugo-godišnje izvëstje c. k. gimnazie rëčke za školsku godinu 1852-53.* (1853.)

KSI 1852. *Kako da sklanjamo imena* (Fran Kurelac)

RSŽ 1855. *Razmishljanje sedam xalostih Blaxene Divice Marie* (Šime Starčević)

SA 1858. *Sveta Aldovanja neprocënjene kèrvi Gospodina našega Isusa*

PVS 1859. *Presvjetlomu i prečastnomu gospodinu Vjenceslavu Soiću*

Škole 1869. *Godišnje izvëstje o glavnoj hèrvatsko-talijanskoj učioni... grada i kotara Rëke*

NHO 1878. *Narodni hrvatski odvjetnik ili savjetni priručnik*

SSM 1878. *O svetoj Stošiji mučenici*

⁷ Zvezdicom su obilježena izdanja koja su analizirana temeljem zapisa u literaturi. Konzultirani su zapisi iz: Blažeković 1953: 24-25; Stojević 1997: 15. Naslovima dodijeljena brojeva oznaka poslije će se rabiti samo ako su rješenja među njima različita, a ako su rješenja ista, primjeri se navode bez numeracije naslova.

Struktura rada, pristup građi i postupci

Sukladno postavljenim ciljevima u prvome će se dijelu rada prikazati društveno-politički i kulturno-povijesni kontekst nastanka i rada riječke tiskare Karletzky, a posebna će se pozornost posvetiti njezinoj ulozi u povijesti riječkoga tiskarstva i hrvatskoj kulturnoj povijesti kraja 18. i cijeloga 19. stoljeća. Prikazat će se i rezultati dosadašnjih istraživanja djelatnosti tiskare Karletzky te dati pregled cjelokupne njezine djelatnosti. Poseban će naglasak pritom biti na izdanjima napisanima hrvatskim jezikom, koja će se i detaljnije opisati.

U glavnome će se dijelu rada analizirati jezične značajke odabranih dostupnih izdanja različita tipa objavljivanih u razdoblju od konca 18. do pred konac 19. stoljeća. Posebna će se pozornost posvetiti analizi slovopisa i pravopisa, nezaobilaznim pitanjima hrvatske književnojezične povijesti, osobito u 19. stoljeću.

Naime, sukladno tadašnjim glavnim preokupacijama u procesu standardizacije hrvatskoga jezika, neke od glavnih pokazatelja o standardizacijskim procesima hrvatskoga jezika u 19. stoljeću nalazimo upravo na grafijskoj i pravopisnoj razini. Stoga ćemo kao uvod u tu analizu prikazati opće značajke hrvatske slovopisne i pravopisne povijesti koncem 18. i u 19. stoljeću.

Pritom ćemo posebnu pozornost posvetiti, kako kažu i naslovi poznatih rasprava Lj. Jonkea, *osnovnim problemima hrvatskoga književnog jezika u 19. stoljeću* i *sporovima pri odabiranju zajedničkoga književnog jezika u Hrvata*. Među njima su npr.: grafijska rješenja za hrvatske palatale, bilježenje i izgovor *jata* i *slogotvornoga r* te problematika fonološkoga i morfonološkoga pravopisnoga načela.

Ostale se razine – fonološka, morfološka i sintaktička – analiziraju na temelju preliminarnim uvidom utvrđenih i odabranih razlikovnih elemenata koji se promatraju u kontekstu prethodno spomenutih pitanja hrvatske književnojezične povijesti i standardizacijskih procesa, a obuhvaćaju pitanje narječne osnove književnoga jezika i temeljne njegove značajke na fonološkoj i morfološkoj razini te specifičnosti u sintaksi, odnosno na razini jezične nadgradnje. One ga identificiraju i dovode u suodnos s izdanjima nastalima u procesu pojačanih aktivnosti na standardizaciji od 30-ih godina 19. stoljeća, opet s ciljem uočavanja kontinuiteta, ali i jezičnih mijena uvjetovanih standardizacijskim procesima.

Među fonološkim i morfološkim značajkama razmatramo one koje su relevantne za utvrđivanje značajki štokavskoga ikavskoga dopreporodnog jezika opserviranoga u većini izdanja iz prve faze rada tiskare Karletzky, ali i utvrđivanju značajki koje odstupaju od

štokavske osnovice toga književnoga jezika, s obzirom na u dijelu korpusa izrazitije opservirane čakavske značajke, te onih značajki koje omogućuju razmatranje pitanja novoštokavske osnovice književnoga i standardnoga jezika u izdanjima objavljenima od preporoda nadalje. Pritom nas zanimaju i oni elementi koji pokazuju rezultate od 30-ih godina 19. stoljeća osobito pojačanih napora na standardizaciji hrvatskoga jezika te oni koji potvrđuju utjecaj književnojezične tradicije na standardizacijske procese.

Za obje su grupe izdanja, ali i za uočavanje književnojezičnoga kontinuiteta u izdanjima od konca 18. pa do konca 19. stoljeća, odnosno utjecaja književnojezične tradicije na standardizacijske procese u drugoj polovici 19. stoljeća na fonološkoj razini relevantni refleksi *jata*, status dočelnoga slogovnog *-l*, jotacije i jednačenja, a na morfološkoj razini nastavci genitiva, dativa, lokativa i instrumentala množine imenica, instrumental jednine imenica *i*-vrste te distribucija dativnoga i lokativnoga nastavka u pridjevno-zamjeničkoj sklonidbi muškoga i srednjega roda jednine.

Na sintaktičkoj nas razini zanimaju oni elementi koji se ovjerenišću u više izdanja, pa i različite vrste, potvrđuju dijelom sintaktičkoga ustrojstva hrvatskoga jezika koncem 18. i u 19. stoljeću. To uključuje i one sintaktičke pojave koje su rezultat stranih jezičnih utjecaja, a uporabom hrvatskih pisaca i gramatičara postale su značajkama hrvatskoga književnog jezika neovisno o svome stranome podrijetlu. Zanima nas njihov status u hrvatskome jeziku u razdoblju od konca 18. do konca 19. stoljeća.

Problemskim se pritom pokazalo uključenje u takav model istraživanja leksičke razine. Naime, metodologija raščlambe fonoloških, morfoloških i sintaktičkih značajki, uz ostalo utemeljena i na usporedbi materijala međusobno i u odnosu na druga izdanja, te na odabiru specifičnih značajki koje omogućuju tu usporedbu, primijenjena na leksik ne bi polučila zadovoljavajući rezultat. Na leksičkoj je razini, naime, teško pratiti i utvrđivati razlučnice među dvjema grupama tekstova temeljem kojih bi se oni mogli uspoređivati.

Tomu je više razloga, između ostaloga i stupanj dosadašnje opisanosti leksičke razine u istraživanjima hrvatske književnojezične povijesti, a osobito s obzirom na nedostatak utvrđenih kriterija temeljem kojih bismo proveli analizu.

Raznolikost zastupljenoga korpusa (crkveno-vjerski, općeporabni, književno-umjetnički, medicinsko-prosvjetiteljski, administrativno-pravni, znanstveni itd.) i primijenjenih leksikoloških postupaka, npr. učestala kontaktna sinonimija u izdanjima iz dopreporodnog razdoblja, popratna objašnjenja ili popisi riječi u onima iz poslijepreporodnoga, tehnike prevođenja, odnos prema jezičnome posuđivanju, odnos prema dijalektizmima, pretežit čakavski leksik u dvama izdanjima i brojna druga pitanja čine

leksičku razinu temom koja zahtijeva zaseban i sveobuhvatan pristup uz primjenu drukčijih metodoloških načela, koja u istraživanjima hrvatske književnojezične povijesti još nisu dokraja razrađena, stoga je u ovome istraživanju izostavljamo i ostavljamo za zasebnu obradbu.

Prema istim ćemo kriterijima promatrati izdanja koja su prethodila razdoblju pojačane aktivnosti na rješavanju glavnih standardizacijskih pitanja, što znači ona nastala u razdoblju od konca 18. stoljeća do preporoda, kako bismo i taj segment hrvatske pisane baštine promotrili u kontekstu književnojezičnoga kontinuiteta hrvatskoga književnog jezika i hrvatskoga standarda kao njegova izdanka čvrsto utemeljena na višestoljetnoj "hrvatskoj jezičnoj okomici" (Moguš 1999).

A njezine su uporišne točke prije razdoblja o kojemu je ovdje riječ, između ostaloga, i Bašćanska ploča i Marulić i Gundulić i Kašić i Kanižlić i A. K. Miošić... – ukratko: bogata književna, leksikografska i gramatička tradicija te višestoljetni rad na izgrađivanju hrvatskoga književnog jezika na temeljima hrvatskih književnih jezika kao temelja hrvatskomu standardnom jeziku.

Tomu u prilog govore dosadašnja istraživanja hrvatske književnojezične povijesti, i na razini pojedinačnih prinosa brojnih istraživača o pojedinim temama u obliku znanstvenih rasprava i monografija i na razini kapitalnih sinteza: Dalibora Brozovića, Ljudevita Jonkea i Zlatka Vincea pa sve do *Povijesnoga pregleda hrvatskoga književnog jezika* (1991.) Milana Moguša te na više jezika i u više izdanja objavljene njegove *Povijesti hrvatskoga književnog jezika* (1993.).⁸

⁸ V. popis literature u ovome radu.

III. TISKARA KARLETZKY – PRVA NOVOVJEKA RIJEČKA TISKARA

III. 1. Društveno-politički i kulturni kontekst nastanka i djelovanja riječke tiskare Karletzky

Čeh Lovro (Lorenzo)⁹ Karletzky u Rijeci¹⁰ je 1779. godine, temeljem dopuštenja riječkoga gradskog poglavarstva od 24. srpnja iste godine,¹¹ osnovao tiskaru kojom je gotovo dva i pol stoljeća nakon djelovanja glagoljske tiskare Šimuna Kožičića Benje (1530. – 1531.)¹² obnovio tiskarstvo u gradu Rijeci. Tomu je prevažnome događaju u povijesti riječkoga tiskarstva i izdavaštva te ukupnoj kulturnoj povijesti Rijeke prethodio i pokušaj Franje Glavinića, znamenita pisca, gvardijana i obnovitelja trsatskoga svetišta, 20-ih godina 17. stoljeća, da njegovim nastojanjima dopremljenim slovima nekadašnje protestanske tiskare iz Uracha obnovi glagoljsko tiskarstvo u Rijeci.¹³

Do realizacije toga Glavinićeva vizionarskoga nastojanja, na žalost, nije došlo, a slova protestantske tiskare postala su dijelom Propagandine tiskare u Rimu, stoga je, kako je dosad poznato, tiskara koju je osnovao Lovro Karletzky prva tiskara u Rijeci nakon kratkotrajne, ali znamenite djelatnosti glagoljske Kožičićeve tiskare te četvrta tiskara u Hrvatskoj u to vrijeme. Naime, u vrijeme njezina osnivanja već postoje tiskare u Zagrebu (od 1664.), u Osijeku (od 1735.) i Varaždinu (od 1773.), a poslije nje osnovane su tiskare u Dubrovniku (1783.), Zadru (1798.), Karlovcu (1809.) i Splitu (1813.).¹⁴

Od osnutka pa u idućih više od sto godina rada tiskara je obitelji Karletzky svojom tiskarskom i nakladničkom djelatnošću bila sastavni dio života Rijeke i njezine okolice.

⁹ Od nekoliko oblika sačuvanih u impresumima izdanja preuzimamo u literaturi i u knjižničnim katalozima uobičajeno navođenje imena osnivača tiskare i ostalih njezinih vlasnika te autora/priređivača njezinih izdanja.

¹⁰ Rijeka je tada grad uz sam desni utok potoka Rječine u Riječki zaljev Jadranskoga mora. Središte mu je okupljeno oko crkve sv. Vida. Na lijevoj strani ušća istoga potoka nalazi se kaštel/grad Trsat s Bogorodičinom crkvom i franjevačkim samostanom te nekoliko sitnih naselja. Od polovice 19. stoljeća nasuprot Rijeke sve se brže počinje razvijati Sušak (usp. Povijest Rijeke 1988; Rački 1929).

Na korisnim sam informacijama i savjetima vezanima uz povijest Rijeke i uz ostale historiografske informacije važne za ovaj rad zahvalna povjesničaru akademiku Petru Strčiću.

¹¹ Usp. u Državnom arhivu u Rijeci pod sign. HR DARI 0032 (JU-2), sv. 138, Liber Consiliorum Civitatis Fluminis Sancti Viti..., str. 376.

¹² U samo nekoliko mjeseci rada tiskare Šimuna Kožičića Benje u Rijeci u njoj je otisnuto šest glagoljskih knjiga: *Bukvar/Psaltir* (1530.), *Oficii rimski* (1530.), *Misal hruački* (1531.), *Knjižice krsta* (1531.), *Knjižice od žitiê rimskih arhierêov i cesarov* (1531.), *Od bitiê redovničkoga knjižice* (1531.).

¹³ O životu i djelu Franje Glavinića te njegovu pokušaju obnove glagoljskoga tiskarstva u Rijeci vidi u: Zbornik o F. Glaviniću 1989.

¹⁴ Usp. Klaić 1922; Hrvatski leksikon 1997: 568.

Danas je promatramo kao dio povijesti riječkoga novovjekog tiskarstva, upravo i kao njegov početak, te kao dio svekolike povijesti Rijeke i okolnih područja. Stoga je prije samoga pregleda rada tiskare Karletzky i njezine povijesti, radi potpunijega razumijevanja njezina rada, potrebno ukratko prikazati društveni i kulturno-povijesni kontekst u okviru kojega je osnovana i djelovala, a o čemu je u snažnoj mjeri ovisio njezin rad. Stoga ćemo ukratko podsjetiti samo na ključne točke iz povijesti Rijeke, a vremenski okvir koji pritom valja obuhvatiti jest vrijeme od druge polovice 18. do konca 19. stoljeća, premda su neke pojave usko povezane i s ranijim razdobljima te čine kontinuitet koji se može sagledati tek uvidom u cjelinu, no ta su pitanja prikazana i razjašnjena u literaturi, ponajprije historiografskoj, i prelaze okvire ovoga rada.

Pogled je na ulogu i rad tiskare Karletzky, dakako, moguć i s druge točke gledišta, s koje je upravo i djelatnost te tiskare slika društveno-povijesnoga ozračja grada i širega prostora u kojemu je djelovala, stoga je njezin rad potrebno promotriti iz obje perspektive, štoviše u njihovu preplitanju – povijest grada, prostora i naroda kao okvir u kojemu valja promatrati njezin rad s jedne strane, a s druge strane djelatnost tiskare kao odraz te iste povijesti.

Godine 1719. vladar Habsburške Monarhije – car Karlo VI., a hrvatsko-ugarski kralj Karlo III., posebnim je patentom Rijeku (i Trst) proglasio slobodnom lukom pa se ona počinje snažnije gospodarski razvijati. Tomu je patentu prethodio onaj iz 1717. godine kojim je isti vladar proglasio slobodnu plovidbu Jadranom, čime je najavljen razvoj i jačanje tadašnjih austrijskih luka i pomorske trgovine na Jadranu. Njime je svojim podanicima i strancima car jamčio sigurnu plovidbu i zaštitu njihovih brodova. Pritom je domaće i strane trgovce i pomorce pozvao da razvijaju trgovinu i pomorstvo u lukama na tome području, a strance različitim povlasticama poticao da se na njemu naseljavaju kako bi se ojačala i manufaktura. Patentom je iz 1719. car područje na koje se mogu doseljavati stranci, između ostaloga, proširio i na luku Rijeku; trgovcima je povećao povlastice, a posebno i strancima kako bi dodatno potaknuo doseljavanje u ta područja.¹⁵

Time je nastavljen proces doseljavanja stranaca u Rijeku, i to ponajviše s talijanske obale Jadrana, započet još u 15. stoljeću.¹⁶ U okviru merkantilističkoga programa gospodarske obnove car je donio i druge patente koji su se snažno odrazili na gospodarski i

¹⁵ Usp. Povijest Rijeke 1988: 135-136

¹⁶ Više u: isto: 94-95.

društveni razvoj Rijeke.¹⁷ Za vladavine carice Marije Terezije (1740. – 1780.) status slobodne luke proširen je na cijeli grad Rijeku (1769.) te se program gospodarske obnove nastavlja.

Osobit privredni zamah i doseljavanje stranaca kao rezultat merkantilističke dvorske politike u Rijeci se posebno osjeća u drugoj polovici 18. stoljeća. Tada Rijeka postaje sve povezanija i sa svojim zaleđem. Počinju raditi prve tvornice, a djeluju i manufakture, radionice i mlinovi, osnivaju se trgovačke kompanije, a sve se to odražava i na društveni te kulturni život grada. "Merkantilistički projekt Karla VI i njegove kćeri, Marije Terezije, još je nemoćan da bi proveo stvarnu preobrazbu proizvodnih sredstava i infrastrukturnih sistema, ali ipak legitimizira novi duh, obnove i inicijative. U političkome pogledu on, istodobno, znači jačanje središnje državne (habsburške) administracije, centralizaciju i germanizaciju, koju će osobito teško osjećati Hrvatska, jer njoj pripada i veći dio morske obale – ta, od merkantilizma dalje, ključna razvojna okosnica u austrijskom carstvu. Ali, unatoč tome civilizacijski rezultati merkantilizma ipak posredno omogućuju da i Rijeka i njezino hrvatsko zaleđe u predstojećem stoljeću uvjerljivije počnu hvatati priključak evropskim zemljama." (Povijest Rijeke 1988: 149).

Godine 1753. Rijeka postaje dijelom novoustrojene provincije Austrijsko primorje, što je izazvalo nezadovoljstvo i hrvatskih i ugarskih staleža. Marija Terezija problem rješava svojim novim odlukama 1776. kojima je Rijeka ponovno pridružena Banskoj Hrvatskoj u ugarskome dijelu Monarhije te ulazi u sastav novoustrojene Severinske županije, podložne Hrvatskomu kraljevinskom vijeću u svemu osim u trgovačkim poslovima. Njima upravlja te 1776. utemeljen Riječki gubernij na čelu s guvernerom.¹⁸

Politički događaji koji su uslijedili vezano uz status Rijeke rezultirali su caričinim rješenjem od 23. travnja 1779. prema kojemu se "grad Rijeka s kotarom i nadalje smatra kao odijeljeno i svetoj kruni kraljevine Ugarske pridruženo tijelo, pa da se ni na koji način ne miješa s drugim bakarskm kotarom koji je uvijek spadao Hrvatskoj" (Povijest Rijeke 1988: 150). Neprecizan će sadržaj te odluke poslije dovesti do spora oko pitanja neposredna pridruženja Rijeke Ugarskoj ili posredna preko Hrvatske. Iste godine carica ukida Hrvatsko kraljevinsko vijeće, a sve njegove poslove preuzima Ugarsko namjesničko vijeće. Upravo te je godine, nekoliko mjeseci poslije, Lovro Karletzky u Rijeci osnovao tiskaru.

Nakon smrti Marije Terezije 1780. reforme nastavlja njezin sin Josip II. "Njegove reforme bile su usmjerene na intenziviranje proizvodnje, a uvjetovane potrebom stvaranja slobodne radne snage, napose ukidanjem kmetstva." (Povijest Rijeke 1988: 151), no izazvale

¹⁷ Isto: 137-140.

¹⁸ Usp. Povijest Rijeke 1988: 149.

su nezadovoljstvo i na hrvatskoj i na mađarskoj strani. Nakon što je 1785. godine ukinuo županije, nekadašnji primorski kotarevi Severinske županije (riječki, bakarski i vinodolski) ušli su u sastav tzv. Ugarskoga primorja pod upravom riječkoga kapetana i guvernera (Povijest Rijeke 1988: 151).¹⁹ Godine 1790. Josip II. je umro, a carskom je i kraljevskom krunom okrunjen njegov mlađi brat Leopold II. Te je godine temeljem prijedloga Hrvatskoga sabora, a kako bi se zaštitila od austrijskoga apsolutizma, Hrvatska upravno izravno podvrgnuta ugarskoj vlasti.²⁰

Dosezi spomenute gospodarske obnove od 18. stoljeća snažno su se odrazili i na demografske promjene te strukturu stanovništva Rijeke. Povećao se broj stanovnika, a povećalo se i već prije započeto doseljavanje stranaca, ponajviše s Apeninskoga poluotoka, ali i drugih.²¹ Osobito je taj proces doseljavanja pojačan pred kraj 18. stoljeća. Budući da se pri doseljavanju i pokretanju određenoga obrta ili trgovine, uz predočenje dokaza o sposobnostima za obavljanje posla, plaćala i određena pristojba, to je postao i važan izvor gradskih prihoda, što je riječka vlast poticala.²²

Gospodarske reforme u 18. stoljeću odrazile su se i, primjerice, na područje školstva pa ono doživljava reforme i razvoj.²³ Tako je npr. odlukom Marije Terezije 1774. stupio na snagu novi školski pravilnik za austrijske zemlje prema kojemu škola mora biti državna te se otvaraju nove škole (npr. njemačka 1765., četverorazredna latinska 1781., četverogodišnja talijanska 1781. itd.)²⁴, i povećava broj nastavnika, osobito s obzirom na potrebe učenja više jezika. Primjerice, 1778. godine "kraljevska komisija izvještava da se u Rijeci treba u «normalnim» školama zaposliti jednog učitelja za njemački jezik i dva za «ilirski»" (Giron 2006: 94).

Nepuna dva mjeseca nakon zatvaranja isusovačke gimnazije 1773. godine,²⁵ koja je u Rijeci pod vodstvom isusovaca djelovala od 1627., ponovno je pokrenuta nastava na gimnaziji, a 1774. započela je radom šestorazredna latinska škola i akademska nastava. Većina nastavnika na njoj bili su nekadašnji isusovci, a nastava se izvodila na latinskome

¹⁹ U školstvu i sudstvu Rijeka će i dalje biti podvrgnuta Hrvatskoj (Glogović 1984: 24).

²⁰ To je značilo i otvaranje pitanja uvođenja mađarskoga jezika. Tako se npr. već 1791. mađarski uvodi u osnovne i srednje škole kao neobvezatan predmet (Giron 2006: 97).

²¹ U okviru toga procesa u Rijeku se tada, a osobito u 19. stoljeću, uz doseljenike s talijanskoga i njemačkoga govornog područja doseljavaju i npr. Nizozemci, Englezi, Slovenci itd. Današnje spoznaje o njima i njihovoj ulozi u životu tadašnje Rijeke ponajviše su rezultat istraživanja koja je posljednjih desetak godina provodio istraživač riječke kulturne povijesti dr. sc. Irvin Lukežić. Više o tome v. u njegovim knjigama: *Liburnijski torzo* (1999.), *Riječke glose* (2004.), *Nebo nad Kvarnerom* (2005.), *Ogledalo bašćinsko* (2006.).

²² Više v.: Povijest Rijeke 1988: 152.

²³ O počecima i razvoju školstva u Rijeci do 1848. vidi: Čop 1988: 23-26.

²⁴ Usp. Čop 1988: 25. Širenje njemačkoga jezika u upravi dovelo je do toga da se njemački poučava u posebnoj školi (Povijest Rijeke 1988: 159).

²⁵ Te je godine isusovački red ukinut.

jeziku. Te godine u Rijeci se bilježi i početak nautičkoga obrazovanja.²⁶ Za vladavine Marije Terezije u riječko se školstvo, potaknuto prevlašću njemačkoga jezika u državnoj administraciji, uvodi obvezatno učenje njemačkoga jezika, koji je za vladavine Josipa II. trebao postati i općenastavnim jezikom. Za francuske vladavine (1809. – 1813.) njemački je zamijenjen francuskim, ali je odmah potom ponovno uvedeno učenje njemačkoga jezika. Od 1822. radilo se po mađarskom nastavnom programu.²⁷

U crkveno-upravnome smislu, Rijeka je od 1787. u sastavu Senjsko-modruške biskupije.

Od 1809. do 1813. Rijeka je u sastavu Napoleonovih Ilirskih provincija, i to kao okrug u okviru pokrajine Civilne Hrvatske, što znači i prekid veza s Mađarskoma, ali i teške gospodarske prilike (Povijest Rijeke 1988: 165-169). U kolovozu 1813. austrijska vojska zauzela je Rijeku i ona je ponovno pod austrijskom vlašću, a teške se gospodarske prilike nastavljaju. U tome je vremenu došlo i do zatvaranja riječke gimnazije, stoga je otvaranje osnovne škole s nastavom na hrvatskome jeziku u vrijeme francuskih Ilirskih provincija zasigurno djelovalo osvješćujuće na riječko stanovništvo.

Godine 1822. car Franjo I. Rijeku vraća pod ugarsku upravu, odnosno u isti upravno-politički položaj u kojemu se nalazila do 1809. godine uspostavljanjem tzv. Ugarskoga riječkoga gubernija na čelu s guvernerom te ga posredno, preko Banske Hrvatske, pripaja Mađarskoj. S obzirom na teško gospodarsko stanje glavna je zadaća idućih godina bila obnova grada i privrednoga života u njemu.²⁸

Iste se godine u riječkoj gimnaziji nastavlja nastava na latinskome jeziku, ali se učio i njemački i talijanski, a od 1794. i mađarski. Tako je nastavljeno odnarođivanje hrvatskih učenika od materinskoga hrvatskoga jezika, no prema sredini stoljeća taj je utjecaj postajao sve slabiji. Tomu su od 1830. pridonosile vijesti iz Zagreba o buđenju nacionalne svijesti, što se osobito osjećalo u riječkoj gimnaziji u kojoj su obrazovanje stekli ili joj bili nastavnicima brojni znameniti sudionici riječkoga i uopće kulturnoga života Hrvatske u 19. stoljeću.²⁹ Poseban je poticaj i politička podloga učvršćenju hrvatske riječi od polovice 19. stoljeća bilo i proglašenje hrvatskoga jezika "diplomatičkim" 1847. godine (Moguš 1995: 166), što potvrđuje i tiskarska produkcija toga razdoblja.

U Rijeci se 1848. godine uspostavlja hrvatska vlast, no ne bez problema. Naime, riječka gradska uprava "odbija zaključke Hrvatskog sabora o uspostavi banske vlasti na

²⁶ Usp. Čop 1988: 29.

²⁷ Usp. Povijest Rijeke 1988: 160.

²⁸ Isto: 173-174.

²⁹ Isto: 207-208.

Primorju, nastojeći Rijeku pretvoriti u vojno i gospodarsko uporište mađarskih interesa na sjevernom Jadranu" (Povijest Rijeke 1988: 211). Mađari čak pripremaju odred mađarskih vojnika koji će iz Beča doći u Rijeku kako bi spriječili ulazak u grad Josipa Bunjevca, povjerenika bana Josipa Jelačića. Bunjevac je to preduhitrio ušavši u grad 31. kolovoza 1848. i pripojivši Rijeku Hrvatskoj. Time započinje razdoblje dvadesetogodišnje hrvatske uprave u Rijeci, ali i sukoba riječke municipalne s banskom vlasti u Zagrebu, a "kao znak otpora sve se više prihvaća talijanski jezik i kultura jer riječkim autonomistima nije bila bliska hrvatska proaustrijska i filohabsburška politika" (Glogović 1984: 30).

U prosincu 1848. ban Josip Jelačić imenovan je za riječkoga guvernera, a u ljeto 1849. raspuštena je stara gradska uprava i imenovana nova s većinom zastupnika iz širih slojeva građanstva u odnosu na broj zastupnika gradskoga patricijata. Godine 1850. ukinut je i poseban teritorij tzv. Ugarskoga primorja, a utemeljena je Riječka županija sa sjedištem u Rijeci. To je omogućilo čvršće povezivanje grada s hrvatskim zaleđem, što je trebalo pozitivno utjecati na gospodarski napredak.³⁰ S druge se strane preko tzv. Bachova apsolutizma pojačava carski centralizam i germanizacija uvođenjem njemačkoga kao službenoga jezika, čemu je u Rijeci središte otpora postala 1849. osnovana Narodna čitaonica,³¹ ali i nastavnici riječke gimnazije.

Uz ostalo, hrvatske vlasti 50-ih godina provode i reformu školstva, što je podrazumijevalo reformu postojećih i otvaranje novih škola (npr. uz dvije talijanske, otvorene su i tri hrvatske škole te više privatnih, uglavnom ženskih škola, a šk. god. 1863./64. otvorena je Glavna hrvatska učiona s četiri razreda.).³² Uvođenjem hrvatskoga jezika u gimnaziju od 1849. godine, ta ustanova postaje središtem hrvatskoga otpora neoapsolutizmu. Naime, do 1848. "odgoj i obrazovanje u toj gimnaziji imao je izraženu tendenciju odnarođivanja naše djece. To se postizalo održavanjem nastave na mrtvom latinskom i dijelom talijanskome jeziku, te učenjem nekih živih jezika: talijanski, njemački i mađarski. Istovremeno se nije čula materinska riječ i nije se proučavala književnost svoga naroda" (Čop 1988: 28).

Početak 60-ih godina dolazi do sloma apsolutističke i germanizatorske politike Bachova apsolutizama. Rijeka se vraća u sastav Kraljevine Hrvatske, a obnovljena je i Riječka županija čiji je župan Bartol Zmajić postao gradskim kapetanom.³³

Za daljnu je sudbinu Rijeke osobito bila važna 1868. godina kada su Hrvatsko-ugarskom nagodbom, odnosno naknadno mađarskom intervencijom u njezin tekst ubačenim

³⁰ Usp. Povijest Rijeke, 1988: 212.

³¹ Gervais 1953.

³² Usp. Povijest Rijeke 1988: 227.

³³ Isto: 211-212.

člankom 66. (tzv. "riječka krpica"), tadašnji grad, luka i riječki kotar kao zasebno tijelo (*corpus separatum*) pripali Mađarskoj, što će otvoriti put nesmetanu prodoru mađarskoga kapitala u Rijeku te dovesti do razvoja Rijeke u jaku luku i industrijsko središte.³⁴ Ujedno je to značilo i potpunu podčinjenost Pešti te potiskivanje, svrstavanjem Hrvata uglavnom u radnički sloj, hrvatskoga elementa; Mađari to provode talijanizacijom grada, a poslije i mađarizacijom. To će potrajati sve do sloma Austro-Ugarske Monarhije 1918. godine, a najveću je prepreku pritom predstavljao upravo hrvatski jezik.

Upravo u razdoblju neoapsolutizma Rijeka je bila pri vrhu zbivanja u hrvatskome kulturnom životu. Godine 1858. tu izlazi tada jedini hrvatski časopis *Neven*, to je i doba Frana Kurelca i njegovih učenika; 50-ih godina izlazi i almanah *Jadranske vile* (urednik V. Pacel), a 60-ih godina *Vila sinjega mora* i *Pravnik*. Pedeseth i 60-ih godina 19. st. u Rijeci izlazi više novina i na talijanskome jeziku, a od 1867. i poznati list *La Bilancia*. Razvija se i jača tiskarstvo pa se uz staru tiskaru Karletzky javljaju i nove, a 1849. osniva se i Narodna čitaonica, koja je osim kulturnoga bila i snažno političko središte grada (usp. Povijest Rijeke 1988: 225-227).

U razdoblju od 1868. do 1918. gradom i njegovim kotarom upravlja guverner "Rijeke i hrvatsko-ugarskog primorja". Prosvjeta, sudstvo i slične javne službe neposredno su u rukama Budimpešte, osim stare hrvatske gimnazije, koja je, međutim, 90-ih godina otjerana preko Rječine, u Sušak. Jezičnu sliku Rijeke tada čine talijanski, njemački i mađarski jezik viših slojeva, dok puk govori hrvatski, s time što je sada snažniji mađarski utjecaj, a odnarođivanje se provodi i mađarizacijom i talijanizacijom (Povijest Rijeke 1988: 232-233). Početkom 70-ih ukidaju se hrvatske osnovne škole, a osnivaju se dvije talijanske. Talijanski će biti jezik stručnih i osnovnih škola, a u pučkima će to biti talijanski i hrvatski. U to je vrijeme (1876.) u Rijeci otvorena i prva osnovna škola s mađarskim i talijanskim nastavnim jezikom (Povijest Rijeke 1988: 271).

Tijekom cijele svoje složene povijesti, bremenite mnogim promjenama i događajima, često potpuno nesklonim hrvatskomu jeziku i uopće hrvatskoj riječi, očuvanje je hrvatskoga jezika većine riječkoga stanovništva najčešće ostajalo u okrilju obiteljskoga okružja, crkve, povremeno škole, a na različite načine i različitim intenzitetom i u djelatnosti riječke tiskare Karletzky na objavljivanju hrvatskim jezikom pisanih izdanja, što je, u načelu, značilo i potporu učvršćivanju štokavskoga književnog jezika i njegove sandardizacije.

³⁴ Povijest Rijeke 1988: 215.

III. 2. Tiskarstvo i izdavaštvo u Rijeci od 1779. do konca 19. stoljeća s osobitim obzirom na hrvatska izdanja

U okviru dosad navedenoga kratkog pregleda riječke povijesti za temu je ovoga rada posebno važno pitanje pokretanja i razvoja tiskarske i izdavačke djelatnosti od konca 18. i tijekom 19. stoljeća, neizostavnim dijelom čega je upravo tiskara Karletzky, pa ćemo se u nastavku najprije zadržati upravo na toj temi.

Istraženost

Novovjeka je tiskarska djelatnost i produkcija u gradu Rijeci predmet sustavnijih zanimanja znanstvenika i stručnjaka od 50-ih godina 20. stoljeća, a osobito i od 90-ih godina s time što je predmetom informativnih osvrti te bibliografskih popisa i opisa u različitim dijelovima svojega korpsa bila i prije. Pritom je nekima od istraživača u središtu interesa upravo riječka tiskarska povijest i produkcija, a drugima je ona okvir u okviru kojega razmatraju i neka druga znanstvena i stručna pitanja, primjerice mjesta i uloge te produkcije u hrvatskoj književnosti, političkoj, gospodarskoj i kulturnoj ili pak crkvenoj i drugoj povijesti Rijeke.

Dosadašnja su istraživanja novovjeke tiskarske produkcije u Rijeci tako rezultirala s nekoliko bibliografija te znanstvenih i stručnih radova koji su i danas nezaobilazni u pristupu toj problematici. Pritom su za temu ovoga rada osobito važni oni radovi koji razmatraju hrvatski korpus društveno-politički uvjetovane višejezične tiskarske djelatnosti u gradu Rijeci, uvažavajući i gledište da je za stvaranje cjelovite slike o riječkome tiskarstvu i njezinoj kulturnoj povijesti potreban cjelovit pristup.³⁵

Posebno je tomu korpusu pridonio onaj dio nesumnjivo hrvatske većine stanovništva grada Rijeke³⁶ i njegove okolice koji je čuvao svijest o hrvatskoj pripadnosti i njegovao hrvatski jezik u obiteljskome okružju, u crkvi, u određenim razdobljima i u školi, a u vrijeme buđenja i učvršćenja nacionalne svijesti i hrvatske uprave gradom i u javnome te kulturnome životu grada. Tomu je, dakako, pridonijela i tiskarska produkcija na hrvatskome jeziku, koliko god ona bila manja u odnosu na ponajprije talijansku.

³⁵ Usp. Glogović 1984: 51.

³⁶ Primjerice, prema popisu stanovništva za 1851. godinu u gradu Rijeci (zapadno od Rječine) živi 12.588 stanovnika. Po nacionalnome je sastavu 78,7 % Hrvata, 13,3 % Slovenaca, 5,5 % Talijana i 2,5 % ostalih (Židovi, Mađari, Česi, Nijemci i dr.) (Povijest Rijeke 1988: 212).

Cjelovit pregled tiskarske produkcije u Rijeci tijekom 19. stoljeća još nedostaje, premda je dosadašnjim istraživanjima, i u smislu bibliografskih popisa i opisa i u smislu sadržajne obradbe pojedinih izdanja u okviru nekoliko znanstvenih polja, dobar dio posla učinjen, i to radom samo nekoliko istraživača. Nastavak tih istraživanja svakako bi trebao podrazumijevati timski rad i interdisciplinarni pristup više istraživača okupljenih oko zajedničkoga zadatka – sveobuhvatnoga pristupa istraživanju riječkoga tiskarstva i izdavaštva 19. stoljeća – dakako, i oko zajedničkoga cilja: cjelovita prikaza tiskarske produkcije u Rijeci od konca 18. stoljeća, a zatim i na njemu utemeljenih istraživanja različitih područja riječke, ali i šire povijesti.

S obzirom na sadašnje stanje istraženosti i obrađenosti, uvid u riječku tiskarsku produkciju od konca 18. do konca 19. stoljeća, što je vremenski okvir ovom istraživanju, omogućuju dosad objavljene bibliografije, nekoliko radova izravno posvećenih tomu dijelu riječke kulturne povijesti ili pojedinim njezinim segmentima te radovi primarno posvećeni nekim drugim temama, ali istraživačkim korpusom i podacima koje sadrže posredno vezani i uz temu riječkoga tiskarstva. Ponešto se bibliografskih podataka o riječkoj tiskarskoj produkciji nalazi u *Bibliografiji hrvatskoj* Ivana Kukuljevića Sakcinskog (1860.), *Depolijevoj Bibliografija storica fiumana* (1924.) te u još nekim pojedinačnim prinosima.³⁷

Uz takve pojedinačne manje prinose, dosad su objavljene tri bibliografije riječke tiskarske produkcije koje pokrivaju razdoblje od konca 18. do konca 19. stoljeća. To su: *Fluminensia croatica* Tatjane Blažeković (1953.), *Pokušaj bibliografije primorskih novina i časopisa 1843 – 1945* Miroslave Despot (1953.) i *A Magyarországi olasz nyomtatványok (1699 – 1918) – Bibliografia della letteratura italiana d' Ungheria (1699 – 1918)* mađarske romanistice Kláre Zolnai (1932.). Tomu svakako valja dodati i magistarski rad Marija Glogovića *Tiskarska produkcija u Rijeci od 1848. do 1868.* (1984.)³⁸.

Broj se poznatih tiskovina i dalje širi novijim istraživanjima, a razina dostupnosti informacija o njima osobito se povećava zadnjih godina sustavnom brigom knjižnica i arhiva na obradbi, digitalizaciji i zaštiti stare građe te razvojem mogućnosti elektroničkoga pretraživanja fonda knjižnica, arhiva, muzeja i drugih ustanova koje pohranjuju građu. U skoroj budućnosti valja računati i s rezultatima sve intenzivnije digitalizacije građe te sa sve većom dostupnošću digitaliziranih formata tih izdanja, što uz temeljnu funkciju zaštite i očuvanja pisane baštine građu čini sve dostupnijom istraživačima.

³⁷ Usp. Glogović 1984 i popis literature na kraju ovoga rada.

³⁸ Autor je u svojem magistarskome radu u poglavlju *Riječke bibliografije* dao detaljan i kritički prikaz navedenih bibliografija, koji prethodi njegovu popisu riječke tiskarske produkcije u vrijeme hrvatske uprave gradom, pa se to ovdje, osim u općim crtama neće ponavljati. Usp. Glogović 1984: 40-51.

Najopsežniju bibliografiju hrvatskim jezikom u Rijeci objavljenih izdanja, i to za razdoblje od 1530. do 1952., objavila je 1953. godine Tatjana Blažeković u izdanju Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, kao 4. knjigu niza *C Hrvatske bibliografije*. Ta njezina bibliografija naslovljena *Fluminensia croatica. Bibliografija knjiga, časopisa i novina izdanih na hrvatskom ili srpskom jeziku na Rijeci* još je uvijek najopsežniji bibliografski popis i opis hrvatskim jezikom otisnutih izdanja u navedenu razdoblju te je i danas neizostavno pomagalo istraživačima i temelj svim budućim bibliografijama riječke tiskane baštine. Premda je istraživanjima koja su uslijedila otkriveno još naslova koji su izmakli toj bibliografiji, što omogućuje njezinu nadopunu, čemu se i sama autorica nadala, važnost i vrijednost rada T. Blažeković još je uvijek nedostižna i u temeljima svih istraživanja riječke tiskarske produkcije i pisane baštine te svekolike povijesti Rijeke i njezine okolice, ali i nacionalne povijesti i književnosti. Ta je bibliografija bila polazištem u prikupljanju građe i za ovaj rad.

A Magyarországi olasz nyomtatványok (1699 – 1918) – Bibliografia della letteratura italiana d' Ungheria (1699 – 1918) mađarske romanistice Kláre Zolnai (Budimpešta, 1932.) bibliografija je talijanskih izdanja objavljenih na ugarskome području do 1918. godine, a kako su u njoj najbrojnija djela tiskana upravo u Rijeci, ona je ujedno "bibliografija riječke knjižne produkcije na talijanskom jeziku do prvog svjetskog rata" (Glogović 1984: 43).

Pokušaj bibliografije primorskih novina i časopisa 1843 – 1945 Miroslave Despot (Zagreb, 1953.) obuhvaća pak samo periodične publikacije objavljene u navedenu razdoblju u Rijeci, Sušaku, Bakru, Crikvenici, Kraljevici, Krku i Senju, i to neovisno o jeziku kojim su pisane pa stoga omogućuje uvid u cjelokupnu periodiku toga doba. Budući da je u obradbi i rasporedu građe autorica primijenila i mjesni kriterij, i ta je bibliografija "riječka". Odnedavna je dio tih periodičnih publikacija istraživačima dostupan u elektroničkome obliku na mrežnim stranicama Sveučilišne knjižnice u Rijeci.³⁹

Mario Glogović u svojem je magistarskome radu *Tiskarska produkcija u Rijeci od 1848. do 1868.* (1984.) objedinio podatke prethodno navedenih bibliografija, dopunio ih ostalim dostupnim i osobnim nalazima te na taj način za obuhvaćeno razdoblje 1848. – 1868. omogućio cjelovitiji uvid u ukupnu tiskarsku produkciju na talijanskome i hrvatskome jeziku, što i čini najveći dio te građe, popisavši i poznata mu malobrojna izdanja na njemačkome i jedno izdanje na latinskome jeziku. Istovremeno je Glogovićev magistarski rad i na proučavanju popisane građe utemeljen pregled riječke kulturne povijesti za razdoblja hrvatske

³⁹ <http://www.svkri.uniri.hr>.

uprave, s posebnim naglaskom na tiskanim publikacijama, neovisno o jeziku kojim su napisane. Stoga je taj magistarski rad M. Glogovića nezaobilazna literatura i vrijedan izvor informacija istraživačima riječke i uopće hrvatske kulturne povijesti za razdoblje dvadesetogodišnje hrvatske uprave u Rijeci od 1848. do 1868. godine.

Problematikom riječke tiskarske, izdavačke i književne te kulturne povijesti bavili su od 50-ih godina 20. st. i drugi istraživači, a u okviru općih razmatranja razvoja tiskarstva i knjižarstva u Hrvata i prije, ali samo informativno. Tako je npr. Vjekoslav Klaić 1922. u svojem radu *Knjižarstvo u Hrvata – studija o izdavanju i širenju hrvatske knjige*, uz Šimuna Kožičića Benju u 16. stoljeću, u pregledu hrvatskih tiskara i knjižara u 18. stoljeću s nekoliko riječi spomenuo i tiskaru u Rijeci: "Dvadeset godina prije Karlovca imala je Rijeka (Fiume) opet svoju tiskaru. Tu su god. 1790. »slovima Lovrenca Karletzky« doštampane »Pisme, koje se pivaju pod svetom misom zajedno s pismom pred pridiku«. Radnju Lovrenca Karletzkoga nastavila je udovica njegova Rosina Karletzky (1800. do 1819.), a onda Braća Karletzky počevši od god. 1824. sve do 1854.",⁴⁰ no svi pritom navedeni podatci vezani uz rad tiskare, kako će pokazati iduća istraživanja, nisu točni.

Među hrvatskim je istraživačima 50-ih godine 20. stoljeća karakterističan pristup kojemu je cilj i na tome polju potvrditi hrvatsku pripadnost grada Rijeke čiju su povijest obilježavali strani politički, jezični i kulturni utjecaji te jednostrani pristupi ponajprije talijanske historiografije, stoga je u njihovu istraživačkome vidokrugu ponajprije dotad zanemaren hrvatski korpus.

Tako je, primjerice, uz spomenutu bibliografiju Tatjane Blažeković⁴¹ i također spomenuti rad Miroslave Despot iste godine objavljen rad Kazimira Vidasa *Štampa, knjižare i društva u Rijeci*⁴² – kratak prikaz u naslovu navedenih djelatnosti za razdoblje do II. svjetskog rata, te rad Vinka Antića *Rijeka u hrvatskoj književnosti XIX. i početkom XX. stoljeća*⁴³ u kojemu je osobita pozornost poklonjena hrvatskim tiskovinama otisnutima u Rijeci u kontekstu povijesti hrvatske književnosti.

U istome je kontekstu, ali na nešto drukčijim metodološkim osnovama, riječkoj tiskarskoj produkciji pristupio Milorad Stojević najprije u radu *Riječka hrvatska tiskana riječ, književnost i rukopisi prve polovine XIX. stoljeća (Povijesni pregled)*⁴⁴, a zatim i u radu

⁴⁰ Klaić 1922: 28.

⁴¹ T. Blažeković je i u novije vrijeme objavila kraći pregled početnoga razdoblja riječkoga tiskarstva i knjižarstva. Usp. njezin rad *Karletzky, tiskare i knjižare u Rijeci* (Blažeković 2006: 115-119).

⁴² Rijeka. Zbornik 1953: 441-458.

⁴³ Rijeka. Zbornik 1953: 479-515.

⁴⁴ Stojević 1988: 142-155. Premda je u časopisu objavljena isprika Uredništva autoru što je zbog „korekturnih pogrešaka njegov tekst "Riječka hrvatska tiskana riječ... neupotrebljiv za stručno i znanstveno čitanje", rad je

*Riječka hrvatska tiskana riječ i književnost XIX. stoljeća*⁴⁵ – neprerađenu tekstu izlaganja sa znanstvenoga skupa Riječki filološki dani 3 (2000.) na kojemu je jedna od tema bila upravo riječka knjiga 19. stoljeća. Cilj je Stojevićeva pristupa bio utvrditi stvarnu poziciju riječke hrvatske tiskane riječi u kontekstu hrvatske književnosti 19. stoljeća.

Od Glogovićeve istraživanja 80-ih godina, a pogotovo istraživanjima Irvina Lukežića od 90-ih godina 20. stoljeća u središte istraživačke pozornosti ulazi cjelokupna višejezična riječka tiskarska produkcija kao nezaobilazan izvor za stvaranje cjelovite slike o gradu slijedom povijesnih okolnosti obilježenomu već u 18. stoljeću multikulturalnošću kakvom se danas hvale najpoznatije svjetske metropole, i to bez straha da će to umanjiti hrvatski i slavenski identitet grada na Rječini jer je on neupitan i na više načina stoljećima potvrđivan. Ponajprije ga potvrđuje tradicija upravo hrvatske pisane, rukopisne i tiskane, riječi – i one pisane glagoljicom⁴⁶ i one pisane latinicom, i one pisane čakavštinom i one pisane na standardu utemeljenu na štokavskoj osnovici.

U tome je smislu nezaobilazan rad Irvina Lukežića, neumornoga suvremenog istraživača riječke kulturne povijesti i pisane baštine. Uz jedan sintetski rad o razvoju riječkoga knjižarstva, tiskarstva i izdavaštva (*Riječki bibliopolis*)⁴⁷ te nekoliko priloga izravno posvećenih pojedinim dionicama riječke tiskarske povijesti (*Riječki nakladnik i tiskar Emidio Mohovich*;⁴⁸ *Ercole Rezza*⁴⁹) i u više radova neizravno vezanih uz nju, u svojim je istraživanjima okupiran riječkom pisanom baštinom hrvatskoga, ali i ostalih jezika o čemu je objavio više radova, često pritom proširujući postojećim bibliografijama poznat korpus riječkih tiskovina novopronađenim naslovima, na što će se poslije u ovome radu još upozoravati.⁵⁰ U novije se vrijeme pozornost poklanja i izdanjima pisanima latinskim jezikom čime se u riječkoj kulturnoj povijesti ponovno nalazi elemente hrvatske latinističke književne tradicije nekadašnjih vremena.⁵¹

zbog svojega novog pristupa temi riječke književnosti i takav nezaobilazna literatura, no zbog navedenih pogrešaka valja mu pristupiti s dodatnim oprezom.

⁴⁵ Stojević 2000: 417-424.

⁴⁶ U istraživanju riječke pisane baštine glagoljičnoga korpusa nakon Štefanićevih istraživanja najvažniji je prinos pok. Darka Dekovića, najprije u magistarskome radu pa knjizi *Zapisnik misni kaptola riečkoga. Istraživanja o riječkome glagoljaškome krugu* (2005.), a zatim u, na žalost, zbog smrti neobranjenu i još uvijek neobjavljenom doktorskome radu *Glagoljica i glagoljaštvo u gradu Rijeci. Istraživanja o riječkom glagoljaškom krugu*.

⁴⁷ Lukežić 1999: 126-155 (prvi put objavljeno u: *Dometi*, br. 5 – 6, Rijeka, 1993., str. 65-84.).

⁴⁸ Lukežić 1999: 80-86 (prvi put objavljeno u: *Zbornik Sveti Vid II*, Rijeka, 1997., str. 177-188).

⁴⁹ Lukežić 2006a: 275-302. (prvi put objavljeno pod naslovom *Riječki knjižar, tiskar, novinski urednik i nakladnik Ercole Rezza*, *Fluminensia*, br. 1-2, Rijeka, 2004., str. 1-27).

⁵⁰ Ti su radovi dostupni u knjigama Irvina Lukežića: *Liburnijski torzo* (1999.), *Riječke glose* (2004.), *Nebo nad Kvarnerom* (2005.), *Ogledalo bašćnsko* (2006.). Usp. popis literature na kraju ovoga rada.

⁵¹ Demo – Lukežić 2007: 1-21.

Bibliografska popisanost i opisanost riječke tiskarske produkcije na ostalim jezicima (latinskome, njemačkome i mađarskome jeziku) u postojećim je bibliografijama ili zbog njihove omeđenosti izostavljena ili vrlo skromna. Taj nedostatak danas već u dobroj mjeri mogu nadomjestiti sve potpuniji podaci u okviru elektroničkih kataloga ponajprije Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (<http://www.nsk.hr>), Sveučilišne knjižnice u Rijeci i njezine elektronički dostupne zbirke *Fluminensia Hungarica* na mrežnim stranicama te knjižice (<http://www.svkri.uniri.hr>) te dostupnost inozemnih elektroničkih kataloga i baza podataka (npr. Nacionalne knjižnice Széchény – Mađarska: <http://nektar2.oszk.hu>).

Sve je to dobar temelj za upotpunjavanje dosadašnjih pregleda riječke tiskarske produkcije, ponajprije starijih razdoblja iz kojih su neka izdanja utjecajem vremena, ali i drugih faktora nepovratno izgubljena, a neka još čekaju da ljudskom upornošću i marom istraživača budu spašena od potpuna zaborava. Prilog bi tomu svakako bilo i priređivanje cjelovite bibliografije tiskovina objavljenih u Rijeci od začetaka tiskarstva u tome gradu.

Povijest riječkoga tiskarstva i izdavaštva do konca 19. stoljeća

Začetak je, odnosno prva faza riječkoga tiskarstva u djelatnosti znamenite glagoljske tiskare Šimuna Kožičića Benje 1530. – 1531. godine te u, na žalost, nerealiziranu pokušaju Franje Glavinića 20-ih godina 17. stoljeća da slovima protestantske tiskare iz Uracha obnovi glagoljsko tiskarstvo, i to upravo u Rijeci "kao središtu ilirskih provincija" (Antić 1953).⁵² Za temu je ovoga rada, međutim, ključna novovjeka tiskarska djelatnost u gradu Rijeci, stoga će u nastavku naglasak biti samo na tome razdoblju povijesti riječkoga tiskarstva i izdavaštva.

Novovjekni je početak tiskarstva u Rijeci, kako je dosad poznato, vezan uz dolazak u grad Čeha Lovre/Lovrenza Karletzkoga i njegovu 1779. godine osnovanu tiskaru. Ujedno je to i začetak novovjekoga izdavaštva u Rijeci jer je u Hrvata tijekom cijeloga 18. stoljeća (a dijelom i poslije) nakladništvo vezano uz tiskarstvo i knjižarstvo.

Početak rada tiskare Karletzky započinje druga faza riječkoga tiskarstva, kojoj je donja granica spomenuta godina osnivanja te tiskare, a gornjom možemo, slijedeći pristup T. Blažeković, odrediti početak talijanske okupacije Rijeke, dakle 1918., odnosno 1920. godinu. Naime, razdoblje od 1921. do 1945. "donosi prekid svake kulturno-prosvjetne djelatnosti za Hrvate. U tom je periodu na Rijeci štampano u svemu šest djela na hrvatskom jeziku."

⁵² Djelatnosti Kožičićeve tiskare i Glavinićeva nastojanja na pokretanju glagoljske tiskare bili su predmetom znanstvenih istraživanja brojnih znanstvenika o čemu postoji opsežna literatura. Također, većina je knjiga otisnutih u Kožičićevoj tiskari u novije doba objavljena i pretiskom s popratnim sudijama, transliteracijama i transkripcijama čime su postale dostupne za daljnja znanstvena proučavanja te sačuvana za budućnost.

(Blažeković 1953: 8). Treća faza započinje oslobođenjem i pridruženjem Rijeke matici domovini 1945. godine, no to razdoblje prelazi okvire ovoga rada pa ga ostavljamo po strani, a u nastavku se zadržavamo samo na drugoj fazi, koju je u velikoj mjeri, a ponajviše u razdoblju do 50-ih godina 19. stoljeća, obilježio rad tiskare Karletzky.

Gospodarski razvoj Rijeke od 18. stoljeća nadalje, posebno razvoj trgovine, pomorstva i dolazak u grad stranih trgovaca, obrtnika i intelektualaca, kao što je ovdje već spomenuto, značio je i razvoj građanskoga društva te kulturni napredak grada koji se očitovao i u sve većoj potrebi za knjigom i uopće pisanom riječju, a od 19. stoljeća i za novinama. Potvrđuje to i dolazak u Rijeku 60-ih godina 18. stoljeća Andreja Kamlenca iz Novog Mesta u Kranjskoj, koji je u gradu otvorio prvu knjižarsku radnju.⁵³

Taj duh novoga vremena u gradu koji nema svoju tiskaru kao plodno je tlo za pokretanje tiskarske djelatnosti prepoznao Čeh Lovro/Lovrenzo Karletzky, zasigurno pritom motiviran i dobrim izgledima za uspješnim poslovanjem jer konkurencije tada u Rijeci nije imao. Godine 1779. uz dopuštenje gradskoga poglavarstva pokrenuo je tiskaru koja je u gradu djelovala do konca 19. stoljeća, a pritom sve do polovice 19. stoljeća i kao jedina tiskara u gradu.

U to je vrijeme u njoj otisnut niz izdanja različita tipa na više jezika, najviše na talijanskome i hrvatskome, zatim na latinskome, a ponešto i na njemačkome te mađarskome jeziku. Ta je višejezičnost, a ona će se očitovati i u djelatnosti novih tiskara, rezultat složene povijesti grada na Rječini, ponajprije društvenih i političkih okolnosti, o čemu je u ovome radu već bilo riječi. Za dio stanovnika Rijeke u 19. stoljeću, barem one obrazovane, poznavanje je više jezika bilo uobičajeno, a kultura čitanja bila je dio građanskoga svjetonazora, stoga čitateljske publike za ta izdanja nije nedostajalo.

Posebna je, međutim, važnost rada tiskare Karletzky upravo u činjenici da je u vrijeme kada kao jedina gradska tiskara nosi cjelokupnu tiskarsku produkciju u Rijeci u njoj objavljeno više knjiga i drugih tiskovina na hrvatskome jeziku, i to ponajprije vjerske i druge poučne literature, što je bi snažan prinos očuvanju hrvatske pisane riječi i hrvatskoga jezika u stranim jezičnim i političkim utjecajima izloženoj tadašnjoj riječkoj stvarnosti.

Također, u toj su tiskari, na talijanskome jeziku – tada jeziku pomorstva i trgovine, ali i javnoga te kulturnoga života vladajuće strukture u Rijeci – pokrenute prve riječke novine *Notizie del Giornno* (1813.) i druge *L'Eco del Litorale Unagrigo* (1843.). O tiskari Karletzky

⁵³ Osim Kamlenčeve u Rijeci se s vremenom otvaraju i rade i druge knjižare. Tako u doba francuske uprave djeluje knjižara Antonija Orlandinija iz Kopra. Početkom 19. st. u Rijeku je došao i knjižar Giovanni Battista Donda rodom iz Furlanije. Njegova knjižara radi sve do 50-ih godina 19. stoljeća, a u vlastitoj je naknadi objavio *Katekizmus Mali s Pitanjih i odgovorih... (1832.) za potrebe učenika narodnih škola* (Lukežić 1999: 128-131).

više će riječi biti u zasebnu poglavlju, a ovdje ćemo u nastavku dati kratak pregled ostale tiskarske djelatnosti u Rijeci tijekom njezina rada.

U drugoj polovici 19. stoljeća, s naglim gospodarskim razvojem i usponom grada, riječko tiskarstvo doživljava novi procvat, što se očituje otvaranjem i živom tiskarskom djelatnošću novih tiskara, a povećava se i broj knjižara u gradu. To podrazdoblje u povijesti riječkoga tiskarstva započinje dolaskom u grad u revolucionarnoj 1848. godini talijanskoga tiskara i knjigoveže imenom Ercole Rezza, rodom iz Genove. Tada se Rezza, kako se navodi u dijelu literature, već potvrdio kao pristaša ujedinjenja apeninskih država u nezavisnu Italiju, što će se očitovati i u njegovu radu (Despot 1953: 612; Lukežić 2006a: 275), dok je prema drugima u njegovu radu ključan bio ipak poduzetnički duh (Glogović 1984: 86). Neovisno o tome jesu li njegovi motivi bili političke ili poslovne prirode, Rezza je vrlo brzo u Rijeci uz status dobrog knjigoveže stekao i status uspješnoga tiskara, knjižara i nakladnika.⁵⁴ Najprije je 1854. u Rijeci otvorio litografski zavod, a zatim 1856. tiskaru (*Tipografia Rezza*). Uz to je imao i posudbenu knjižnicu s oko pet tisuća naslova, knjigovežnicu te knjižaru s dobrim izborom knjiga na talijanskome i više slavenskih jezika (Lukežić 2006a: 276-277).

Tiskara E. Rezze/Rece/Relje bila je i u tehničkome i u ljudskome smislu dobro opremljena i uskoro je preuzela mjesto koje je do tada držala već u Rezzino vrijeme i brojem ljudi i u tehničkome pogledu zastarjela tiskara Karletzky.⁵⁵ Potvrđuju to i postojeće bibliografije riječke tiskarske produkcije u kojima je od 1856. godine broj bibliografskih jedinica za izdanja otisnuta u tiskari Karletzky sve manji, a za ona otisnuta u Rezzinoj, poslije i drugim tiskarama, sve veći.⁵⁶

U svojoj tehnički dobro opremljenoj tiskari, u kojoj je zaposlio i kvalitetno stručno osoblje – tiskare i knjigoveže (ponajprije njemačkoga i mađarskoga podrijetla), Rezza je u razdoblju od 1856. do 1862. razvio vrlo živu tiskarsku i nakladničku djelatnost u okviru koje su tiskane knjige, novine, periodične publikacije, godišnjaci i druga izdanja različita sadržaja i namjene na talijanskome i hrvatskome jeziku, a u manjoj mjeri i na njemačkome. "Onim što je izdavao nastojao je, dakle, zadovoljiti interese tadašnjega etnički raznorodnoga i višejezičnog tržišta: od almanaha i lunarija, preko znanstveno-popularnih i nabožnih djela, glazbenih partitura do prave beletristike, školskih izvještaja i raznovrsnih udžbenika." (Lukežić 2006a: 279).

⁵⁴ Više o E. Rezzi vidi u: Lukežić 1999: 131-134, te u: Lukežić 2006a: 275-302, što je u dosadašnjoj literaturi najpotpuniji i na detaljnu istraživanju arhivske građe utemeljen prikaz života i djela E. Rezze.

⁵⁵ Isto: 132.

⁵⁶ Usp. Blažeković 1953; Glogović 1984.

Izdanja koja je tiskao bila su namijenjena svim slojevima građanstva Rijeke i okolice, a tiskao je i za potrebe čitatelja u Zagrebu i Istri.⁵⁷ Uz brojna izdanja na talijanskome jeziku⁵⁸ i nekoliko izdanja na njemačkome,⁵⁹ među, koliko je dosad poznato, petnaest knjiga i brošura na hrvatskome jeziku⁶⁰ u toj je tiskari kao prvo hrvatsko izdanje 1856. godine otisnuta prigodna knjižica na četiri stranice pod naslovom *Slovo prigodom blagoslova triuh zastav slavne cer. kr. Ličke Regimente Nr. I. po Stanku Kostrenčiću Sv. Ročke župe upravitelju sastavljeno, i dne 14 Rujna 1856 u Gospiću rečeno.*

U idućih su nekoliko godina rada Rezzine tiskare u njoj, između ostaloga, otisnute i tri drame dr. Jurja Matije Šporera: *Liek za objestnu ženu. Izvorno-narodna gluma u tri čina* (1857.), *Edipos. Tragedia u pet čina* (1858.)⁶¹ te *Car Murat II. i republika dubrovačka* (1861.), zatim *Riečnik ilirsko-talianski* o. Dragutina Parčića, u izdanju zadarskoga knjižara i izdavača Petra Abelića (1858.)⁶² te, primjerice, prigodni proglas poziva na sjedinjenje s Hrvatskom pod naslovom *Bratji našoj po izulah Velji, Crisu i Lošinju* (1861.)⁶³ i nekoliko nabožnih djela. Fran Kurelac je u Rezzinoj tiskari o svome trošku 1861. tiskao djelo naslovljeno *Pokorni i mnozi ini Pslami Davidovi složeni u slovinjski jezik na čislo i miru po Šimunu Budineo, popu zadraniu...*, a Vinko Pacel 1862. svoju raspravu *Nješto o našem glagolu.*

E. Rezza je u okviru svoje tiskarsko-nakladničke djelatnosti obnovio i izlaženje gradskih novina bez kojih je Rijeka bila od 1846. godine, odnosno od gašenja prethodnih gradskih novina *Eco del Litorale Ungarico*⁶⁴ (1843. – 1846.) koje su izlazile u Privilegiranoj gubernijskoj tiskari braće Karletzky. Početkom lipnja 1857. Rezza stoga pokreće i tiska novine *Eco di Fiume*,⁶⁵ kojima je, osim na samome početku, bio i urednikom. Te su novine izlazile triput tjedno, a "bijahu neslužbenim političkim glasilom talijanske iredente premda se formalno ograđivalo od bilo kakve političke opredijeljenosti, uživajući svesrdnu novčanu

⁵⁷ Detaljan prikaz knjižarske, tiskarske i nakladničke djelatnosti E. Rezze vidi u: Lukežić 2006a: 275-302.

⁵⁸ Vidi: Glogović 1984.

⁵⁹ Vidi: Lukežić 2006a: 288-289; Glogović 1984: 130, 132, 134. Tomu valja pridodati i programe riječke gimnazije za god. 1857., 1858.

⁶⁰ Vidi Blažeković 1953; Glogović 1984; Lukežić 2006a: 279-281.

⁶¹ Objavljeno iste godine u istoj tiskari i u njemačkome prijevodu (Glogović 1984: 134).

⁶² Ovo, kao i ostala izdanja otisnuta u riječkim tiskarama u 19. stoljeću, koja prelaze granice uže i šire lokalne (riječke) namjene i namijenjena su drugim hrvatskim područjima ili su općenacionalne namjene, te ona izdanja kojima su izdavači iz drugih hrvatskih krajeve svjedoče o poslovnim vezama, ali što je još važnije o kulturnim vezama Rijeke i drugih hrvatskih područja, što je također tema koju bi valjalo detaljnije istražiti.

⁶³ Usp. Lukežić 2006a: 281.

⁶⁴ Više o novinama *Eco del Litorale Ungarico* v. u: Lukežić 2006b: 255-274 (prvi put objavljeno pod naslovom *L'Eco del Litorale Ungarico: jeka talijanska primorja ugarskoga – prve moderne riječke novine*, Fluminensia, br. 2, Rijeka, 2002., str. 1-20.

⁶⁵ Danas su te novine dostupne i u digitaliziranu formatu na mrežnim stranicama Sveučilišne knjižnice u Rijeci na adresi: www.svkri.uniri.hr.

pomoć riječkoga Magistrata i Trgovačke komore" (Lukežić 2006a: 292).⁶⁶ Zbog tih su ih stavova austrijske vlasti pretkraj 1860. zabranile.⁶⁷ U prosincu 1860. godine, nakon gašenja prethodnih gradskih novina, Rezza pokreće novi dnevnik *Gazzeta di Fiume*, kojemu je također bio urednikom, osim za dva mjeseca koja je proveo u zatvoru, što je ujedno bio i kraj njegove djelatnosti u Rijeci.⁶⁸

Uz navedene novine Rezza objavljuje i više periodičnih publikacija. Za hrvatsku je književnost i kulturu posebno važno riječko razdoblje književnoga časopisa *Neven* koji je u izdanju *Narodne čitaonice riečke* 1858. godine (od 3. travnja do 25. prosinca) objavljivan u Rijeci tiskom i nakladom E. Rezze. Posljednji u Rijeci objavljen broj *Nevena* ujedno je i posljednji broj uopće toga "zabavnoga, poučnog i znantvenog lista". U Rezzinoj se tiskari izdaju i sljedeće periodične publikacije na hrvatskome jeziku: *Jadranske vile* i *Narodna knjiga koledar* (1859.), *Vila sinjega morja* (1861.), *Rvacki* (prije *Slovinski*) *prvenci* (1861.-1862.) i *Pravnik* (1862.). Pritisnut poslovnim problemima uzrokovanim njegovim hapšenjem, zatvaranjem i istražnim postupkom kojemu je bio podvrgnut,⁶⁹ Rezza 1862. prodaje svoju tiskaru, a 1864. i knjižaru te posudbenu knjižnicu i odlazi iz Rijeke (Lukežić 2006a: 301).

Godine 1862. Rezzinu tiskaru preuzima njegov nekadašnji tajnik Carlo Huber, a 1863. on i Emidio Mohović osnivaju *Stabilimento Tipo-Litografico Fiumano – Riječki tiskarski zavod*.⁷⁰ Prema dostupnim podacima, tiskarska se produkcija u Rijeci 1863. godine svodi upravo na rad toga novoosnovana tiskarskoga zavoda u kojemu su, uz tri izdanja na talijanskome jeziku i jedno na njemačkome, objavljene i tri knjige na hrvatskome.⁷¹

Jedna je od njih povijesni ep *Grobnik* Dubrovčanina Antuna Paska Kazalija, tada profesora na riječkoj gimnaziji, o mitskoj bitci Hrvata i Tatara na Grobničkome polju 1242. godine; posvećen je supruzi tadašnjega riječkog župana Anki Zmajić i biskupu Josipu Jurju Strossmayeru, kumovima zastave Riječke županije prigodom blagoslova te zastave na Grobničkome polju 1862. godine.⁷²

⁶⁶ M. Glogović o tome ima drukčije mišljenje. U Rezzinoj djelatnosti vidi ponajprije spretna i poduzetna trgovca koji je možda "u Rijeku i došao kao nečiji predstavnik, ali je u Rijeci ubrzo postao predstavnikom lokalnih vladajućih slojeva" (Glogović 1984: 87). Također i Irvin Lukežić u ukupnoj Rezzinoj tiskarskoj i nakladničkoj djelatnosti vidi poticaje "prvenstveno ekonomske, a ne političke, nacionalne ili pak ideološke prirode" (Lukežić 2006a: 279).

⁶⁷ Više o novinama *Eco di Fiume* i njihovoj uredničkoj koncepciji vidi u: Lukežić 2006a: 289-297.

⁶⁸ O novinama *Gazzeta di Fiume* usp. Lukežić 2006a: 297-301; Glogović 1984: 93-94.

⁶⁹ Više vidi u: Lukežić 2006a: 300-301.

⁷⁰ Usp. Lukežić 1999: 134.

⁷¹ Vidi: Glogović 1984: 146-148.

⁷² Opširnije o Kazaliju i njegovu epu vidi u: Lukežić 2006: 142-151.

Prekidom poslovne suradnje Hubera i Mohovića, već 1864. potpunim vlasnikom njihova tiskarskoga zavoda postaje Emidio Mohović. Tvrtka od tada nosi naziv *Stabilimento Tipo-Litografico E. Mohovich – Tiskarski i kamenopisni zavod E. Mohovića*, a sam tiskarski zavod zadržava stari naziv.⁷³

Time započinje tridesetogodišnja Mohovićeveva uspješna djelatnost na čelu Riječkoga tiskarskog zavoda, zbog koje je u literaturi ocijenjen kao "najmarkantnija pojava riječkoga tiskarstva i izdavaštva XIX. stoljeća".⁷⁴ Njegov *Stabilimento Tipo-Litografico Fiumano* bio je, "zahvaljujući velikoj agilnosti svoga ravnatelja i vlasnika, dugi niz godina jedan od najsuvremenije opremljenih industrijskih pogona u gradu. Godine 1868. prvi u Rijeci počinje upotrebljavati tipografski stroj za brzotisak, a 1883. uvodi i prvi litografski stroj za brzotisak. U ono doba bile su to uistinu vrhunske tehnološke inovacije kojima se kvaliteta tiska podigla na najvišu razinu, a sam proces tiskanja znatno ubrzao i pojednostavio. Upravo radi toga Mohovićeveva je tvrtka osvajala nagrade na velikim međunarodnim industrijskim izložbama u Trstu (1871.), Parizu (1878.) i Budimpešti (1885.)..." (Lukežić 1999a: 81).

Tijekom više od trideset godina rada u Mohovićevevu su tiskarskome zavodu otisnute brojne, tipom i sadržajem raznovrsne knjige i druge publikacije (beletristika, znanstvene rasprave, politički tekstovi, godišnjaci, izvješća itd.). Najviše ih je na talijanskome jeziku, ali i na hrvatskome i mađarskome, a bilo je i dvojezičnih (talijansko-mađarskih) izdanja (Lukežić 1999a: 81-82).

Među izdanjima na hrvatskome jeziku tu su i, primjerice, dva godišnja izvješća riječke gimnazije: *Izveštje o Kraljevskom višem gimnaziju u Rěci koncem školske 1863/4* (1864.) i *Izveštje o Kraljevskom Višem gimnaziju u Rěci koncem godine školske 1864/5* (1865.), zatim izdanja kojima je prevoditelj na hrvatski jezik bio Fran Pilepić⁷⁵ (Unger, Jozef. *Razgovor o ostavštinah u Austriji*, 1865.) ili Ivan Fiamin⁷⁶ (Cantù, Cesare. *Mladić uputjen na dobrotu, nauk i rad*, 1867.; Cantù, Cesare. *Poštenjak iliti Pravice i dužnosti*, 1869.), nekoliko djela kojima je autor Šime Ljubić (*Pregled hrvatske poviesti*, 1864.; *Ogledalo književne povijesti Jugoslavjanske na podučavanje mladeži*, 1864.; *Ogledalo književne povijesti jugoslavjanske za podučavanje mladeži*, 1869.), ali i npr. četverojezično latinsko-mađarsko-hrvatsko-talijansko izdanje naslovljeno *Imenik morskih životinja važnih za ribolov u Kvarneru i duž*

⁷³ O prekidu poslovne suradnje između Hubera i Mohovića, Mohovićevevu otkupu Huberova dijela i samu kupoprodajnome ugovoru te smještaju tiskare vidi: Lukežić 1999a: 80-81. U navedenu je radu autor dao cjelovit prikaz života i tiskarsko-nakladničke djelatnosti E. Mohovića (str. 80-86).

⁷⁴ Irvin Lukežić 1999a: 80. Navedeno je djelo prvi opširniji pregled Mohovićeveva života i njegove nakladničko-tiskarske djelatnosti.

⁷⁵ Više o njemu v.: Stolac 2006: 111-126.

⁷⁶ Više o njemu v.: Lukežić 1996.

obale ugarsko-hrvatske (1900.) Spiridona Brusine itd.⁷⁷ Godine 1880. u Zavodu Tipolitografičkomu Emidija Mohovića, kako je navedeno na naslovnici, otisnuta su *Štenja i Evangjelja priko svega crkvenoga godišta iztumačena po razlogu najnovijega Misala Rimskoga i boljim pravopisom dana na svitlo, sa priložkom brojnice blagdana pomičnih i znamenitijih svetkovina u Dalmaciji, Bosni, Hercegovini i po otocih Kvarnera i. t. d.* u redakciji Matije Ivčevića (Blažeković 1953: 44), još jedan u Rijeci tiskan lekcionar i prinos riječkoga tiskarstva i izdavaštva 19. stoljeća hrvatskoj lekcionarskoj tradiciji.

Mohović je razvio i vrlo aktivnu djelatnost na objavljivanju periodike i novina.⁷⁸ Tako je 1863. godine u okviru *Riečkog tiskarskog zavoda* objavljivao hrvatski časopis *Pravnik* pod uredništom Marijana Derenčina.⁷⁹ Godine 1865. pokreće i tijekom te godine objavljuje *Giornale di Fiume*, tjednik/dnevnik na talijanskome jeziku, kojemu je i glavnim urednikom, a 1867. pokreće novi politički dnevnik na talijanskome jeziku pod nazivom *La Bilancia*, koji će kontinuirano izlaziti sve do pretkraj I. svjetskog rata. Prvih trideset godina izlazi pod Mohovićevim urednikovanjem, otvoreno podržavajući Mađare i pridruženje Rijeke Mađarskoj pod svojim glavnim političkim geslom "Fiume con Ungheria" (Lukežić 1999a: 82), no "zbog visoke profesionalne razine kojom su ove novine uređivane i načina pohranjivanja najraznovrsnijih informacija, one danas predstavljaju prvorazrednu bazu podataka za istraživanje riječke (i ne samo riječke) prošlosti. Ovo poglavito vrijedi za novosti iz lokalne rubrike koje se mogu iščitavati kao povijesna kronika na Rječini u polustoljetnom kontinuitetu" (Lukežić 1999a: 83). Poslije smrti E. Mohovića 1898. suvlasnici njegove tvrtke postaju njegovi sinovi Vito i Mario.

Uvodno spomenuti procvat riječkoga tiskarstva i knjižarstva od druge polovice 19. stoljeća zorno potvrđuje u literaturi istican podatak kojemu je izvor *La Bilancia* br. 34 iz 1870. da je prema popisu pučanstva iz te godine u Rijeci bilo osamnaest tiskara i litografa, šest knjižara i devet knjigoveža. "Bio je to uistinu impozantan broj u odnosu na tadašnju gradsku populaciju. Sve to sasvim je sigurno pogodovalo stvaranju zdrave poslovne konkurencije i povećanju ukupne kvalitete tiskarskih i knjižarskih usluga. Iz potrebe za razvijanjem zajedničke suradnje i zaštite međusobnih interesa osniva se najprije *Società di mutuo soccorso dei Tipografi* (1883.), a kasnije i *Società tipografica*." (Lukežić 1999: 135).

⁷⁷ Usp. Blažeković 1953: 38-50; Glogović 1984: 149-159.

⁷⁸ Opširnije o tome vidi u: Glogović 1984: 94-99, 106-108; Lukežić 1999a: 82-84.

⁷⁹ Despot 1953: 620.

Osobito je taj proces pojačan od 70-ih godina 19. stoljeća kada dolazi do novoga vala osnivanja knjižara⁸⁰ i tiskara. Izrazito hrvatsko kulturno središte tada postaje susjedni Sušak na kojemu je 1878. osnovana i prva tiskara pod imenom *Primorska tiskara*. "Prvu tiskaru na Sušaku pokrenula je grupa domaćih hrvatskih rodoljuba 1878. godine prenijevši štamparske uređaje (tzv. *brzotis*) iz Kraljevice u zgradu *Kortila*" (Lukežić 1999: 140). U njoj je od 1878. do konca 1883. tiskan pravaški dnevnik *Sloboda*, a 1882. književni časopis *Hrvatska Vila*.⁸¹ Brzotism/Tiskom "Primorske tiskare" na Sušaku objavljen je 1879. *Program kralj. Velike gimnazije na Rieci (Fiume) na koncu školske godine 1878-79.*, *Izvješće kr. velike gimnazije u Rieci (Fiume) 1892., 1893., 1894.*,⁸² te "razne političke brošure, leci, originalna i prevedena beletristička djela" (Lukežić 1999: 140).

U Rijeci 1882. počinje raditi i tiskara Petra/Pietra Battare, rodom iz Zadra, iz tamošnje znamenite tiskarske obitelji, koji je tiskarski zanat učio upravo u Mohovičevu zavodu, a u samostalnome se poslovanju poslije dokazao kao vrlo sposoban i kvalitetan tiskar pa se njegov tiskarski zavod ubrajao među najbolje u gradu (Lukežić 1999: 140-141).

U Batarinoj su tiskari tiskane brojne novine i periodične publikacije na talijanskome, hrvatskome i mađarskome jeziku,⁸³ a 1895. tamo je otisnuto i *Izvješće kr. hrv. velike gimnazije u Rijeci za školsku godinu 1894.-95*. Riječku je tiskarsku produkciju i hrvatsku književnost toga doba Battarina tiskara obogatila i brojnim knjigama na hrvatskome jeziku, uključujući i vjersku literaturu, posebno za potrebe riječkih kapucina (npr. Rudolf Strohal, *Hrvatskih narodnih pripoviedaka. Knjiga I.: Narodne pripoviedke iz sela Stativa* (1886.); Hadrijan Mandel-Bademić, *Sa grobova mladosti* (1898.); Andrej Einspieler, *Kršćanski nauk t. j. tumačenje katekizma po A. Einšpieleru* (1899.), *Loretska kućica* (1899.), *Odvjetnički red za kraljevinu Hrvatsku* (1899.); A. Kauzlarić, *O hrvatskoj poljodjelskoj banci. Da se čuje i drugo zvono!* (1901.); Alfonso Rodriguez, *Vježbaj se u savršenosti i kršćanskim krepostima...* Prvi dio (1905.), *Vježbaj se u savršenosti i kršćanskim krepostima...* Drugi dio (1906.), *Vjenčić molitava u čast naše gospe Lurdske* (1909.) itd.).⁸⁴

⁸⁰ U Rijeci zadnjih desetljeća 19. stoljeća knjižare imaju npr. tršćanski knjižar Julius Dase (1873. – 1888.), Mihovil (Michelangelo) Polonio-Balbi rodom iz Baške na otoku Krku – najuspješniji riječki knjižar (od 1884.), Carlo Speiss (1889. – 1892.), Gavro Grünt rodom iz Senja, Josipa Radici, a knjigovežnicu Andrea Werk. Početak 20. stoljeća obilježila je vrlo živa djelatnost *Međunarodne knjižare Gjure Trbojevića* (osnovana 1907.), koja je bila i važno kulturno okupljalište riječkih Hrvata, te knjižare Gjure Šikića (od 1906.), jedne od najboljih ne samo u Rijeci.

Opširnije o riječkim knjižarama i knjižarima druge pol. 19. i poč. 20. stoljeća vidi u: Lukežić: 1999: 135-140, a o knjižari Polonio-Balbi i njezinu vlasniku vidi u: Irvin Lukežić 2004b: 199-204.

⁸¹ Vidi: Antić 1965: 30-35.

⁸² Blažeković 1953: 47-48.

⁸³ Vidi u: Lukežić 1999: 141.

⁸⁴ Vidi: Blažeković 1953: passim.

Od godine 1884. pa do početka I. svjetskog rata u Rijeci djeluje i tiskara Luigija (Giovannija) Jerouschega (Lukežić 1999: 141-142). U njoj je 1884. otisnut *Drugi program kralj. nautičke škole u Bakru koncem školske godine 1883.-84.* koji sadrži raspravu "O helikoidi (zavojnici) na upravnom čunju" "pravog učitelja" Andrije Mohorovičića, a 1885. *Pravila društva za podporu siromašnih učenika kr. nautičke škole u Bakru.* Alechandar Lochmer tu je 1887. godine objavio svoju raspravu *O englezkom izgovoru*, a Juraj Carić 1888. knjigu *Elementi matematičke geografije. Uvod u nautičnu astronomiju.* Godine 1890. u Jerouschegovoj je tiskari objavljeno na hrvatskome i talijanskome jeziku sjećanje profesora Josipa Martinolića na Ivana Fiamina: *Giovanni Fiamin, Ricordo di Giuseppe Martinolić, Professore ginnasiale.*

Od 1890. u gradu djeluje i *Stabilimento tipografico di A. Chiuzzelin e Comp.*⁸⁵ Među hrvatskim izdanjima u toj je tiskari otisnuto *Izvjeshće kr. velike gimnazijske škole u Rijeci (Fiume) koncem školske godine 1890.-91.* (1891.), a kao poseban je otisak iz spomenuta *Izvjeshća* iste godine otisnut rad Aleksandra Viraga *Pabirci po davnijoj hrvatskoj povijesti: 1. Da li Zvonimir ili Svinimir? – i nešto o hrvatskom jeziku onoga doba. 2. O „Zvonimiru“ u predaji;* 1894. objavljena je rasprava dr. Karla Otta *Fiziološko i terapijsko utjecanje morskoga zraka na naš organizam s osobitim osvrtom na naše Ptimore*, a 1897. *Pravila društva Hrvatski dom u Vrbniku* (Blažeković 1953: 45-48).

Na Sušaku 1888. počinje raditi *Tiskarski zavod*, a 1890. *Narodna tiskara* koju je utemeljio Gustav Kraljeta i koja je imala vrlo živu djelatnost na objavljivanju hrvatskih periodičnih publikacija i novina, posebno u 20. stoljeću.

U Rijeci se na prijelazu stoljeća javlja i niz drugih tiskarskih i litografskih zavoda manje uspješnih u poslovanju i kratka vijeka trajanja, a na samom kraju 19. stoljeća grupa riječkih Hrvata utemeljuje *Riječku dioničku tiskaru* s osnovnom namjenom tiskanja hrvatskih knjiga i novina, stoga će njezina glavna zadaća i biti tiskanje Supilova *Novog lista* (1901. – 1907.), odnosno *Riječkoga novog lista* (1907. – 1915.).⁸⁶

Za njezina su rada otisnute brojne knjige i druge publikacije na hrvatskome jeziku, mnoge od njih u izdanju Gjura Trbojevića (Vidas 1953: 251). Evo samo nekih od njih: npr. *Izvjeshća kr. velike gimnazije u Sušaku* (1901. – 1914.); Stjepan Baroša, *Kako nas Ugarska uzdržava. Hrvatskomu narodu u oči nove financijske nagode s Ugarskom* (1902.); Ksaver Šandor Gjalski, *Izlet Grinziger Pál-a na Magyar tenger* (1902.); Milan Marjanović, *Poraz i slavje* (1902.); Stjepan Radić, *Najjača stranka u Hrvatskoj* (1902.); *Pravila društva za*

⁸⁵ Vidi: Lukežić 1999: 142-143.

⁸⁶ Isto: 144.

uređenje i poljepšanje Kraljevice i okolice u Hrvatskoj (1903.); Josip Smodlaka, *Govor o organizaciji hrvatske stanke u Dalmaciji...* (1903.); Milan Marjanović, *Karijera. Roman naših dana* (1904.); Ante Tentor, *Beg Mirko* (1904.); Marijan Derenčin, *Ministerijalni savjetnik* (1906.); Gavro Aleksander Ledinski, *Cypresse. Pjesme iz ljubavnih dana* (1907.); Franjo Rački, *Politička povijest grada Rijeke* (1907.); Ivo Grohovac-Riječanin, *Glasovi s Kvarnera* (1909.); Frano Supilo, *Proces Friedjung* (1910.) i *Politika u Hrvatskoj* (1911.); *Kućni red Narodne čitaonice riečke* (1912.); Vladimir Čerina, *Janko Polić Kamov* (1913.) itd.⁸⁷

Riječka dionička tiskara, posljednja riječka tiskara osnovana u 19. stoljeću, svojom plodnom i raznovrsnom djelatnošću tiskanja novina, brošura, knjiga i drugih publikacija na hrvatskome jeziku, među kojima su osobito brojne one povijesnoga i političkoga sadržaja, ali i djela lijepe književnosti, zaključila je drugu fazu riječke tiskarske povijesti. Postojala je do I. svjetskog rata, kada je prenesena na Sušak i bila temeljem budućega *Primorskog štamparskog zavoda* (Vidas 1953: 251).⁸⁸

U prvim desetljećima 20. stoljeća u Rijeci djeluje još nekoliko većih i više manjih tiskara, a od 1910. pri kapucinskome samostanu uz izdavačku *Kuću dobre štampe* i tiskara *Miriam*, osobito produktivna u pogledu objavljivanja katoličke literature i periodike.⁸⁹

S pravom, stoga, zaključuje Irvin Lukežić: "Ovako veliki broj tiskarskih zavoda pogodovao je tome da Rijeka vremenom preraste u moćno izdavačko središte u kome se štampa čitav niz novina i ostalih periodičnih publikacija na nekoliko jezika (talijanski, hrvatski, mađarski i dr.)... Sve to podjednako vrijedi i za knjižarsko-nakladničku produkciju onoga vremena." (Lukežić 1999: 147), i to do početka talijanske okupacije i teške privredne krize koja je pogodila i Rijeku.

⁸⁷ Blažeković 1953: passim.

⁸⁸ O tiskarama na Sušaku više v. u: Lukežić 2005: 192-211.

⁸⁹ Lukežić 1999: 145-147.

III. 3. Riječka tiskara Karletzky – osnutak i djelovanje

Dolazak Čeha Lovre Karletzkoga u Rijeku krajem 70-ih godina 18. stoljeća valja promatrati u kontekstu osobito krajem 18. stoljeća pojačana procesa doseljavanja stranaca u Rijeku, kao rezultat prije spomenutoga programa gospodarske obnove, a u skladu sa željama vladajuće strukture Habsburške Monarhije na čelu s Karlom VI., a zatim i njegovom nasljednicom Marijom Terezijom. Rijeka je tada grad gospodarskoga, privrednoga i kulturnoga razvoja koji strani trgovci i obrtnici prepoznaju kao mjesto u kojemu će moći realizirati svoje poslovne ambicije. To je podržavala i lokalna riječka struktura vlasti kojoj je doseljavanje stranaca, uz povlastice koje su oni imali, značilo i određenu financijsku dobit.

Nakon što je u skladu s tadašnjim pravilima dokazao da je prethodno izučio tiskarski zanat kod znamenitih tiskara, i to najprije u Beču u tiskari Johanna Tomasa Trattnera, a zatim u Ljubljani u tiskari Johanna Fridrika Egera⁹⁰ te nakon što je podmirio sve ostale obveze, Veliko je vijeće grada Rijeke Lovri / Lorenzu Karletzkom 24. srpnja 1779. odobrilo osnivanje javne tiskare: *"Flumine S. Viti die 24.ta Julii 1779 in Sala Palatii Urbis. Congregato more solito ad Sonum Campanae minori, majorique Consiglio, cui interfuere Nobiles Domini Consiliorii ad N.^{rem} 16 computata Persona Spectabilis, ac perillustris Domini Vicarii Gubernialis. Significo il Nobile Spettabile Sig.^{or}. Giudice Rettore della Magnifica Comunità di efseri radunato l'odierno Consiglio per deliberare sopra diversi pubblici Affari. ^{lmo)} Lorenzo Karletzky, Boemo, Stampatore espone di efser stato approvato nella sua Professione in varie principali città, come lo dimostrano li prodotti originali Attestati, uno di Giovanni Tomaso de Trattner Ces.^o Regio Aulico Stampatore in data Vienna 23. Maggio 1778; e l' altro di Giovanni Federico Eger Stampatore della Provincia del Cragno dadato Lubiana 16. corrente Luglio. Il Nominato Karletzky supplica pertanto la Licenza di poter istituire pubblica Stamperia in questa Città, e Porto franco. Fu Conchiusa l' estradazione dell istanza Karlertzky con l'apprefso Decreto = si concede Licenza al Supplicante d' istituire pubblica Stamparia in questa maritima commerciale Città, con Avvertimento però di ofservare esattamente le Clementissime Sovrane Prescrizioni, ed Ordinanze emanate in Materia di Stampe; E siccome questo Magnifico Pubblico si persuade, ch' Egli non perderà già mai di Vista l' onorato Esercizio della sua Professione, cosi non tralascierà il medesimo*

⁹⁰ Moguće je da je upravo u Egerovoj tiskari L. Karletzky donio odluku o pokretanju tiskare upravo u Rijeci s kojom je Egerova tiskara već otprije imala razvijene poslovne veze. U njoj su se, primjerice, 1775. – 1778. godine tiskali tezariji javno branjeni na Kraljevskoj akademiji u Rijeci (vidi: pod pojmom *Egar, Janez Frederik* u elektroničkom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu na adresi <http://www.katalog.nsk.hr/>; Ekl 1994: 208-209).

Pubblico di fargli sentire in ogn' Incontro gli Effetti della giusta sua Protezione."⁹¹ Time je Lovro Karletzky postao prvi službeni gradski tiskar, a njegova tiskara – prva gradska, uskoro i gubernijska tiskara, i kao takva dugo će imati monopol na tiskanje svih službenih publikacija u gradu i guberniju.⁹² Godina u kojoj je osnovana – 1779. – ključna je, stoga, godina u kulturnoj povijesti Rijeke kao godina početka novovjeke tiskarske i izdavačke djelatnosti u tome gradu.⁹³

Tiskara Karletzky najprije se, kako svjedoči Josip Završnik,⁹⁴ nalazila u prostoru nekadašnjega isusovačkog seminara pa u kući Karletzky u *Via Teatro* 527, a zatim u kući na *Piazza Adamich*, u blizini Korza, u samome središtu grada.⁹⁵ Znak obitelji u obliku stilizirana slova K sačuvan u ogradi balkona kuće na Trgu Republike Hrvatske br. 1 u Rijeci i danas svjedoči o tome. Podatci su u literaturi o Lovri, pa i o ostalim članovima obitelji Karletzky, vrlo oskudni i fragmentarni⁹⁶, a zapravo najviše traga o njima ostalo je sačuvano upravo u djelatnosti njihove riječke tiskare. Temeljem sačuvane i popisane građe otisnute u toj tiskari može se zaključiti da je nakon smrti L. Karletzkoga, tiskaru preuzela njegova udovica Rosina (1757. – 1803.), a zatim poslovanje obiteljskom tvrtkom preuzimaju njihovi sinovi, braća Josip/Giuseppe (1783. – 1853.) i Anton/Antonio (1783. – 1875.).⁹⁷ Uz tiskaru, to je uključivalo i knjigovežnicu, knjižaru i papirnicu. Nakon Josipove smrti tiskaru još dvadesetak godina vodi Anton.⁹⁸ Vjerojatno od 1876. tiskaru nasljeđuje Josipov (Giuseppeov) sin Franjo/Francesco (1818. – ?)⁹⁹ i unuk Giuseppe mlađi (1849. – 1918.),¹⁰⁰ posljednji tiskar u obitelji.¹⁰¹

⁹¹ HR DARI 0032, sv. 138, Liber Consiliorum Civitatis Fluminis Sancti Viti..., str. 376.

⁹² Većina istraživača određuje 1889. godinom završetka rada tiskare (T. Blažeković, M. Glogović, I. Lukežić), a u katalogu izložbe *Riječka tiskara Karletzky 1779. – 1894.* Sveučilišne knjižnice u Rijeci (2005.) krajem rada tiskare navodi se 1894. godina.

⁹³ Kao što je već spomenuto, to je po godini osnutka četvrta tiskara u Hrvatskoj. Prije nje osnovane su tiskare u Zagrebu (od 1664.), u Osijeku (od 1735.) i Varaždinu (od 1773.) (Klaić 1922).

⁹⁴ "U moje vreme bihu ondi vučionice narodne i latinske, i tiskopišitelstvo, - pišenica, knjigotjesnenišće, knjigouslovje, utiskopisje Lovre Karlecki." (Twardzik 1987: 272.).

⁹⁵ Usp. Lukežić 1999: 129-131.

⁹⁶ Oni kojima raspoložemo ponajprije su rezultat istraživanja Irvina Lukežića.

⁹⁷ Prema godini rođenja, postoji mogućnost da se radilo o blizancima (Blažeković 2006: 117), od kojih je prvi umro Josip. Anton je nastavio voditi obiteljsku tiskaru, a izgleda da je bio i vrlo aktivan u javnome životu Rijeke. Tako ga, primjerice, nalazimo među članovima utemeljiteljima Kolegija za brodare i trgovce (privatnog konvikta) 1852. godine (usp. *Colegija za brodare i tergovce*, 1852: 13).

⁹⁸ Naišli smo i na jedan podatak o Karlu Karletzkom, moguće njihovu trećem sinu, i to u vezi sa sudskim postupkom vezano uz krivotvorenje novčanica (usp. mrežne stranice Riječkog filatelističkog društva na adresi: <http://www.rfd.com>). Tiskanje novčanica također je bio dio tiskare Karletzky.

⁹⁹ Iste godine vlasnik papirnice postaje Giovanni Karletzky (1818.-1901.) Ludovikov, pomorski kapetan i direktor "Loyda", no 1888. je prodaje (Lukežić 1999: 129, bilj. 12).

¹⁰⁰ U tiskarskome i poligrafskome zavodu *Vittorio Rodici* otvorenom 1911. godine bio je poslovođa (Lukežić 1999: 146, bilj. 82).

¹⁰¹ Usp. Lukežić 1999: 129.

O članovima obitelji Karletzky koji su vodili tu obiteljsku tiskaru tijekom više od stoljetne njezine djelatnosti govore i impresumi izdanja otisnutih u njihovoj tiskari. Tako se, prema dostupnim podacima, ime Lovre Karletzkoga nalazi u impresumima izdanja objavljenih od 1780. do 1796. godine, a ime njegove udovice Rosine u izdanjima od 1799. do 1803. godine te u jednome koje je vjerojatno otisnuto 1804., a za tisak priređeno prije njezine smrti 1803. godine. U izdanjima objavljenima poslije 1808. godine u impresumu su navedena imena braće Karletzky, Antona i Josipa¹⁰² i tako je sve do 1853., odnosno do Josipove smrti, od kada u impresumu nalazimo samo Antonovo ime. On tiskaru vodi sve do smrti 1875. kada je preuzima Franjo Karletzky pa od tada u impresumima piše njegovo ime.

Tako od početka rada tiskare u impresumima nalazimo, ovisno o jeziku izdanja, npr. sljedeće zapise naziva tiskare/izdavača: *Typis Laurentii Aloysii Karletzky* (1780., 1790., 1792.), *E. Typographeo Karletzkiano* (1780., 1781.), *Appresso Lorenzo Karletzky* (1781.), *Typis Karletzky* (1790.), *slovima Lovrenza Karletzky* (1790.), *Po Lovrinczu Aloyziu Karletzky* (1796.), *Typis R. Karletzky, presso Rosina Karletzky vedova* (1799.), *Slovima Rosina Karletzky* (1800.), *po udovi Kalretzky* (1804.); *Typis Karletzkyanis* (1808., 1813.), *Pritiskan s'slovih Karletzkovich, po bratti Krletzky* (1813.), *Presso Fratelli Karletzky* (1819.), *Typis Fratrum Karletzky* (1825.), *Slovima Bratje Karletzky* (1831.), *dalla regia tipografia governativa dei fratelli Karletzky* (1835.), *tiskom kr. povl. gubernialne tiskarnice bratje Karlecki* (1848.), *Tipografia fratelli Karletzky* (1851.), *tipografia Antonio Karletzky* (1854.), *tipografia Francesco Karletzky* (1876.), *Tiskarna Franje Karletzky-a* (1878.), *tipografia F. Karletzky* (1885.) itd.

Ponešto o obitelji Karletzky nalazimo u još nekim sačuvanim tragovima vremena u kojemu su živjeli, koji dokazuju da su pripadali višem, tankome riječkom građanskom sloju. To su, primjerice, dva ulja na platnu iz 1832. slikara Christiana von Mayera. Na jednome je tiskar Karletzky sa suprugom, a na drugome također muškarac iz obitelji Karletzky.¹⁰³ Vrlo je vjerojatno da se radi o dvojici od trojice braće Karletzky.¹⁰⁴ Podatke o tiskari i njezinim

¹⁰² U nekim izdanjima iz 1815. i 1819. u impresumu stoji samo Josipovo ime, što bi moglo upućivati na njegov samostalni rad u priređivanju izdanja za tisak.

¹⁰³ Prva se slika čuva u Pomorskome i povijesnom muzeju Hrvatskoga primorja u Rijeci, a druga je u privatnome vlasništvu.

¹⁰⁴ Lukežić 1999: 129; Canziani Jakšić 2005.

vlasnicima čuvaju i pisani izvori,¹⁰⁵ a osobito i tadašnje novine, u kojima su često i oglašavali svoja izdanja¹⁰⁶.

Prema više od stotinu godina dugoj tradiciji tiskare Karletzky moguće je zaključiti, neovisno o najprije boljim, a onda i o lošijim poslovnim vremenima i rezultatima, da su bili vješti u poslovanju i da im je obiteljska tradicija tvrtke bila iznimno važna jer je preživjela i poslovanju nesklona vremena i okolnosti, a prenosila se "s koljena na koljeno". Prema u tiskari otisnutim tiskovinama moguće je pratiti tko je od članova obitelji vodio tiskaru u njezinoj više od stoljeća dugoj povijesti. Ono što je pritom konstanta jest činjenica da je sve to vrijeme, do zatvaranja 1889.,¹⁰⁷ tiskara bila u vlasništvu članova obitelji Karletzky.¹⁰⁸

Pritom je u kulturnoj povijesti Rijeke odigrala iznimnu ulogu jer je sve do 50-ih godina 19. stoljeća bila jedina tiskara u gradu, što je značilo i jedina koja je objavljivala djela na hrvatskome jeziku, uz najproduktivniju nakladničku djelatnost na talijanskome jeziku, ali i na latinskome,¹⁰⁹ a u manjoj mjeri na mađarskome i njemačkome.¹¹⁰

Upravo je to razdoblje od osnivanja pa do tridesetih godina te od polovice 19. stoljeća i najproduktivnije vrijeme njezine djelatnosti. Budući da tada nije ni imala poslovne konkurencije, a k tome je i više desetljeća imala status povlaštene kraljevske gubernijske tiskare, u dobroj je mjeri mogla računati s pozitivnim poslovanjem; no, neovisno o tome, očito se poslu pristupalo vrlo ozbiljno i profesionalno, a temeljni su kriteriji rada ponajprije bili poslovne i financijske naravi.

Na to upućuje višejezičnost (talijanski, hrvatski, mađarski, latinski, njemački jezik) i raznovrsnost otisnutih izdanja (školska izvješća, shematizmi, direktoriji, libreta za opere, školski i trgovački pravilnici, pravilnici društava, oglasi i proglesi, prigodne pjesme, nabožne knjige, udžbenici, rječnici, knjige pjesama, novine itd.) te njihovih naručitelja (od gradske, gubernijske ili banske vlasti, preko potreba crkvenih i školskih institucija do potreba pojedinaca – autora ili prevoditelja), ali i grafičko i estetsko oblikovanje tiskovina koje

¹⁰⁵ Tako npr. u školskim izvješćima riječke gimnazije među učenicima god. 1832. – 1836. nalazimo ime „Franciscus Karletzky“.

¹⁰⁶ Primjerice, u vrijeme kada tiskaru vodi Franjo Karletzky česti su oglasi u novinama *Studio e Lavoro*. Usp. digitalno dostupne brojeve tih novina na mrežnim stranicama Sveučilišne knjižnice u Rijeci (<http://www.svkri.uniri.hr>).

¹⁰⁷ Lukežić 1999: 130; Blažeković 1953: 6.

¹⁰⁸ Istražiti bi valjalo i mogućnost da je već Lovro Karletzky, osnivač riječke tiskare, potekao iz tiskarske obitelji, što nam se čini vrlo vjerojatnim. Naime, povijest češkoga tiskarstva druge polovice 18. stoljeća bilježi i tiskara Martina Francisca Karletzkyoga (<http://www.vkol.cz>) pa bi svakako valjalo detaljnije istražiti vrlo vjerojatnu rodbinsku vezu s Lovrom Karletzkyim.

¹⁰⁹ Do 1848. latinski i talijanski dominantni su jezici u administraciji, na sudovima, u trgovini i pomorstvu, talijanski i u javnoj službenoj komunikaciji, a podržava ga i većina u gradskoj upravi.

¹¹⁰ Višejezična tiskarska produkcija tiskare Karletzky stoga je slika društveno-političke i jezične stvarnosti grada u kojemu djeluje.

lijepim vinjetama i drugim ukrasima prati maniru tadašnje srednjoeuropske tiskarske i grafičke umjetnosti.¹¹¹

Premda, pogotovo od polovice 19. stoljeća, "u tehničkom pogledu nije mogla zadovoljiti osobito visoke kriterije – to slabo slovotisće, rekao bi Završnik, u kome su radile najviše tri do četiri odobe – ipak je uspjela razviti lijepu nakladničku i publicističku aktivnost" (Lukežić 1999: 130). Od polovice 19. stoljeća ta se aktivnost u većoj mjeri provodi u tehnički i osobljem bolje opremljenim novootvorenim tiskarama, a tiskara Karletzky nastavlja rad u novim poslovnim okolnostima u kojima uspjeva, s manjim opsegom poslova, biti konstantom riječkoga tiskarstva sve do kraja stoljeća. Uz navedeno, izdanja objavljena u toj tiskari u velikoj su mjeri slika jednoga grada i jednoga vremena i kao takva neizostavan su izvor za proučavanje svekolike njegove povijesti.

U prilog tomu, u nastavku slijedi prikaz tiskarske i izdavačke djelatnost tiskare Karletzky tijekom njezina stogodišnjega rada.¹¹²

Rad tiskare Karletzky može se pratiti u tri faze. Prva je faza razdoblje Lovre i Rosine Karletzky (1779. – 1800./1804.); druga je faza vrijeme najprije braće Karletzky (do 1853.) pa onda samostalno Antona (do 1875.), a treća do kraja njezina rada (1889.) kada je u vlasništvu Franje i Josipa/Giuseppea Karletzkoga ml.¹¹³

Prema dostupnim podacima, u vrijeme kada tiskaru vodi njezin osnivač Lovro Karletzky u njoj su otisnuta izdanja većinom službene i protokolarno-prigodne naravi najčešće pisana latinskim jezikom,¹¹⁴ a u manjoj su mjeri, prema sadašnjim saznanjima, zastupljena djela pisana talijanskim i hrvatskim jezikom.

Među tiskovinama na latinskome jeziku su one vezane uz gubernij, odnosno Riječki i Bakarski kapetanat (npr. *Schematismus Gubernii Regii, in litorali Hungarico maritimo constituti; Item connexorum capitaniaetuum Fluminensis et Buccarensis, nec non comitatus Szeverinensiss; Praemisso statu personali Excelsorum superiorum politicorum dicasteriorum*, 1782.), rad Kraljevske gimnazije u Rijeci, znači školska dokumentacija – dokumenti o polaganju javnoga ispita i ispita zrelosti, izvješća, popisi učenika, pravila, programi, tezariji¹¹⁵ (npr. *Tentamen publicum et solemne, quod secundum institutum regium II. semestri exhibitum*

¹¹¹ Usp. Canziani-Jakšić: 2005.

¹¹² U prikazu djelatnosti tiskare dajemo samo opći pregled, što znači i da se ne navode sva objavljena izdanja, nego reprezentativni naslovi, i to u skraćenu obliku.

¹¹³ Godine prate prvu, odnosno zadnju pojavu u impresumima dostupnih izdanja, stoga su načelne naravi i novi ih podatci mogu korigirati.

¹¹⁴ Latinski je bio i nastavnim jezikom u tadašnjoj riječkoj gimnaziji, sljednici isusovačke gimnazije (usp. Čop 1988: 27).

¹¹⁵ Kao službena gubernijska i gradska tiskara i u idućih će nekoliko desetljeća imati monopol na tiskanje službenih publikacija gubernija, grada i drugih institucija, a osobito crkvenih i školskih.

est in regio Fluminensi Lyceo mense Septembri MDCCLXXX. [Quaestiones ... respondebunt ... Vincentius Marochini, Joannes Vlach ...], /s. a./; Ordo scholarum humanitatis et grammaticarum Lycei regii Fluminensis, 1795.¹¹⁶), te crkvu (*Officia novissima, tum pro ecclesia universali de praecepto, tum regnis, ac provinciis aere ditiis Augustissimae domus Austriacae concessa, et in unum juxta ordinem mensium digesta, 1781.*). Tu su i one otisnute u čast važnih događaja ili osoba (npr. *Applausus urbis Fluminensis dum Leopoldus II. Austrius ... Ferdinandum IV. Borbonium utriusque Siciliae regem eiusque serenissimam coniugem regias sponsas deducentem ibidem exciperet. MDCCXC. VII. Kal. Sept., /s. a./*). Izdvajamo i tekst svečane sprovodne službe za riječko obilježavanje smrti vladara Leopolda II. riječkoga isusovca Franje Ksavera Vernede¹¹⁷ (*Oratio funebris ad solemnes exequias Leopoldi II. ... ab excelso regio, litoralis Hungarici gubernio XV. Cal. Maji anno MDCCXCII. Flumine celebratas. Dicta a Francisco Xaverio de Verneda, ..., /s. a./*) te objavu imenovanja J. Klobusiczkyja guvernerom Rijeke (*In solempni inauguratione dum ... dominus Josephus a Klobusiczky de eadem urbium Fluminensis et Buccarensis, totiusque orae maritimae Hungaricae gubernator renuntiaretur XXI Apr. MDCCCXV, /s. a./*). Navedene su publikacije slika riječke povijesti konca 18. stoljeća i, svakako, kao izvorna građa važne su u boljemu razumijevanju gradskoga ozračja toga doba.

Kao prva dosad poznata – i prema suvremenim kriterijima – knjiga¹¹⁸ otisnuta u tiskari Karletzky izdvaja se *Taxa medicamentorum in Pharmacopoea Austriaco-provincialis contentorum. Tassa delli medicinali contenuti nella Farmacopea austriaco-provinciale* (1781.) – dvojezičan latinsko-talijanski ljekarnički priručnik s popisom i opisom lijekova koji se mogu rabiti u riječkim ljekarnama.¹¹⁹ Tu je i prvi književno oblikovani tekst na talijanskome jeziku objavljen u toj tiskari: *Il Vecchio Geloso. Damma giocoso per musica di rappresentarsi nel teatro della fitta e porto franco di Fiume* iz 1783.¹²⁰ te talijanski prijevod s francuskoga knjižarskoga vodiča *La Guida de' negozianti, e tenitori di libri, o sieno primi scriturali / del Sigr. De la Porte ; traduzione dal francese di G. G.* iz 1786.

¹¹⁶ U Sveučilišnoj knjižnici u Rijeci je iz vremena L. Karletzky sačuvan *Ordo scholarum humanitatis et grammaticarum Lycei regii Fluminensis* za 1795. godine (sign. Flum.Misc.B.77). Na naslovnici se nalazi riječki grb, ali s jednoglavim orlom. Tradicija će se tiskanja školskih programa i izvješća u tiskari Karletzky kontinuirano nastaviti sve do 1856., a od tada povremeno. Naime, izvješća se od tada tiskaju i u drugim riječkim tiskarama, ali i zagrebačkim (npr. Lj. Gaja).

¹¹⁷ Više o njemu v. Demo 2007: 1-11.

¹¹⁸ Prema definiciji UNESCO-a knjiga mora imati minimalno 49 stranica. Publikacija s manje od 49 stranica naziva se brošuram.

¹¹⁹ Usp. Muzur – Škrobonja 2006: 89.

¹²⁰ Usp. Pužar 1999: 401, bilj. 7.

Hrvatskim jezikom, prema dosadašnjim saznanjima, otisnute su u Lovre Karletzkoga samo dvije knjižice¹²¹: *Pisme koje se pivaju pod svetom missom zajedno s pismom prid pridiku* (1790.), prva knjiga na hrvatskome jeziku otisnuta u toj tiskari, te *Letanie mukke, i smarti Isukerstove : na svarhi petoga vjeka, poslie iz livoga Boka Propetja, u Riscckomu Gradu Kamenom udarenoga, primloga karv csudnovato je protekla* (1796.), o kojima će biti više riječi u idućemu poglavlju ovoga rada.¹²²

U kratko vrijeme rada tiskare pod vodstvom udovice Rosine Karletzky nastavljaju se prethodno započeti poslovi objavljivanja službenih dokumenata, školskih izvješća i prigodnih publikacija na latinskome¹²³ i talijanskome jeziku kojima su naručitelji gubernij ili crkvene institucije (npr. *Ordo scholarum humanitatis et gramaticarum Lycei regii Fluminensis in classes distributus*, 1800.).¹²⁴

Među onima na talijanskome jeziku pozornost privlači i *Regolamento del fuoco prescitto per la città, e porto-franco di Fiume nell' anno MDCCCII. Fiume, Presso Rosina Vedova Karletzky* (1802.) – prvi pravilnik o požarima donesen za grad i slobodnu luku Rijeku koji je tadašnji guverner Giuseppe de Klobusiczky propisao 6. travnja 1802.; sastavljen je sukladno pravilniku o požarima za Kraljevinu Ugarsku iz 1788. godine uz prilagodbu potrebama grada Rijeke.¹²⁵

Vrstom se i namjenom izdvajaju dvije knjige na hrvatskome jeziku: ispovjedni priručnik *Pokornik uppuchjen za dobro, i spasonosno ispoviditise. Dilce duhovno p.g. Petra Matia Garbcichja ...* iz 1800. i popularna medicinsko-poučna knjižica *Varhu navlacenja kravokozica : dvi u kratko beside za probuditi sve otce i majke. Po Mihovilu Neustaedteru...* iz 1804. godine, čime se uz prethodno objavljene crkvene pjesme korpus nabožne literature na hrvatskome jeziku širi i poučno-priručnim knjigama, ujedno i svjetovnom literaturom prosvjetiteljske namjene.

Vremenski najduže, najplodnije i najraznovrsnije razdoblje djelatnosti tiskare Karletzky započinje kada je nasljeđuju braća Josip i Anton. Od tada pa do 50-ih godina 19.

¹²¹ Godine 1798. za potrebe je riječkih kapucina otisnuta knjižica *Pobožnost križnoga puta*, bez oznake tiskare, no valjalo bi detaljnije istražiti mogućnost i njezina tiska u tiskari Karletzky (usp. Holjevac 2007: 175-191).

¹²² O tim i o drugim hrvatskim jezikom otisnutim izdanjima bit će riječi u idućemu poglavlju, stoga ih ovdje navodimo samo kako bi se u pregledu obuhvatila sveukupna višejezična djelatnost tiskare.

¹²³ U Rijeci je 1801. latinskim jezikom napisana i oda austrijskome nadvojvodi i palatinu Josipu prigodom njegova dolaska u Rijeku, s oznakom tiskare Rosine Krletzky: *Ode Serenissimi Josephi Archi-Ducis Austriae Incltyi Hungaria Regni Palatini Adventui Dicata Á Civitate Fluminensi Mense sextili MDCCCI. Typis Rosinae Karletzky Viduae*. Rukopis se čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu pod signaturom R 6901, a otisnuti tekst ode dosad nije pronađen pa istraživači pretpostavljaju da je postojeći rukopis arhetip (usp. Lukežić – Demo 2007: 1-21).

¹²⁴ Primjerak je također sačuvan u Sveučilišnoj knjižnici u Rijeci (sign. Flum.Misc.B.78).

¹²⁵ Više o tome pravilniku te tekst njegova prijevoda v. na mrežnim stranicama Javne vatrogasne postrojbe Rijeka na adresi: www.vatrogasci-rijeka.com/povijest.htm.

stoljeća, odnosno za zajedničkoga vodstva braće Karletzky tiskarom, a zatim do 70-ih godina za samostalnoga vodstva Antonova, ona uz korpus službenih tiskovina¹²⁶ i onih vezanih uz javni i kulturni život grada koje objavljuje kao službena gradska i gubernijska tiskara te i dalje jedina tiskara u gradu svoju djelatnost usmjerava i na tiskanje književnih te znanstveno-popularnih djela.

Uz i dalje najbrojnija izdanja na talijanskome¹²⁷ pa na hrvatskome i latinskome jeziku, tiska se, no u znatno manjoj mjeri, i na njemačkome te mađarskome jeziku, što je rezultat društveno-političkih okolnosti i nastojanja na talijanizaciji, germanizaciji te mađarizaciji grada.¹²⁸

S time je u vezi moguće, barem načelno, jer u dobroj mjeri ovisi i o društveno-političkim prilikama, utvrditi vezu između jezika djela i njegove namjene pa su tako latinskim jezikom pisana, primjerice, izvješća riječke gimnazije sve do 1851. godine, odnosno do uvođenja hrvatskoga jezika, gubernijski shematizmi, crkveni shematizmi i direktoriji te pohvalni stihovi/prigodnice i svečani govori u čast važnih događaja ili osoba.

Talijanskim se, pak, jezikom pišu gubernijski pravilnici te pravilnici različitih institucija i gradskih društava. Tim su jezikom pisana i školska izvješća, npr. izvješća nautičke škole i akademije (jezik pomorstva i inače je talijanski) te njemačko-talijanske škole i povremeno riječke gimnazije, zatim trgovačka izvješća, prigodni govori i stihovi, libreta opera i književna djela, ali i znanstvena i stručna literatura, osobito iz medicine. Do pojave hrvatske periodike u Rijeci to je i jezik riječkih novina i časopisa.

Hrvatski je ponajprije jezik nabožnih knjiga i vjerske literature namijenjenih apsolutno većinskome hrvatskome puku, posebno djeci i svećenstvu, a tu je i jedna početnica te medicinsko-poučna knjižica namijenjena prosvjećivanju roditelja. I na hrvatskome se jeziku, osobito od sredine 19. stoljeća te ponajviše u vrijeme hrvatske uprave gradom, pišu i objavljuju prigodni stihovi posvećeni važnim osobama ili događajima, proglassi, govori, školska izvješća, znanstvene rasprave, pučki pravni priručnik, prijevodi i izvorna autorska djela.

¹²⁶ U razdoblju između 1848. i 1850. braća Karletzky tiskaju i prvi riječki papirni novac – *karantani*. Primjerci tih novčanica čuvaju se u Muzeju grada Rijeke (Zbirka numizmatike, vrijednosnica, medalja i odlikovanja). Više v. u: Mimica 1997).

¹²⁷ Premda, primjerice, prema dostupnim podacima, 1850. godine u Rijeci nema otisnutih publikacija na talijanskome jeziku (Glogović 1984: 116).

¹²⁸ Tiskarska produkcija na mađarskome jeziku intenzivirat će se poslije Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868., odnosno od 70-ih godina 19. stoljeća, kada tadašnji grad Rijeka ulazi neposredno u kompetenciju Budimpešte, i to ponajviše radom drugih riječkih tiskara (usp. npr. *Fluminensia hungarica* na mrežnim stranicama Sveučilišne knjižnice u Rijeci na adresi <http://www.svkri.uniri.hr>).

Daljnja bi istraživanja, pogotovo arhivska, neizostavno uključujući i istraživanja u inozemstvu, i to ponajprije u Italiji i Mađarskoj, zasigurno potvrdila postojanje još hrvatskim jezikom napisanih tiskovina, pogotovo onih službenoga tipa (proglasa, pravilnika, uredbi i sl.), namijenjenih svim stanovnicima grada i apsolutno hrvatske okolice, neovisno o stupnju obrazovanja i poznavanju više jezika, a temeljna im je funkcija prenošenje informacije za što je osnovni preduvjet razumljivost.

U određenoj je, naime, mjeri uočljiv paralelizam u objavljivanju izdanja na hrvatskome i talijanskome jeziku, a građa za određeno vrijeme potvrđuje i objavljivanje istoga teksta/dokumenta na više jezika – dvojezično (hrvatski i talijanski), pa i trojezično (hrvatski, njemački i talijanski). Vrlo je, stoga, vjerojatna pretpostavka i prijašnjih istraživača da su neka hrvatska izdanja izgubljena ili zagubljena (npr. Glogović 1984: 120).

Njemački i mađarski jezik u izdanjima tiskare Karletzky zastupljeni su u manjemu broju poznatih nam izdanja, njemački u nekoliko godišnjih izvješća riječke gimnazije i izvješća drugih škola iz vremena kada je nastavni jezik bio njemački, a mađarski tek u jednoj zbirci pjesama i jednoj prigodnici.

U Rijeci je od 1830. do 1840. kao profesor mađarskoga jezika i književnosti na Kraljevskoj gimnaziji službovao Ferenc Czászár.¹²⁹ Kao profesor snažno je utjecao na svojega učenika Ivana Mažuranića, budućega hrvatskog bana, pa mu je ovaj posvetio jednu prigodnicu, koja je ostala u rukopisu (Lukežić 2004: 43). Zasigurno je potvrda toga utjecaja i prigodnica koju je Mažuranić posvetio tadašnjemu riječkome guverneru Ferencu Ürményju, koja je u izdanju riječke gimnazije otisnuta u tiskari Karletzky 1832. pod naslovom *Bucsúdal mellyel Nagyméltóságú, Méltóságos és Nagyságos Ürmény ÜRMÉNY FERENCZ URAT* i prvi je tiskani pjesnički uradak budućega pjesnika i bana.¹³⁰

Sam Czászár, cijenjeni mađarski književnik, prevoditelj i političar, skoro je po dolasku u Rijeku kod braće Karletzky 1831. tiskao svoju prvu zbirku pjesama *Szonett koszorú*¹³¹ te uskoro postao priznati pisac. Godine 1850. kod braće Karletzky tiska se i *Érzelmek nagytekintetű Smaich Bertalan Benedek, ... felügyelő ur tiszteletére, Pónori Twerewk Józseftői...* Od 70-ih godina broj se Mađara u javnome i kulturnome životu Rijeke povećava, posebno i u školstvu osnivanjem mađarskih državnih škola, pa se i tiskanje mađarskih publikacija od tada intenzivira.

¹²⁹ Više o njemu v. u: Lukežić: 2004: 40-45.

¹³⁰ Usp. Canziani Jakšić: 2005.

¹³¹ "Sonetni vijenac". Usp. Lukežić 2004: 41.

Ovu fazu rada tiskare Kalretzky obilježava i tiskanje prvih riječkih novina *Notizie del giorno* 1813. i 1814. godine (Srdoč-Konestra 1992: 15-24), a od 1843. do 1846. i sljedećih – *Eco del Litorale Ungarico* (Lukežić 2006b: 255-274).

Nastavlja se tradicija objavljivanja serijskih publikacija – školskih izvješća i klasifikacija, ovisno o vremenu i vrsti škole na latinskome, talijanskome, hrvatskome ili njemačkome jeziku, i to riječke gimnazije, ali i ostalih škola koje se s vremenom otvaraju u Rijeci i okolici te na kvarnerskim otocima (npr. *Classificatio studiosae juventutis Regii m. gymnasii Fluminensis*,¹³² *Juventus Regii majoris gymnasii Fluminensis e moribus, et progressu in litteris censa exeunte anno scholastico* (1843. – 1850.); *Classification der Schueler an der kaiserl. koenigl. Hauptschule zu Fiume im Koenigreiche Illyrien nach geendigten Sommer-Curse 1822.*, *Classification der Schu(e)ler an der königl. Normal-Hauptschule zu Fiume im Ungarischen Littorale; Nach beendetren Sommer Curse 1824.*, *Classification der Schueler an der Nazional deutsch-italienischen Haupt-Schule zu Fiume nach beendeten Sommer-Curse 1829 = Classificazione degli scolari nella Nazionale Capo-Scuola tedesco-italiana in Fiume dopo terminato il corso estivo 1829.*, *Classification der Schuelerinnen an der Nazional deutsch-italienischen Maedchenschule bey den ehrwuerdigen Kloster-Frauen zu Fiume nach beendetem Sommer-Curse 1829 = Classificazione delle scolare nella Nazionale tedesco-italiana Scuola delle fanciulle in Convento delle R. Madri Monache in Fiume dopo terminato il corso estivo 1829*; *Classification der Schueler und Schuelerinnen an der staedtischen Musikschule zu Fiume nach beendetem Sommer-Curse 1829*; *Classificazione delle scolare nell' Imp. reg. scuola elementare in Lussin Piccolo nel Regno illirico alla fine del corso estivo 1829.*; *Classificazione degli Scolari e Scolare nella Nazionale Regia Capo-scuola in Buccari dopo terminato il corso estivo...* (1835.),¹³³ *Classificazione degli allievi nel Regio istituto di nautica in Fiume pel semestre II dell' anno 1840.*, *Classificazione degli allievi del Civico istituto filarmonico in Fiume finito il corso scolastico 1851.* itd.

U doba Bachova apsolutizma gimnazijska su, međutim, izvješća za školske godine 1851./52. i 1852./53. objavljena na hrvatskome jeziku, stoga će o njima biti više riječi u idućemu poglavlju, za školsku godinu 1853./54. na talijanskome i njemačkome jeziku, zatim 1855. – 1858. na njemačkome uz dio na talijanskome, s time što su 1856. i 1860. otisnuta u Gajevoj tiskari u Zagrebu, a 1857. i 1858. u Rezzinoj u Rijeci. Od tada će posao tiskanja

¹³² Prema elektroničkome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (<http://www.katalog.nsk.hr>) i Glogović 1984: 116-117 sačuvana su izdanja na latinskome iz 1816., 1832. – 1846. godine.

¹³³ Navedeno prema elektroničkome katalogu na mrežnim stranicama mađarske nacionalne knjižnice – Bibliotheka nationalis Hungariae na adresi: <http://www.oszk.hu>.

školskih izvješća sve više preuzimati druge tiskare pa je npr. 1864. i 1865. izvješće otisnuto na hrvatskome jeziku u Mohovićevoj tiskari u Rijeci, a zatim 1868. opet u Gajevoj tiskari u Zagrebu.¹³⁴

Tiskara je u ovome razdoblju razvila i živu aktivnost na objavljivanju službenih serijskih publikacija crkvenih institucija. Osobito se tijekom 30-ih i 40-ih godina za potrebe Senjsko-modruške biskupije i Krčke biskupije tiskaju direktoriji na latinskome i shematizmi na talijanskome jeziku, a ta je tradicija započeta i znatno prije. Tako je u Rijeci *Typis Karletzkyanis* otisnut *Directorium ad horas canonicas recitandas missasque celebrandas juxta ritum Breviarii et Missalis Romani ac proprii ad usum dioecesis Segniensis et Modrussiensis pro anno tertio post Bissexilem M.DCCC.XI.*, dakle već za 1811. godinu.¹³⁵ Katalog Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu bilježi i izdanja za 1828. godinu te 1831. – 1836.,¹³⁶ a u knjižnici Teologije u Rijeci Bogoslovnoga fakulteta u Zagrebu sačuvan je i primjerak za 1830. godinu. Tiskara je poslovala i s Krčkom biskupijom što potvrđuje dugogodišnje tiskanje *Directorium seu ordo divini officii, ac missae celebrandae ad usum Dioecesis Veglensis...* i *Schematismo della Diocesi di Veglia* 30-ih i 40-ih godina 19. stoljeća.¹³⁷

Kontinuirano se u jednome razdoblju objavljuje i *Scematismo del regio littorale ungarico*,¹³⁸ a sačuvano je i nekoliko izdanja *Chronologica synopsis jurium et privilegiorum fidelissimae maritimae commercialis urbis, liberi portus districtusque Fluminensis*¹³⁹. Tu su i različiti zakonski akti, npr. talijanski prijevod austrijskoga ustava (*Constituzione dell' impero d' Austria*, 1849.) te izvješća (npr. *Rapporto annuale della Camera di commercio e d' industria in Fiume per l' anno 1853.*, 1854.).¹⁴⁰

Posebno brojnu skupinu tiskovina čine različiti proglassi koji uređuju funkcioniranje grada, npr. za vrijeme pojave kolere (*Manifesto. A senso del Programa datato il 16 corrente la Giunta Sanitaria*, 1849.)¹⁴¹ ili najavljuju važne događaje, kao npr. program svečanosti za dolaska u Rijeku bana Josipa Jelačića (*Programma delle festività destinate dal Municipio di*

¹³⁴ Glogović 1984: passim.

¹³⁵ Podatak se navodi temeljem sačuvana primjerka u knjižnici Teologije u Rijeci.

¹³⁶ Poslije toga tiskani su u Pettnerovoj tiskari u Karlovcu i Županovoj u Zagrebu. Usp. elektronički katalog Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu na adresi <http://www.nsk.hr> pod pojmom: *Karletzky*.

¹³⁷ Temeljem primjeraka koje smo dobili na uvid u knjižnici Teologije u Rijeci te uvidom u elektronički katalog Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu moguće je potvrditi izdanja za godine: 1835., 1837., 1839. – 1845; direktorij i shematizam za godinu 1838. objavljeni su u Veneciji.

¹³⁸ Prema dostupnim podatcima, iz 1838., 1839., 1840. god. (usp. *Fluminensia hungarica*, <http://www.uniri.svkri.hr>).

¹³⁹ Katalog Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu bilježi tri izdanja: 1825., 1932. i jedno bez godine.

¹⁴⁰ Usp. Glogović 1984: 123.

¹⁴¹ Podatak iz: Glogović 1984: 113.

Fiume per solennizzare il fausto arrivo in questà città di Sua Eccellenza il Bano, 1850.)¹⁴² te cara Franje Josipa (*Programma delle festività disposte dal Municipio per solennizzare il fausto arrivo e soggiorno in Fiume di sua I. R. Apostolica Maesta Francesco Giuseppe d'Austria nell' ottobre 1852., 1852.*)¹⁴³ itd. Sačuvane tiskovine toga tipa ili dostupni podaci o njima pokazuju da su najčešće pisane talijanskim jezikom.

Valja, međutim, pretpostaviti i postojanje hrvatskih inačica, koje su tiskane za apsolutno većinsko hrvatsko stanovništvo koje nije znalo strane jezike, a do kojih se dosadašnjim istraživanjima nije došlo. Tomu u prilog govore i u istome razdoblju u tiskari braće Karletzky otisnuti ili pretisnuti višejezični proglassi: dvojezični (hrvatsko-talijanski) i trojezični (hrvatsko-njemačko-talijanski).

Među dvojezičnima to su, npr. *Proglas / Manifesto bana Jelačića iz 1850.*; dopis bana Jelačića *Gospodinu Josipu Bunyevczu – Podžupanu Zagrebačke Županije u Rēki / Al Signor Giuseppe Binyevacz vice-conte del Comitato di Zagabria in Fiume* od 1. rujna 1848.; *Invito sacro / Bogoljubni poziv* od 8. rujna 1849., a među trojezičnima: npr. *Moj dragi barone Jelačiću! / Mein lieber freiherr v. Jelachich! / Mio caro Barone di Jelacich!* od 4. rujna 1848.; *Dobri glas! / Notizie consolanti! / Freudige Nachricht!* od 30. ožujka 1849. godine.¹⁴⁴

U korpusu tiskovina dobro su zastupljeni i pravilnici i statuti koji su uređivali različita područja života i propisivali načine i pravila rada i ponašanja vezana uz npr. trgovinu, zaštitu zdravlja i sigurnost života, higijenu, društveni život, odnosno osnivanje i funkcioniranje različitih udruženja i društava itd. Najčešće su na talijanskome jeziku, a nekoliko ih je i na hrvatskome jeziku (o njima će biti riječi poslije).

Tako je npr. 1829. godine objavljen *Regolamento della Deputazione mercantile a Fiume* – pravilnik Trgovinske deputacije u Rijeci,¹⁴⁵ 1840. *Regolamento dei dazj sui vini, e liquidi per la fedelissima libera Citta e Porto franco di Fiume...* koji regulira carinjenje vina i tekućina, 1841. novi pravilnik o požarima – *Regolamento in oggeti di fuoco per la Citta e Porto franco di Fiume*, a 1844. *Regolamento sulla manipolazione dei libri fondali, delle iscrizione e delle intavolazioni, pel libero Disretto in Fiume...* – pravilnik o vođenju zemljišnih knjiga, upisima i uknjižbama za slobodno područje Rijeke.

Posebno su društveni život Rijeke u 19. stoljeću obilježila kazina i, poslije, čitaonice – "društva koja su okupljala građane određenog društvenog, gospodarskog i kulturno-intelektualnog profila koji su u sklopu toga društva, udruženja (udruge) u prostorijama kazina

¹⁴² Prema primjerku iz Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU u Rijeci s Područnom jedinicom u Pulji.

¹⁴³ Prema M. Glogoviću program je tiskan i na hrvatskome jeziku (Glogović 1984:120).

¹⁴⁴ Svi su primjerci iz Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU u Rijeci.

¹⁴⁵ O osnivanju i radu *Trgovinske deputacije u Rijeci* usp. Povijest Rijeke 1988: 174-175.

ili čitaonice razvijali svoju društvenu, političku i kulturno-prosvjetnu aktivnost" (Glogović 1984: 55) i koja su bila osnovana i uređena temeljem posebnih pravila, odnosno statuta. U korpusu su tiskovina tiskare braće Karletzky, uz ostale i npr. pravilnik Novoga kazina u Rijeci – *Regolamento pel Nuovo casino in Fiume* (1829.), pravilnik Pomorsko-trgovačkog kazina – *Regolamento del Casino Marittimo-Mercantile in Fiume sovrانamente approvato* (1846.), ali i pravilnik bakarskoga kazina – *Regolamento del Casino di Buccari* (1845.).

Poseban korpus tiskovina često objavljivanih u tiskari braće Karletzky čine letci, učeni i pučki. Ta se vrsta tiskanih publikacija manjega opsega, koje sadržajno mogu biti različita tipa (politički, vjerski, kulturni, književni, reklamni) "zahvaljujući svojoj popularnosti vremenom razvila u zaseban pučkknjiževni žanr" (Lukežić 2007: 14), a pučki letak "kao rani oblik novina, bio je sastavnim dijelom široko rasprostranjenog pučkog štiva, omiljenog u svim građanskim krugovima" (Lukežić 2007: 13).¹⁴⁶

Pojavu riječkoga letka "nije moguće promatrati niti tumačiti odvojeno od građanske kulture koja se temeljila na redovitom okupljanju u javnim klubovima, čitanju i komentiranju novinskoga štiva u kavanama, pohađanju kazališta, te koncertnih i plesnih priredbi" (Lukežić, 2007: 15). Stoga sadržaj riječkoga letka najčešće čine prigodni stihovi i govori na latinskome, talijanskome i hrvatskome jeziku, posvećeni članovima vlasti i drugim istaknutim osobama ili važnim javnim događajima, a razvoj mu se može pratiti još od početka 19. stoljeća,¹⁴⁷ pa i koncem 18. stoljeća.¹⁴⁸

Među tiskovinama se takva tipa otisnutima u tiskari Karletzky kao pisani izričaj uskoga kruga visokoobrazovanih građana i njihove kulture te tada raširen običaj posebno izdvajaju prigodni i pohvalni stihovi te svečani govori na latinskome jeziku. Oni su ujedno i primjer "riječkoga latinističkoga kruga" i riječke latinističke književnosti 19. stoljeća.

Tomu su krugu pripadali mnogi ugledni Riječani, npr. Gašpar Kombol, Fran Ksaver Livak, Ljudevit Josip Cimiotti Steinberg itd. (Lukežić 1999b: str. 55-56), a potvrde tomu

¹⁴⁶ Prvi je teorijski i povijesni pristup problematici riječkoga letka 19. stoljeća dao Irvin Lukežić u radu *Riječki letak kao oblik učene i pučke književne tradicije* (2007: 13-34). Autor je u radu uz teorijski pristup prikazao i razvoj riječkoga letka u 19. stoljeću, uz navođenje bibliografskih podataka te tekstovnih i slikovnih priloga.

¹⁴⁷ Početke riječkomu letku Irvin Lukežić nalazi u 1801. godine objavljenoj latinskoj odi u čast dolaska nadvojvode i palatina Josipa u Rijeku: *Ode Serenissimi Josephi Archi-Ducis Austriae Inclyti Hungaria Regni Palatini Adventui Dicata Á Civitate Fluminensi Mense sextili MDCCCI. Typis Rosinae Karletzky Viduae*, a zatim u hrvatskome *Placsu blaxene divice Maerie. Pritiskano u Rici: po bratti Karletzky*, 1813. Osobito je intenzivna produkcija takve vrste tiskovina u Rijeci do 1843. godine, odnosno prije pojave riječkih novina *Eco del Litorale Unagrigo*, u kojima će se nastaviti objavljivanje literarnih tekstova takva tipa. Od polovice 19. stoljeća izraženija je politička orijentacija tiskanih letaka te pojačano objavljivanje hrvatskih, a tijekom druge polovice 19. stoljeća osobito se rabe u dnevno-političke svrhe (Lukežić 2007: 16-32).

¹⁴⁸ Tada je u tiskari Lovre Karletzky 1792. objavljen letak: *Oratio funebris ad solemnes exequias Leopoldi II. ... ab excelso regio, litoralis Hungarici gubernio XV. Cal. Maji anno MDCCXCII. Flumine celebratas. Dicta a Francisco Xaverio de Verneda, ...*

nalazimo i među tiskovinama braće Karletzky, npr. Gašpar Kombol: *Oratio funebris dum... domino Francisco Xav. Livak (...) Patvii 20. jun a.l. pie in Domino defuncto Corpus litterarium Fluminense in ecclesia gymnasiali S. Viti solemni ritu parentaret III Idus Decemb. MDCCCXXXIII, habita a Casparo Kombol* (1838.); Fran Ksaver Livak: *Oratio eucharistica illustrissimo domino Joanni Bap. Jesich dicata ...* (1803.), *Oratio funebris, qua prima die ... exequiarum ... imperatoris Austriae Francisci I. ... in ... ecclesia Fluminensi III. Cal. April. anno MDCCCXXXV. Franciscus Xav. Livak ... parentavit.* (1835.). Ljudevit Josip Cimiotti Steinberg napisao je pak više latinskih prigodnica, uključujući i žalobne pjesme (epicediji), posvećenih članovima vlasti, visokim crkvenim krugovima ili zaslužnim Riječanima, među njima i npr. *Ecloga honoribus ... domini Stephani Hauser, ... in regio majori Gymnasio Fluminensi interimalis directoris, memoriam sui nominis XIII.o Cal. Sept. Festive recolentis a Iosepho Cimiotti ... anno MDCCCXXVII oblata* (1827.), *Epicedion cineribus ... domini Andreae Ludovici ab Adamich, patricii consiliarii Fluminensis, ... supremam diem 30. Octobris anno 1828. obeuntis ... sacratum.* (1828.), *Carmen ... domino Emerico Osegovich de Barlabassevecz, ... Pridie Cal. Sept. MDCCCXXXIV. occasione solemnis ad almas suas dioeceses ingressus ... oblatum* (1834.), *Immortalis reminiscientiae ... Austriae imperatori Francisco I. ... VI. Non. Mart. 1835 maximo totius orbis moerore pie vita functo d.d.d.* (1835.).¹⁴⁹

Oni na hrvatskome jeziku bitno su zastupljeni u hrvatskome korpusu izdanja; u najvećoj mjeri slijede maniru latinskih prigodnica i svećanih govora te su također posvećeni važnim događajima i osobama tadašnje riječke stvarnosti, a osobito se često objavljuju u vrijeme hrvatske uprave gradom. O njima će biti riječi u idućemu poglavlju.

Od 30-ih se godina 19. stoljeća osobito razvija i poseban vid literarne produkcije u okviru talijanskoga književnog izričaja. Razvija se, naime, praksa objavljivanja libreta opera prije njihova izvođenja u kazalištu. Ta izdanja proučavatelji talijanske riječke književnosti ocjenjuju odmakom u odnosu na njezinu opću sliku u prvoj polovici 19. stoljeća u kojoj se tiskana produkcija na talijanskome jeziku u Rijeci "(uz relativno rijetke iznimke) ne odnosi na djela s naglašenije izraženom estetskom (poetskom) funkcijom" (Pužar 1999: 403) te začetkom njezina daljnjega razvoja. Klára Zolnai u svojoj bibliografiji navodi tridesetak takvih libreta za razdoblje 1833. – 1849. (Zolnai 1932: 13).

U tiskari Karletzky su tako, primjerice, objavljena sljedeća libreta: *Matilde di Schabran ossia il Corradino: melodrama giocoso / musica del Gioacchino Rossini; poesia del*

¹⁴⁹ Širi popis Cimiottijevih prigodnica te više o njegovu životu i djelu v. u: Blažeković 1993: 177-195.

Giacomo Ferretti (1833.), *Anna Bolena: tragedia lirica in due atti de representarsi nel Teatro di Fiume nela primavera 1835.* (1835.), *Chiara di Rosenberg: melodramma in due atti da representarsi nel Teatro di Fiume nella primavera 1835.* (1835.), *I Due Foscari: tragedia lirica in tre atti / di F. M. Piave; posta in musica da Giuseppe Verdi* (1848.) itd.¹⁵⁰

Tiskarska produkcija tiskare Karletzky omogućuje i razmatranje pitanja autorske književnosti, i to ponajprije u stihu. Nakon prethodno spomenutih prigodnih stihova kojima je vrijednost više kulturnopovijesna nego književnoumjetnička, posebno riječkih latinista, 1848. godine tu je tiskana zbirka pjesama Mirka Bogovića *Domorodni glasi*, kojoj ćemo se detaljnije vratiti poslije, a 1859. zbirka pjesama na talijanskome jeziku *Il vita-metro* autor koje je Antonio Fulvi. Tu opsegom malu zbirku epigrama književni kritičari i teoretičari uključuju u "važna ostvarenja riječke kulturne i književne sredine koja inače nije osobito bogata ni autentičnim piscima niti domaćom literarnom produkcijom".¹⁵¹

Uz publikacije kojima su naručitelji upravne i javne institucije, objavljuju se i publikacije stručnoga (npr. Gerolamo Fabris, *Saggio di topografia storico-fisico-medico dl Litorale Ungarico*, Tipografia Karletzky, Fiume, 1838.) – kratki opis zdravstvenih prilika u Ugarskome primorju (Lukežić 2006b: 259) i medicinsko-poučnoga sadržaja (npr. Giovanni Spagnoli, *Igiene del bambino...* (1842.) – priručnik o njezi djece)¹⁵² itd.

Izdanja na hrvatskome jeziku otisnuta u tome razdoblju ponajprije, dakle, pokrivaju vjerske potrebe, ima i nešto izdanja udžbeničkoga te medicinsko-poučnoga tipa, razvija se i književna produkcija objavljivanjem prve autorske zbirke pjesama na hrvatskome jeziku, a osobito je razvijena manira, vjerojatno naslijeđena iz riječkoga latinističkog kruga, pisanja prigodnih stihova i svečanih govora koji prate dolaske važnih osoba u grad ili neke važne događaje. Za razdoblja hrvatske uprave 1848. – 1868. riječka se tiskarska produkcija na hrvatskome jeziku intenzivira, no o tome će više riječi biti u posebnome poglavlju posvećenu hrvatskim izdanjima tiskare Karletzky.

Intenzitet rada tiskare Karletzky smanjuje se pojavom poslovne konkurencije, odnosno otvaranjem Rezzine, poslije i Mohovićeve tiskare, a prije toga vjerojatno i povlačenjem iz posla, a onda i smrću Josipa Karletzkog. U novim tržišnim okolnostima poslovne konkurencije, ali i uopće ekonomskim i društvenim okolnostima te s nedostatnom tehničkom i ljudskom potporom, tiskara je Karletzky očito izgubila neke poslove i dugogodišnje

¹⁵⁰ Više vidi i na mrežnim stranicama National Széchényi Library (Mađarske nacionalne knjižnice) u elektroničkome katalogu Nektar na adresi <http://nektar2.oszk.hu> pod pojmom *Karletzky*.

¹⁵¹ Lukežić 1999b: 55. Usp. i Pužar 1999: 403.

¹⁵² Usp. Borovečki 2000: 56-59. Dr. Spagnolo je kod Karletzkijih 1844. objavio i knjigu *Enciclografia medicina italiana e straniera ad uso dei medici chirurghi e farmaceuti*, opsežnu kompilaciju medicinskih tekstova preuzetih iz tadašnjih talijanskih i stranih publikacija (Lukežić 2006b: 261, bilj. 60).

naručitelje pa je broj izdanja nakon 1853. u odnosu na dotadašnje razdoblje znatno smanjen.¹⁵³

Svakako bi u vezi s time bilo zanimljivo istražiti i pitanje načina na koji su tiskare dolazile do poslova, osobito za potrebe upravnih tijela i institucija što je osiguravalo i financijsku dobit. Posebno to podrazumijeva i utvrđivanje trajanja ugovora koji su sklapani s upravnim institucijama temeljem kojih je određena tiskara onda imala i izdavački monopol na objavljivanje, primjerice, službenih akata, a time i siguran izvor prihoda. Čini se da je trajanje tih ugovora, barem u prvoj polovici 19. stoljeća, bilo višegodišnje. Znakovit je po tome pitanju primjer Zadra u vrijeme djelatnosti tiskare Battara, koji potvrđuje da su vlasnici tiskara pribjegavali različitim sredstvima kako bi si osigurali poslovanje i siguran prihod.¹⁵⁴

Pregled rada tiskare Karletzky završavamo 70-im i 80-im godinama 19. stoljeća kada je vodi Franjo Karletzky. U njegovo je vrijeme tiskarska djelatnost usmjerena opet na tiskanje periodičnih publikacija: od 1876. do 1885.¹⁵⁵ godine novina *Studio e lavoro*, kojima je F. Karletzky, osim u prvih dvadeset i šest brojeva, bio nakladnikom i urednikom, te *Rivista di Fiume* (1885.- 1886.) i *L'Altiera* (1886.) kojima je također bio urednikom (Lukežić 1999: 130).

Prema dostupnim podacima, na talijanskome jeziku tiska se i npr.: priručnik o higijeni *Resoconto sull' igiene e l' istruzione pubblica nell' anno 1877.* (1878.), rječnik pomorskih termina *Dizionario di termini marittimi italiani inglese e inglese italiano per uso della marina mercantile* (1878.)¹⁵⁶, talijanski priručnik za učenje hrvatskoga jezika Vincenza Tomsicha *Nuovo metodopratico e facile per imparare la lingua croata: dietro il sistema di F. Ahn* (1879.), *Statuto della Societa studio Filarmonico* (1883.), ali i knjiga stihova Antonija Fonde *Versi* (s. a.), školsko izvješće osnovne škole u Drenovi, naselju ponad Rijeke, *Classificazione degli scolari Di Drenova* itd.¹⁵⁷

Na hrvatskome je jeziku u to vrijeme, prema dostupnim podacima, otisnut jedan pravni priručnik i jedna nabožna knjiga namijenjena zadarskome području, o čemu će više riječi biti u idućemu poglavlju.

U zadnjoj fazi rada tiskare Karletzky njezina je djelatnost više bila usmjerena na tiskanje periodičnih publikacija i stručnih knjiga, a ukupno gledano na broj dosad poznatih

¹⁵³ Usp. prije navedene bibliografije.

¹⁵⁴ Više v. Katić Piljušić 2007: 531.

¹⁵⁵ Godinu navodimo prema elektroničkome katalogu National Széchényi Library (Mađarske nacionalne knjižnice) na adresi: <http://nektar.oszk.hu>. Zadnji broj koji posjeduje Sveučilišna knjižnica u Rijeci je iz 1879. godine.

¹⁵⁶ Podatak preuzet iz elektroničkoga kataloga National Széchényi Library na adresi <http://nektar.oszk.hu/en/manifestation/1592293>.

¹⁵⁷ Usp. elektronički katalog National Széchényi Library na adresi: <http://nektar.oszk.hu>.

izdanja može se zaključiti da je njezina djelatnost na zalazu. Kada je riječ o hrvatskim izdanjima, broj dosad poznatih objavljenih izdanja, pa i u ukupnoj tadašnjoj riječkoj tiskarskoj produkciji, pokazuje da je to vrijeme bilo i više nego nesklono hrvatskoj pisanoj riječi.¹⁵⁸

Ovime je obuhvaćen tek dio djelatnosti tiskare Karletzky. Potpuniji bibliografski uvid u cjelokupnu dosad poznatu tiskarsku produkciju tiskare Karletzky od početka njezina djelovanja pružaju dosad objavljene već spomenute bibliografije. S obzirom na to da je od objavljivanja tih bibliografija broj poznatih naslova upotpunjen novootkrivenima, postojeće bi bibliografije valjalo nadopuniti objavljivanjem nove.

¹⁵⁸ Usp. knjige objavljene u razdoblju 1871. – 1898. u: Blažeković 1953: 40-49.

IV. IZDANJA TISKARE KARLETZKY NA HRVATSKOME JEZIKU

Popis i opis izdanja tiskare Karletzky na hrvatskome jeziku

Prema dosad objavljenim bibliografijama i drugim radovima u kojima se navode i do njih nepoznata izdanja tiskare Karletzky, pretraživanjem kataloga knjižnica i njihovih elektroničkih baza podataka te pretraživanjem različitih drugih izvora i literature, hrvatskim jezikom otisnuta izdanja u riječkoj tiskari Karletzky od početka njezina rada su sljedeća:¹⁵⁹

1. **PISME / KOJESE PIVAJU / POD / SVETOM MISSOM / ZAJEDNO S' PISMOM / PRID / PRIDIKU.** U Rike, / Slovima Lovrenza Karletzky. / 1790.
2. **LETANIE / MUKKE, I SMARTI / ISUKERSTOVE, Na svarhi petoga Vjeka, poslie iz li-/voga Boka Propetja, u Riscoomu / Gradu Kamenom udarenoga, pri-/mloga Karv csudnovato je / protekla. / Isnova pritiskane u Rici / Po Lovrinczu Aloyziu Karletzky. / 1796.**
3. **Pokornik uppuchjen / za dobro, i spasonosno ispoviditise. / Dilce duhovno / P. G. Petra Matia Garbcichja / plovana kralyeva,/ canonica, i decana modruskoga, / u sakkupnici driveniskoj stanuchjega. / Upravno / na laginyu onih poglavito / koi u selih pastiruju / stadu Isukarstovu.** U Rike, Slovima Rosina Karletzky Udoviza, 1800.
4. **Varhu / Navlačenja Kravokozicà / dvi, ù kratko befide, / za probuditi sve kolike Otce, i Majke /po / Mihovilu Neustaedteru. / Zdravja Tanačniku, i parvome ù Sibinju Likarù, ù Nimačkom jeziku / pria sloxene; a sad na Ilirički za / Karlovačku krainu prinesene, po / Milostivoj zapovidi Prijasnoga Nad/Hercega Carla, Najpervoga Vo/jevode, i Cesarsko Kraljevskoga Vojske Krajne, i Morske / Naredbenika.** Pritiskane u Rici / po Udovi Karletzky, 1804.
5. **Molitva za božanstvenu isprositi pomoć u sadašnjoj carkve tisnoći,** U Rici, 1809.¹⁶⁰

¹⁵⁹ Izdanja se navode kronološkim redom, a unutar njega abecednim te izvornom grafijom i ortografijom, osim u slučajevima gdje to nije bilo moguće provjeriti u izvorniku ili u: Blažeković 1953 pa se naslov preuzima u obliku navedenu u literaturi (izvor se navodi u podrubnoj bilješci). Kosa crta označava granicu redova. Za izdanja koja u impresumu nemaju navedenu godinu izdanja, ona se preuzima iz: Blažeković 1953. Popis uključuje sve poznate naslove, neovisno o tomu jesu li danas dostupni ili ne.

¹⁶⁰ Podatak iz: Blažeković 1953: 19, prema: Kukuljević-Sakcinski 1860: 103.

6. **Placs / Blaxene Divice / Marie.** Pritiskano u Rici. Po Bratti Karletzky, 1813.
7. **Mali Katekizmus / s' pitanji i odgovori, / skupa dodanjem / od najpotrebnijih svetih sakramen-/tov izvadjenim iz pokratchenoga katekizma. / Za najmladje ucenike narodnih shkol. S' dopushtjenjem Duhovnoga Poglavarstva.** U Riki. Pritiskan s' Slovi Osipa Karletzky, 1815.
8. **Nro. 4 / Sridnji Iliti Pokratcheni Katekizmus s' pitanjih i odgovorih izvadjen iz velikoga katekizma, za ocsito i posebno naucenje poveche ditce sejsne, i modrushke biskupie.** U Riki. Pritiskan s' Slovih Karletzkovih, (1818.)¹⁶¹
9. **Pozivanje i nauka stanovnikom okoliša od Rike i Postojne,** U Rici, 1818.¹⁶²
10. **KNJIXICA-IMËN za hafan ŸelŸkih Skol u CefarŸko-kraljevŸkih Darxavah...** U RICI. Pritiskano i za moch imati kod Antona i Osippa Karletzky pritiskovnika, i vezovnika – Nahmenbüchlein zum Gebrauche der Landschulen in der kaiser. königl. Staaten... – Fiume, Gedruckt und zu haben bey Anton und Joseph Karletzky Buchdrucker, und Buchbinder, 1819.
11. **Pisme / kojese pivaju / pod / Svetom Misom / zajedno s' pismom / prid Prediku.** U Rici. Pritiskano, i za moch imati kod Antona i Osippa Karletzky Pritiskovnika, i Vezovnika, 1819.
12. **Avviso tipografico.** Fiume, Fratelli Karletzky, 1820. (hrv. i tal. tekst)
13. **EPISTOLE / I / EVANJELJA / PRIKO ŸVEGA LITTA / PO REDU MI,S,SALA RIM,SKOGA / ŸKUPNO / MOLITVAMI I BLAGO,SLOVMI / U JEZIK ŸSLOVINŸSKI PRINESENA.** U Rici. Pritiskano ŸSlovima Antona i JoŸipa Karletzky, 1824.
14. **Mali katekizmus s pitanji i odgovori skupa dodanjem od najpotrebitijih Svetih Sakramenata.** U Rici, Anton i Josip Karletzky, 1824.
15. **Načini sluŸiti sv. sakramente,** Rijeka, 1824.¹⁶³
16. **OBICAJI, I MOLITVE / iz RimŸke katoličanske knjige nauka du/hovnoga izvadjene, koje najvech potribne / jefu k-fluxbi Redovnika, i Pafira; za mo/chi doŸtojno polak Nauka ŸSvete CarŸkve / RimŸke Katoličanske fluxiti ŸSvete ŸSakra/mente, za pomochi Nemochnike, za Bla/goflove podiliti, i za oftala Bogoljubna Di/la u Jeziku ŸSlovinŸkomu izvarfiti, koja / na Duhovne ŸSkarbniŸke Ÿpadahu.** U Rici, Pritiskano ŸSlovima Ofipa i Antona Karletzky, 1824.

¹⁶¹ Godina se biljeŸi u zagradi kada nije navedena u impresumu, u literaturi ili na drugi naēin, nego naknadno utvrđena.

¹⁶² Podatak iz: BlaŸekoviē 1953: 20, prema: Kukuljeviē-Sakcinski 1860: 133.

¹⁶³ Podatak iz: BlaŸekoviē 1953: 21, prema: Julijska krajina 1930: 43.

17. **SPIVANJE BOGOLJUBNO s' kojim PRIBLAXENA DIVA MARIA u Carkvi od Arta kod Grada Senja od Virnih csastise.** U Rici, iz kralj.-Governialske Stamparie Bratje Karletzky, 1824.¹⁶⁴
18. **Razgovori / za sve nedilje kroz godista / dilo / Frane Vrignanina / bivsega kanonika ,Stolice ,Senjske, Tomaçitela Pisma / Svetoga, i sada Plovana Grixanskoga u Okolisu Vinodola / Biskupie Modruske.** U Rici, Pritiskano ,Slovima Bratje Karletzky, 1825.
19. **Razgovori / Petra Vanni / redovnika. / Varhu parvih dvih strana Nauka Karltjanskoga / tojeft / vire i ufanja. / Prineseni od Italiankoga u ,Slovinski jezik / po / Franu Vrignaninu / bivsemu Kanoniku ,Stolice ,Senjske, Tomaçitelju Pisma fvetoga, / i sada Plovanu Grixanskomu / u / Okolisu Vinodola. Dio parvi.** U Rici, Pritiskano ,Slovima Bratje Karletzky, 1831.
20. **Razgovori / Petra Vanni / redovnika. / Varhu treche strane Nauka Karltjanskoga / tojeft / ljubavi. / Prineseni od Italiankoga u ,Slovinski jezik / po / Franu Vrignaninu / bivsemu Kanoniku ,Stolice ,Senjske, Tomaçitelju Pisma fvetoga, / i sada Plovanu Grixanskomu / u / Okolisu Vinodola. Dio drugi.** U Rici, Pritiskano ,Slovima Bratje Karletzky, 1831.
21. **Razgovori / Petra Vanni / redovnika. / Varhu sedam glavnih griha / koima pridajuse Pridgovori izvadjeni od Vanjelja / podobni svim Razgovorom Nauka Karltjanskoga. / Prineseni od Italiankoga u ,Slovinski jezik / po / Franu Vrignaninu / bivsemu Kanoniku ,Stolice ,Senjske, Tomaçitelju Pisma fvetoga, / i sada Plovanu Grixanskomu / u / Okolisu Vinodola. Dio trechi.** U Rici, Pritiskano ,Slovima Bratje Karletzky, 1831.
22. **SIPAK I DIRAKA, alli GLOGOVINA. Smislenka chiudoredna za mladost / LA ROSA, E LO SPINO. Favola, che in se racchiude bella morale per la gioventú.** Fiume, Della reg. governiale tipografia de' fratelli Karletzky, 1836.
23. **Pisma / Umiljeno obznaniena svin, vernin, i / ljubljenim Puçanom Prisvitloga, i / Pripostovanoga Gospodina Gospodina / Bartolomeja Bozanicha / Biskupa od Veje / U vrime prilike njihova Posvečenja / Dan 6. ottobra 1839.** U Rici, K. Vlad. Tiskopisom Bratje Karletzky (1839.)
24. **Hrabrić, Ive. Glas Radosti. / Prisvitlomu i Pricsastnomu Gospodinu, Gospodinu / Bartolu Bozanich / Darxave Veljske Biskupu / Parvo zvedenje na Svoju Stolicu**

¹⁶⁴ Godina dopisana rukom.

- csesttujuch / na 20. listopada 1839.** U Rici, K. Vlad. Tiskopisom Bratje Karletzky (1839.)
25. **Csestitom zgodom / apustolskoga pohodjenja / prisvitloga i pricsastnoga gospodina gospodina / Imbra Osegovich Barlabasseveckoga / biskupa senjskoga, i modrushkoga iliti korbavskoga, / u slobodnom trgovacskom primorskom gradu, i luki Bakru / dana 17 kolovoza 1840, obderzanoga, / svakolitnji dan Posvečenja u Stolici Biskupskoj / csestitajucha / u znak duboke poniznosti poklonjena, slidecha / GLASNICA /P. Z./.** U Rici K. Vlad. Tiskopisom Bratje Karletzky (1840.?)
26. **Burmašević, Antun. Na čast godovnoga dana prěšvetloga i prěčasnoga gospodina gospodina Imbre Osegovića od Barlabasevecz po milosti božjoj, i stolice apustolske senjskoga modruškoga ili korbavskoga stada biskupa etc. etc. 5. studena 1844.** Rijeka, Tiskara braće Karletzky, 1844.¹⁶⁵
27. **Bogović, Mirko. Domorodni glasi od Mirka Bogovića.** U Reki, Tiskom kr. povl. Gubernialne tiskarnice bratje Karlecki, 1848.
28. **Bunjevac Josip sl. žup. Zagrebačke podžup. (s. v. župan). Puku i stanovnikom slobodn. grada i okružja Riečkoga.** U Rieci kod bratje Karletzki, 1848.¹⁶⁶
29. **Dalmatinci, mila naša bratjo!** U Rěci, tiskom kr. guber. tiskarne bratje Karletzky, 1848.
30. **Gospodinu Josipu Bunyevczu / Podžupanu Zagrebačke Županie / u Rěki... / Fiume,** Tip dei fratelli Karletzky, (1848.)
31. **Moj dragi barone Jelačiću! / Mein lieber freiherr v. Jelachich! / Mio caro Barone di Jelacich!,** Fiume, Tipografia dei Fratelli Karletzky, (1848.)
32. **Narodu hěrvatskome i sěrbskome u trojednoj kraljevini Dalmacie, Hěrvatsken i Slavonie ljubezni pozdrav.** U Karlovcu, Tiskom k. p. Tiskarne Ivana N. Prettnera. Prěpečatjeno u Rěki u tiskarnici kr. gubern., (1848.)
33. **Proglas. / Manifesto.** U Zagrebu, 7 Rujna 1848.; pretisnut: Fiume, Tipografia dei fratelli Karletzky, 1848.
34. **Zmajić, Bartol. Otvoreni list učredničtvu novinah herv. slav. dalm.** U Rieci, br. Krletzki, 1848.¹⁶⁷
35. **BOGOLJUBNI POZIV / INVITO SACRO..** U Rieci dne 8. Septembra 1849. Tip. Fratelli Karletzky, (1849.)

¹⁶⁵ Podatak iz: Lukežić 2006c: 120.

¹⁶⁶ Podatak iz: Blažeković 1953: 26, prema: Kukuljević-Sakcinski 1860: 133.

¹⁶⁷ Podatak iz: Blažeković 1953: 26, prema: Kukuljević-Sakcinski 1860: 232.

36. **Dobri glasi! / Notizie consolanti! / Freudige Nachricht!.** U Zagrebu 30. ožujka 1849. Zagabria. Tip. Nazionale – Fiume, Tip. Frartelli Karletzky, (1849.)
37. **Govorenje koje, u stolne cèrkve senjske Dana 25a Meseca Prosinca 1848 U Prilike oblužavanja svako letnoga spomenka Narodjenja Isukarsta deržao je G. Biskup Senjski i Modruški illiti Korbavski Mirko Ožegović.** U Reki, Pritiskano kod bratje Karletzky, (1849.?)
38. Kurelac, Fran. **Govori iz rimskih pisac. Na hrvatski jezik preveo Frane Kurelac, učitelj istoga jezika na latinskih školah Rečkih. Dodatci: Pozdrav učitelja svojim učenikom i *Mladost zanešenost, alegorija*, Reka.** Štamparija bratje Karleckih, 1849.
39. Kurelac, Fran. **O nauku,** Rieka, Karletzky, 1849.¹⁶⁸
40. Starčević, Šime. **Katolicsansko pitalo Pastirim Duhovnim, i Roditeljim Kerstjanskim vruče priporuceno od Shime Starcsevicha zacs. kan. duh. stol. prisid. i xupnika u Karlobagu.** U Riki, Tiskopisom bratje Karletzky, 1849.
41. Babić, Ferdinand. **U znak ljubavi prečastnomu gospodinu Franji Ser. Vrignaninu, kanoniku izsluzenom stol. cerk. senjske i zupniku grizanskomu na dan godovni 4a listopada 1850. / poklanja Ferdinand Babić.** U Rieki, Bratja Karletzky, 1850.¹⁶⁹
42. **Preuzvišenomu gospodinu / Josipu barunu Jelačiću / banu Hèrvatske, Slavonie i Dalmacie. / Njeg. veličanstva pravom tajnom savietniku i komorniku, ckr. generalu / topništva, vèrhovnom vojnomu zapoviedniku ciele Hèrvatske i slavonske / krajine, vlasniku dviuh banovačkih piesačkih pukovah, komenturu ces. / austrianskog vojnog kèrsta Marie Teresie, velekerstniku ces. austr. /reda Leopoldova, c. ruskog svetog Vladimira, vitezu reda za vojničke / zasluge, zacastnomu gradjaninu stolnoga grada Beča itd. itd. / kad visokom svojom nazočnosti usrieći / grad Rieku / dana 9 sèrpnja 1850. / U znak najdubljeg počitanja i iskrenog štovanja ponizno posvetuju / stanovnici riečki.** Tiskopisom Bratje Karletzky, (1850.)
43. **Proslavljenomu svojemu banu / Josipu barunu Jelačiću / prigodom / svetčanog obieda / priredjenoga od strane stanovnikah grada Rieke / dne 10 sèrpnja 1850. / Za uzveličiti svetčanost srietnog njegovog došastja / u Rieku./** Tiskopisom Bratje Karletzky, 1850.

¹⁶⁸ Podatak iz: Blažeković 1953: 27, prema: Premuda, 1929: 165. Sljedeća bi po redu tiskovina bio dvojezični, hrvatsko-talijanski *Oglas. /Avvertimento. U Rěci dne 19 Svibnja 1849.*, no kako je bez oznake tiskare, uvjetno ga također navodimo budući da je tiskara Karletzky tada jedina u gradu.

¹⁶⁹ Podatak iz: kataloga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (sign. P 479).

44. **Na uspomenu / Čestitog dana 10. sèrpnja 1850 / kada / preuzvišeni gospodin / Josip Barun Jelačić / Ban Hèrvatske, Slavonie i Dalmacie, / itd. itd. itd. / visokom svojom nazočnosti usriećiti dostoji / obći gradski sirotinski zavod, / bolnicu i dielaonicu / u Rieci./** Tiskopisom Bratje Karletzky, 1850.
45. **Banu Jelačiću / prilikom / njegova dohoda / u Rieku./** U Rieki, Tiskopisom Bratje Karletzky, 1850.
46. **Kada / preuzvišena gospoja / Sofia Jelačićeva / sa svetlim suprugom / Jelačićem-banom / visokom svojom nazočnosti usrieći / Gradsko kazalište / u Rieci, na večer 16. sèrpnja 1850.,** Tiskopisom Bratje Karletzky, (1850.)
47. Rattay, Vjekoslav. **Dobrodošlica / prigodom svečanog došastja / u pomorsk(r)e krajeve / njegve preuzvišenosti svetloga bana / Josipa Baruna Jelačića / Buzinskoga / spievana u Rěki / Dne 9 Sèrpnja 1850 / po Vekoslavu Rattay-u.** Tiskopisom Bratje Karletzky, (1850.)
48. Župan, Franjo Sebastijan. **U prilici / sriecnoga dolazka u Rěku / njih preusvizenosti / světloga bana / trojedne kraljevine / Gospodina Josipa Bar. Jelačića Buzinskoga / itd. itd. / Pėsma.** Tiskopisom Bratje Karletzky, 1850.
49. **Obćeniti popis izbiračah za térgovačku i obértničku komoru, koja se ima ustrojiti u Rěci na temelju privremenoga zakona odd. 18 ožujka 1850, razděljen u dvé propisane struke: térgovacah i obértnikah i sastavljen po odboru koi bi po poglavarstvu za to odredjen.** U Rěci, tiskopisom bratje Karletzky, (1850.)¹⁷⁰
50. **Pravila društva Narodne čitaonice rěčke.** U Rěci, Tiskopisom Bratje Karletzky, (1850.)
51. **U Stolnoj Carkvi Senjskoj za pobožni puk sa čevnikom (organom) (polak latinskoga).** U Rěci, Tiskopisom Bratje Karletzky, 1850.
52. Sabljak, Stjepan. **Na slavu Preuzvišenomu, Presvětлом i Prečastnom Gospodinu Gospodinu Mirku Ožegoviću Barlabaševačkomu biskupu senjskom i Modruškom ili kerbavskom; Nj. C. K. Veličanstva pravom tajnom savětniku, začastn. načelniku afrikansko-cerkvenoga društva i. t. d., Dana 5. stud. 1851. U znak dubokog politanja i priverženosti od svoje i učiteljah drigovah strane izpěvao Stěpan Sabljak učitelj i privr. upravitelj v. gim. senjsk. U Rieki,** Tiskopisom Bratje Karletzky, 1851.

¹⁷⁰ Sljedeća bi tiskovina u popisu bio trojezičan proglas /*BR. 565 OBZNANA / No 565. R/Kundmachung / No 565. NOTIFICAZIONE. U Rěci, dne 26. travnja 1850.* – Budući da, za razliku od ostalih tiskovina toga tipa, ne sadrži oznaku tiskare, uvjetno ga također navodimo budući da je tiskara Karletzky tada jedina u gradu.

53. **Mladež / Cesarsko-Kraljevske Gimnazie Rěčke / iz ponašanja i napredka u naukih / na konac godine školske / 1851/ Razredjena. U Rěci, Tiskopisom bratje Karletzky, (1851.)**
54. **Colegija za brodare i tergovce (Privatni konvikt) u Reci, Tiskopisom bratje Karletzky, (1852.)**
55. **Pèrvo-godišnje izvěstje c. k. gimnazie rěčke za školsku godinu 1851-52 kojim sve p. n. gg. Poglavare, roditelje, dobročinitelje i prijatelje ovoga zavoda k svečanom preměštjenju mladeži i razdiljenju darov kao takodjer k zaključenju ovogodišnjega školskoga tečaja, koje će se dne 31 sèrpnja 1852 obderžavati, pokorno pozivlje Gašpar Kombol, ravnatelj i propovednik ... u Rěki, Tiskopisom bratje Karletzkyh, 1852.;**
sadrži i: Greške Hrvatskih pisac gledè sklonovanja samostavnih riečij osobito 2-a padeža množine od Frane Kurelca, učitelja narodnoga jezika na latinskih školah Rečkih
56. Kurelac, Fran. **Kako da sklanjamo imena? ili Greške hrvatskih pisac gledè sklonovanja osobito 2-a padeža množine, U Reci, Štamparija bratje Karleckyh, 1852.**
57. Parčić, Dragutin Antun. **Mali talijansko-hrvatski rječnik, 1851. ili 1852.**¹⁷¹
58. **Razredjenje svetčanosti odredjenih od strane občine za proslaviti srietni dolazak i boravljenje u Rieci Nj. c. kr. Apostolskoga veličanstva Franje Josipa Pervoga... mieseca listopada 1852., Fiuma, tiskopisom Bratje Karletzky, (1852).**¹⁷²
59. Nikola Borojević, **Sonet, Na Reki, tiskopis bratje Karletzky, 1852.**¹⁷³
60. **Drugo-godišnje izvěstje c. k. gimnazie rěčke za školsku godinu 1852-53.... u Rěki, Tiskom A. Karletzky, 1853.;**
sadrži i: Naše nazivlje u prirodoslovnih naukah. Napisao Vinko Pacel, nam. Učitelj mat. i fiz. na ovoj Gimnazii
61. Vinko Pacel, **Naše nazivlje u prirodoslovnih naukah, Rijeka, 1853.**¹⁷⁴
62. Starčević, Šime. **Razmishljanje sedam xalostih Blaxene Dvice Marie koje se csini na gori Kalvarii u Karlobagu, U Riki, Tiskom A. Karletzky, 1855.**
63. Vančina, Adalberto. **Pěsma preuzvišenomu, presvietlomu i prečastnomu Gospodinu Gospodinu Mirku Ožegoviću Barlabaševačkomu po božjoj i**

¹⁷¹ Podatak iz: Blažeković 1953: 33.

¹⁷² Podatak iz: Glogović 1984: 119.

¹⁷³ Podatak iz kataloga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

¹⁷⁴ Podatak iz: Blažeković 1953: 33, prema: Cuvaj.

- apostolskoj milosti zakonito sjedinjenih biskupiah senjske i modruške ili kèrbavske biskupu, nj. c. k. a. Veličanstva tajnom savietniku, vlasniku Leopoldovog velekrsta, Afrikanskog društva začasnom predsjedniku i. t. d. i. t. d. prigodom godovnoga dana V. studenoga MDCCCLV posvetjuje u znak večne zahvalnosti i sinovskog počitanja Adalberto Vančina duhovni pomoćnik u **Bribiru**, U Reki, Tiskopisom A. Karletzky, 1855.
64. Rubeša, G. **Pesma Majke Božje** <Rubeša, G.>. – U Rěki: Tiskopisom Antuna Karletzky, 1857.¹⁷⁵
65. **Sveta Aldovanja / neprocñjene kèrvi Gospodina našega Isusa / Kèrsta na zahvalnost sbog darovah, i milo/šćah, kojimi obdarena biaše Presveta Dèvica/ Maria Majka Božja osobito u svojem ne/oskvèrñjenom začecu.** Na Rěci, Tiskom A. Karletzky, (1858.)
66. **Presvjetlomu i prečastnomu / gospodinu gospodinu / Vjenceslavu Soiću / imenovanomu biskupu beogradskomu i smederevaskomu / stolne crkve senjske kanoniku štioću / preuzvišenoga, presvjetloga i prečastnoga gospodina gospodina / barona Mirka Ožegovića Barlabaševačkoga / biskupa senjskoga, i modruškoga ili krbavskoga itd itd. itd. /sufraganeu / te u pontifikalnih, duhovnih, i sudbenih general vikaru – opatu B. D. Marije od Gotho / višjemu pučkih učiona diocezanskomu nadzorniku – sv. bogoslovja doktoru itd. itd. itd. / grada Bakra plovanu / kad podje na svoje visoke časti / harni sugradjani / mjeseca sječnja 1859./** Na Rieci, tisk. A. Karletzky, (1859.)
67. **Burmašević, Antun. Pozdrav novoj zastavi uzkrisene županije severinske pod imenom riečke prigodom blagoslova na Grobničkom polju, i presvietlog gospodina Jurja Strosmajera, biskupa diakovarskog neumrlog mecenata knjige i narodnosti itd. itd. i presvietle vitezkinje sv. ivanske Anke Smaić, itd. Pjeva Kostrena dne 29. svibnja 1862.,** Na Rieci Tiskom Antuna Karletzky¹⁷⁶
68. **Pravila Društva Narodne čitaonice riečke.** Na Rieci, Tiskopisom A. Karletzky, 1863.
69. **Godišnje / izvěstje / o glavnoj / hèrvatsko - talijanskoj učioni / slobodnoga, kraljevskoga pomorsko-tèrgovačkoga / grada i kotara / Rěke / na koncu školske godine / 1869./** Na Reki, Knjigotiskarna Antuna Karletzky, (1869.)

¹⁷⁵ U: Blažeković 1953: 34 navodi se podatak da se nalazi u *N. b., Rijeka* (danas Sveučilišna knjižnica u Rijeci). Danas je, na žalost, tamo ne nalazimo.

¹⁷⁶ Podatak iz: Lukežić 2006c: 123.

70. **Razredjenje učenikah glavne hervatsko-talijanske učione u Rēci koncem godine školne 1870.-71.** Na Rēci, Tiskom Antuna Karletzky, 1871.
71. **Razredjenje učenikah glavne dječaćke i učenicah nižje djevojačke učione u Bakru koncem školske godine 1871-72.** Fiume, Tip. Ant. Karletzky, 1872.
72. **Proglas hrvatskomu narodu i svakomu prijatelju pučkoga napredka.** Na Rieci, Tiskom A. Karletzky-a, 1874. – Uz to: *Zakon Bratovščine hrvatskih ljudi u Istri*¹⁷⁷
73. Ivčević, Vicko. **O svetoj Stošiji mučenici, svetom Dunatu biskupu i svetom Šimunu proroku i.t.d. Štenje i kratki razgovori / po Vicku Ivčeviću, kanoniku i župniku prvostolne crkve zadarske i.t.d. i.t.d.** Na Rieci, tiskom Franje Karletzky-a, 1878.
74. Jurašić, Ivan. **Narodni hrvatski odvjetnik ili savjetni priručnik za sastavljanje svakovrstnih pogodbah ili ugovorah i drugih zakonskih pisamah, molbah i.t.d.: nacrtan na temelju Obć. Gradj. Zakonika, Trgovačkog i Mjenbenog zakona te obzirom na postojeće različite zemljišne ili gruntovne i druge najnovije austrijsko-ugarske zakone / spisao Ivan Jurašić iz Kerka.** Tiskarna Franje Karletzky-a na Rieci, 1878.

Prije no što se u drugome dijelu rada usmjerimo na samu jezikoslovnu raščlambu, potrebno je hrvatsku tiskarsku produkciju tiskare Karletzky promotriti u kontekstu hrvatske književne i kulturne povijesti, te iznijeti osnovne značajke tiskovina koje su obilježile njezinu djelatnost.¹⁷⁸

Tiskarsku ćemo produkciju te tiskare na hrvatskome jeziku pritom na kronološkoj razini promatrati u kontekstu prethodno uovome radu određenih triju faza njezina rada, a na razini književne povijesti u kontekstu u radu Milorada Stojevića *Riječka hrvatska tiskana riječ i književnost XIX. stoljeća* (2000: 417-424) određene periodizacije riječke hrvatske pisane riječi i književnosti 19. stoljeća na dva razdoblja: 1. od 1790. do 1840. i 2. od 1848. do 1913. godine te pritom utvrđenih značajki tiskovina koje im pripadaju.

Godina je 1790. pritom određena donjom granicom prvoga razdoblja kao godina prve tiskane knjige na hrvatskome jeziku u tiskari Karletzky, a godina je 1848. određena početkom drugoga razdoblja jer se otad zapaža "opsežniji, življi i kvalitetniji rad s autorskim potpisima i, donekle, autorskim značajkama" (Stojević 2000: 419-420). Uz to "cijelo je riječko XIX.

¹⁷⁷ Podatak iz: Blažeković 1953: 41.

¹⁷⁸ Pritom ćemo detaljnije predstaviti samo ona izdanja koja su nam bila dostupna te ona koja su obrađena u literaturi, a neka samo spomenuti. Što je od navedenoga ušlo u korpus za jezikoslovnu raščlambu, navedeno je u poglavlju Metodologija u ovome radu.

stoljeće pokazalo kako je ovdje tiskarstvo i u tehničkom i u grafičkom smislu bilo mnogo ispred tekstova što ih je tiskalo, a to znači da je bilo kongruentnije u svojoj struci od književnosti" (Stojević 2000: 423).

Prva se faza i prva polovica druge faze rada tiskare Karletzky tako poklapaju s 1. razdobljem Stojevićeve periodizacije književne i tiskarske djelatnosti u Rijeci u 19. stoljeću kojoj je opća značajka "uključujući i onih nekoliko stranica izvornijeg teksta, kompendijsko-pučka, odnosno kompendijska i pučka" (Stojević 2000: 421). Velika, naime, većina u to vrijeme objavljenih tiskovina pripada korpusu nabožne i didaktičke (ponajprije crkvene, ali i svjetovne) literature, većinom prijevodne, uz tek nekoliko prigodnica u stihu objavljenih u obliku letka (karakterističnoga za riječku kulturu pisane riječi u 19. stoljeću) od najčešće jedne ili dvije stranice te kojima je poznat autor.

Korpusu nabožne literature otisnute u prvoj fazi rada tiskare (kada je vode najprije Lovro, a onda njegova udovica Rosina) tako pripadaju, kako je dosad poznato, *Pisme koje se pivaju pod svetom missom zajedno s' pismom prid pridiku* (1790.), *Letanie mukke i smarti Isukerstove* (1796.) i *Pokornik uppuchjen za dobro, i spasonosno ispoviditise* (1800.) Matije Petra Grbčića.¹⁷⁹

Pisme koje se pivaju pod svetom missom iz 1790. prva je, koliko je dosad poznato, knjiga na hrvatskome jeziku otisnuta u tiskari Karletzky. Radi se o knjižici formata 16° koja obasiže 36 stranica, ukrašenoj vinjetama i slikama, sljedećega sadržaja: *Pisma prid pridiku po nediljah, i svetkovinamah zapovidnimah za sve kraljestvo macxarsko* (str. 3-4); *Pisma pod svetom missom* (str. 5-15); *Litanie sviuh svetih i molitve... Pisma LXIX, Molitva, Molitva za zemlje vladaoca, Molitva u opchinskoj potribi fvega Kerstjanskoga puka* (str. 16-29); *Litanie lauretanske s' molitvami pristojnima... Molitva, Molitva, Molitva, Zdrava kraljice, Molitva* (str. 30-35); *Pohvala koja se piva pri Blagofovom prifvetoga Sacramenta* (str. 36).¹⁸⁰

Radi se o jednim od brojnih inačica općepoznatih crkvenih pjesama i litanija koje prate svetu misu, što su, osobito *Litanije svih svetih* i *Lauretanske litanije*, u različitim redakcijama hrvatskoga jezika, ovjerene i u brojnim drugim hrvatskim rukopisnim i tiskanim liturgijskim knjigama, crkvenim pjesmaricama i drugoj nabožnoj literaturi iz *Pismama* prethodnih stoljeća, pa i u onima vezanima uz riječko područje.¹⁸¹

¹⁷⁹ U samome je izdanju u prezimenu autora na mjestu slogotvornoga *r* sačuvan popratni vokal (*Garbcihij*). Kako se u knjižničnim katalozima te obično i u literaturi prezime bilježi bez popratnoga vokala, radi ujednačenosti slijedimo taj princip. Bilježenje popratnoga vokala tadašnja je pravopisna manira.

¹⁸⁰ Osim Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, knjižicu posjeduje i knjižnica franjevačkoga samostana na Trsatu (sign. 61d).

¹⁸¹ Crkvene pjesme i same crkvene pjesmarice, odnosno zbirke "pjesničkih tekstova u stihu namijenjenih zajedničkom pjevanju šireg sloja vjernika u okviru liturgijskih i izvanliturgijskih skupova" (Demović 2001: 5),

Pritom valja podsjetiti da je jedna od ključnih značajki u povijesti hrvatskih crkvenih pjesmarica, odnosno konstantna točaka u razvoju hrvatske crkvene himnodije¹⁸² usmeni prijenos pjesama među pukom i pisani prijenos iz starijih pjesmarica u mlade.¹⁸³ Moguće je stoga da tekstološke izvore ovoj knjižici ne treba daleko tražiti, dostupni su bili, doduše jezično drukčije redigirani, u domaćoj pisanoj baštini prethodnih razdoblja, pa i onoj lokalnoj.¹⁸⁴

Prvi dio te knjižice obuhvaća *Pismu pod svetom misom (Na početak Misse; Na Slavu, illiti Gloria; Na Evangjelje; Na Virrovanje. Credo; Na Prikazanje, Offertorium; Poslie Podizanja; Na Jagancse Boxji, Agnus Dei; Na posljednji blagosov Mifnika)*, koja slijedi tada obvezatni njemački model *Singmesse*¹⁸⁵, a uz prvu po redu – *Pismu prid pridiku* – stoji napomena: "U Glafu Niemacske pifme: In Namen des Faters und des Sohns etc.". Taj je model pod pritiskom austrijskoga dvora u Hrvatsku uveden početkom 19. stoljeća reformom crkvenoga pjevanja biskupa Maksimilijana Vrhovca,¹⁸⁶ a uspostavlja ga još Juraj Mulih u *Bogoljubnim pismama* (1736.) i *Nebeskoj hrani* (1748.).¹⁸⁷

Knjižicu *Pisama* iz 1790. i istoimenu iz 1819.¹⁸⁸ M. Stojević u svojem povijesnom pregledu riječke hrvatske tiskane riječi i književnosti prve polovice 19. stoljeća ubraja u skupinu tiskovina "u kojima se zamjećuje veća intencionalnost k estetskim učincima, bez obzira na to što je ona "izgrađena" na fonu drugačijih, ponajvećma utilitarnih, razloga" (Stojević 1988: 150).

na hrvatskome prostoru imaju dugu i bogatu tradiciju zasvjedočenu u brojnim glagoljičnim i latiničnim rukopisnim i tiskanim zapisima od 14. stoljeća naovamo. Usp. npr. Demović 2001; Mihanović-Salopek 1992; Malić 1972.

¹⁸² Hrvatsku himnodiju "čini određeni broj vjerskih, uglavnom lirskih tekstova, koji se uz službeno dopuštenje crkvene hijerarhije pjevaju pri liturgijskim obredima, ili služe privatnoj pobožnosti vjernika" (Mihanović-Salopek 2000: 5). Himnodija pripada liturgijskim književnim vrstama, a na njezino su utemeljenje presudno utjecala dva procesa: "1. proces uporabe latinskog internacionalnog oblika *himna*; 2. proces uporabe nacionalnog oblika *crkvene pučke popijevke* na jeziku pojedinog naroda" (Mihanović-Salopek 2000: 6).

¹⁸³ Tim su postupkom do danas očuvane i najstarije hrvatske srednjovjekovne pjesme (npr. *Bog se rodi v Vitliomi, Va se vrime godišća, Narodi nam se Kralj nebeski, Gospin plač, Dan od gnjiva* itd.).

¹⁸⁴ Npr.: Litanije svih svetih u *Raju duše* (1560.), *Brašnu duhovnom* (1693.), i Manzinovu latiničnom *Missalu hervskom* (druga pol. 17. st.); Pisma LXIX. u *Raju duše* (Psalam 69.); Litanije lauretanske u *Brašnu duhovnom*.

¹⁸⁵ Više o obliku *Singmesse* usp. npr. Mihanović-Salopek 2000: 24-26 i passim; Demović 2001: 139-141. Oblik *Singmesse* pjesme veže "isključivo uz *Red* i *Čin* mise, a dokida se tradicionalna povijesna vezanost starijih hrvatskih pjesmarica i pjesama uz kalendar crkvene godine" (Mihanović-Salopek 2000: 83). Uvođenje je toga oblika liturgijskih pjesama rezultiralo nekritičkim preuzimanjem i prevođenjem loših njemačkih tekstova što je dovelo do umjetničke degradacije hrvatskih crkvenih pjesama (Mihanović-Salopek 2000: 84-88).

¹⁸⁶ Usp. Mihanović-Salopek 2000: 79-85.

¹⁸⁷ Isto: 24-25.

¹⁸⁸ *Pisme kojese pivaju pod Svetom Misom zajedno s' pismom prid Prediku... U Rici, Pritiskano, i za moč imati kod Antona i Osippa Karletzky Pritiskovnika, i Vezovnika, 1819.* (navedeno prema: Blažeković 1953: 20). To nam izdanje, na žalost, nije bilo dostupno, no prema dostupnim bibliografskim podatcima o veličini i broju stranica, može se pretpostaviti da se radi o II. izdanju *Pisama* iz 1790. te da vjerojatno obuhvaća samo prvi dio toga izdanja.

Pisme iz 1790. znakovita su knjižica za veći dio izdanja objavljenih u tiskari Karletzky do 1848. godine i kao da je njome određen daljnji pravac rada tiskare u prvoj i prvoj polovici druge faze njezina rada. Većina, naime, izdanja otisnutih na hrvatskome jeziku pripada korpusu nabožne literature. Odnosi se to i na književni jezik štokavske osnovice kojim su *Pisme* oblikovane.

Istomu korpusu pripada i sljedeće poznato nam izdanje tiskare Karletzky na hrvatskome jeziku. Kao zasebno su izdanje 1796. godine "isnova pritiskane u Rici" *Letanie mukke i smarti Isukerstove, Na svarhi petoga Vjeka, poslie iz livoga Boka Propetja, u Risckomu Gradu Kamenom udarenoga, primloga Karv csudnovato je protekla*.¹⁸⁹ Knjižica je to od 13 stranica, veličine 16°, a sadržaj joj čine: *Letanie mukke i smarti Isukerstove* (str. 3-8) s molitvom (str. 8-10), *Molitva Na spomenutje Ranne i Karvi, koja je protekla iz livoga Boka i prilike Propela kamenom udarena u Rici Godifce 1296.* (str. 10-11) te *Molitva k' Isusu iz ricsih istoga umirajuchega Isusa sloxena* (str. 12-13).

Ukrašena je vrlo lijepim grafičkim ukrasima, a posebno se ističe slika riječkoga Čudotvornog raspela s pogledom na Rijeku,¹⁹⁰ vezanoga uz povijesnu riječku legendu o Petru Lončariću koji je 1296. godine bacio kamen na Kristovo raspelo u crkvi svetoga Vida nakon čega je ono iz te šeste rane prokrvarilo. Kult raspela posebno se razvio dolaskom isusovaca u Rijeku, a osobito je bio štovan u puku. Tom je legendom motivirana i knjižica *Letania*, i to povodom 500. obljetnice čudotvornoga događaja.¹⁹¹

Kako se vidi već iz podnaslova te naslova molitava, knjižica je osim u likovnome i u sadržajnome te u tekstološkome dijelu vezana uz tu legendu i štovanje Čudotvornoga raspela. Zasiurno je vezana i uz djelatnost riječke *Brašćine svetoga križa*¹⁹² koja je posebno častila to raspelo iz crkve svetoga Vida. Potvrđuje to i litanijama dodana spomenuta *Molitva* na str. 10, ali i npr. zazivi iz litanija:

Isuse u ovoj prilici Kamenom na livomu boku udareni; Isuse, koj iz livoga boka Propetja ovoga mlogu karv dopustiofi proliti (str. 6);

¹⁸⁹ Saznanjima o toj knjižici raspoložemo zahvaljujući D. Stolac (usp. Zekulić-Stolac 1989: 99).

¹⁹⁰ Bakrorez je s istim motivom u *Brašnu duhovnom* iz 1693. godine, a isti je bakrorez svojedobno bio pronađen i u primjerku Kožičićeva glagoljičnog *Misala hrvackog* iz 1531. (usp. Blažeković 1953: 15). Taj bakrorez iz Kožičićeva misala na dnu slike sadrži tekst na talijanskome jeziku, a isti tekst sadrži i slika u *Letanijama* iz 1796.

¹⁹¹ Tom su se prigodom u Rijeci održale posebne svečanosti (Ekl 1994: 219).

¹⁹² *Brašćina svetoga križa* u Rijeci osnovna je 1656. godine. Utemeljili su je riječki isusovci, a bila je "najpučkija među svim riječkim bratovštinama"; "U nju je bio učlanjen riječki puk, mali svijet, koji je pred raspelom recitirao "Litanije slovinske" i obavljao svoje pobožnosti na pučkom jeziku, na lokalnom riječkom govoru čakavskog narječja hrvatskog jezika" (Fučić 1993: 4-5). Iako su isusovci u Rijeci ponajprije svoju djelatnost temeljili na talijanskome jeziku, ni djelatnost na hrvatskome nije bila zanemariva. Hrvatski je bio službeni jezik *Brašćine svetoga križa* što potvrđuje i pisana baština vezana uz njihovu djelatnost (Lukežić, Iva 1989: 73, 83).

Da sve blixnje nafce, i dobrotvorce Brattovschine ove u tvojoj fvetoj millosti obcsuvasc str. (7).

Za potrebe je te bratovštine 1693. godine Nikola Hermon objavio molitvenik *Brašno duhovno*, ujedno i priručnik namijenjen privatnoj pobožnosti njezinih članova.¹⁹³

U kontekstu djelatnosti *Brašćine svetoga križa* valja promatrati i "riječke" *Letanie* iz 1796. godine, a napomena s naslovnice da su "iznova pritiskane" upućuje i na postojanje "riječkoga" predložka. Gotovo potpuna tekstološka podudarnost litanija i molitava u tim dvama izdanjima upućuje da je on u čakavskim *Letanijama od preslavne muke i smerti Isusove* iz *Brašna duhovnoga* (Hermon 1693: 19-30) pa je u izdanju iz 1796. redigiran štokavskim književnim jezikom. Pritom je moguće postojanje još nekoga štokavskog međuizdanja koje je moglo biti predložkom jezičnoj redakciji. O njemu nemamo saznanja, ali mu je predložak opet bio u *Brašnu duhovnom*.

Premda *Letanie* objavljene u tiskari Karletzky 1796. nemaju jezičnu osnovicu u lokalnoj čakavštini kao one iz 1693. godine, ta je knjižica, ujedno i tiskana u Rijeci, ipak prepoznatljiv dio riječke pisane baštine i njezine povijesti. Njezinim je dijelom i sadržajno i namjenom. Od dotadašnje riječke pisane i usmene baštine odudara odabirom jezične redakcije koja nije lokalna riječka čakavština, nego već dobro proširen nadregionalni oblik hrvatskoga književnog jezika štokavske osnovice koji svoju funkciju sve više nalazi i na sjevernočakavskome području, pa i onda kada bi se zbog lokalne tematike i motivacije očekivalo drugo, za što u riječkoj pisanoj baštini također nalazimo potvrda.¹⁹⁴

Jedna je od tih potvrda samo dvije godine poslije (1798.) u nepoznatoj nam tiskari¹⁹⁵ objavljena *Pobožnost križnoga puta*, knjižica namijenjena riječkim kapucinima i provođenju poznate pučke pobožnosti križnoga puta – osobita načina štovanja Isusove muke – koja je drukčije jezične koncepcije. Osnovicu jezika kojim je ona oblikovana čine elementi lokalne riječke i okolne čakavštine.¹⁹⁶ U tome je smislu namjena *Letania* didaktička i u jezičnome pogledu, i to u smislu širenja među riječkim pukom kojemu je ta knjižica namijenjena nadregionalnoga književnog jezika štokavske osnovice.

Pokornik uppuchjen za dobro, i spasonosno ispoviditise. Dilce duhovno P. G. Petra Matia Garbcichja plovana kralyeva, canonica, i decana modruskoga iz 1800. godine prva je

¹⁹³ To djelo nosi atribut prve riječke knjige, jer tomu prostoru pripada i jezičnim značajkama. Temeljni sloj jezika ovoga djela čine, kako je utvrdila Iva Lukežić, elementi urbane riječke čakavštine druge polovice 17. stoljeća. Više vidi u: Lukežić, Iva 1989: 73-83.

¹⁹⁴ Usp. npr. Lukežić, Iva 1989: 73-83, Turk 1989: 84-92, Zekulić-Stolac 1989: 93-99, Vranić 2000, Holjevac 2007.

¹⁹⁵ Ne treba prije detaljnijih istraživanja odbaciti ni mogućnost da je to tiskara Karletzky.

¹⁹⁶ Više vidi u: Holjevac 2007: 175-191.

dosad potvrđena knjiga koju je na hrvatskome jeziku tiskala Rosina Karletzky te ujedno prva koja korpus nabožnih knjiga riječke tiskare s crkvenih pjesama i litanija širi i na druge vrste. *Pokornik* je, naime, priručnik za pripravu na ispovijed, odnosno "za bolje razumijevanje i obavljanje sakramenta pokore" (Hoško 1985: 174).

Knjiga je to formata 8°, a obasiže 89 numeriranih stranica i 8 nenumeriranih listova. Započinje posvetom autora na latinskome jeziku senjsko-modruškome i krbavskome biskupu Ivanu Krstitelju Ježiću, datiranom 2. srpnja 1798., iza koje slijedi *Pridgovor pastirom duhovnim, koji navlastito u Selih pastiruju stadi Isukarstovu*.

U *Pridgovoru* Matija Petar Grbčić svećenicima tumači razloge pisanja knjižice koja bi im trebala pomoći u pripravi vjernika na ispovijed. Navodi da je svoje "knyixice" iz "različih knixnyika, navlastito glasovitoga Oca Pavla Segneri" izvadio¹⁹⁷ te da ih piše *slovinskim jezikom* i dodaje: "moim materinskim" kako bi proslavio "tolik jezik slavni (nazvani od Starjh Slovinyana nafih od Slave Slavinski)".

Slijedi posvetni tekst *Blagomu Stiocu* u kojemu "onima koji su malo naučni" objašnjava u tekstu primijenjene kratice i znakove – interpunkcijske i akcenatske¹⁹⁸ (npr. ? je "krivi prutac", a "zlamenuje uppitovanje"... "Ovi pak uppravni ! zlamenuje čudjenje"; "nadslovak" ^ ili drugi ovi ` zlamenuje rič nad kojom se nabode dugu, ... a ovi ` kratku i hitru"), te iznosi osnovne postavke svojega grafijskoga sustava. Zaključno ističe da ne kani "učiti ikoga slovinski besiditi", već želi biti razumljiv te, parafrazirajući Franju Glavinića, poručuje čitatelju: "ako najdef koju rič, koja nie običajna u tvom mistu, promini drugu, koja zlamenuje ono isto, te s'nyome sluxise prigodno".

Završetak uvodnoga, numeriranoga dijela knjige čini *Kazalo razgovora*, nakon čega počinje glavni tekst *Pokornika* podijeljen u dvanaest razgovora: *I. O iskusenju dusevnosti, II. O pokkajanju grihov potribitomu; III. O Potribitoj u Pokkajanju Odluki, IV. O Blixnjoj griha prigodi, V. O Duxnomu u Ispovidi kazanju grihov, VI. O Zadovolyenju, iliti Pokori, VII. O Zadovolyenju Iskarnyega uvrijenja, VIII. O Duxnoj Lyubavi, i opproschjenju Nepriatelya, IX. O Istinoj lyubavi, i opproschjenju Nepriatelya, X. O prihranyenju priuppadanja u grihe, XI. O koristi čestoga Ispovidanja, XII. O Ispovidi Sveopchjenoj*.

Razgovori su opremljeni brojnim citatima na hrvatskome i latinskome jeziku, uz koje se u podrubnoj bilješci navodi izvor iz kojega su preuzeti (najčešće su to biblijski tekstovi te djelo P. Segnerija). Ova se knjiga od ostalih ovdje navedenih izdvaja i specifičnostima u jezičnome i grafijskome oblikovanju (o njima će više biti riječi u idućemu poglavlju).

¹⁹⁷ Stoga se i ubraja u skupinu kompendijske literature (Stojević 1988: 149).

¹⁹⁸ Pritom je došlo i do vjerojatno tiskarske pogreške u bilježenju znakova.

Namijenjena je pouci onih koji "u selih pastiruju" pa je njezina zadaća prosvjetiteljska, a u konačnici namijenjena je i pouci cjelokupnoga puka.

Korpusu svjetovne literature, i to poučne¹⁹⁹ namjene u prvoj fazi rada tiskare pripada knjižica iz područja narodne medicine naslovljena *Varhu Navlačenja Kravokozica dvi, u kratko befide, za probuditi sve kolike Otce, i Majke...*, vjerojatno iz 1804. godine²⁰⁰, a radi se o prijevodu s njemačkoga na "Ilirički" jezik.

Zadnja je to knjižica kojoj u impresumu stoji ime udovice Karletzky, a namijenjena je stanovništvu "Karlovačke krajine", dakle dijela Vojne krajine, što potvrđuje da je tiskara Karletzky već u prvoj fazi svojega rada pokrivala i potrebe Rijeci ponešto udaljenijih područja.²⁰¹ Knjižica je formata 16°, obasiže 15 stranica, a sadržajem je i namjenom popularni medicinsko-poučni priručnik za roditelje koji poučava i promiče važnost cijepljenja djece protiv boginja novim načinom vakcinacije – cjepivom kravljih boginja.

Nakon teksta posvete, odnosno poziva roditeljima da se uključe u borbu protiv "kozica", slijedi tekst predgovora biskupa Ivana Krstitelja Ježića upućen *Pridrazim Vinograda Gospodinova Dilovateljom, fvima GG. Plovanom i oftalima dusa Skerbiteljom, Vojničke najmre četiriuh Vladanjih kraine karlovačke* s objašnjenjem važnosti djela i primjene u njoj opisana postupka te pozivom svećenicima da o tome prosvjećuju puk. Biskup poziva svećenike da već po djetetovu krštenju njegovim ukućanima koji znaju čitati podijele knjižicu kako bi se što brže njome okoristili (str. 4).

Nakon toga na str. 5 – 15 slijedi sam tekst priručnika. On promiče metodu cijepljenja protiv "naravskih kozica" – "kravljim kozicama", odnosno "*kravokozicama*", koju je metodu 1796. uveo engleski liječnik Edward Jenner.²⁰² U uvodu knjižice posebno ga se hvali kao oštournoga "Likara Inglefškoga" i "varloga Naučitelja".

Sam način upućivanja roditelja u važnost cijepljenja u cijeloj je knjižici vrlo uvjerljiv, potkrijepljen jasno pisanim argumentima o posljedicama bolesti i rezultatima cijepljenja te statističkim podacima o smrtnosti, ali i o preživjelima nakon cijepeljenja te ima i značajke znanstvenoga stila. Pritom u sadržaj uvodi vrlo jasan i poticajan početak da "*mnoge jurve knjigà frotine od oftrournih Likarov*" potvrđuju "*Da navlačenje kravokozica jeft jediti,*

¹⁹⁹ V. i Stojević 1988: 150.

²⁰⁰ U impresumu godina tiska nije navedena pa se prema datumu predgovora biskupa Ivana Krstitelja Ježića određuje da je to 1804. Ivan Krstitelj Ježić ponegdje se navodi i kao prevoditelj ove knjižice (usp. elektronički katalog knjižnice Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti na adresi: <http://katalog.hazu.hr>).

²⁰¹ U ovome se slučaju to ujedno odnosi i na područje s kojim je Rijeka već imala uspostavljene veze u okviru Severinske županije te prometnu povezanost Karolinom (usp. Povijest Rijeke 1988: 149-150), a u crkvenome smislu o područjima koja većim dijelom pripadaju Senjsko-modruškoj biskupiji kojoj je tada biskupom Ivan Krstitelj Ježić (usp. Hoško 2009: 155-169).

²⁰² O tome je 1798. objavio i knjigu *An Inquiry Into the Causes and Effects of the Variolæ Vaccinæ*.

pošvema prudan, i medju švima došad naćinim najštalnii put za obćuvatiše oda štrahòvitoga kozicá naravških bića; koje po put kuge, toliko hiljada švaku godinu ditce ù Europi šmiću" (str. 7).

Izdanja objavljena u drugoj fazi rada tiskare, i to osobito u njezinoj prvoj polovici kada je zajednički vode braća Anton i Josip, uklapaju se u prethodno zadani okvir objavljivanja nabožnih knjiga i didaktičke literature, i to i crkvene i svjetovne.

Tako se djelatnost tiskare Karletzky pod vodstvom te braće do 1848. nastavlja intenzivnim objavljivanjem upravo nabožnih knjiga. Koliko je dosad poznato, u tome su razdoblju objavljene sljedeće: *Molitva za božanstvenu isprositi pomoć u sadašnjoj carkve tisnoći* (1809.);²⁰³ *Placs Blaxene Divice Marie* (1813.); *Mali Katekizmus s' pitanji i odgovori, skupa dodanjem od najpotrebnijih svetih sakramentov izvadjenim iz pokratchenoga katekizma. Za najmladje ucenike narodnih škol* (1815.); Nro. 4. *Sridnji Iliti Pokratcheni Katekizmus s' pitanjih i odgovorih izvadjen iz velikoga katekizma, za ocsito i posebno naucsenje poveche ditce sejnske, i modrushke biskupie* (1818.?);²⁰⁴ *Epistole i evanjelja priko švega litta po redu mi šsala rim šskoga škupno molitvami i blagoslovmi u jezik šlovin šski prinesena* (1824.); *Mali katekizmus s pitanji i odgovori skupa dodanjem od najpotrebitijih Svetih Sakramenata* (1824.);²⁰⁵ *Naćini služiti sv. sakramente* (1824.);²⁰⁶ *Obicaji, i molitve iz rimške katolićanske knjige nauka duhovnoga izvadjene, koje najvech potribne ješu k-šluxbi Redovnika, i Paštira...* (1824.); *Spivanje bogoljubno s' kojim pribloxena Diva Maria u Carkvi od Arta kod Grada Senja od Virnih csastise* (1824.); *Razgovori za sve nedilje kroz godista...* (1825.) Frana Vrinjanina²⁰⁷ te njegov prijevod *Razgovora Petra Vanni redovnika* (1831.) objavljen u tri knjige.

Mađu navedenima su i izdanja s crkvenim pjesmama koja nastavljaju prethodno započetu tradiciju objavljivanja takve vrste literature namijenjene domaćim vjernicima. Tako je 1813. i u tiskari braće Karletzky objavljen *Placs blaxene Divice Marie* – jedna od brojnih hrvatskih verzija latinskoga himna *Stabat mater*. Radi se o knjižici formata 16° s tekstem Gospina plaća u obliku letka na četiri stranice (Lukežić 2007: 16).

²⁰³ Podatak preuzet iz: Blažeković 1953: 19 (prema: Kukuljević-Sakcinski 1860: 103, br. 1174). Budući da nam izdanje nije bilo dostupno te da u literaturi nije obrađeno, u nastavku će se ovoga rada izostaviti.

²⁰⁴ U navedenu izdanju nedostaje podatak o godini objavljivanja pa se u literaturi godina 1818. oznaćava pretpostavljenom (Blažeković 1953: 20; Cuvaj 1910: 582).

²⁰⁵ Tomu izdanju katekizma nismo uspjeli ući u trag pa ga navodimo prema podacima u literaturi.

²⁰⁶ Podatak preuzet iz: Blažeković 1953: 19 (prema: Julijska krajina, 1930., str. 43). Budući da nam izdanje nije bilo dostupno te da u literaturi nije obrađeno, u nastavku će se ovoga rada izostaviti.

²⁰⁷ Radi ujednaćenosti rabimo oblik prezimena uobićajen u knjižnićnim katalozima i u novijoj literaturi premda je u samim izdanjima prezime zapisano: *Vrignanin*, odnosno s dvoslovom *gn* na mjestu fonema /ń/.

Inačica *Gospina plača* u tome u Rijeci otisnutu izdanju potpuno odgovara inačici uključenoj u "riječke" *Epistole i evanjelja* iz 1824.²⁰⁸ pa im možemo pretpostaviti isti izvor ili čak preuzimanje u lekcionar iz navedena zasebnoga izdanja,²⁰⁹ a zatim grafijsko, pravopisno i jezično redigiranje. Pritom provedene intervencije najizrazitije su na grafijskoj razini, a na ostalima su malobrojne. Evo samo nekoliko kitica iz navedenih izdanja koje to potvrđuju:

Placs Blaxene divice Marie (1813.)

Stasce placsuch tuxna Mati

Polak krixu kada pati,

Sin na Krixu vifechi.

(...)

Maiko vrutak od sladkofti,

Daj da gorkoft od xalofti

Chutech, s-tebom proplacsem.

(...)

Kad od smarti tilo pade,

Csini da se dusci dade,

Slava raja vicsnjega.

Epistole i evanjelja (1824.)

„Stase plačuch tuxna Mati

Polak Krixu, kada pati,

„Sin na Krixu vifechi.

(...)

Majko, vrutče od sladkofti

Daj da gorkoft od xalofti,

Chutech f-tobom proplačem.

(...)

Kad od smarti tilo pade,

Çini da se dusi dade,

„Slava Raja vičnjega.

Istomu korpusu pripada i *Spivanje bogoljubno s' kojim pribloxena Diva Maria u Carkvi od Arta kod Grada Senja od Virnih csastise* (1824.)²¹⁰, na četiri nenumerirane stranice, namijenjeno senjskome području. Sadrži senjsku prilagodbu poznate crkvene pjesme *Amo, amo o kršćani!* posvećene Blaženoj Djevici Mariji u kojoj se lokalno prilagođenim stihovima zaziva zaštita Bogorodice sljedećim stihovima:

(...)

Csuvaj Majko Ti Grad Senjski

I nemoj pripustiti,

Da opaki Duh paklenski,

Bi mu mogal skoditi.

²⁰⁸ Vidi: *Epistole i evanjelja* 1824: 240. Ista je inačica potvrđena u knjižici naslovljenoj *Crkvene pjesme koje se pjevaju u župnoj crkvi Kostrene Sv. Barbare*, otisnutoj 1869. godine u Rijeci u tiskari Emidija Mohovića. Više vidi u: Holjevac 2007: 7-23.

²⁰⁹ Pjesmu također, kao PISMU XVII., sadrži *Knjižica duhovna riječkih isusovaca* iz 1768. Usp. Ptičar 1995: 175.

²¹⁰ U impresumu izdanja godina nije navedena, nego je naknadno dodana rukom.

(...)

Pogibeli csuvaj pako

Sve Mornare putnike,

U Porat nje draga Majko

Zdrave vrati u vike.

Novost među izdanjima na hrvatskome jeziku predstavlja objavljivanje katoličkih katekizama namijenjenih vjerskome poučavanju djece, koji zbog svoje temeljne funkcije poučavanja ulaze i u korpus didaktičke literature,²¹¹ i to upravo one školske, a u hrvatskoj povijesti imaju dugu i bogatu tradiciju.²¹² Tri katekizma objavljena u tisakari Karletzky: *Mali Katekizmus s' pitanji i odgovori, skupa dodanjem od najpotrebnijih svetih sakramentov izvadjenim iz pokratchenoga katekizma. Za najmladje ucenike narodnih shkol* (1815.), Nro. 4. *Sridnji Iiliti Pokratcheni Katekizmus s' pitanjih i odgovorih izvadjen iz velikoga katekizma, za ocsito i posebno naucsenje poveche ditce sejsnske, i modrushke biskupie* (1818.), *Mali katekizmus s pitanji i odgovori skupa dodanjem od najpotrebitijih Svetih Sakramenata* (1824.),²¹³ dio su širega programa objavljivanja katekizamskih priručnika, a promatramo ih i u kontekstu reformi školskoga sustava započetih 70-ih godina 18. st. u vrijeme Marije Terezije (usp. Hoško 1985: 131) i nastavljenih u idućim desetljećima 18. i početka 19. stoljeća donošenjem više propisa o načinu organiziranja škola i njihova rada, programu rada, metodama i sredstvima rada, s posebnim obzirom na školske knjige (usp. Cuvaj 1910: passim).

Između ostaloga, primjerice, za razdoblja austrijske vlasti 1813. – 1822. "organizaciji pučkoga školstva u Primorju i kvarnerskim otocima pristupilo se već u drugoj polovici mjeseca svibnja god. 1814." (Cuvaj 1910: 425), što je uključivalo i objavljivanje školskih knjiga. Naime, "naredbom gubernija osnovana je naklada školskih knjiga kod ravnateljstva c. k. normalne glavne škole u Trstu, gdje su pretežnijim dijelom raspačavali učevne knjige talijansko-njemačke" (Cuvaj 1910: 427).

Upravo je s objavljivanjem školskih knjiga vezan i dio djelatnosti tiskare Karletzky, jer je prethodno spomenutom naredbom braći Karletzky dopušteno da tiskaju: "1. Njemački-ilirski mali katehizam; 2. Imen-knjižicu; 3. Male pripovijesti" (Cuvaj 1910: 427). Prva su dva

²¹¹ "Katekizmi su didaktički tekstovi koji izlažu i tumače kršćansku pouku spasenja" (Hoško 1985: 158).

²¹² O povijesti hrvatskih katekizama više vidi u istoj knjizi F. E. Hoška (1985.).

²¹³ Navedeno prema: Blažeković 1953: 21.

navedena izdanja i objavljena, ako je *Njemačko-ilirski mali katehizam* zapravo *Mali katekizmus* iz 1815., a trećemu spomenutu djelu nismo ušli u trag.

Sva tri spomenuta katekizma iz riječke tiskare pripadaju, kako utvrđuje F. E. Hoško, tzv. *austrijskom katekizmu*²¹⁴ druge redakcije, kakvi su katekizmi najčešće i tiskani na hrvatskome jeziku, i to u tri stupnja: mali, srednji i veliki (Hoško 1985: 131). Upravo je tim tipom katekizma započeo "prijelaz katehizacije iz crkve u školu, a on uvjetuje također promjenu u samom shvaćanju katehizacije, u njezinoj organizaciji, zatim također drukčiju metodologiju poučavanja pa i preuređen sadržaj katekizma" (Hoško 1985: 132). Potvrđuje to struktura svih triju katekizama iz tiskare Karletzky, podjelom na pet dijelova: 1.: *Od vire*, 2. *Od uffanja*, 3. *Od ljubavi*, 4. *Od svetih sakramentov*, 5. *Od karshjtjanske pravednosti*, a na kraju je i "Pridavak" *Od csetirih posljednjih*. *Mali katekizmus* sadrži i *Dodanje od najpotrebnijih svetih sakramentov*, što je u *Sridnjem katekizmusu* u IV. dijelu.

To znači da se poučava o istim temeljnim pitanjima katoličke vjere: o vjeri, o ufanju, o ljubavi, o sakramentima te o kršćanskim dužnostima,²¹⁵ ali na jednostavnijoj i sažetijoj razini u *Malom katekizmusu*, koji obasiže 24 stranice, a na složenijoj i široj razini u *Sridnjem iliti pokratchenom katekizmusu*, koji obasiže 72 stranice, što je ovisilo o uzrastu djece kojoj su namijenjeni. Tako je *Mali katekizmus* namijenjen osnovnom poučavanju, odnosno "za najmladje ucenike narodnih shkol", a na području je Senjsko-modruške biskupije bio u uporabi do 1848. godine (Hoško 1985: 179-180). *Sridnji katekizmus* bio je namijenjen većoj djeci – "za ocsito i posebno naucsenje poveche ditce sejsnske, i modrushke biskupie", a oba su poučavala metodom pitanja i odgovora.

Uz temeljnu zadaću vjerskoga poučavanja, "U prošlosti je sve do sredine 19. st. bilo potrebno tiskati katekizme za pojedine hrvatske crkvene pokrajine premda su katekizmi više i od koje druge književne vrste gradili mostove među različitim narječjima i govorima hrvatskoga jezika i tako utirali put k jedinstvenom književnom jeziku kao i k(u)lturnoj i crkvenoj integraciji naroda. Dugo su vremena katekizmi bili sredstvo opismenjavanja, najčitanije knjige u rukama pučkih slojeva..." (Hoško 1985: 188).

U tome kontekstu valja promatrati i katekizme otisnute u tiskari Karletzky. S onima otisnutima u drugim riječkim tiskarama²¹⁶ čine korpus "riječkih" katekizama, koji potvrđuju uključenost u tadašnju upravnu, crkvenu i školsku stvarnost, pa i lokalnu namjenu što potvrđuju i iz metodičkih razloga prisutni čakavski elementi u jeziku tih izdanja, što će se

²¹⁴ Opširnije o austrijskome tipu katekizmu vidi u: Hoško 1985: 131-141.

²¹⁵ Isto: 134-135.

²¹⁶ U: Cuvaj 1910: 593 i Blažeković 1953: 23 navodi se još jedno izdanja *Maloga katekizma* objavljenoga: *U Riki, Na Spednie od Giuovanna Batt. Donde*, 1832. godine.

razmatrati u idućemu poglavlju. Uz katekizme, didaktičkoj literaturi objavljenoj u tiskari Karletzky pripada i jedna početnica svjetovnoga tipa o kojoj će biti riječi poslije.

Godina 1824. bila je osobito važna u djelatnosti braće Karletzky na objavljivanju hrvatske nabožne literature. Te je godine u njihovoj tiskari objavljeno novo izdanje lekcionara na hrvatskome jeziku naslovljeno *Epistole i evanjelja priko svega litta po redu missala rimskoga skupno molitvami i blagoslovmi u jezik slovinški prinesena*, zatim obrednik naslovljen *Obicaji i molitve*, prije spomenuti *Mali katekizmus...* i *Spivanje bogoljubno...*, a u bibliografiji T. Blažeković nailazimo i na naslov *Načini služiti sv. sakremente*, koji valja uzeti s rezervom. Podatak je o tome izdanju naveden prema literaturi²¹⁷ pa ni autorica bibliografije nije imala uvida u nj. Do izdanja toga naslova nije bilo moguće doći ni za ovoga istraživanja, no ono što se može utvrditi jest da tekst podnaslova u *Običajima i molitvama* (1824.) u prvome dijelu podsjeća na naslov koji preuzet navodi T. Blažeković, a identičan je onome koji Jerko Fućak (1975: 190) navodi za izdanje obrednika koje je našao u Kraljevici.²¹⁸

Epistole i evanjelja priko svega litta po redu Missala rimskoga skupno molitvami i blagoslovmi u jezik slovinški prinesena (1824.) opsežno je izdanje iz tiskare braće Karletzky ([12] + 315 + [1] + LXXXV str.) formata 4°.²¹⁹ Najavljeno je oglasom *Avviso tipografico*, odnosno pozivom na pretplatu objavljenim u istoj tiskari na hrvatskome i talijanskome jeziku 1820. godine. To riječko izdanje *Epistola i evanjelja* otisnuto je, kako stoji u latinskome imprimaturu na samome početku, dopuštenjem za tisak biskupa senjskoga, modruškoga i krbavskoga Ivana Krstitelja Ježića od 10. kolovoza 1819. godine.²²⁰ To se izdanje lekcionara u literaturi naziva i "riječkim *šćavetom*" (Bogović 2000: 51; Fućak 1975: 53, 360).

Epistole i evanjelja iz 1824. važan su prilog riječkoga tiskarstva hrvatskoj lekcionarskoj baštini i jezičnoj tradiciji te bogoslužju na narodnome jeziku. Naime, hrvatska je lekcionarska baština nezaobilazan dio hrvatske kulturne, književne i jezične baštine te crkvene povijesti još od 15. stoljeća kada nastaje prvi cjeloviti hrvatski latinični lekcionar (rukopisni *Zadarski lekcionar*) i prvi hrvatski tiskani lekcionar (*Lekcionar Bernardina*

²¹⁷ Pema djelu: "Julijska krajina. Ur. Dr. L. Čermelj. Ljubljana, 1930. str. 43" (Blažeković 1953: 21).

²¹⁸ Na unutarnjoj strani korica toga obrednika, navodi J. Fućak (1975: 190), olovkom je napisano da je to Ritual za Biskupiju Senjsku i Modrušku iz 1810. te da je tiskan u Rijeci tiskom Karla Karletzkoga. Ako se ne radi o pogrešno rukom upisanim podacima, to bi onda upućivalo na postojanje starijega rituala za biskupije Senjsku i Modrušku od izdanja iz 1824. godine, o čemu do sada nismo imali saznanja. Do sličnih je zaključaka došla i Snježana Majdandžić-Gladić (više v. na internetskoj adresi: <http://www.bibijana-majglad.blogspot.hr>). Također nismo naišli ni na jedno izdanje kojemu je u impresumu navedeno ime Karla Karletzkog. O njemu nismo našli ni drugih podataka osim jednoga spominjanja u vezi s problemima sa zakonom oko tiskanja novčanica na mrežnim stranicama Riječkoga filatelističkog društva (na adresi: <http://www.rfd.com>).

²¹⁹ U Sveučilišnoj knjižnici u Rijeci pohranjen je pod signaturom Fl.I-B-46.

²²⁰ To je značilo biskupsko dopuštenje da se evanđelje i poslanica čitaju na narodnome jeziku i na područjima staroslavenske službe Božje, premda to nisu odobrile najviše crkvene vlasti (Bogović: 51).

Splićanina, 1495.), s time što prvi ali nepotpuni prijevodi lekcionara na hrvatski jezik sežu i u 14. stoljeće, a prema nekim istraživačima i ranije (usp. Malić 2004: XXVIII-XL).

Osobito je hrvatska lekcionarska produkcija bogata u 18. i 19. stoljeću, i to na cijelome hrvatskome jezičnome prostoru, pri čemu posebno mjesto zauzimaju brojne preradbe i nova izdanja i u 17. st. u više navrata objavljujvana Bandulavićeva lekcionara (¹1613.)²²¹. Usto, riječke su *Epistole i evanjelja* lekcionar namijenjen području Senjsko-modruške biskupije, dakle području u tradiciji kojega je i bogata liturgijska tradicija hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika i glagoljskoga pisma. Na tome su se području "šćaveti" rabili u liturgiji i u 17. st. kao knjige iz kojih se Riječ Božja prenosila narodu na njegovu jeziku. Prema tome je taj lekcionar objavljen 1824. godine nastavak te već učvršćene tradicije.²²²

Sadržaj ovoga izdanja, nakon spomenutoga imprimatura na latinskome jeziku, čini *Opaza glede prvopifa iliti Ortographia* u kojoj se obrazlažu uporabljena grafijska rješenja za hrvatske palatale, slijedi *Tabula za poznati vrimenta*, i „*Svetkovine, kojese kroz Godina prominjuju* – tablica pomičnih blagdana za razdoblje 1811. – 1856., zatim *Kazalo „Stvarih, kojese izvan Molitvaa, Epistolaa, i Evanjeljaa u ovoj Knjigi uzdarxe* i popis *Kvatra i Postova*, te kalendar pod naslovom *Blagdani iz najnoviega Mi,s,sala Rim,skoga*.

Nakon tih uvodnih pomoćnih tekstova slijedi glavni dio lekcionara s čitanjima za blagdane kroz godinu: *Epistole, i evanjelja priko svega godista* (1-217) i blagdane svetaca: *Epistole i evanjelja na blagdane vlastite svetih* (218-296) pa *Misse Svetih u nikojih mistih* (297-310) i *Na Blagdane Vlastite SS. odvitnikaa Kraljestva Ugarskoga* (311-315). Slijedi tablica s blagdanima svetaca "u nikojih mistih" i tablica *Na Blagdane Vlastite SS. odvitnikaa Kraljestva Ugarskoga* (nenumerirana), zatim *Opchina Svetih* (I-XXIV) te *Misse Zavitne i Molitve Različne* (XXV-XXXXVI). Na kraju su *Epistole i evanjelja na missah za duse martvih* (XXXVII-L) i *Blagoslovi različni* (LV-LXXII), *Processija "na Tilovu"* (LXXII-LXXV), *Pisan zahvaljenja SS. Ambroza i Agustina* (LXXV-LXXVI) te *Zaklinjanje za odagnati zle godine, oblačine, vihare, vitre, gradde, i fvako zlo vrime, Od processiona za isprofiti Daxd u vrime fuse, Processia za isprofiti razvedrenje kadfu mnogi daxdi, U vrime ratta, U vrime pomora, i kuge, u svakoj nevolji, i teskoj potrebi, U vrime glada, Litanie sviu svetih, Prisega spovidanja Vire Katoličanske, Pisma kojase piva ob Zornicah i Aldov S. Misse* (LXXVI-LXXXV).

²²¹ O Bandulavićevu lekcionaru i njegovu jeziku v. Gabrić-Bagarić 1989.

²²² Više o *Epistolama i evanjeljima* iz 1824. te o uporabi šćaveta na područjima glagoljaške mise usp. Bogović, 2000: 51-58.

Zbog strukture i sadržaja ovaj se lekcionar izdvaja među dotadašnjim izdanjima. Tako ga Jerko Fućak drži zapravo misalom, jer sadrži "ne samo čitanja nego i sve misne molitve svih dana" (Fućak 1975: 255). Sadržajno je i tekstološki ovisan o Bandulavićevu lekcionaru, s time što za razliku od njega sadrži spomenute procesije i *Litanije svih svetih* te pjesmu koja se pjeva "ob zornicah", odnosno *Poslan bi anđeo Gabrijel*.²²³

Ovisnost o Bandulavićevu lekcionaru pokazuje i jezična razina, a crkveni povjesničar M. Bogović kao jezičnoga redaktora pretpostavlja Franju Vrinjanina, grižanskoga župnika, autora i prevoditelja nabožne literature (Bogović 2000: 54). Budući da su se *Epistole i evanjelja* iz 1824. tijekom 19. st. u misi upotrebljavale "u svoj Istri, Primorju i Kvarnerskim otocima", i to kao "supstitucija glagoljskog misala" (Fućak 1975: 136), utjecaj je ovoga lekcionara bio snažan i kao uzora njegovana hrvatskoga književnog jezika.

Naime, lekcionari na hrvatskome jeziku potvrđuju svijest o potrebi tumačenja Riječi Božje narodu razumljivim jezikom, baštinjenu iz ćirilometodske tradicije, a duboko ukorijenjenu u hrvatskoj književnojezičnoj povijesti te pokazuju u različitim razdobljima povijesti hrvatskoga književnog jezika nastojanja da se oblikuje hrvatski književnojezični izraz koji će potpuno udovoljavati toj funkciji, što predstavlja jednu od konstanti hrvatske književnojezične povijesti. S druge strane, u kroatističkome je jezikoslovlju prihvaćena teza da je u dopreporodnome razdoblju upravo jezik lekcionara bio primjer njegovana književnoga jezika te je kao takav odigrao bitnu ulogu i u standardizacijskim procesima. Posebno se pritom naglašava i da je jezik lekcionara "najbolji dokaz neprekinute razvojne linije hrvatskoga književnog izraza od 15. do 19. stoljeća" (Gabrić-Bagarić 2002: 35-71), a u tome kontekstu svakako valja promatrati i "riječke" *Epistole i evanjelja*. iz 1824. godine.²²⁴

Knjiga koja je također, uz crkveni, imala velik utjecaj i na književnojezičnu hrvatsku povijest još od Kašićeva *Rituala rimskog* (1640.) jest obrednik/ritual. Tradicija hrvatskih ritualnih tekstova prije Kašića ponajprije je vezana uz hrvatski glagoljaški korpus i crkvenoslavensku jezičnu tradiciju te latinički korpus u okviru hrvatskih lekcionara.

Provodeći očito na višoj crkvenoj razini, vjerojatno utjecajem i nastojanjima biskupa Ježića, program opskrbljavanja potrebnim crkvenim knjigama i drugom literaturom na hrvatskome jeziku i latiničnome pismu prostora Senjsko-modruške biskupije, riječka je

²²³ Više vidi u: Fućak 1975: 255-256.

²²⁴ Godine 1880. u Rijeci je u tiskari Emidija Mohovića otisnuto još jedno izdanje lekcionara naslovljeno *Štenja i Evanjelja priko svega crkvenoga godišta iztumačena po razlogu najnovijega Missala Rimskoga i boljim pravopisom na svitlo dana...*, u redakciji Matije Ivčevića (Blažeković 1953: 44). Više o tome misalu vidi u: Fućak 1975: 257-258.

tiskara braće Karletzky 1824. godine, nakon tiskanja lekcionara, objavila i prvi službeni obrednik na hrvatskome jeziku za biskupije Senjsku i Modrušku.²²⁵

Naslovljen je *Običaji, i molitve iz Rimfke katoličanske knjige nauka duhovnoga izvadjene, koje najvech potribne jesu k-fluxbi Redovnika, i Paftira; za mochi doftojno polak Nauka Svete Carkve Rimfke Katoličanske fluxiti Svete Sakramente, za pomochi Nemochnike, za Blagoflove podiliti, i za ostala Bogo-ljubna Dila u Jeziku Slovinfkomu izvarfiti, koja na Duhovne Skarbnike spadahu*. Knjiga je to veličine 8°, koja obasiže 91 stranicu i još 3 nepaginirane stranice.

Nakon naslovne stranice i stranice s podnaslovom naslovljenim *Način za fluxiti fвете Sakramente, çiniti nikoje fвете Blagoflove, i potribne Bogoljubnosti* slijedi tekst uputa za obavljanje obreda pod sljedećim naslovima: *Red karstenja male ditce, Od Sakramenta Berme, Od sakramenta pokore, Od Prisv. Sakramenta Eukaristie, Od najposlidnjega Pomazanja, Kratak način za providiti Nemochnika s rečenim trima Sakram..., Red Priporuke Duse, Način za ukopati Martvaca velikoga, Od sluxbe kojase çini na ukopi gdi nie tilo Martvaca, Od ukopanja Malahnih, Od Sakramenta Sv. Reda, Od Sakramenta Matrimonia, iliti Xenidbe, Od Blagoslovah naredbe obchenite, Blagoslov: Xene na porodu, Vodeni obiçajni, Janjca na Vazam, Jajaa, Kruha, Vocha novoga, za svakojaku Jistbinu, Svicha..., Mista, Postelje, ili Loxnice, Novoga Broda, Mrixе, Kuche Nove, Ditce Nemochne, Odraslih Nemochnih, Xivine u vrime pomora, ili druge bolesti, Pçela, obchenite svake stvari*. Obrednik sadrži i *Litanie Sviu Svetih i Molitve, Molitvu za Zemlje Vladaoca, Litanije Lauretanske i Zdrava Kraljico*. Slijedi *Red za ciniti sluxbu Boxju po Nediljah i Svetkovinah, Dilla od kriposti Bogoslovnih* i na kraju *Pisme (Od Pokajanja, Od Dillah kripostih Bogoslovnih, Od Duse pokorne Gospu zazivajuचे i Pisma prid Pridikom)*.

Pritom u obredima krštenja djece, pričesti, ženidbe i sprovoda *Običaji i molitve* slijede *Rituale Romanum*, a razlikuju se od njega u obredu posljednjega pomazanja te u još nekim zastupljenim tekstovima zbog čega je taj obrednik zanimljiv istraživačima crkvene povijesti i literature.²²⁶ Kao djelo koje je snažno utjecalo i na književnojezične porcese, vrlo je zanimljivo u kontekstu istraživanja povijesti hrvatskoga književnog jezika i njegove standardizacije. U kontekstu književne povijesti, zbog nekih je svojih dijelova, ponajprije *Pisama*, uključeno među one riječke tiskovine prve polovice 19. st. "u kojima se zamjećuje veća intencionalnost k estetskim učincima, bez obzira na to što je ona "izgrađena" na fonu drugačijih, ponajvećma utilitarnih razloga" (Stojević 1988: 150).

²²⁵ Usp. Majdandžić-Gladić, <http://www.bibijana-majglad.blogspot.com>.

²²⁶ Usp. isto.

Poseban korpus nabožne literature objavljene u tiskari braće Karletzky čini propovjedna literatura, a predstavljaju je dva izdanja Frana Vrinjanina (1771. – 1854.), teologa, senjskoga kanonika i grižanskoga župnika.²²⁷

Prva knjiga propovijedi autorsko je djelo Frana Vrinjanina, a objavljena je 1825. u tiskari braće Karletzky pod naslovom *Razgovori za sve nedilje kroz godista*, u formatu v8°, na 466 stranica.

Sadržaj knjige čine: posveta Frana Vrinjanina *Prisvitlome, i pričastnome gospodinu Ivanu Karstitelju Jesichu, biskupu senjskome, i modruskome, iliti korbavskome...*; posveta čitatelju – *Stioniku* te *Opaza glede Pravopisa iliti Ortografia* – s naputcima o izgovoru nekih slova, ponajprije za hrvatske palatale.²²⁸ Nakon toga slijedi glavni dio djela s pedeset i sedam propovijedi, odnosno *Razgovora* (str. 3 – 466), a na kraju je *Kazalo*. Analizirajući te Vrinjaninove propovijedi, F. E. Hoško utvrdio je da su te propovijedi i izborom tema i načinom propovijedanja prosvjetiteljske i u duhu pastoralnih stavova tadašnjega kasnog jozefinizma. Naime, njegove su teme najčešće moralne (npr. *Od izdajstva svita, Od zloglasenja, Od zla izgleda, Od grižnje duše, Od psosti, Od lizimirnosti, Od bluda* itd.), a "u svojim propovijedima tumači, objašnjava, razlaže i uvjerava", što znači da je njihov temelj moralna pouka (Hoško 2009: 410).²²⁹

Izgleda da je od pristupa propovijedi kakav je primijenio u *Razgovorima* iz 1825. Fran Vrinjanin odustao u idućemu izdanju – prijevodima *Razgovora* Petra Vanija, vrativši se katehetskim propovijedima u duhu katoličke obnove, u kojima tumači vjerske istine i događaje iz povijesti spasenja, kao npr. *Muka Kristova, Uskrsnučje Kristovo, Vrijednost molitve, Ljubav prema Bogu, Ne ukradi, Bog je stvoritelj, Bog prašta* itd. (Hoško 2009:413).²³⁰ Svoj je prijevod Vannijevih propovijedi Vrinjanin objavio u tri knjige:

I. *Razgovori Petra Vanni redovnika. Varhu parvih dvih strana Nauka Karstijanskoga tojest vire i ufanja* (v8°, 2 l. + 343 + [5] str.). Izdanje je opremljeno imprimaturom biskupa Ivana Krstitelja na latinskome jeziku, a datirano je 1. prosinca 1824. i već poznatom uputom *Opaza glede pravopisa iliti ortographia*²³¹ iza kojih slijedi 37 *Razgovora* u kojima se razlažu vjera i ufanje.

²²⁷ Oba je spomenuta djela obradio Franjo Emanuel Hoško (2009: 405-416). Više o Franu Vrinjaninu v. isto: 405, bilj. 26.

²²⁸ Budući da *Epistole i evanjelja* iz 1824. sadrže gotovo isti, ali nešto duži tekst i s više primjera M. Bogović je mišljenja da je Fran Vrinjanin bio priređivač i *Epistola* (Bogović 2000: 54).

²²⁹ Opširnije o *Razgovorima za sve nedilje kroz godišta* v. Hoško 2009: 407-411.

²³⁰ Opširnije o *Razgovorima Petra Vanni redovnika* v. Hoško 2009: 412-415.

²³¹ *Opaza* je identična onoj u *Razgovorima* iz 1824., samo s nešto manje primjera.

II. *Razgovori Petra Vanni redovnika. Varhu treche strane Nauka Karftjanskoga tojest ljubavi* (v8°, 386 + [5] str.) s 36 *Razgovora* u kojima se razlaže ljubav.

III. *Razgovori Petra Vanni redovnika. Varhu sedam glavnih griha koima pridajuse Pridgovori izvadjeni od Vanjelja podobni svim Razgovorom Nauka Karftjanskoga* (v8°, 198 str. + 1 l.) s *Kazalom* svih triju svezaka iza kojega slijedi 10 *Razgovora* u kojima se razlaže sedam glavnih grijeha. Na samome je početku trećega sveska *Avviso tipografico* (iz kolovoza 1829.; na talijanskome jeziku), kojim Anton Karletzky poziva na pretplatu za to djelo u tri toma.

Upravo zbog činjenice da je u svojem prijevodu Vannijevih propovijedi Vrinjanin propovjednicima Senjsko-modruške biskupije, kojima je i namijenio oba svoja djela, ponudio propovijedi sukladne prethodnome vremenu katoličke obnove, a ne tadašnjega prosvjetiteljstva, kako je učinio u prvoj zbirci, oba su njegova propovjedna djela upravo stoga predmet interesa crkvenih povjesničara "kao zanimljiv i vrijedan dokument oslobađanja Crkve u Hrvatskoj od zagrljaja državnoga prosvjetiteljstva u drugome dijelu prve polovice 19. st., i to prije službenoga odustajanja države od jozefinizma 1855., po sklapanju konkordata Svete Stolice s Austrijom u sastavu Habsburške Monarhije" (Hoško 2009: 416).

Oba su nam Vrinjaninova djela iz više razloga zanimljiva i kao izvori za jezikoslovna istraživanja, između ostaloga i zato što omogućuju uvid u grafijske, pravopisne i jezične značajke dvaju djela iste vrste i istoga autora, objavljenih sa sedam godina razmaka, a u dopreporodno vrijeme hrvatske književnojezične povijesti. U kontekstu književnopovijesnih razmatranja, oba ta djela M. Stojević određuje autorskim dijelom kompendijske literature "s namjerom tumačenja, ili razlaganja, idejnih i praktičkih zasada izvornih ili relativno izvornih primarnih tekstova" (Stojević 1988: 149-150).

Među onima malobrojnijima izdanjima svjetovoga tipa objavljenima u prvoj polovici druge faze rada tiskare, dakle pod vodstvom braće Karletzky, sljedeća su djela: prije spomenuta početnica *Knjizica-imên za hafan felfkih Skol u Cefarfko-Kraljevskih Darxavah* (1819.), jedan oglas na hrvatskome i talijanskome jeziku (*Avviso tipografico*, 1820.) s obaviješću o tiskanju *Epistola i Evanjelja* (1824.) te pozivom na pretplatu, jedan letak namijenjen riječkoj mladeži (*Sipak i diraka, alli glogovina. Smislenka chiudoredna za mladost / La rosa, e lo spino. Favola, che in se racchiude bella morale per la gioventú*, 1836.) te nekoliko letaka sa stihovanim prigodnicama objavljenim u čast važnih događaja i osoba (*Pisma Umiljeno obznaniena svin, vernin, i ljubljenim Pučanom Prisvitloga, i Pripostovanoga Gospodina Gospodina Bartolomeja Bozanicha Biskupa od Veje u vrime*

prilike njihova Posvećenja, 1839.; Glas Radosti. Prisvitlomu i Pricsastnomu Gospodinu, Gospodinu Bartolu Bozanich Darxave Veljske Biskupu Parvo zvedenje na Svoju Stolicu csesttujuch, 1839.; Csestitom zgodom apustolskoga pohodjenja prisvitloga i pricsastnoga gospodina gospodina Imbru Osegovich Barlabasseveckoga biskupa senjskoga, i modrushkoga iliti kerbavskoga, u slobodnom tergovacskom primorskom gradu, i luki Bakru... GLASNICA, 1840.; Antun Burmašević, Na čast godovnoga dana prěsvetloga i prěčasnoga gospodina gospodina Imbre Osegovića od Barlabasevecz po milosti božjoj, i stolice apustolske senjskoga modruškoga ili korbavskoga stada biskupa... 1844.).

Knjixica-imên za hafan felfkih Skol u Cefarfko-Kraljevskih Darxavah – Nahmenbüchlein zum Gebrauche der Landschulen in der kaiser. königl. Staaten... objavljena je 1819. godine u tiskari Antona i Josipa Karletzkog u čijoj se knjižari tvrdo ukoričena mogla i kupiti za 17 krajcara.

Jedno je od, kako navodi A. Cuvaj (1910: 427), triju izdanja u okviru prije spomenutoga dopuštenja koje su braća Karletzky imala za objavljivanje i školskih knjiga. Među tim se izdanjima navodi i ono naslovljeno *Mala povidanja*, o čemu u literaturi nalazmo sljedeći podatak u bilješkama uz *Knjixicu-imen*:: "U 204. br. «Obzora» od 1912. god. piše dalje navedena opaska, koja se odnosi na citirano djelo: "Hrvatska školska knjiga za riečke škole iz g. 1819. Mala povidanja za hasan i porabu selskih škol u cesarsko kraljevskih darxavih. – U Rici, Karletzky, 1819. [ima i njem. nasl.] Na nasl. str. službeni pečat c. kr. glavne škole na Rieci, znak da se je u riečkim školama poučavalo hrvatski" (Blažeković 1953: 20). Citirana bilješka T. Blažeković upućuje da se radi o jednome te istome izdanju, na što vanjski znakovi zaista i upućuju (veći do naslova, tiskara, godina izdanja, dvojezičnost, pečat iste riječke škole). Budući da izdanje naslovljeno *Mala povidanja* nismo uspjeli naći, bez uvida u nj nije moguće utvrditi sigurnim, ali je moguće, kao poticaj, daljnjim istraživanjima, pretpostaviti da se ipak radi o dvama, ali u isto vrijeme i za istu namjenu otisnutim izdanjima (što proizlazi i iz citirana Cuvajeva podatka), s time što u *Malim povidanjima* vidimo "čitanku", a u *Knjižici* početnicu za učenje sricanja, pisanja i čitanja. Ostaje također i mogućnost da su *Mala povidanja* drugi dio *Knjixice-imen* kojom danas raspolazemo.

Knjižica je formata 8°, a obasiže 95 stranica.²³² Riječ je o dvojezičnoj njemačko-hrvatskoj početnici, napisanoj tiskanom i pisanom goticom i latinicom, s lijevom stranicom na gotici i njemačkome jeziku te desnom na latinici i hrvatskome jeziku, kakve se od konca 18.

²³² U Sveučilišnoj knjižnici u Rijeci zavedena je pod signaturom R-22. Primjerku nedostaje naslovna stranica na njemačkome jeziku.

stoljeća objavljuju ponajviše za hrvatska štokavska i kajkavska jezična područja, a za čakavska su slabije poznate.²³³

Stoga i *Knjixica-imen* otisnuta u Rijeci pripada korpusu hrvatskih početnica važnih za istraživanje povijesti hrvatskoga školstva i školskih priručnika, ali i za istraživanje hrvatske književnojezične povijesti. Početnica, naime potvrđuje da se u pučkim školama učio hrvatski jezik, a u kontekstu povijesti riječkoga tiskarstva zasad joj pripada mjesto prve tiskane latinične početnice.

Sadržajno i metodički *Knjixicu* čine sljedeći dijelovi:

1. učenje abecede i pisanja različitih tipova slova;
valja napomenuti da izložena abeceda ni u hrvatskome dijelu ne sadrži znakove za palatale osim za /č/ i /š/, a sadrži npr. slova q, w, x, y što upućuje da se slijedi njemački predložak, odnosno da je vjerojatno polazni tekst bio njemački pa je onda preveden na hrvatski jezik
2. *Slov-flaganje* – učenje samoglasnika i suglasnika te njihovih kombinacija i sricanja od kraćih prema duljim kombinacijama
3. rastavljenje riječi na slogove – od jednostavnijih dvosložnih prema složenijima višesložnima
4. primjeri za razvijanje leksičkoga fonda učenika (i to ponajprije iz učeniku poznata leksičkoga okružja) te sklapanje sintagma i rečenica
5. čitanka – tekstovi koji opisuju svakodnevan život na selu (jer je namijenjana seoskim školama) iz perspektive djeteta/učenika, i to pripovijedanjem u 1. licu jednine, te
6. *Naredbe za poznanje slov, slabikovanja, i stanja.*

U metodičkome je smislu početnica oblikovana tako da djecu poučava primjerima iz njihova svakodnevnoga života, i to na razini riječi i sintagma, rečenica i teksta. Tako se u početnici navode riječi koje se odnose na npr. dijelove ljudskoga tijela pa je na početku zapravo mali popis riječi iz anatomije (npr. *glava, čelo, možjane, oporak na črivih*), stanja i aktivnosti (*drimljem, delam*), kućanske predmete (*armar, stolnjak*), odjeću (*klobuk, halja*), seosko gospodarstvo, alatke i poslove (*štala, grablje, plug*), domaće životinje (*xdribre, osal*) itd. Slijede i tekstovi koji opisuju svakodnevni život na selu, npr. glasanje životinja, ponašanje djeteta u odnosu na odrasle, ženske poslove na selu, muške poslove na selu, rad u polju i vrtu, različita zanimanja itd.

²³³ Usp. npr. popis knjiga u poglavlju *Knjigotiskarstvo* u: Cuvaj 1910: 567-595.

Tekstovi u početnici često sadrže i moralnu pouku te uče djecu moralnu i lijepu ponašanju, što znači da osim obrazovne imaju i odgojnu funkciju. Također je bitna značajka da se radi o udžbeničkoj literaturi koja je svojim sadržajem djeci nudila i šira, opća znanja koja su poslije bila dijelom zasebnih školskih predmeta.

Naredbe za poznanje flov, flabikovanja, i stanja, završni dio početnice, između ostaloga, posebnim pravilom propisuju, uz izgovor slova **f** kao /s/, i izgovaranje slova **s** kao /š/, **ç** kao /č/, **ch** kao /ć/, **lj** kao /ļ/, **nj** kao /ń/. Među njima je i upozorenje da slovo **q** "u hrvatskome jeziku nigdar nepotrebuje". U ostalim je pravilima propisano rastavljanje riječi na slogove u različitim kombinacijama *skupa-glasnika* (suglasnika) i *samo-glasnika*, što je oprimjereno hrvatskim riječima (npr. *o-tac*, *ne-bo*, *Jo-ab*, *der-vo*, *peld-da*, *se-stra* itd.). Naglasiti valja i uporabu naziva "hrvatski jezik".

U korpusu je dosad poznatih hrvatskih početnica iz prve polovice 19. stoljeća *Knjixica-imen* posebno zanimljiva jer je u njezinu hrvatskome dijelu izrazita čakavska sastavnica, o čemu će još biti riječi.

Namijenjena je seoskim školama u riječkome okružju, čemu su i jezično i sadržajno prilagođeni tekstovi koje sadrži. Među takvim su školama "još ranije otvorene i radile su: Pučka škola u Kastvu (1770), Pučka škola u Bakru (1779), Pučka škola u Kraljevici (1779), Pučka škola Trsat (1819)" (Ćiković: 1988: 197), a u nekim jednostavnijim oblicima poučavanja djece koje su provodili svećenici ili obrazovaniji pojedinci i u Grobnišćini.²³⁴

Namjenu toga udžbenika spomenutu području potvrđuju i jezične značajke, kao npr. refleks *jata* koji je u primjerima iz *Knjixice-imen* gotovo sustavno ikavsko-ekavski po jezičnome pravilu Jakubinskoga i Meyera, kako je, uz ostale govore s takvim refleksom *jata*, i u govorima "na potezu od grobničkih govora u riječkome zaleđu, preko bakaračko-hreljinsko-kraljevičkih, te obalnih i zaobalnih vinodolskih govora do zaključno govora Senja" (Lukežić - Zubčić 2007: 14).

Nekoliko u ovome razdoblju u tiskari braće Karletzky u obliku letka objavljenih prigodnica zaključuje prema Stojevićevoj periodizaciji I. razdoblje u povijesti riječke tiskane riječi i književnosti na hrvatskome jeziku. Jedan je od njih dvojezičan hrvatsko-talijanski letak s pjesmom namijenjenom mladeži *SIPAK I DIRAKA, alli GLOGOVINA. Smislenka chiudoredna za mladost / LA ROSA, E LO SPINO. Favola, che in se racchiude bella morale*

²³⁴ Opširnije vidi u: Ćiković 1988: 195-218, posebno str. 195-197. U kontekstu razmatranja razvoja pučkoga školstva na Grobnišćini, autor spominje i objavljivanje dvojezičnoga udžbenika (hrvatsko-njemačkog) – *Knjixice-imen* iz 1819., uz napomenu da ne raspolaže potvdama o uporabi toga udžbenika – početnice (str. 196).

per la gioventú iz 1836.,²³⁵ a preostale četiri prigodnice nastavak su tradicije riječkoga latinističkoga kruga s konca 18. i početka 19. stoljeća, ali na hrvatskome jeziku.

Dvije se odnose na posvećenje krčkoga biskupa Bartola Bozanića prigodom njegova posvećenja (Ive Hrabrić: *Pisma Umiljeno obznaniena svin, vernin, i ljubljenim Pučanom*, 1839. – 1 str.; *Glas Rados*, 1839. – 2 str.), jedna je u povodu apostolskoga pohoda biskupa Mirka Ožegovića Bakru (*Csestitom zgodom apustolskoga pohodjenja* 1840 – 1 str.),²³⁶ a jedna je u povodu rođendana biskupa Mirka Ožegovića (Antun Burmašević: *Na čast godovnoga dana prěsvetloga i prěčasnoga gospodina gospodina Imbre Osegovića od 1844.* – 1 str.).²³⁷

U svim ovdje navedenim letcima, odnosno prigodnim stihovima koje sadrže, proučavatelji riječke književnosti 19. st. nalaze i određene elemente literarnih vrijednosti premda im je veća kulturnopovijesna vrijednost,²³⁸ a tradicija će se njihova objavljivanja nastaviti i u idućemu razdoblju.

Kao izvor za jezikoslovna istraživanja osobito su zanimljivi jer su bili namijenjeni širokome krugu čitatelja i u nedostatku novina na hrvatskome jeziku vrlo popularni, što znači i čitani. Kao takvi zasigurno su imali važnu ulogu u razvijanju hrvatske jezične kulture i pismenosti.

Drugo razdoblje riječke književnosti i tiskane riječi 19. stoljeća, prema Stojevićevoj periodizaciji, započinje od 1848. godine, od kada se "zapaža opsežniji, življi i kvalitetniji književni rad s autorskim potpisima i, donekle, autorskim značajkama, što, dakako, nije jamčilo znatnije otkinuce od tradicije prve polovice XIX. stoljeća, ali i nazočnost znatnijeg interferiranja i uklapanja u matičnu književnost" (Stojević 2000: 420).

To se razdoblje podudara s drugom polovicom druge i trećom fazom u radu tiskare Karletzky. U kontekstu pak ukupnoga rada te tiskare to je razdoblje u jednome dijelu obilježeno pojačanim objavljivanjem na hrvatskome jeziku (a istovremeno smanjenim na talijanskome jeziku), i to posebno tiskovina vezanih uz tadašnji javni život (proglasi, pravilnici, prigodnice), školstvo (školska izvješća) i preporodni duh (pjesme), a kao rezultat društveno-političkih okolnosti, odnosno hrvatske uprave u gradu Rijeci (1848. – 1868.), no ne u mjeri u kojoj bi se to očekivalo.²³⁹ Istovremeno je to, naime, u razdoblju od 1850. do 1860. i vrijeme Bachova apsolutizma (usp. Gross 1985).

²³⁵ Detaljnu analizu i tekst pjesme vidi u: Stojević 1997.

²³⁶ Usp. Stojević 1997: 15-16.

²³⁷ Usp. Lukežić 2006c: 120-126. Autor navodi da je prigodni letak s navedenom pjesmom bio priložen u riječkim novinama *Eco del litorale ungarico*.

²³⁸ Usp. Lukežić 2007: 34; Stojević 1988: 148, 152; 1997: 65-66.

²³⁹ Usp. Blažeković 1953: 26-39. Djelom je to svakako vezano i uz početak rada tiskare E. Rezze 1856.

Gledamo li, stoga, ukupnu tadašnju tiskarsku produkciju na hrvatskome jeziku tiskare Karletzky u zadnjih tridesetak godina njezina rada, pa i cjelokupni njezin rad, proizlazi da ona i nije tako velika kako bi se reklo prema broju samih naslova. Naime, gotovo više od polovice objavljenih izdanja pripada korpusu letaka, proglasa i oglasa, što znači tiskovina od jedne do najviše dvije stranice, koje su ocrtavale tadašnji život grada. U kvantitativnome smislu to pokazuje manju tiskarsku produkciju u odnosu na npr. kulturno središte cijele Banske Hrvatske – Zagreb, što je očekivano, ali i u odnosu na periferniji Zadar.²⁴⁰

Vezano uz opći kulturni i obrazovni život grada, to je i vrijeme Frana Kurelca, pokretača riječke filološke škole i nastavnika hrvatskoga jezika na hrvatskoj gimnaziji, ali i Vinka Pacela te brojnih drugih znamenitih nastavnika i učenika te riječke obrazovne institucije,²⁴¹ usto i hrvatskoga jezika u njoj (od 1848.).

Vrijeme je to osnivanja Narodne čitaonice riečke (1849.) i mnogih njezinih, pa i znamenitih, članova koji su upravo u okviru te posebno važne institucije radili na promicanju i očuvanju hrvatskoga identiteta. Kratkotrajno je to i vrijeme hrvatskoga časopisa *Neven* (1858.). Vezano uz poslovanje same tiskare – impresumi izdanja od 1853. godine potvrđuju Antona Karletzkog kao samostalnoga vlasnika tiskare, što je prema prije određenoj kronologiji druga polovica II. faze rada tiskare Karletzky, u kojoj se broj objavljenih izdanja smanjuje.

U izdanjima objavljenima u tiskari Karletzky to razdoblje najavljuje pjesnička zbirka Mirka Bogovića *Domorodni glasi* – u stihove oblikovan duh hrvatkoga narodnog preporoda i ilirskih ideja te prva autorska zbirka pjesama objavljena u toj tiskari. *Domorodni glasi od Mirka Bogovića* objavljeni su "U Rěki" 1848. godine "TISKOM KR. POVL. GUBERNIALNE TISKARNICE BRATJE KARLECKI", i to kao knjiga formata 8° koja obasiže 88 stranica.²⁴² U hrvatskoj je povijesti književnosti M. Bogović²⁴³ ocijenjen kao "najizrazitiji, najplodniji, najradiniji hrvatski književnik u doba apsolutizma" koji je "počeo pisati još u punome jeku ilirizma" (Barac 1960: 101).²⁴⁴

Razlozi objavljivanja te njegove treće zbirke pjesama²⁴⁵ upravo u Rijeci vide se u njegovu tadašnjemu boravku u tome gradu. Naime, od 1846. službovao je u Rijeci, i upoznat s potrebom širenja preporodnih misli i na tome području odlučuje objaviti ondje svoju zbirku

²⁴⁰ Usp. Katić Piljušić 2007: 529.

Valja imati na umu i činjenicu da se za riječke potrebe tiskalo i u npr. Veneciji, Milanu, Veroni, Zagrebu.

²⁴¹ Usp. Stolic 2006: 37-38.

²⁴² U Sveučilišnoj knjižnici u Rijeci knjižica je pohranjena pod signaturom A.Misc. A.696.

²⁴³ Više vidi u: Barac 1960: 101-111.

²⁴⁴ Najprije gorljivi ilirac, u zrelim je godinama Bogović bio mađaron.

²⁴⁵ Prije zbirke *Domorodni glasi* (1848.) objavio je u Zagrebu *Ljubice* (1844.) i *Smilje i kovilje* (1847.).

prožetu idejama ilirizma i hrvatskoga narodnog preporoda. O tome govore već i sami naslovi zastupljenih pjesama, npr. *Ustaj rode!, Rěč Ilira, Mom rodu, Domorodci, Stupi domovine, Zori dalmatinskoj, Jánu Kolláru, Magjarom, Hãrvatom, Domovini* itd.

Posebnu zanimljivost te Bogovićeve zbirke čine na kraju knjige dodana *Izjasnjenja* – popratne bilješke uz tekst u kojima objašnjava manje poznate strane riječi (npr. *hadum, jal, doksat, ukaz*) i pojmove vezane uz književnost, mitologiju i povijest; u njima se otkriva kao osoba širokoga obrazovanja i pjesnik koji u poeziji vidi i mogućnost širega narodnog prosvjećivanja. Zbog *Izjasnjenja* su *Domородni glasi* i dodatno zanimljiv izvor za jezikoslovna istraživanja jer, između ostaloga, nude mogućnost funkcionalnostilskoga pristupa jeziku istoga autora u istome djelu, odnosno uz stihovani dio sadrže i tekst u kojemu se mogu prepoznati elementi znanstvenoga stila.

Prema riječima Antuna Barca "*Domородni glasi* iz 1848. znače početak novoga razdoblja u njegovu stvaranju. On je tada svoje pisanje stavio u službu općenarodnih interesa. Po njegovu mišljenju u burnim vremenima treba i poezija da se upravlja prema potrebama svoga doba" (Barac 1960: 104).

Među autorima koji objavljuju u tiskari Karletzky već je 1849. i Fran Kurelac, jedna od najznačajnijih ličnosti kulturnoga, obrazovnoga i političkoga, a ponajprije filološkoga života tadašnje Rijeke, poznatoga upravo kao utemeljitelja i najaktivnijega promicatelja riječke filološke škole te prvoga učitelja hrvatskoga jezika u riječkoj gimnaziji.²⁴⁶

Fran Kurelac u Rijeku je došao 1849. godine kada je dobio zaposlenje u riječkoj gimnaziji.²⁴⁷ U Rijeci je boravio i djelovao do 1860. godine i u tih jedanaest godina obilježio je njezin kulturni i obrazovni život, posebno razvijajući hrvatski duh, domoljublje i brigu prema hrvatskome jeziku među svojim učenicima, premda je već 1854. godine zbog svojega *Govora o preporodu knjige Slovinske na jugu* iz iste te gimnazije bio otpušten. U vrijeme boravka u Rijeci postupno je oblikovao i svoje književnojezične nazore, odnosno koncepciju, kako će je se poslije prozvati, riječke filološke škole, o čemu će više riječi biti u idućemu poglavlju.

Prvo je njegovo djelo objavljeno u Rijeci prijevodnoga²⁴⁸ tipa: *Govori iz rimskih pisac* s podnaslovom *Na hrvatski jezik preveo Frane Kurelac učitelj iztoga jezika na latinskih*

²⁴⁶ Više o Franu Kurelcu, njegovu životu i djelu te riječkoj filološkoj školi v. Moguš 1995: 168-173; Stolic: 27-44 i 45-65; Turk 1996: 7-16; Vince 2002: 425-497.

²⁴⁷ Banskoga je vijeće imenovalo privremenim učiteljem hrvatskoga jezika u siječnju 1849. (Vidaković 1996: 54).

²⁴⁸ Kurelac je bio plodan prevoditelj (usp. Pranjković 1996: 18-19). Prevodio je s francuskoga, latinskoga, talijanskoga, mađarskoga i njemačkoga jezika, a uz hrvatski, privatno je poučavao talijanski i francuski jezik (usp. Šeta 1996: 182).

školah Rečkieh, a Dodatci su: Pozdrav učitelja svojim učenicom i Mladost zanešenost. Alegorija.²⁴⁹ U impresumu na naslovnoj stranici čitamo i ove podatke: *Reka. Štamparija bratje Karleckih 1849*, a dodajemo da je format knjige 8° te da sadrži 22 stranice.²⁵⁰

Sadržaj je knjige jasan već iz podnaslova: čini ga pet prijevoda (str. 5-17) iz knjiga, kako u *Predgovoru* navodi Kurelac, "drevnieh Grkov i Rimljan" (*Govor velikog' Lesandra svojim vojvodam, gdje ih bolestan nagovara, da privole ratu na Skite; Govor poslanikov naroda skitskoga velikomu Lesandru, nebi-li ga kako odvratili od rata; Belovci, pleme vlaško Juliju Cesaru; Govor Hanibala svojoj vojsci kad je trebalo preći gore alpinske; Govor poslanikov hirpinskih i samnitjanskih kad su došli pred Hanibala, prosec ga neka bi gledao da im nebude štete od Rimljan*) te njegov govor: *Pozdrav učitelja hrvatskog svojim učenicom na početku godine školske 1849^e na 50^u* (str. 18-20) i *Mladost zanešenost, alegorija* (str. 21-22).

Dodani tekstovi namijenjeni su učenicima i potvrđuju poučnu namjenu i prijevoda rimskih pisaca, jer kako piše u *Predgovoru* "U nas knjige drevnieh Grkov i Rimljan dosta se slabo poznavaju; malo se čitaju i još manje prevadjaju; a mozebiti ni u koji jezik tako se liepo prevesti ne dadu kako u naš". To je i vrlo jasno očitovanje u kojemu će pravcu ići daljnja njegova djelatnost kao nastavnika hrvatskoga jezika, ali i jasno izrečeno mišljenje o potrebi svekolike brige o hrvatskome jeziku, a ona podrazumijeva i prevođenje.

Kurelcu bi, naime, kako dalje navodi u *Predgovoru*, još "milije bilo kad bi koje slovinsko pero", koje bolje od njega piše, "oko kakva drevnjaka se potrudilo, te mu staru mudrost na slovinsku knjigu prevrglo, nebi-li me za ono, što sam o našem jeziku rekao bolje opravdao nego što sam i sam mojim prevodom uzmogao".

U tim se riječima otkriva i Kurelčeva zauzetost za pitanja stila. Na kraju *Predgovora* traži: "da sudac bar jednim okom zažme jer mi je ovo prvi prevod: a prvi se štenci u vodu hitaju". Zasiurno stoga vrijedi vidjeti kakvim je hrvatskim jezikom oblikovao ove svoje uratke i u kakvome je to odnosu s njegovim poslije poznatim stavovima i načelima riječke filološke škole.

²⁴⁹ Dostupan nam je bio primjerak koji se čuva u Spomeničkoj knjižnici Brlić-Mažuranić-Ružić u Rijeci (Pećine) pod signaturom E-III-92-2099. Zanimljivost je da je na tome primjerku vlastoručni potpis Antuna Mažuranića, što upućuje da je knjiga prvotno bila njegovo vlasništvo, a sadrži ex libris dr. Ž. Mažuranića. Iz toga se primjerka preuzimaju i svi citati.

²⁵⁰ T. Blažeković u svojoj bibliografiji, a prema podatku nađenu u litaraturi, navodi da je te godine u tiskari Karletzky objavljen i Kurelčev govor *O nauku* (Blažeković, 1953: 27), koji je na kraju šk. god. 1848./49. deklamirao tada učenik petoga razreda Ivan Fiamin. Podatak iz bibliografije T. Blažeković nismo uspjeli potvrditi. Kurelac je *Govor o nauku* objavio u *Fluminensiji* (1862: 1-6) uz napomenu da je "izgovoren na koncu godine školske 1848/49 Ivanom Fiaminom...".

Drugi je objavljeni Kurelčev rad u riječkoj fazi njegova života ujedno i prva njegova filološka rasprava, a usko je vezan i uz njegov rad u riječkoj gimnaziji. Nastavnici su, naime, u godišnjim gimnazijskim izvješćima mogli objavljivati svoje radove pa je to učinio i Kurelac. Godine 1852.²⁵¹ objavljeno je *Pèrvo-godišnje izvèstje c. k. gimnazie rëčke za školsku godinu 1851-52...*, u *Rëki, Tiskopisom bratje Karletzkyh*, a u njegovu prvome dijelu (A.) rasprava *Greške Hrvatskih pisac gledè sklonovanja samostavnih riečij osobito 2-a padeža množine od Frane Kurelca, učitelja narodnog jezika na latinskih školah Rečkih* (str. 3-8).²⁵²

Iste je godine u *Reci, Štamparija bratje Karleckyh*, rasprava otisnuta i kao zasebno izdanje na osam stranica i u dva stupca, tek s nešto izmijenjenim naslovom (*Kako da sklanjamo imena? ili greške hrvatskih pisac gledè sklonovanja osobito 2-a padeža množine*) i dodanim motom: *Bolji rat nego mir – ako treba* (str. 3).²⁵³

Rasprava je posvećena jednome od glavnih problema hrvatskoga jezikoslovlja druge polovice 19. stoljeća – nastavku u genitivu množine imenica, a njome je ujedno i započeta polemika sa zagrebačkom filološkom školom i njezinim predvodnikom Adolfom Veberom Tkalčevićem, što će u idućim desetljećima obilježiti tadašnju hrvatsku filološku stvarnost. Kurelac se, kako je dobro poznato, žestoko protivio prijedlogu zagrebačke filološke škole da to bude *-ah*, te se zalagao za nulti morfem,²⁵⁴ a svoje je mišljenje o tome iskazao u članku koji je "i s današnjega stanovišta metodološki dobro oblikovan" (Stolac 2006: 54), i kojim je u burnoj hrvatskoj filološkoj stvarnosti druge polovice 19. stoljeća promicao i poticao metodu znanstvenoga raspravljanja o ključnim pitanjima hrvatskoga književnog jezika i njegove standardizacije.

I tu je raspravu F. Kurelac ponovno objavio u *Fluminensiji* 1862. godine (na str. 155-180), ponešto popravljenu, dopunjenu i jezično redigiranu²⁵⁵ pa usporedba s prethodnim izdanjem omogućuje uvid u Kurelčev jezikoslovni razvoj i u teorijskome i u praktičnome smislu jednako kao i njegovi *Govori iz rimskih pisac*, jedno od njegovih prvih objavljenih djela.

²⁵¹ Blažeković 1953: 33; prema podatku navedenu u literaturi koji se temelji na izjavi autora, za 1852. godinu bilježi se i sljedeća bibliografska jedinica: Parčić, Antun Dragutin. – *Mali talijansko-hrvatski rječnik*. – Rijeka, Karletzky, 1851 ili 1852? Ni ovim istraživanjem nije se uspjelo potvrditi postojanje toga izdanja.

²⁵² Prema primjerku iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, sign. II-19.373.

²⁵³ Isto, sign. II-164.

²⁵⁴ V. Pranjković 1996: 17-23; Stolac, 2006: 54-58. O filološkim školama i njihovim koncepcijama te o književnojezičnim pitanjima oko kojih su se vodile rasprave više v.: Vince, 2002; Stolac, 2006: 17-25.

²⁵⁵ Stoga je za razmatranje Kurelčeve književnojezične koncepcije u metodološkome smislu pouzdanija verzija te rasprave objavljena deset godina poslije u njegovoj *Fluminensiji* (1862.), koju ju je sam priredio za tisak (Stolac 2006: 55, bilj. 86), no svakako je opravdano radi shvaćanja procesa razvoja njegovih nazora u obzir uzeti i prvo njezino izdanje.

U tiskari Karletzky prvi je svoj rad objavio i Vinko Pacel, filolog, prirodoslovac, poliglot, a jedno vrijeme i urednik *Nevena*. I njegov je boravak u Rijeci vezan uz riječku gimnaziju koje je bio nastavnikom od 1852. do 1862. godine.²⁵⁶

Premda po struci prirodoslovac, vrlo se rano u svojem radu usmjerio filologiji, vjerojatno i pod utjecajem Frana Kurelca, tada mu kolege na gimnaziji. O tome svjedoči *Drugo-godišnje izvjestje c. k. gimnazie rečke za školsku godinu 1852-53...* objavljeno *U Rěki 1853. Tiskom A. Karletzky*.²⁵⁷ Rasprava koja prethodi samome školskom izvješću (str. 6-15) te godine jest *Naše nazivlje u prirodoslovnih naukah* (str. 3-4).²⁵⁸ Autor joj je Vinko Pacel, *nam. učitelj mat. i fiz. na ovoj Gimnazii*.²⁵⁹ Ta je kratka rasprava početak njegova bavljenja terminološkim pitanjima te u to vrijeme izuzetno važan prilog razvoju hrvatskoga znanstvenog nazivlja, i to kemijskoga.²⁶⁰

Uz prethodno spomenuta izvješća riječke gimnazije na hrvatskome jeziku i npr. *Mladež Cesarsko-Kraljevske Gimnazie Rěčke iz ponašanja i napredka u naukih na konac godine školske 1851 Razredjena. U Rěci, Tiskopisom bratje Karletzky, s pregledom uspjeha učenika poimence i po predmetima* (na 7 stranica).²⁶¹ Na hrvatskome su jeziku u to vrijeme u tiskari Karletzky objavljena i školska izvješća te drugi dokumenti i drugih škola u Rijeci i okolici.

Iz 1852. godine je *Colegija za brodare i tergovce (Privatni konvikt) u Reci*,²⁶² "statut"/pravilnik o radu jedne privatne pomorske i trgovačke škole, objavljen, kako stoji u bilješki na naslovnici i na talijanskome te njemačkome jeziku. Na trinaest je stranica u tome dokumentu u 93 članka propisan cjelokupni rad toga privatnoga gradskog kovikta sa školovanjem stručnoga tipa – od jezika poučavanja (koji će biti talijanski) i nastavnoga programa (npr. uz talijanski, uče se njemački i hrvatski ("slovinski"), uz mogućnost učenja francuskoga i engleskoga), do trajanja školske godine, visine školarine, slobodnoga vremena pitomaca, kućnoga reda itd. s pravima i dužnostima osnivača,²⁶³ ravnatelja, duhovnika, učitelja itd. sve do školskoga sluge ili "pedela". Iz dokumenta saznajemo da je sastavljen u Rijeci 14. veljače 1852., a tadašnje ga je nadležno ministarstvo odobrilo 13. srpnja 1852.²⁶⁴

²⁵⁶ Više o V. Pacelu v. Stolac, 2006: 67-84.

²⁵⁷ Prema primjerku iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, sign. II-19.373.

²⁵⁸ I za taj rad u Blažeković 1953: 33, nalazimo podatak, preuzet iz literature, da je rad objavljen kao samostalno izdanje. Do toga izdanja, na žalost, nismo uspjeli doći.

²⁵⁹ Po otpuštanju Frana Kurelca, Pacel će prezeti i nastavu hrvatskoga jezika.

²⁶⁰ Više v. Stolac 2006: 76-77.

²⁶¹ Prema primjerku iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, sign. II-19.373.

²⁶² Prema primjerku iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, sign. II-742.

²⁶³ Među utemeljiteljima je i Anton Karletzky (usp. Collegija 1852: 13).

²⁶⁴ Škola je počela raditi školske godine 1853./1854. Više o tome konviktu v. Čop 1988: 88-90.

Iz razdoblja samostalnoga upravljnja tiskarom Antona Karletzkog sačuvano je i *Godišnje izvještje o glavnoj hèrvatsko - talijanskoj učioni slobodnoga, kraljevskoga pomorsko-tèrgovačkoga grada i kotara Rêke na koncu školske godine 1869*. Na Reki, Knjigotiskarna Antuna Karletzkya (8 str.),²⁶⁵ *Razredjenje učenikah glavne hervatsko-talijanske učione u Rêci koncem godine školne 1870.-71*. Na Rêci, Tiskom Antuna Karletzky,²⁶⁶ ali i *Razredjenje učenikah glavne dječaćke i učenicah nižje djevojačke učione u Bakru koncem školske godine 1871-72.*, Fiume, Tip. Ant. Karletzky.²⁶⁷

Sva su ta školska izvješća i slika povijesti i kulturnoga ozračja tadašnje Rijeke, a ispod površinske razine nizanja administrativnih podataka pričaju priču o povijesti školstva jednoga grada, o mnogim danas znamenitim, ali i manje poznatim i zaboravljenim učenicima i nastavnicima riječke gimnazije i drugih riječkih škola. Oni su i važan izvor podataka o nazivu hrvatskoga jezika, hrvatskim nazivima predmeta, o imenima učitelja i učenika, itd. Kao službeni dokumenti pripremani i za podnošenje nadležnome ministarstvu, vrijedan su izvor podataka i o značajkama hrvatskoga jezika u korpusu tiskovina vezanih uz školu i obrazovanje.

Tiskara Karletzky svojim je radom popratila i osnivanje *Narodne čitaonice rêčke/riečke*²⁶⁸ – središta kulturnoga i društvenoga života Hrvata u Rijeci i, uz riječku gimnaziju, stožera preporodnih ideja i hrvatske misli grada Rijeke. Na hrvatskome se jeziku *U Rêci, Tiskopisom Bratje Karletzky* na jedanaest stranica 1850. objavljuju prva *Pravila društva narodne čitaonice rêčke*²⁶⁹ – "odobrena su u obćenitoj skupštini društva dne 3 studena 1850.", ali od vlasti nepotvrđena. Nova su *Pravila društva narodne čitaonice riečke* objavljena 1863. *Na Rieci, Tiskopisom A. Karletzky*.²⁷⁰

Vežu pak s tradicijom prethodnoga razdoblja predstavljaju objavljene prigodnice i nabožna literatura.

Kao stihovani oblici, ponekad i svečani govori, tiskani u obliku letka u povodu obilježavanja nekih važnih događaja i ličnosti, prigodnice nastavljaju i u prethodnim fazama rada tiskare razvijenu tradiciju objavljivanja takve vrste tekstova. Forma i stil u načelu su slični, mijenjaju se motivi.

Tako ih je najveći broj u ovom razdoblju rada tiskare motiviran političkim i društvenim događajima veznima uz proglašenje Josipa Jelačića hrvatskim banom i

²⁶⁵ Prema primjerku iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, sign. 155.050.

²⁶⁶ Blažeković 1953: 40.

²⁶⁷ Isto, 41.

²⁶⁸ O osnivanju čitaonica na području Kvarnerskoga primorja usp. Polić 2009.

²⁶⁹ Signatura u starom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu: 31.004.

²⁷⁰ Signatura u starom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu: 309.478.

guvernerom Rijeke, te uz njegov posjet gradu, odnosno uz početak hrvatske uprave gradom 1848. godine. Poznato nam je sedam takvih prigodnica, pet anonimnih i dvije autorske, koje su popratile svečani dolazak bana i njegove supruge u grad u srpnju 1850., posjet kazalištu, školama, sirotištu, bolnici i *dielaonici*, a sve su objavljene 1850. u Rijeci *Tiskopisom Bratje Karletzky*:

1. *Preuzvišenomu gospodinu Josipu barunu Jelačiću banu Hèrvatske, Slavonie i Dalmacie. Njeg. veličanstva pravom tajnom savietniku i komorniku, ckr. generalu topništva, vèrhovnom vojnomu zapoviedniku ciele Hèrvatske i slavonske krajine, vlastniku dviuh banovačkih piesačkih pukovah, komenturu ces. austrianskog vojnog kèrsta Marie Teresie, velekèrstniku ces. austr. reda Leopoldova, c. ruskog svetog Vladimira, vitezu reda za vojničke zasluge, zacastnomu gradjaninu stolnoga grada Beča itd. itd. kad visokom svojom nazočnosti usrieći grad Rieku dana 9 sèrpnja 1850. U znak najdubljeg počitanja i iskrenog štovanja ponizno posvetjuju stanovnici riečki (veličina: 40,5 x 26 cm; 1 str.);²⁷¹*
2. *Proslavljenomu svojemu banu Josipu barunu Jelačiću prigodom svetčanog obieda priredjenoga od strane stanovnikah grada Rieke dne 10 sèrpnja 1850. Za uzveličiti svetčanost srietnog njegovog došastja u Rieku. (veličina: 35 x 21 cm; 1 str.);²⁷²*
3. *Na uspomenu Čestitog dana 10. sèrpnja 1850 kada preuzvišeni gospodin Josip Barun Jelačić Ban Hèrvatske, Slavonie i Dalmacie, itd. itd. visokom svojom nazočnosti usriećiti dostoji obći gradski sirotinski zavod, bolnicu i dielaonicu u Rieci. (veličina: 34,3 x 21,6 cm; 1 str.);²⁷³*
4. *Banu Jelačiću prilikom njegova dohoda u Rieku. (veličina: 24 x 18 cm, 1 str.)²⁷⁴*
5. *Kada preuzvišena gospoja Sofija Jelačićeva sa svietlim suprugom Jelačićem- banom visokom svojom nazočnosti usrieći Gradsko kazalište u Rieci, na večer 16. sèrpnja 1850. (veličina: 35,4 x 20,8 cm; 1 str.)²⁷⁵*
6. *Dobrodošlica prigodom svečanog došastja u pomorsk(r)e krajeve njegve preuzvišenosti svetloga bana Josipa Baruna Jelačića Buzinskoga spievana u Rēki / Dne 9 Sèrpnja 1850 / po Vekoslavu Rattay-u. (veličina: 35 x 22,7 cm; 1 str.)²⁷⁶*

²⁷¹ Navedeno prema Blažeković 1953: 28; usp. i Stojević 1999: 22.

²⁷² Navedeno prema fotokopiji iz Arhiva HAZU (XVI-16-2); usp. i Stojević 1999: 23.

²⁷³ Isto, (XVI-16-4); usp. i Stojević 1999: 22.

²⁷⁴ Navedeno prema: Blažeković 1953: 29; usp. i Stojević 1999: 23.

²⁷⁵ Isto: 30; usp. i Stojević 1999: 23.

²⁷⁶ Navedeno prema fotokopiji iz Arhiva HAZU (XVI-16-3); usp. i Blažeković 1953: 30; Stojević, 1999: 23.

7. *U prilici / sriecnoga dolazka u Rěku / njih preusvizenosti / světloga bana / trojedne kraljevine / Gospodina Josipa Bar. Jelačića Buzinskoga / itd. itd. / Pěsma. (veličina 35 x 21,7, 1 str.)*²⁷⁷

Navedene su prigodnice u literaturi detaljno analizirane s književnopovijesnoga i kulturološkoga motršta.²⁷⁸ Pritom je poseban naglasak na društveno-političkome kontekstu odnosno povodu njihova nastanka. On podrazumijeva političko ozračje u Rijeci 1848. godine, odnosno sklonost tadašnje riječke politike mađarskoj, a ne hrvatskoj opciji i odbijanje riječke gradske uprave zaključaka Hrvatskoga sabora o uspostavi banske vlasti na tome području s jedne strane, a s druge ipak uspostavljenu hrvatsku vlast i imenovanje bana Jelačića riječkim guvernerom.

Također, "riječki" su stihovi banu Jelačiću i dio prethodno već uspostavljene manire pisanja stihova njemu u čast,²⁷⁹ ali kao književnoumjetnički uradci nemaju veće vrijednosti i "nisu nikakav značajan prinos poeziji hrvatskoga narodnog preporoda" (Stojević 1999: 28). Oni, međutim, "za hrvatsku književnu Rijeku predstavljaju (!) važnu pojavu, gledano i sa stajališta kulturološkoga, političkoga, kao i sa stajališta književne proizvodnje, koja je tada ovdje bila više negoli oskudna" (Stojević 1999: 28).

Posebno je pritom važna činjenica da je forma letka u kakvoj su otisnuti omogućavala "njihovo viševerzijsko distribuiranje stanovništvu Rijeke i Primorja, pa i političkim neistomišljenicima u toj regiji kao i tadašnjoj Hrvatskoj" (Stojević 1999: 24), a njihova namjena zapravo širokome čitateljskome krugu i činjenica da su otisnuti na hrvatskome jeziku podrazumijevala je i širenje hrvatske pisane riječi u jezično složenim riječkim okolnostima sklonijima talijanskome jeziku.

Motivaciju nastanku objavljenih prigodnica ili svečanih govora posvećenih drugim važnim ličnostima i događajima, ponajviše crkvenim uglednicima, potvrđuju sljedeći letci, npr.: *Govorenje koje, u stolne cèrkve senjske Dana 25a Meseca Prosinca 1848 U Prilike oblužavanja svako letnoga spomenka Narodjenja Isukarsta deržao je G. Biskup Senjski i Modruški illiti Korbavski Mirko Ožegović. U Reki, Pritiskano kod bratje Karletzky (1849.); U znak ljubavi prečastnomu gospodinu Franji Ser. Vrignaninu, kanoniku izsluzenom stol. cerk. senjske i zupniku grizanskomu na dan godovni 4a listopada 1850. poklanja Ferdinand Babić (1850.). U Rieki, Bratja Karletzky (1850.);*²⁸⁰ *Na slavu Preuzvišenomu, Presvëtlom i Prečastnom Gospodinu Gospodinu Mirku Ožegoviću Barlabaševačkomu biskupu senjskom i*

²⁷⁷ Napomena prema fotokopiji iz Arhiva HAZU (XVI-16-1); usp. i Blažeković 1953: 31; Stojević 1999: 23.

²⁷⁸ Usp. Stojević 1999: 22-28; Lukežić 2005b: 176-182.

²⁷⁹ Usp. Stojević 1999: 24.

²⁸⁰ Podatak iz elektroničkoga kataloga NSK (<http://www.katalog.nsk.hr>).

Modruškom ili krbavskom; Nj. C. K. Veličanstva pravom tajnom savjetniku, začastn. načelniku afrikansko-cerkvenoga društva i. t. d., Dana 5. stud. 1851. U znak dubokog počitanja i priverženosti od svoje i učiteljah drigovah strane izpěvao Stěpan Sabljak učitelj i privr. upravitel v. gim. senjsk. U Rieki, Tiskopisom Bratje Karletzky (1851.); Pěsma preuzvišenomu, presvietlomu i prečastnomu Gospodinu Gospodinu Mirku Ožegoviću... prigodom godovnoga dana V. studenoga MDCCCLV posvetjuje u znak včene ahvalnosti i sinovskog počitanja Adalberto Vančina. U Reki, Tiskom A. Karletzky (1855.); Presvjetlomu i prečastnomu gospodinu gospodinu Vjenceslavu Soiću imenovanomu biskupu beogradskomu i smederevaskomu stolne crkve senjske kanoniku štioću preuzvišenoga, presvjetloga i prečastnoga gospodina gospodina barona Mirka Ožegovića Barlabaševačkoga biskupa senjskoga, i modruškoga ili krbavskoga itd itd. itd.... grada Bakra plovanu kad podje na svoje visoke časti harni sugradjani mjeseca sječnja 1859. Na Rieci, tisk. A. Karletzky (1859.); Burmašević, Antun. Pozdrav novoj zastavi uzkrisene županije severinske pod imenom riečke prigodom blagoslova na Grobničkom polju, i presvietlog gospodina Jurja Strosmajera, biskupa diakovarskog neumrlog mecenata knjige i narodnosti itd. itd. i presvietle vitezkinje sv. ivanske Anke Smaić, itd. Pjeva Kostrena dne 29. svibnja 1862. Na Rieci, Tiskom Antuna Karletzkog²⁸¹ (1862.).

U to je vrijeme rada tiskare osobito intenzivno objavljivanje različitih proglaša, oglasa, dopisa i pravila vezanih ponajprije uz društveno-političko stanje te uređenje i funkcioniranje života u novim političkim okolnostima, koje je tiskara dijelom objavljivala i u funkciji gubernijske tiskare pa su bili i jedno od glavnih sredstava javnoga priopćavanja.

Među onima koji su nam bili dostupni²⁸² to su npr. *Dalmatinci, mila naša bratjo* (1848.) – poziv Dalmatincima da pošalju svoje zastupnike na zajednički hrvatsko-slavonsko-dalmatinski sabor; dvojezičan, hrvatsko-talijanski, *Proglas/Manifesto* bana Jelačića od 7. rujna 1848. vezano uz "Zahtijevanja naroda" i mađarsku politiku, kojim traži ravnopravnost svih naroda pod ugarskom krunom te poziva na vjernost Austriji; dvojezičan, hrvatsko-talijanski, dopis bana Jelačića *Gospodinu Josipu Bunyevczu Podžupanu Zagrebačke Županije u Rěki* (od 1. rujna 1848.) kojim hvali njegov uspjeh u "osvojenju grada Rěke i njegovom podvergnutju pod Bansku vlast"; proglas bana Jelačića povodom imenovanja banom *Narodu hěrvatskome i sěrbskome u trojednoj kraljevini Dalmacie, Hěrvatske i Slavonie ljubezni*

²⁸¹ Navedeno prema: Lukežić 2006c: 123.

²⁸² Npr. u literaturi se navodi proglas *Bunjevac Josip sl. žup. Zagrebačke podžup... Puku i stanovnikom slobodn. grada i okružja Riečkoga*. U Rieci kod bratje Karletzki, 1848. (Blažeković 1953: 26, prema: Kukuljević) i još neki naslovi do kojih nismo uspjeli doći, a uključeni su u prethodni popis izdanja na hrvatskome jeziku prema objavi u Blažeković: 1953.

pozdrav (samo na hrvatskome jeziku, bez datuma, 1848.); *Moj dragi barone Jelačiću!* – Ferdinandovo pismo banu Jelačiću od 4. rujna 1848. na hrvatskome, njemačkome i talijanskome jeziku; *Dobri glasi!* (od 30. ožujka 1849.) hrvatsko-talijansko-njemački proglas da će car Franjo Josip potvrditi sve zaključke Hrvatskoga sabora. Tu je i *Bogoljubni poziv/Invito sacro* (od 8. rujna 1849.) građanima Rijeke na svečano prenošenje ostataka sv. Marcijana Mučenika s glavnoga oltara zborne crkve na bočni, te *Obćeniti popis...* (1950.) kandidata za izbor u trgovačku i obrtničku komoru.

Na nekima od tih tiskovina nedostaje podatak o tiskari, no kako mjesto i datum dokumenta upućuju na mogućnost da su otisnuti u tiskari Karletzky, navodimo i dvojezični hrvatsko-talijanski *Oglas* (1849.) pukovnika Eberana Eberhostinskog od 19. svibnja 1849. o zabrani nošenja "ernanskih klobuka", te trojezičnu hrvatsko-njemačko-talijansku *Obznanu kr. Upraviteljstva morskoga u hervatskom Primorju o ustrojenju i poslovanju Nadzornika morskoga...* (1850.) s potpisom Josipa Bunyevca i Bože Pavletića.²⁸³

I ovaj je dio tiskovina iz tiskare Karletzky bio lako dostupan i namijenjen javnoj uporabi, odnosno velikome broju recipijenata pa je zasigurno mogao imati utjecaja i na njihovu jezičnu kulturu, što te tiskovine čini i građom za jezikoslovna istraživanja. S obzirom na svoj sadržaj i namjenu, značajno su tiskom objavljeno i sačuvano svjedočanstvo društvenoga i političkoga života Rijeke i okolice te jednoga od ključnih razdoblja hrvatske povijesti.

Nabožna se literatura u tome razdoblju objavljuje u znatno manjoj mjeri u odnosu na prethodno. Koliko je poznato, to su dva izdanja s potpisom Šime Starčevića²⁸⁴: *Katolicsansko pitalo* otisnuto *U Riki, Tiskopisom bratje Karletzky* 1849. godine (40 str.) i *Razmishljanje sedam xalostih Blaxene Divice Marie kojese csini na gori Kalvarii u Karlobagu* otisnuto *U Riki, Tiskom A. Karletzky* 1855. godine (7 str.) te *U Stolnoj Carkvi Senjskoj za pobožni puk sa čevnikom (organom) (polak latinskoga)*. U *Rěci, Tiskopisom Bratje Karletzky*, 1850., *Pesma Majke Božje* otisnuta *U Rěki, Tiskopisom Antuna Karletzky* 1857. godine²⁸⁵ (7 str.) i *Sveta Aldovanja neprocěnjene kěvi Gospodina našega Isusa Kěrsta na zahvalnost sbog darovah, i milošćah, kojimi obdarena biaše Presveta Děvica Maria Majka Božja osobito u svojem neoskvěrnjenom začěcu* objavljena *Tiskom A. Karletzky* (1858.?) na tri stranice.²⁸⁶

²⁸³ Navedeno prema primjercima u Zavodu za povijesne i društvene znanosti HAZU u Rijeci.

²⁸⁴ O životu i radu Šime Starčevića v. npr. Ante Selak 2009: 141-177.

²⁸⁵ Podatak se navodi prema: Blažeković, 1953: 1857. U potpisu navedeni inicijali G. R. iščitani su kao Rubeša, G. U katalogu Sveučilišne knjižnice u Rijeci knjižica se vodi pod signaturom A. Misc.A.681, ali je, na žalost, zagubljena.

²⁸⁶ Signatura u starom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu: 143.396. Godina izdanja nije navedena, a 1858. je procjena T. Blažeković (1953: 34).

Posebnu pozornost privlače objavljena izdanja Šime Starčevića, kanonika i karlobaškoga župnika, poliglota, poznatoga jezikoslovca i sljedbenika zadarske filološke škole te upornoga protivnika ilirske grafije.²⁸⁷ To se očituje i u ovdje spomenutim njegovim nabožnim djelima, i to i u katehetskome *Katolicsanskom pitalu* (1849.),²⁸⁸ namijenjenu "Pastirim Duhovnim, i Roditeljim Karstjanskim", i u knjižici s nabožnim stihovima o sedam žalosti Blažene Djevice Marije na Kalvariji (*Razmishljanje sedam xalostih Blaxene Divice Marie koje se csini na gori Kalvarii u Karlobagu*, 1855.).

Starčevićevi radovi objavljeni u tiskari Karletzky potvrđuju njegovo vraćanje pisanju nabožne literature i zrelu fazu života u kojoj jezikoslovna djela nije objavljivao, ali od svojih jezikoslovnih stavova nije odustao, što potvrđuju i spomenuta dva naslova. Zbog toga su i ta djela vrijedna građa u istraživanju hrvatske književnojezične povijesti 19. stoljeća.

Pregled hrvatskim jezikom otisnutih izdanja završavamo onima iz treće faze njezina rada kada je vodi Franjo Karletzky. Iz toga su razdoblja sačuvane dvije knjige svaka na svoj način specifične u ukupnome korpusu hrvatskih izdanja.

Prva je knjiga djelo Vicka Ivčevića, kanonika i župnika prvostolne crkve zadarske, a naslovljena je *O svetoj Stošiji mučenici, svetom Dunatu biskupu i svetom Šimunu proroku i.t.d.: štenje i kratki razgovori*. Otisnuta je *Na Rieci, tiskom Franje Karletzky-a*, 1878. godine, u formatu 8°, a obasiže 50 stranica.²⁸⁹ Izdavač joj je Mate Ivčević,²⁹⁰ brat tada već pokojnoga autora. Sadržaj joj čine: *Posveta; Predgovor; Navišćenje Blagdane Svete Stošije; Štenje Života Svete Stošije; Pisma na čast Svete Stošije; O Premišćenju Svete Stošije; O Svetom Dunatu Biskupu, i o Svetcih, kojizih kost se nalaze u Moćnici; O svetom Šimunu Proroku; O Svetjenju Prvostolne, i ostalih Crkava sve Nadbiskupije; Primjetbe*.

Knjiga pripada korpusu nabožne literature, a kao što sami naslovi govore, namijenjena je zadarskome području. Sadržaj joj, naime, čine crkveni tekstovi posvećeni svetoj Stošiji, zaštitnici Zadra i tadašnje Zadarske nadbiskupije, te ostalim svecima koji se štuju na zadarskome području, a priredio ih je tada već više godina pokojni Vicko Ivčević.

U kontekstu ostale tiskarske produkcije tiskare Karletzky izdanje je vrlo zanimljivo kao potvrda već i prije potvrđenih kulturnih veza između Zadra i Rijeke (npr. Šimun Kožičić Benja, Šime Starčević), a izdvaja se kao jedino izdanje tako izrazite i izravne lokalne namjene. Moguće je da razloge tiskanju u Rijeci, i to s imprimaturom zadarskoga nadbiskupa,

²⁸⁷ O jezikoslovcu Šimi Starčeviću više vidi u: Vince 2002: 418-424; Tafra 2002: 127-177.

²⁸⁸ V. Hoško 1985: 183, bilj. 183. Autor ocjenjuje da Starčević u *Katolicsanskom pitalu* slijedi strukturu tzv. *austrijskoga kartekizma*.

²⁸⁹ U Sveučilišnoj knjižnici u Rijeci pohranjena je pod signaturom A.Misc.A 644.

²⁹⁰ U tiskari Emidija Mohovića u Rijeci 1880. objavit će *Štenja i Evangjelja priko svega crkvenoga godišta...* (v. Blažeković 1953: 44; Fućak 1975: 257-259).

treba tražiti i u prestanku rada poznate zadarske tiskare Battara²⁹¹ te u iskustvu tiskare Kerletzky na objavljivanju nabožnih knjiga, a vjerojatno i u financijskim razlozima.

Djelo je specifično i s obzirom na jezično oblikovanje. Naime, objašnjavajući u Predgovoru razloge objavljivanja tekstova koje je prethodno za potrebe svojega svećeničkoga rada priredio njegov brat Vicko, a oni su ponajprije u očuvanju običaja da se "u Prvostolnoj Crkvi pjeva Život Svete Stošije, poglavite Odvjetnice grada i sve Nadbiskupije Zadarske, na njezin dan" i "da prosti naš puk poznade sve to bolje stvari što se tiču Svatacah ove Crkve", izdavač don Mate Ivčević piše i sljedeće: "Uzdržim *ikavštinu*, kojom se je on tada služio: jer je tako župa bila obična slušati ga; a uz to, jer su mi mnogi iz Varoša ovoga grada preporučili, da žele čitati *na našu*."²⁹²

Uz to što je važno svjedočanstvo za crkvenu povijest zadarskoga područja to je djelo stoga i zanimljiv predložak za istraživanja hrvatske književnojezične povijesti, i to na dvjema razinama. Jednu čine nabožni tekstovi središnjega dijela knjige oblikovani štokavskom ikavicom prve polovice 19. stoljeća što uključuje i književnojezičnu koncepciju zadarske filološke škole, a drugu *Predgovor* i *Primjetbe* Mate Ivčevića oblikovani poslijepreporodnom jekavskom štokavštinom 70-ih godina 19. stoljeća.²⁹³

Djelo kojim zaključujemo pregled hrvatskih izdanja tiskare Karletzky druga je dosad poznata hrvatskim jezikom otisnuta knjiga u *Tiskarni Franje Karletzky-a*. Radi se o opsežnu djelu Ivana Jurašića²⁹⁴ s otoka Krka *Narodni hrvatski odvjetnik ili savjetni priručnik za sastavljanje svakovrstnih pogodbah ili ugovorah i drugih za konskih pisamah, molbah i.t.d. nacrtan na temelju Obć. Gradj. Zakonika, Trgovačkog i Mjenbenog zakona te obzirom na obstojeće različite zemljišne ili gruntovne i druge najnovije austrijsko-ugarske zakone...*²⁹⁵ Tiskano je 1878. godine, a obasiže 645 stranica.

Kako sam autor u Predgovoru navodi, ta je knjiga "osobito za Dalmaciju, Hrvatsku, Slavoniu i Istriu mnogo potriebna, sa najmogućniom točnostju izradjena, te zbog njeinog sadržaja, a slavjanske pokrajine u obče, velevažna i najperva ove vrsti" te je zapravo prijevod njegove knjige objavljene na talijanskome jeziku 1865. pod nalovom *L' Avvocato Popolare, overo Manuale Pratico*.

²⁹¹ Godina objavljivanja knjige, 1878., godina je kada u Zadru više ne radi poznat Battarina tiskara. Smrću dvojice braće 1873. prodana je nekadašnjim radnicima koji su odlučili otvoriti svoju tiskaru. Usp. Katić Piljušić 2007: 527.

²⁹² Isticanja izvorna.

²⁹³ Svoje izdanje lekcionara iz 1880. (v. bilj. 285), M. Ivčević će ipak oblikovati ikavicom.

²⁹⁴ Ukratko o I. Jurašiću vidi u: Lukežić 1999: 130, bilj. 16.

²⁹⁵ U Sveučilišnoj knjižnici u Rijeci pohranjena je pod sign. A.1.139.

Radi se zapravo o pučkome pravnom priručniku²⁹⁶ koji sadrži sve potrebne propise i naputke te obrasce za različite vrste pravnih spisa iz različitih pravnih područja i različite vrste pravnih postupaka u npr. građanskome pravu, trgovačkome, pomorskome, carinskome, zemljišnome, financijskome, obiteljskome itd., a sve usklađeno s najnovijim zakonima i uredbama u Austro-Ugarskoj Monarhiji.

Kako dalje kaže autor u Predgovoru, " knjiga sadržava u sebi sve ono, što potriebno biti može u svakdanjem životu, otcu obitelji, gospodaru ili posjedniku, brodovlastniku, trgovcu, obrtniku, pomorcu, poslovodji i ostalim", a temeljna joj je zadaća da svakome omogući samostalno sastavljanje različitih pravnih dokumenata, "ter da znade na koju oblast ili sud mora polag okolnostih, da se obrati".

U tome je smislu ona zaista "narodni odvjenik" i "savjetni priručnik" kakav bi i danas bio više nego dobrodošao. Kako bi olakšao služenje priručnikom, Jurašić ga je opremio brojnim priložima te posebno vrijednim *Kazalom abecednim predmeta sadržanih u ovoj knjigi* (str. 635-645) koje ima i vrijednost maloga terminološkog pravnog rječnika/priručnika.

Uz to što je vrijedna građa za istraživanje povijesti prava pred konac 19. stoljeća, *Narodni hrvatski odvjetnik* je i vrijedan izvor za istraživanje hrvatske književnojezične povijesti toga razdoblja, osobito hrvatskoga jezika u pravnim i administrativnim tekstovima te hrvatske pravne terminologije toga doba.

Pretpostavka je da ovdje popisana i opisana izdanja tiskare Karletzky na hrvatskome jeziku nisu jedina te da će se daljnjim istraživanjima korpus proširiti onim izdanjima o kojima u literaturi već postoje informacije, ali su nam još uvijek nedostupna te novim naslovima koji će sliku o dugogodišnjemu radu ove tiskare učiniti potpunijom. Ono čime temeljem dosadašnjih istraživanja sada raspoložemo ipak je dostatno da se zaključi kako je važnost djelatnosti tiskare Karletzky za riječku kulturnu povijest iznimno velika, a osobito kao tiskare koja je objavljivala knjige na hrvatskome jeziku i onda kada vrijeme tome nije bilo sklono te tako bila bitan čimbenik očuvanja hrvatske pisane riječi na tome području.

Radi se o tiskovinama koje su vrijedna građa za istraživanje različitih pitanja nacionalne hrvatske i lokalne riječke povijesti, a posebno su zanimljive i kao izvor za istraživanje povijesti hrvatskoga književnog jezika i standardizacijskih procesa u razdoblju od konca 18. do konca 19. stoljeća. Tomu će biti posvećen nastavak ovoga rada.

²⁹⁶ Usp. Lukežić 1999: 130, bilj. 16.

V. JEZIČNA RAŠČLAMBA IZDANJA TISKARE KARLETZKY NA HRVATSKOME JEZIKU

V. 1. Slovopis i pravopis

V. 1. 1. Opće značajke hrvatske slovopisne i pravopisne povijesti koncem 18. i u 19. stoljeću

Od najstarijih hrvatskim jezikom i latiničnim pismom napisanih tekstova, kao što su npr. *Red i zakon zadarskih dominikanki*, *Šibenska molitva* i *Korčulanski lekcionar* iz 14. stoljeća,²⁹⁷ pa sve do 30-ih godina 19. stoljeća kada je Gajevom reformom postavljen te do konca 19. stoljeća kada je Brozovim pravopisom (1892., ²1893.) uglavnom dovršen proces oblikovnja hrvatskoga grafijskog sustava trajala su nastojanja za prilagodbom stranomu jeziku namijenjena latiničnoga pisma hrvatskomu jeziku.²⁹⁸

Ponajprije se to odnosilo na osmišljavanje grafijskih rješenja za one hrvatske glasove kojih latinski jezik nije imao, ponajprije za palatalne suglasnike koji su predstavljali najveći problem u prilagodbi latinice hrvatskomu fonološkomu sustavu. Hrvati su, naime, latinicu preuzimali iz dvaju izvora: latinskoga i talijanskoga na južnome, primorskome hrvatskome prostoru i mađarskoga na sjevernome, kopnenome. Odatle proizlazi i oblikovanje dvaju hrvatskih slovopisa, sjevernoga – kajkavskoga²⁹⁹ i južnoga – dalmatinskoga, te neujednačenost hrvatske grafije između tih dvaju hrvatskih područja, odnosno grafijskih tipova, ali i unutar njih samih (usp. Moguš – Vončina 1969: 62).

Na neujednačenost je i neizdiferenciranost stare hrvatske latinične grafije, osobito za palatalne glasove, pa i u jednoga te istoga pisca, upozorila, premda ograničena i s današnjega gledišta metodološki zastarjela, Maretićeva analiza povijesti hrvatske latinice (Maretić 1889).³⁰⁰ Problem je to bio kojega su ponajprije bili svjesni stari hrvatski pisci, leksikografi i

²⁹⁷ Temeljit pregled, opis i jezikoslovnu analizu tih i drugih najstarijih hrvatskih latiničnih tekstova do sredine 15. stoljeća vidi u: Malić 2004.

²⁹⁸ O razvoju hrvatske latinične grafije usp. sljedeće rasprave: M. Moguš – J. Vončina, *Latinica u Hrvata* (Moguš – Vončina 1969: 61-68); J. Vončina *Temelji i putovi Gajeve grafijske reforme* (Vončina 1985: 7-88) te u: Moguš 1995; Vince 2002; Vončina 1999, a za razdoblje do sredine 15. stoljeća i u: Malić 2004.

²⁹⁹ M. Samardžija (2004: 14, 49) naziva ga i zapadnim.

³⁰⁰ Suvremeniji su pristupi hrvatskoj grafijskoj problematici utvrdili metodološke slabosti Maretićeve analize, ponajprije u zanemarivanju fonoloških značajki hrvatskoga jezika. Zbog toga se grafijskom nedosljednošću proglašavalo i ono što je zapravo "prvorazredni podatak jer može otkriti glasovni sustav" (Moguš - Vončina 1969: 63), stoga Maretićevu radu valja pristupati kritički.

gramatičari. Tako, primjerice, fra Franjo Glavinić, gvardijan trsatskoga samostana i poznati pisac i povjesničar iz 17. stoljeća u predgovoru svojega djela *Cvit svetih* (1628.) piše:

"I kad budeš štati, pomnjivo hoćeš razmišljati da naš jezik jest težak: zato mučno ga je nikako latinskimi slovi izpiševati, toga radi Hijeronim sveti nika druga slova ili karakter učini; po svim tim koliko ja najbolje mogoh ulagoditi, toliko učinih; a ti, gdi najdeš ovakovo slovo **ç**, hoće ti biti za **čarv** harvatski, a gdi vidiš ovako **B** ili **Sz**, hoće ti biti ne za dva, nego za jedno slovo, a tj. za **slovo** harvatski."³⁰¹

Mnogi su među starim hrvatskim piscima i jezikoslovcima (npr. Š. Budinić, R. Levaković, B. Kašić, R. Đamanjić, P. Vitezović, J. Završki i dr.) radili na iznalaženju grafijskih rješenja koja će pridonijeti usustavljanju grafije i stvaranju jedinstvena slovnoga sustava za hrvatski jezik utemeljena na načelu "jedan fonem – jedan grafem". U tome su se, naime, pravcu, s različitim uspjehom i utjecajem na pisanu praksu, kretala nastojanja reformatora hrvatske latinice (usp. Moguš-Vončina 1969; Moguš 1995, Vince 2002).

Bartol Kašić je, primjerice, taj pravac razvoja hrvatske latinične grafije počeo razvijati već u svojoj gramatici *Institutionum linuguae illyricae libri duo* (1604.), a precizno ga je odredio u predgovoru *Ritualu rimskom* (1640.) i izrijeком težeći grafijskome sustavu u kojemu "bude imati sfako slovo sfuda jedno vazda samo glasenje, a ne sad jedno sadli drugo"³⁰².

Za ovaj je rad posebno relevantna hrvatska grafijska problematika za razdoblje od konca 18. i posebno u 19. stoljeću, kada su objavljena izdanja koja su predmet ovoga rada. U to je vrijeme posebno aktualan proces usustavljanja postojećih hrvatskih latiničnih dopreporodnih slovopisa, a zatim i proces stvaranja jedinstvenoga slovopisa za hrvatski jezik. Tada se, naime, i na institucionalnoj, službenoj razini pokušava riješiti problem neusustavljene grafije, i to najprije unutar pojedinih "pokrajinskih" dopreporodnih grafijskih sustava, a zatim i u okviru preporodnih nastojanja na oblikovanju jedinstvenoga općehrvatskog latiničnog slovopisa.

Kada su na samome kraju 17. stoljeća ukidanjem granice uspostavljene nakon Sisačke bitke 1593., koja je dijelila hrvatsko narodno i jezično područje, ponovno uspostavljene veze između podijeljenih područja, značilo je to i duhovni i kulturni kontakt kojim su "u izravan

³⁰¹ Citirano prema: Vončina 1989: 366.

Glavinićeve riječi ujedno upućuju na čvrstu povezanost hrvatske glagoljične i latinične pismenosti, odnosno, kako kaže M. Moguš, na postojanje "pravopisne tradicijske vertikale". Naime, podržavajući jeronimsku teoriju o nastanku glagoljice, Glaviniću je upravo to pismo uzor u oblikovanju latinice, što pobija Maretićevu (1889: XII.) tezu da se naši stari latinički pisci nisu ugledali na glagoljicu. Ta je teza, prema M. Mogušu, prihvatljiva samo kada se misli na grafičku stranu pisma (usp. Moguš 1984: 264, 268.).

³⁰² Navedeno prema: Moguš – Vončina 1969: 72.

dodir došle sjeverna (kajkavska) slovopisna koncepcija, čijem su oblikovanju glavni pečat dali isusovci, i južna (dalmatinska), oblikovana, rekosmo, pod odlučujućim franjevačkim utjecajem" (Samardžija 2004: 15). Bio je to i poticaj za oblikovanje trećega hrvatskog latiničnog sustava – slavonskoga slovopisa – pri čemu su ključnu ulogu odigrali franjevci budimskoga kruga (Samardžija 2004: 15).³⁰³

Tako dopreporodno razdoblje hrvatske latinične pismenosti zapravo obilježava postojanje "bar četiri osnovna grafijska sustava latinice: kajkavski ("horvatski"), slavonski, dubrovački i čakavski" (Vončina 1985: 28). Među njima se upravo slavonski slovopis već do konca 18. stoljeća i početkom 19. razvio i usustavio u tolikoj mjeri da je postao prihvaćenim na znatnome dijelu hrvatskoga jezičnog prostora (usp. Vince 2002: 82-89), primjerice, i u Dalmaciji i primorju.

Zasigurno je tomu pridonijelo objavljivanje prvoga slavonskoga pravopisnog priručnika, ujedno i obvezatnoga školskoga udžbenika naslovljena *Uputjenje k'slavonskomu pravopisanju za potrebu narodnih ucisionocah u Kraljestvu Slavonie* (1779.)³⁰⁴ te rad pravopisne komisije koju je 1782. sazvao Josip II. kako bi pojednostavila i ujednačila hrvatski slovopis. Naime, komisija kojoj je predsjednikom bio Antun Mandić, a članovi Josip Krmptić, Marijan Lanosović i Joakim Stulli svojom je odlukom također podržala slavonski slovopis kao najprihvatljiviji pa je u skladu s time i J. Stulli u svome rječniku morao odustati od dubrovačke grafije i napisati ga slavonskom (Moguš – Vončina 1969: 75; Vince 2002: 87-88) koju koncem 18. stoljeća obilježavaju sljedeća grafijska rješenja: *cs = /č/, ch, tj = /ć/, dj, gj = /ǰ/, cx = /ǰ/, lj = /ļ/, nj = /ń/, er = /r/, f, s = /s/, sh = /š/, x = /ž/* (Pintarić 1998: 100).

Slavonska je grafija ujedinila južna grafijska rješenja (franjevačke provenijencije) i sjeverna, kajkavska (isusovačke provenijencije),³⁰⁵ odnosno predstavlja "prijelaz između sjeverne i južne zone" te je "omogućavala lakšu i neposredniju vezu između dviju štokavskih sredina" (Moguš 1995: 136), a kao praktičan i logičan sustav širila se i izvan Slavonije (Pranjeković 2008: 79). To, uz Stullijev, potvrđuje primjerice i rječnik Istranina J. Voltića iz 1802/3. (Moguš 1995: 130) te grafijski sustav kojim se u svojim djelima služio Ličanin Šime Starčević, o čemu će još biti riječi.

³⁰³ M. Samardžija o tome piše u radu *Doprinos budimskoga franjevačkog kruga oblikovanju tzv. slavonskoga slovopisa* (Samardžija 2004: 14-18). Također usp.: Pranjeković, Ivo. *Franjevačko spisateljstvo na hrvatskome jeziku* (Pranjeković 2008).

³⁰⁴ Autorstvo se pripisuje Antunu Mandiću. Više vidi u: Pintarić 1998. Godine 1810. objavljeno je II. izdanje *Uputjenja*. Iste je godine kada i slavonsko *Uputjenje* za štokavsko područje u Budimu objavljen i školski pravopis za kajkavsko područje *Kratki navuk za pravopiszanye horvatzko za potrebnost narodnih skol* (Budim, 1779.), zatim iduće godine *Napuchenye vu horvatzko pravopiszanye* (Budim, 1780.), a nekoliko godina poslije i *Napuchenye za horvatzki prav chteti y pizhati* (Budim, 1808).

³⁰⁵ Više o tome v. Despot 2002: 70-73.

U prvim desetljećima 19. stoljeća bilježimo pokušaj uređenja hrvatske latinične grafije na južnome hrvatskom području. Godine 1820. u Zadru je na poticaj namjesnika Franje Tomašića, inače rodom Riječanina, osnovana nova komisija radi ujednačenja grafije kojoj je predsjednikom bio F. M. Appendini, a članovi Mihajlo Bobrowski, Benedikt Mihaljević, Nikola Budrović i Pavle Miošić.³⁰⁶ Zadatak joj je bio ukinuti razlike između dalmatinske i dubrovačke grafije, odnosno odrediti jedinstveni slovopis za dalmatinsko područje, u čemu je i uspjela odredivši, između ostaloga, uporabu *c* za /c/, *ç* za /č/, *s* za /s/, *f* za /š/, *x* za /ž/, dvoslova *lj* za /lj/ i *nj* za /nj/, te tradicionalnoga dvoslova *ch* za /č/ (Vince, 2002: 144-148; Badurina 1996: 24). Komisija je propisala (južni) dalmatinski slovopis, koji je postao obavezan u školama, ali i u javnome životu Dalmacije te je time u grafiji ujedinjen veći njezin dio (Moguš – Vončina 1969: 76). Štovše, "Novi se način pisanja bio uskoro toliko udomaćio u Dalmaciji da je desetak godina kasnije postao snažnim oružjem u rukama onih koji su se opirali Gajevoj "rogatoj" reformi i ilirskim jezičnim koncepcijama" (Moguš 1995: 137).

Slovna je reforma bila i jedna od ključnih točaka ilirskoga programa, a cilj joj je bio jedinstveni općehrvatski slovopis. Započeta 1830. u *Kratkoj osnovi horvatsko-slavenskoga pravopisanja* s prijedlogom tilde kao nadslovnoga znaka u grafemima za palatalne suglasnike, Gajeva je slovopisna reforma utemeljena na dijakritičkome modelu znakova i tradicionalnome hrvatskom grafijskom načelu "jedan fonem – jedan grafem" konačno oblikovana u članku *Pravopisz* 1835., u kojemu Gaj svoj prvotni prijedlog modificira tako da "prihvaća poljsko *ć*, kod grafema *č*, *š*, *ž* mijenja tildu u kvačicu" (Moguš 1995: 155), a umjesto ranijih jednoslova s tildom uvodi dvoslove *tj* za /č/, *dj* i *gj* za /đ/, *lj* za /lj/, *nj* za /nj/ (sa zarezom na *j* umjesto točke), koje se već od 1838. piše s točkom na *j* (Moguš – Vončina 1969: 79; Moguš 1995: 155).³⁰⁷ To je sustav na kojemu se temelji i današnja hrvatska latinica.

Do konačna prihvaćanja Gajeve reformirane latinice na cijelome hrvatskome prostoru nije, međutim, došlo odmah i bez problema. Teško se probijala među bosanskim franjevcima, do 1849. ne prihvaća je ni Zadrani Ante Kuzmanić za *Zoru dalmatinsku*, odbija se njome služiti i Šime Strčević, a u Zagrebu je Ignac Kristijanović prihvaća tek 1847. godine. Službenu, pak, obvezatnost uporabe ilirska grafija dobiva tek 1862. odlukom kancelara Ivana Mažuranića kojom propisuje njezinu uporabu u hrvatskoj nastavi (Stolac 2006: 14).

Nakon temelja postavljenih Gajevom reformom valjalo je riješiti i pitanja koja su ostala otvorenima, što je ostalo u zadatak samim ilircima, a onda i naraštaju novih filologa okupljenih u hrvatskim filološkim školama tijekom druge polovice 19. stoljeća. Ponajprije se

³⁰⁶ Opširnije o radu pravopisne komisije u Zadru v. Vince 2002: 139-148.

³⁰⁷ O Gajevoj grafijskoj reformi posebno v. i: Vončina 1985: 7-88; Badurina 1996.

to odnosilo na bilježenje glasa *jata* i slogotovornoga *tj*, ali i na dvoslove *dj*, *gj*, *lj*, *nj* koji su zbog svoje dvoznačnosti bili "slabo mjesto" nove grafije, zadržano dijelom i do danas. Naime, dijelom hrvatskoga latiničnog sustava do danas su ostala tri dvoslova (*lj*, *nj*, *dž*).

Ilirci su, predvođeni Gajem i gramatičarima Vjekoslavom Babukićem i Antunom Mažuranićem, *jat* iz ideoloških razloga bilježili grafemom *ě*, i dopuštali njegov izgovor kao *je*, *ie*, *e*, *i*, uz preporuku da se u školi čita *je*. Na početku je svojega rada taj grafem rabio i predvodnik zagrebačke filološke škole Adolfo Veber Tkalčević. Isti znak dosljedno rabi i predvodnik riječke filološke škole Fran Kurelac, dok Zadrani neko vrijeme ostaju dosljedni svojoj ikavici, a ne prihvaća ga ni Vuk Karadžić. Stoga već 1848. Gaj u *Danici* bilježi *ie* i u dugim i u kratkim slogovima, a B. Šulek 1854. preporučuje *je* u kratkim te *ie* u dugim slogovima, što usvajaju pripadnici zagrebačke filološke škole. Ipak, dugo je vremena paralelno u uporabi, osobito školskoj, bilo i *ě*. Treći je način – bilježenje *ije* / *je* – potaknut djelovanjem naraštaja filologa poznatih pod nazivom *hrvatski vukovci* kodificiran *Hrvatskim pravopisom* Ivana Broza 1892. godine (Jonke 1971: 106).

Slogotovorno /*tj*/ ilirci su bilježili s popratnim samoglasnikom *è* ili *à* i takav se način pisanja zadržao sve do 70-ih godina 19. stoljeća, premda su ga već 50-ih godina počeli napuštati i sami pripadnici zagrebačke filološke škole, kao npr. B. Šulek (Jonke 1971: 107). Njegovo je konačno napuštanje predložila i Pavopisna komisija iz 1877. godine³⁰⁸ pa je otad njegova realizacija jednoslovna.

Pravopisnoj je komisiji iz 1877. zadatak bio riješiti pitanje tadašnje pravopisne podvojenosti do koje su doveli različiti pogledi na rješavanje pojedinih slovopisno-pravopisnih problema, zasigurno i kao rezultat sve jasnijih znanstvenih stavova Vatroslava Jagića. On se, naime, već 60-ih godina zalagao npr. za bilježenje fonema /*ć*/ samo grafemom *ć*, a ne i dvoslovom *tj*, za bilježenje *jata* kao *ie* / *je*, a slogotovornoga /*tj*/ bez popratnoga samoglasnika (Moguš 1995: 178), što su bili i zaključci spomenute pravopisne komisije.

Premda se u razdoblju koje ovdje razmatramo glavna briga posvećivala grafijskim pitanjima, nezaobilazno je pitanje hrvatske književnojezične i standardnojezične povijesti i pitanje pravopisa te njegova normiranja. Osobito je stoga za povijest hrvatskoga "pravopisanja" zanimljivo razdoblje prije pojave prvih pravopisnih priručnika koji prelaze granice slovopisnih jer to razdoblje pokazuje određene pravopisne uzuse koji će biti utkani u kasnije priručnike, a zatim i vrijeme nakon njihova objavljivanja te pitanje primjene u njima propisanih načela. Jasno, pritom je osobito druga polovica 19. stoljeća obilježena živom

³⁰⁸ Usp. Vince 2002: 620-622.

aktivnošću na rješavanju temeljnih jezičnih i pravopisnih pitanja, što se između ostaloga vidi npr. u 1850. godine održanome književnome dogovoru u Beču, zatim u djelatnosti Vatroslava Jagića koji 60-ih godina odstupa od načela zagrebačke filološke škole, u radu pravopisne komisije 1877. itd., pri čemu je jedno od glavnih pitanja bilo utvrđivanje temeljnoga pravopisnog načela: fonološkoga ili morfonološkoga (Badurina 1996: 39-50).³⁰⁹ Pritom se u rješavanju toga problema ilirci opredjeljuju za morfonološko (tzv. etimološko) pisanje, pod krilaticom "Govori za uši, a piši za oči!", nasuprot Karadžićevoj koncepciji fonološkoga i njegovoj krilatici "Piši kao što govoriš!" (Jonke 1965: 16).

Ilirsku koncepciju pravopisa nasljeđuju i razvijaju pripadnici zagrebačke filološke škole, a za morfonološki se pravopis, nazivajući ga pisanjem *po korenu*, čvrsto zalagao i Fran Kurelac (usp. Badurina 1989/1990: 29-31). Jedan od najvažnijih pripadnika zagrebačke filološke škole mlađega naraštaja Vatroslav Jagić, rodonačelnik primjene nove znanstvene metode poredbeno-povijesne lingvistike, otvara nov pravac u pristupu toj problematici svojim člankom *Naš pravopis* (1864.) zalažući se za umjereni morfonološki pravopis, što je dovelo do nove hrvatske pravopisne podvojenosti (usp. Vince 2002: 586-590). Ujedno je to značilo i Jagićevo napuštanje koncepcije zagrebačke filološke škole te razvoj lingvističkih pogleda koji će prevladati njezine postavke i u konačnici dovesti do njihova napuštanja.

Premda je tzv. ilirski pravopis za škole i službeni život upravo te 1864. godine ponovno propisao kancelar Ivan Mažuranić, i to upravo stoga kako bi se uveo red u postojeću pravopisnu podvojenost, to nije imalo utjecaja na književni i publicistički rad gdje se primjenjuje novi pravopis.

U tome je smislu logično bilo da je jedno od glavnih pitanja već spomenute pravopisne komisije 1877. godine bilo i pitanje morfonološkoga ili fonološkoga pisanja. Prevladalo je mišljenje u prilog umjerenomu morfonološkom pisanju uz opasku "kako je stvar glede pitanja etimologijskoga i fonetičkoga premalo još istražena"³¹⁰ Pravopisna je komisija svoje zaključke ponajviše temeljila na Jagićevim načelima iz 1864., no normativnu vrijednost propisanu pravopisnim priručnikom još uvijek nisu imali. Premda se u javnome životu i školstvu i dalje slijedi na ilirskim tekovinama utemeljen pravac zagrebačke filološke škole, praksa potvrđuje i primjenu pravila pravopisne komisije iz 1877. godine.³¹¹ Načela će

³⁰⁹ Dosadašnje spoznaje o primjeni tih dvaju načela u razdoblju obuhvaćenu ovim radom govore o supostojanju fonološkoga i morfonološkoga pravopisa u dopreporodnome razdoblju, prevlasti morfonološkoga od preporoda, a fonološkoga od Brozova pravopisa 1892. (usp. Brozović 1985: 8); Babić: 1992/93: 66.

³¹⁰ Navedeno prema: Vince 2002: 622.

³¹¹ Usp. npr. zapažanja Z. Vinca (2002: 622-625) o Šulekovu izdanju Karadžićeva prijevoda Svetoga pisma iz 1889. (1. izd. 1877.).

suprotna zagrebačkoj filološkoj školi, znači i fonološki pravopis, normativnu vrijednost dobiti tek petnaest godina poslije Brozovim *Hrvatskim pravopisom*.

Naime, na polovici 19. stoljeća otvara se i normativna era hrvatske pravopisne povijesti: objavljen je prvi hrvatski pravopis – *Pravopis jezika ilirskoga* Josipa Partaša,³¹² rezultat ilirske književnojezične i pravopisne koncepcije koju će naslijediti i dalje razvijati zagrebačka filološka škola. U 19. je stoljeću ta normativna era nastavljena Brozovim *Hrvatskim pravopisom* 1892., propisanim za školsku uporabu, koji je hrvatsku pravopisnu povijest usmjerio drukčijim pravopisnim načelima u odnosu na dotadašnja i uveo je u 20. stoljeće, no utjecaja na ovdje analiziran korpus nije imao.³¹³

Izneseni kratak pregled temeljnih pitanja i problema vezanih uz razvoj hrvatskoga slovopisa i pravopisa od konca 18. do konca 19. stoljeća, okvir je za analizu i razmatranje slovopisnih i pravopisnih pitanja u izdanjima riječke tiskare Karletzky, o čemu je riječ u nastavku ovoga rada.

³¹² Usp. Partaš 1850, Badurina 2002.

³¹³ Objavljen je poslije prestanka rada tiskare Karletzky.

V. 1. 2. Grafijska rješenja u izdanjima riječke tiskare Karletzky

Ovom su analizom obuhvaćena grafijska rješenja samo za one hrvatske glasove koji su predstavljali problem u usustavljanju hrvatske latinice, što znači za palatalne suglasnike (č, ć, š, ž, l, n, s, z) te za one ostale glasove grafijska realizacija kojih je također predstavljala problemsko pitanje u procesu usustavljanja hrvatske latinične grafije, a u razmatranu su se razdoblju i/ili analiziranu korpusu bilježili na različite načine (s, t, e).³¹⁴

Grafijska su rješenja za sve ostale glasove u cijelome korpusu istovjetna današnjima pa ih nema potrebe posebno navoditi. Pojedinačna rješenja koja od toga odstupaju ovjerena su u malome broju primjera i izdanja te su iznimke koje ne utječu na opću sliku grafije, a u vidu valja imati i mogućnost slovnih pogrješaka.

Većina je izdanja u primjeni određenih grafijskih rješenja ujednačena, no u nekoliko ih je starijih uočljiva neujednačenost. Temeljem analize ograničenoga korpusa stranica svih 43 u korpus za istraživanje uključenih izdanja dobiveni su podatci prema kojima je moguće utvrditi pretežite značajke, ali i neka pojedinačna rješenja koja se u prikazu grafijskih rješenja ne unose u priložene tablice, nego se komentiraju zasebno.

Grafemi za /č/

U izdanjima riječke tiskare Karletzky za fonem su /č/ ovjerena sljedeća grafijska rješenja: **cs**, **cf**; **ç**, **ç**³¹⁵; **č**. U povijesnome razvoju hrvatske latinične grafije dvoslovno je grafijsko rješenje svojstveno slavonskome, jednoslovno s podrednim dijakritičkim znakom

³¹⁴ Iz analize su stoga ovom prigodom izostavljena pojedinačna specifična grafijska rješenja, ponajprije u bilježenju stranih imena, kao i ona koja malim brojem pojavljivanja ne narušavaju sustavnost pretežita rješenja u pojedinome izdanju, a mogu biti i tiskarske pogrješke. Ipak, postoje i neke specifičnosti. Tako se npr. samo u PU 1800 fonem /i/ bilježi trima grafemima: *i, j, y* (npr. *kasnj, fkodi, vidy 9, marzy 31, sidj 56, krotki i ponizny 36*). U istome se izdanju za fonem /j/ rabe grafemi: *j, y*. Među njima se, inače u ukupnome korpusu hrvatskim jezikom napisanih izdanja tiskare Karletzky neovjeren, grafem *y* obično rabi u oblicima prezenta glagola *biti* (*ye 2, yesteli 5, yesi 33, yeste 51*), a rjetko i drugdje (*otaystvu 4, Jeremiyi 7, s'tuyim 55 : s'tujom, Ray 34*). U nekoliko je ranih izdanja, ali malim brojem primjera, ovjeren i dvoslov *cz* za /c/ koji je inače redovito zabilježen grafemom *c*.

Posebno se ne razmatra ni pitanje geminata. Istaknimo tek da su one ovjerene u većini izdanja iz dopreporodnoga razdoblja, ali različitim intenzitetom i sustavnošću pojavljivanja, te da se ponajviše radi o suglasničkim geminatama koje obilježavaju kraćinu sloga (npr. u PKP 1790, L 1796, PU 1800, MK 1815, SK 1818, EE 1824, OM 1824), a u nekoliko izdanja ovjerene su i samoglasničke koje obilježavaju duljinu sloga, ponajprije u G mn. imenica (npr. u L 1796, EE 1824, OM 1824). U nekim pak izdanjima iz toga razdoblja geminate nisu ovjerene (npr. VNK 1804, R1 1815, R2 1818, KI 1819), a bez obzira na konzervativnost svojega grafijskoga sustava, nema ih ni Šime Stračević u KP 1849 i RSŽ 1855. Svoj je grafijski sustav Starčević "oslobodio" geminata već u svojoj *Novoj ričoslovici iliričkoj* iz 1812. (usp. Tafra 2002: 138).

³¹⁵ Grafem **ç** (s podslovnim dijakritičkim znakom udesno) za fonem /č/ uveo je Ivan Bandulavić (Gabrić-Bagarić 1989: 36).

dalmatinskome slovoпису hrvatske dopreporodne latinice, a jednoslovno s nadrednim dijakritičkim znakom rezultat je preporodne slovne reforme.

Tako je u najstarijim dosad poznatim hrvatskim jezikom napisanim izdanjima otisnutima u tiskari Karletzky – *Pismama* iz 1790. i *Letanijama* iz 1796. – ovjerena uporaba slavonskome slovoпису svojstvenoga grafema **cs** i njegove inačice **cf**, npr.:

PKP 1790: cfiniti 5,³¹⁶ Vecfer 5, csuvati 10, Cfuddo 13, ocsi 34, Csovik 36; **L 1796:** csuj 3, Otcse 4 : Otcfe 9, csemerom 5, cfiniti 10, Cfovik 13, priporucsujem 12.

Uporaba kojega od tih grafema nije uvjetovana pozicijom u riječi što potvrđuju realizacije u istim riječima, npr.:

PKP 1790: csas 3 : cfas 14; **L 1796:** Csovicsanskoga 9 : Cfovicfanskoga 9.

Navedeni se dvoslovi, također oba i u istim riječima, rabe i u **SK 1818**, npr.:

naucfenje 1, Ricfi 11 : Ricsi 41, cfiftocha 30 : csiftocha 31, csiniti 32, jednucs 33, ocfi 36).

Tamo gdje se rabe dvostruka rješenja, veća je učestalost grafema **cs**, osim u **SK** gdje je češći **cf**. Na mjestu je pak fonema /č/ samo grafem **cs** u **PBDM 1813** (npr. Placs 1, csovik 2, proplacsem 2, bicsem 2, Csini 4), u **MK 1815** (npr. Csovik 3, naucsenje 3, Ricsi 9, csetiri 14, csistocha 16, zacs 13) i u **SB 1824** (npr. pricsista 1, csastit 3, csuvaj 3, Csast 4, viesni 4).

Oba su u izdanjima tiskare Karletzky ovjerena grafijska rješenja za /č/ rabili slavonski pisci druge polovice 18. stoljeća, njihovu uporabu propisuje i prvi slavonski pravopis *Uputjenje* iz 1779. (Pintarić 1998: 93), a za svoj ih rječnik usvaja i Joakim Stulli (Vince 2002: 87-88).

Uporaba je grafema **cs** potvrđena i u dvjema ***prigodnicama** iz 1840. (*Glas radosti; Csestitom zgodom*): npr. *Pricsastnomu, csesttujuch, Csestitom*,³¹⁷ što svjedoči o uporabi grafijskih rješenja tzv. slavonske grafije na sjevernojadranskome prostoru i nekoliko godina nakon što je Gaj proveo reformu latinice za hrvatski jezik.³¹⁸

Fonem je /č/ u dijelu tiskovina zabilježen i južnoj, dalmatinskoj hrvatskoj latinici svojstvenim grafemima **ç**, **ç**, također pozicijski neovisnim. Pritom je u trima izdanjima ovjerena uporaba obaju spomenutih grafema, i to u **PU 1800** (npr. čudo 8, večer 5, riç 9,

³¹⁶ Broj označava stranicu na kojoj se primjer nalazi. Primjeri se navode redosljedom pojavljivanja, a obuhvaćene su sve pozicije u riječi kada je god to bilo moguće.

³¹⁷ Prema: Blažeković 1953: 24-25.

³¹⁸ Kako se radi o tekstovima javne namjene, ali tradicionalnoj vrsti stihovanih prigodnica posvećenih važnim ličnostima, oni potvrđuju da je za opće usvajanje i primjenu novih slovoписnih i pravopisnih pravila važan faktor vrijeme. Moguće je također da je razlog odabiru starih grafijskih rješenja zapravo značio poštivanje dotadašnjih navika čitatelja i postupnu prilagodbu novomu sustavu, odnosno uporabi Gajeve reformirane grafije, ali i otpor novomu načinu pisanja.

çelyade 34, çovik 78, vično 84), u **VNK 1804** (npr. četiri 5, biča 7, çiraja 9, çovik 13, Nimačke 10, paçe 14) te u **OM 1824** (npr. oçi 14, riçju 20, çaf 21, diçica 72, biç 76, çovik 77).

U PU i VNK je prema pregledanu ograničenu korpusu stranica veća zastupljenost inače u hrvatskoj dopreporodnoj latiničkoj praksi manje frekventnoga grafema ç (s podrednim dijakritičkim znakom udesno), koji je jedini ovjeren u finalnoj poziciji riječi.³¹⁹ U OM znatno je učestaliji grafem ç (s podrednim dijakritičkim znakom ulijevo), koji je također jedini u finalnoj poziciji u riječi.

Uz spomenutu pravilnost na kraju riječi, distribucija grafema za fonem /č/ u trima spomenutim izdanjima ne pokazuje pozicijsku uvjetovanost, odnosno ovisnost o fonološkome okružju, pa su ovjereni i u istim riječima, npr.:

PU 1800: çarobie 4 : çarobie 5, uççinyeno 32 : uççinyeno 32, Paçe 31 : Paçe 38, çasa 81 : çasa 89; **VNK 1804:** navlaçenje 6 : navlaçenje 7; **OM 1824:** çaft 7 : çaft 7, viçnji 21 : viçnji 21, çoviçanlki 20 : çoviçanlkoga 62 : çoviçanlkih 73, a ne treba zanemariti ni mogućnost tiskarskih pogrešaka.

Grafem ç s podrednim dijakritičkim znakom za fonem /č/ ovjeren je i u sljedećim izdanjima, npr.:

KI 1819: npr. Çujem 43, Ovçar 51, polivaç 61, çrisnje 63, hlaçe 79, Kovaç 85; **EE 1824:** npr. çoviçanlkoga 2, çovik 15, Riç 15, viçnjemu 16, çinom 263, uçinio 263; **R1 1825.:** npr. çovik 49, fvidoçanltvo 51, çuvar 86, veçera 278, plaç 458, oçi 465, **R2 1831:** npr. çaft I/1³²⁰, fvidoçi I/3, Oçenas I/323, paçe II/5, çudo III/196, oçi III/159.

Zadnje izdanje u kojemu je, prema dostupnim podatcima, ovjeren grafem s podrednim dijakritičkim znakom jest ***prigodnica Pisma Umiljeno obznaniena** iz 1839. (npr. *Puçanom, çastno, oçita*),³²¹ što svjedoči o uporabi stare grafije i u vrijeme nakon provedene preporodne grafijske reforme.

Šarolikošću se i vrstom zastupljenih rješenja izdvaja tekst *Sipak i diraka* (SD 1836.) u kojemu su na mjestu fonema /č/ zabilježeni grafemi: **c**, **ci**, **ç**. Pritom je prema talijanskome grafijskome modelu u nekoliko primjera fonem /č/ zabilježen grafemom *c* pred prednjim vokalima (*sasice, suncena*) i grafemom *ci* pred stražnjim vokalima (*Ciuvara, ciassi*),³²² a u ostalim primjerima grafemom **ç** (*Zaçne, reççe*).³²³

³¹⁹ Usp. Ćurković 2008: 100.

³²⁰ *Razgovori Petra Vanni Redovnika* sadrže tri knjige, stoga rimska brojka označava knjigu/svezak, a arapska stranicu.

³²¹ Navedeno prema Blažeković 1953: 24.

³²² Usp. Perić Gavrančić 2008: 288-239.

³²³ Grafem je **ç** ovjeren i na mjestu fonema /c/ (npr. *grasiça, kitiçe, Tiçe*, uz: *poczel*), a kako se radi o čakavskome tekstu nastalu na riječkome području, u vidu valja imati i pojavu cakavizma. Moguće je također da

U sljedećim je izdanjima, a u našem su korpusu to ona od 1848. nadalje, realizacija stabilizirana na Gajev prijedlog č iz 1835., kako je i danas u hrvatskoj latinici pa primjere nije potrebno navoditi.

Iznimka su samo izdanja Šime Starčevića, *Katolicsansko pitalo* (1849.) i *Razmishljanje sedam xalostih* (1855.), u kojima se u skladu s autorovim poštivanjem dopreporodnoga slavonskog slovopisa rabi grafem *cs*, npr.:

KP 1849: cseljade 3, csini 19, csovicanskoga 23, jednocs 36, ocsisti 36; **RSŽ 1855:** klecsech 3, placsuch 4, csavlim 5, macs 6, Starcsevich 7, kao i npr. u njegovoj *Novoj ricsoslovici ilirickoj* iz 1812.

Ovjerena grafijska rješenja, uz rijetke iznimke, potvrđuju stanje od kraja 18. do pretkraj 19. stoljeća primjenom tada uobičajenih grafijskih rješenja te u podvojenosti s obzirom na primjenu slavonskoga ili dalmatinskoga slovopisa, a prema dostupnome korpusu od 1848. i primjenu rješenja Gajeve reformirane latinice (Vončina 1999: 109) iz 1835. godine iznesenih u članku *Pravopisz*, ali i otpore njezinu širenju.

Grafijska rješenja za fonem /č/ u hrvatskim izdanjima tiskare Karletzky pokazuje Tablica 1:

se iza te grafijske šarolikosti krije i autor nevjest u pisanoj realizaciji hrvatskoga jezika. Naime, postojanje talijanske verzije teksta otvara i pitanje njegova prevoditelja i prevođenja. M. Stojević (1997: 74-80) mogućim drži da je autor hrvatske varijante ujedno i prevoditelj talijanskoga teksta, no prema književnoumjetničkim, ponajprije versifikacijskim značajkama vjerojatnijom drži mogućnost da je hrvatska varijanta prijevod umjetnički uređenije talijanske iz čega proizlazi da je njezin autor bolje vladao talijanskim jezikom. Odatle onda i grafijska neizdiferenciranost teksta nastala u vrijeme kada su mogući hrvatski grafijski sustavi svojim rješenjima u najvećoj mjeri bili jednoznačni, a u ostalim izdanjima tiskare Karletzky oslonjeni na dvije grafijske prakse: reformiranu slavonsku i reformiranu dalmatinsku.

Tablica 1

Fonem /č/		Grafemi				
PKP	1790.	cs	cf			
L	1796.	cs	cf			
PU	1800.			ç	ç	
VNK	1804.			ç	ç	
PBDM	1813.	cs				
MK	1815.	cs				
SK	1818.	cs	cf			
KI	1819.				ç	
EE	1824.				ç	
OM	1824.			ç	ç	
SB	1824.	cs				
R1	1825.				ç	
R2	1831.				ç	
SD	1836.				ç, c, ci	
*PRIGODNICE 1839.-1840.		*cs (*2, *3)			*ç (*1)	
DG	1848.					č
Proglasi	1848. – 1849.					č
GR	1849.					č
KP	1849.	cs				
Prigodnice	1850.					č
PDNČR	1850.					č
Škole	1851. – 1853.					č
KSI	1852.					č
RSŽ	1855.	cs				
SA	1858.					č
PVS	1859.					č
Škole	1869.					č
NHO	1878.					č
SSM	1878.					č

Grafemi za /ć/

U izdanjima su riječke tiskare Karletzky na mjestu fonema /ć/ ovjerena sljedeća grafijska rješenja: **ch** (rijetko i: **chi**, **chj**); **ć**, **tj**.

Provedena analiza omogućuje i utvrđivanje kronologije njihove uporabe. Tako je u sljedećim izdanjima analizirana korpusa objavljenima do 1840. ovjeren grafem *ch*, npr.:

PKP 1790: Viche 8, che 9, Trechi 9, nochi 15, cicha 23, pomoch 24; **L 1796**: odichi 4, buduche 7, frichnu 9, svemoguchega 11; **VNK 1804**: frichno 6, neche 7 (uz: nete 9), dojducha 10, flipoche 10, buduch 12;³²⁴ **PBDM 1813**: tugujuchu 1, Chutech 2, pomoch 4; **MK 1815**: posvetchenje 9, plache 11, oproshchenje 13, svemoguch 13, obechanje 19, pomocho 20, rechi 23; **SK 1818**: che 11, pomochi 26, plache 30, chuti 49, obechujem 50; **KI 1819**: kuschich 47, kucha 71, ognische 71, pomoch 91; **EE 1824**: chutenje 4, kuchah 3, piche 35, trechi 35, kcheri 98, fviche 154, noch 154; **OM 1824**: pichu 7, fvichu 10, goruchu 10, neche 13, pomochju 17, voche 67; **SB 1824**: Schit 1, csastchena 2, Kuche 3; **R1 1825**: obrachena 4, vruche 47, frichno 86, smuchen 86, moch 278; **R2 1831**: cicha I/2, trecha I/324, plachu II/5, frichan II/384, rech III/159; ***Prigodnice 1839.-1840.**: 1. Posvečenja, oproschenje; 2. csestujuch; 3. csestitujucha, slidecha, stechi. U **PU 1800** je uz *ch* (npr. hotech 5, nesrichna 28, plechima 52, brachi 54, pomoch 80) u pozicijama ispred vokala *a*, *e*, *u* ovjeren i troslov *chj* (nechje 1, chjer 35, chjutite 38, mechjati 51, smechja 78), a u **SD 1836** uz *ch* (npr. kozlich, pomoch, srechno) i troslov *chi* ispred vokala (npr. chiudoredna, hrastichiem, zlochiu).

Među navedenim su primjerima i oni koji grafijski potvrđuju provedeno sekundarno jotovanje, npr.: *Trechi* 9 (PKP 1790), *brachi* 54, *smechja* 78 (PU 1800), *smuchen* 86 (R1 1825), *trecha* I/324 (R2 1831).

U istim su izdanjima i brojni primjeri u kojima je, najčešće upravo u pozicijama za sekundarnu jotaciju, zabilježen dvoslov *tj*, npr.:

PKP 1790: platju 9, Smertjom 13, uputjenja 20, bratje 21; **L 1796**: Propetja 6, Bratje 7, Smartju 9; **PU 1800**: pametju 4, Bratjo 10 (uz: brachi 54), bitja 54, dostignutje 79, naglostju 80; **VNK 1804**: nasajtje 6, odakritje 7, boleftjom 12, izlitja 14; **PBDM 1813**: - ; **MK 1815**: Bitje 4, pritisnutje 11, milostjom 20, uspomenutju 23; **SK 1818**: cfaštjenje 25, pitju 34, Uskarfnutja 28, nagnutju 53; **KI 1819**: protulitju 61, listje 63, listjem 69; **EE 1824**: Bratjo

³²⁴ U dva je primjera ovjeren troslov *chi* u poziciji ispred vokala stražnjega niza: *flipochiom* 8, *obchutiti* 13. Budući da pojava nije sustavna u toj poziciji (npr. *obchutilo* 14, *pochutihu* 14, *spavajuchoj* 14) pripisujemo joj značajku iznimke.

1, oblaftju 2, tretji 155, cvitje 263; **OM 1824**: kripoftju 5, prietjem 12, oblaftju 13, mudroftju 55, pobignutje 70, fmutjene 74; **SB 1824**: Bratje 4; **R1 1825**: bratjo 85, ufatjeno 87, mudroftju 279, maknutju 464; **R2 1831**: radoftju I/325, jakoftju II/4, cvitju III/31, bratjo III/196;); **SD 1836**: priletja; ***Prigodnice 1839.-1840.**: 1. Bratjo, 2., 3. -.

U 18. i dijelu 19. stoljeća takvi su zapisi mogli biti različito izgovoreni, s provedenom i s neprovedenom jotacijom (Stolac 2008: 53). S time u vezi valja podsjetiti da su istraživanja sekundarne jotacije u hrvatskoj pisanoj baštini 15. – 19. stoljeća, štokavskoj i čakavskoj,³²⁵ pokazala da se u pisaca 18. stoljeća vidi "nedosljednost u provođenju sekundarne jotacije" (Kapetanović 2004: 250), te da "u jeziku književnosti XVIII. stoljeća javljaju se dublete koje se ne mogu objasniti neusustavljenom i neujednačenom grafijom predgajevske latinice" (Kapetanović 2004: 250-251). Za ovo je istraživanje bitan podatak i da "neki hrvatski preporodni književnici nisu dosljedno provodili sekundarnu jotaciju" (Kapetanović 2004: 251).

Jezikoslovni priručnici objavljeni u spomenutu razdoblju također pokazuju dvojnost u pristupu tomu pitanju. Tako npr. prvi slavonski pravopis – *Uputjenje k' slavonskomu pravopisanju za potrebu narodnih ucšionica u kraljestvu Slavonie* (1779.) – propisuje pisanje *tj* u riječima koje imaju *t* u osnovi, a u ostalima pisanje *ch*, pri čemu se navedeni dvoslovi i izgovorno razlikuju. Na to upućuje sljedeće pravilo iz *Uputjenja*: "Nijedno Slovo u Pismo prineti nevalja, koješe neizgovara, illi u Produljenju nečfuje" (Pintarić 1998: 93).

Tridesetak godina poslije Šime Starčević u svojoj gramatici naslova *Nova ricsoslovica iliricska* (1812.) propisao je bilježenje fonema /ć/ dvoslovima *ch* i *tj* (uz distribucijsko ograničenje za I jd. imenica ženskoga roda na konsonant): "Indi obchinski neka bude zakon: *Koliko se god pútah najde tj ako ime ni je u 6 padanju trechega prigíbanja, dàje ch*. Drugo. *Mòrà se tj pisati u svakoj onoj besidi, koja dàjè glàs od ch, ako imà u korenu ù zadnjoj, pridzadnjoj, ali pridpridzadnjoj slovki slovo t. n. p. bracha* ni je dobro pisano, jerese ù korenu *brat* nahodi *t*, indi mora se pisati *brátja, prignuti, prignútje* a ne *prignúche, chútiti, chutjénje*, à ne *chuchénje*, i ost. Ako ne moxèsh najti ú korenu slovo *t* a móràsh besidu mehko izgovoriti; prosto pishi *ch*, n. p. *kucha, sricha, vricha* i. t. d."³²⁶

Korpus izdanja s konca 18. i početka 19. stoljeća analiziran u ovome radu također upućuje na nedosljednosti u provođenju/bilježenju sekundarne jotacije, vjerojatno pod utjecajem književnojezične tradicije, na što upućuje i grafijska razina, a osim grafijske problem je i pravopisne te fonološke naravi. Sukladno tomu, tamo gdje se autor nije odredio o

³²⁵ Usp. Kapetanović 2004: 247-253.

³²⁶ Starčević 1812: 22. Usp. u istome djelu: Tafra 2002: str. 139.

tome pitanju i gdje nisu ovjerene dublete koje je neupitno potvrđuju, ne može se sa sigurnošću utvrditi je li zapis *tj* grafijska realizacija za /ć/ sukladna morfonološkomu pravopisu ili se radi o neprovedenoj sekundarnoj jotaciji za što također postoji utemeljenje u književnojezičnoj tradiciji. Stoga dvoslovnu realizaciju *tj* za dio korpusa nastao u dopreporodnome razdoblju ne uključujemo u priloženu tablicu, osim kada je u istoj poziciji ovjerena i realizacija *ch* što onda govori o provedenoj jotaciji, ali i o neusustavljenosti njezina bilježenja. Zbog navedenih nesigurnosti, dvoslov *tj* bilježimo u zagradi.

U analiziranu korpusu objavljenu do 1840. opaske o izgovoru pojedinih slova (*c, ch, ç, nj, lj, ,s, f, S, s, x, z*) sadrže tri izdanja: *Epistole i evanjelja* iz 1824.,³²⁷ *Razgovori za sve nedilje kroz godista* iz 1825. i *Razgovori Petra Vanni redovnika* iz 1831. godine. U svim je izdanjima takvim uputama o izgovoru isti naslov: *Opaza glede Pravopifa iliti Ortographia* (1824.) / *Opaza glede Pravopifa iliti Ortografia* (1825.) / *Opaza glede Pravopifa iliti Ortographia* (1831.), a i cilj im je isti: *Za pripričiti svaku dvojnost koja bi se u izgovaranju i štenju iste knjige dogoditi mogla*, što je potaknuto sviješću o neujednačenosti grafijskih rješenja u tadašnjoj hrvatskoj latinici. Također, u svim trima izdanjima u objašnjenju izgovaranja dvoslovnoga grafema *ch* i njegove majuskule *Ch* piše da *imaju sve jedan glas, i izgovaraju se kako u ričih: viche, chutiti, vricha, moguch, postechi, nechu, otichi, moguče*. Čitanje dvoslova *tj* nije predmetom tih naputaka pa je moguće da u njegovu "izgovaranju i štenju" dvojnosti nije bilo.

U navedenim je izdanjima *tj* najčešće zabilježeno u pozicijama dotad u hrvatskome jeziku već provedena procesa sekundarne jotacije (usp. Vončina 1999: 115; Matasović 2008: 162), pa je moguće dvoje: čuvanje tradicije grafijskom, što onda može značiti i izgovornom realizacijom, no i fonetski provedenu jotaciju kojoj je rezultat fonem /ć/, ali je zapisana u skladu s morfonološkim pravopisom prema kojemu se čuva neizmijenjenim korijen riječi, što će biti pretežita oznaka izdanja o kojima je riječ u nastavku.

U tome smislu znakovitu dvojnost pokazuju i sljedeći primjeri iz MK 1815: *Odpushchenje* 4 : *odpushtjenje* 18; *oproshchenje* 13 : *oproshtjenje* 18, iz SK 1818: *pitchu* 30 : *pitju* 34 te iz EE 1824: *tretji* 105 : *trechi* 35.

³²⁷ Darija Gabrić-Bagarić je u svojoj knjizi *Jezik Ivana Bandulavića: franjevačkog pisca iz 17. vijeka* (Gabrić-Bagarić 1989: 85-88) utvrdila neprovođenje sekundarne jotacije u Bandulavićevu lekcionaru. Kako je usporedba za potrebe ovoga rada pokazala snažnu ovisnost riječkih *Epistola* o Bandulavićevu lekcionaru, zasigurno je ta književnojezična tradicija utjecala i na pristup sekundarnoj jotaciji.

U svim je analiziranim izdanjima objavljenima od 1848. godine fonem /ć/ sukladno ilirskim slovopisnim načelima³²⁸ zabilježen grafemima ć³²⁹ i tj³³⁰. Pravilo je njihove distribucije i pisanja iznio V. Babukić u prvoj ilirskoj gramatici hrvatskoga jezika *Osnovi slovnice slavjanske narječja ilirskoga* (1836.): "Med ć i tj ta je razlika: da se ć na početku, sredini i na kraju pisati može; n.p. ćut, ćutenje, - reći, vući, sěći, dići, srěća – već, cić, prišć; tj pako samo na sredini u proizvodjenih (derivatis) rećih n.p. platja, bratja, světja, sretja".³³¹

O problemu bilježenja fonema /ć/ dvama grafemima: ć i tj Josip Partaš piše u *Pravopisu jezika ilirskoga* (1850.), prvome ilirskome pravopisu, i to u *Posebnim pravilima pisanja rećih ilirskih*, među kojima je i sljedeće: "Suglasnik tj, koj imade u izgovoru jednaki glas sa suglasnikom ć, sa kojim se ipak u pisanju poměšati neima,³³² piše se osim izvornih rećih *netjak tja* (město *tia*) i *tretji* u samih izpeljanih" (Partaš 2002: 19). Prema tomu se pravilu piše npr.: *cvětje* (prema *cvět*), a ne *cvěće*; *svetjenik, kěrstjenje; teletji; krutji, najkrutji; platjam, vratjam; mlatjen*, u odnosu na primjere: *plaća, pića, pušćam, svěćnjak*, zapisane sukladno Partaševu pravilu o pisanju suglasnika /ć/.³³³

U ovdje analiziranu korpusu izdanja objavljenih od 1848. godine sukladno preporodnoj slovopisnoj reformi, a onda i koncepciji zagrebačke filološke škole, fonem /ć/ bilježi se grafemima ć i tj.

Grafem je ć ovjeren u sljedećim primjerima, npr.:

DG 1848: poći 2, doć 3, Metjuć 33, Kćeri 34, cvěća 56, srěće 70; **Proglasi 1848. – 1849.:** 1. obećao, srieća; 2. strićeviću, srěću; 3. rukopomoć, Buduć; 4. poći, pomoć, srieći; 5. Neću, dovodeći; 6. tekućeg, vrućami; 7. će, kuće; **GR 1849:** sreću 9 (uz češće: sretju 9), preći 13, kuću 19; **Prigodnice 1850:** 1. srieće; 2. vruće, buduće; 3. ćordom, nesreću, pomoću; 4. kćeri, kući; **PDNČR 1850:** moći 5, većinom; **Škole 1851. – 1853.:** 1. Kukanić; 2. mladići 4, treće 5, išće 10, oziruć 10; 3. reći 4, mućec 7; pomoćju 17, sreću 18; 4. naći 3, oděća 12, zadaćami 12; **KSI 1852:** čistoće 3, mućak 4, kuća 6; **SA 1858:** Kćer 1, srěću 1, začecu 2, preobraćenje 2, milošćah 3; **PVS 1859:** sreće, Braćo, noći; **Škole 1869:** věća 3, Buduća 8;

³²⁸ Uz Ljudevita Gaja, koji je svoj prijedlog hrvatskoga slovopisa iznio najprije u *Kratkoj osnovi* (1830.), a zatim u članku *Pravopisz* (1835.), na slovopisnu je reformu znatno utjecao glavni gramatičar ilirizma Vjekoslav Babukić. Štoviše, dok su **ć, š, ž** Gajeva rješenja, Babukićevima se mogu smatrati "dvoslovi **dj, lj, nj, tj** za palatale te **ie** za *jat* i **er** za fonem /r/." (Tafra 1993: 40). Više o Gajevim i Babukićevim prijedlozima za reformu hrvatskoga slovopisa vidi u: Vončina 1985: 51-55.

³²⁹ Uvodi ga Lj. Gaj 1835. u članku *Pravopisz*, a pod Babukićevim utjecajem (Vončina, 1985: 55).

³³⁰ U takvu obliku taj se dvoslovni grafem umjesto Gajeva *tj* uvodi "od oko 1840. g." (Vončina 1999: 109).

³³¹ Navedeno prema: Tafra 1993: 41.

³³² Podertala S. H.

³³³ Više vidi u: Partaš 1850:17- 19.

NHO 1878: obećanje 16, izaći 19, punomoćja 406, peći 487; **SSM 1878:** gorućem 5, kršćanski 5, pomoćnika 40, kući 41.

Prema ilirskome bi se slovopisu primjeri npr. *cvěća* 56, *srěće* 70 (DG 1848), *sreću* (GR 1849), *Braćo* (PVS 1859) trebali pisati s *tj*. Oni upućuju na "slabo mjesto" ilirskoga slovopisa u kojemu jedino fonemi /ć/ i /ž/ imaju dva grafijska rješenja te nagovještavaju potrebu njihova ujednačavanja na jedan grafem. Tomu u prilog govore i iste riječi zapisane s dvoslovom *tj*.

Uporabu dvoslovnoga grafema *tj* potvrđuju sljedeći primjeri, npr.:

DG 1848: bitju 2, bratjo 30, prutje 44, šaptje 52, Vratjajući 78, smartju 86, Karstjani 86; **Proglasi 1848. – 1849.:** 1. bratja, bratjom; 2. povratjenje, stolětjah; 3. podvergnutju, opunovlaštjenoga; 4. bratjom, bratji; 5. bratju, najžeštji, sviestju; 6. Svečanostjom, nakitjeno, Kerstjanom; 7. bratjo, nesětjajući; **GR 1849:** odmetju 5, vratjamo 5, sretja 11, netju 12, premetje 19, listje 20; **Prigodnice 1850:** 1. - ; 2. posvetjuje ; 3. -; 4. cvetje, navištju; **PDNČR 1850:** ošetja 3, tretji 6, platjati 10; **Škole 1851. – 1853.:** 1. Tretji; 2. uputjeni 3, platjati 4, kratje 6, blagovalištju 12; 3. skratjuju 3, metjes 5, bratjo 8, razmetje 8; Odkritje 11, tretjem 12, bratje 17, povratjen 17; 4. obteretjenje 12, polulětja 12, naměstjenje 12; **KSI 1852:** skratjeni 3, ispuštjujući 3, bratji 4, razmetjući 4, kratjih 8; **SA 1858:** - ; **PVS 1859:** Častju, štitjen; **Škole 1869:** polětja 4; **NHO 1878:** ošetjena 10, tretju 406, uputjenje 489, ovlaštjene 491; **SSM 1878:** dopuštjenjem 5, Nadometjem, Svetjenikom 40, Bratje 40.

Ovjereni se primjeri, uz određena odstupanja, uklapaju u ilirsku grafijsku koncepciju prema kojoj se *tj* pisalo u riječima koje u korijenu imaju /t/. Dubletni ostvaraji samo potvrđuju da je u smislu funkcionalnosti grafijskih rješenja bilježenje fonema /ć/ dvama grafemima opterećenje sustava.

Od opće slike grafema za fonem /ć/ u izdanjima objavljenima od 1848. odudaraju dva izdanja Šime Starčevića. U *Katolicsanskome pitalu* Šime Starčevića iz 1849. i *Razgovoru sedam xalostih* iz 1855. ovjeren je pretpreporodnoj grafijskoj fazi svojstven grafem *ch* za bilježenje fonema /ć/, npr.:

KP 1849: občinu 4, chemo 6, srichno 6, trechu 12, pomoch 12, posvechenju 18, Cistocha 28; **RSŽ 1855:** klecsech 3, prochi 3, placsuch 4, ochutimo 7.

Brojne su i potvrde uporabe dvoslova *tj*, npr.:

KP 1849: uskersnutje 4, bitju 6, dopustjenjem 16, kerstjenja 19, Otvertnutje 24, kerstjanina 26, obratjenja 31,³³⁴

stoga se može zaključiti da Starčević svoje postavke iz *Nove ričoslovice iliričke* (1812.) slijedi i u tim izdanjima.³³⁵

Valja također primijetiti da se u vezi s bilježenjem fonema /ć/ u izdanjima objavljenima nakon objavljivanja članka Vatroslava Jagića *Naš pravopis* (1864. – 1866.), kojima se on udaljava od postavki zagrebačke filološke škole, te nakon zasjedanja pravopisne komisije iz 1877. godine još ne primjenjuje njihovo rješenje prema kojemu je bilježenje toga fonema ujednačeno na grafem ć.³³⁶ Očito je u tome slučaju za mijenjanje ustaljenih navika trebalo nešto više vremena no u slučaju nekih drugih grafema, što će se vidjeti u nastavku ovoga rada.

Grafijska rješenja za fonem /ć/ u izdanjima tiskare Karletzky pokazuje Tablica 2:

³³⁴ Potvrda s *tj* u RSŽ 1855 nema.

³³⁵ O dvoslovu *tj* u I jd. imenica ž. r. na suglasnik bit će riječi u fonološkoj analizi.

³³⁶ Usp. Moguš 1995: 179-180.

Tablica 2

Fonem /ć/	Grafemi
PKP 1790.	ch
L 1796.	ch
PU 1800.	ch, chj, (tj)
VNK 1804.	ch, (chi)
PBDM 1813.	ch
MK 1815.	ch, (tj)
SK 1818.	ch, (tj)
KI 1819.	ch
EE 1824.	ch, chi, (tj)
OM 1824.	ch, (tj)
SB 1824.	ch
R1 1825.	ch, (tj)
R2 1831.	ch, (tj)
SD 1836.	chi, ch
*PRIGODNICE 1839.-1840.	*ch; -

Fonem /ć/	Grafemi
DG 1848.	ć, tj
Proglasi 1848. – 1849.	ć, tj
GR 1849.	ć, tj
KP 1849.	ch, tj
Prigodnice 1850.	ć, tj
PDNČR 1850.	ć, tj
Škole 1851. – 1853.	ć, tj
KSI 1852.	ć, tj
RSŽ 1855.	ch; -
SA 1858.	ć; -
PVS 1859.	ć, tj
Škole 1869.	ć, tj
NHO 1878.	ć, tj
SSM 1878.	ć, tj

Grafemi za /ǰ/ i /ǰ/

U izdanjima riječke tiskare Karletzky za fonem /ǰ/ ovjerena su grafijska rješenja: **gj**, **gy**; **dj**.

Za izdanja objavljena u dopreporodnome i prvim godinama preporodnoga razdoblja grafijske realizacije na mjestu fonema /ǰ/ pokazuju sljedeći primjeri, npr:

PKP 1790: takogjer 4, Evangjelja 7, Angjeli 14, prigje 24, uvrigjuesh 25, angjeoskomu 33; Porodjenje 20, naredjenju 27, jednorodjeni 27, xedju 28, oslobodjeni 35; **L 1796:** Angyela 4, ofdugyeni 5, megyu 5, dogyemo 11, Xegyam 12, Angyelskim 13; **PU 1800:** -;³³⁷ **VNK 1804:** medju 5, dogadjaji 7, izadje 9, fprovadjati 14, nagerdjenu 14; **PBDM 1813:** -; **MK 1815:** rodjen 4, vidjeno 9, jednorodjeni 12, oslobadjamo 18, uvriddenja 19; Angielsko 6, Evangjelje 9;³³⁸ **SK 1818:** rodjen 4, vidjena 13, nasladjenja 20, fudjenje 31; Angjeli 6, Evangjelju 32;³³⁹ **KI 1819:** posudje 55, nedohadja 73, ponudjaju 77, naredjuje 87;³⁴⁰ **EE 1824:** Jedinorodjenoga 2, pohodjenja 3, Djake 4, rodjeni 16, medju 109, priporadja 149, ardja 297;³⁴¹ **OM 1824:** rodjena 9, tudje 13, oslobodjen 17, xedja 20, medju 20;³⁴² **SB 1824:** Andjela 1, pohodjena 1; **R1 1825:** porodjenja 3, gradjani 77, fidjase 86, rodjen 86, vidjenju 193;³⁴³ **R2 1831:** ofdudjeni 2, oslobodjene I/2, rodjice I/324, ponudjene III/31;³⁴⁴ **SD 1836:** Obgradiena, nevidjen; ***Prigodnice 1839.-1840.:** 1. -, 2. -, 3.: pohodjenja.

Uporaba je tih grafema, kao i npr. grafema *cs*, osobito razvijena djelatnošću slavonskih pisaca tijekom 18. stoljeća³⁴⁵ i crkvenih redova (osobito isusovaca i franjevac), a prošireni su prihvaćanjem pisaca i s drugih hrvatskih jezičnih područja (J. Stulli, Š. Starčević) kao dio u prijepreporodno doba na širem hrvatskome jezičnom području usvojena slavonskoga slovoписа.

Uporabu grafema *dj* i *gj* propisuje i prvi slavonski pravopis – *Uputjenje* iz 1779.: "Jednako *dj*, i *gj* razlikuje Izvadjanje Riecfih, gdje ove slovke pravo potribovati valja; na

³³⁷ Fonološki sustav ovoga djela obilježava čakavski refleks *j* < *psl. *d'*, *daj*. Ovjereno je samo nekoliko primjera s *dj* (*slidjenju* 2, *rasplodjuju* 51, *zastidjenje* 84), a potvrde s dvoslovom *gj* nisu ovjerene. U kompozitima s *iti* ovjereni su samo neotirani oblici (npr. *izajde* 3, *najdem* 7, *dojdu* 28).

³³⁸ Uz primjere s čakavskim refleksom *j* (npr. *takojer* 6, *tuju* 6).

³³⁹ Uz primjere s čakavskim refleksom *j* (npr. *takojer* 2, *tuje* 53).

³⁴⁰ Uz primjere s čakavskim refleksom *j* (npr. *takojer* 47).

³⁴¹ Uz primjere s čakavskim refleksom *j* (npr. *takojer* 12, *Anjela* 3, *Evanjelja* 1)

³⁴² Uz primjere s čakavskim refleksom *j* (npr. *takojer* 14, *Anjela* 66, *Evanjelja* 72).

³⁴³ Uz primjere s čakavskim refleksom *j* (npr. *Vanjelje* 3, *meju* 5, *raje* 74, *Anjeo* 75).

³⁴⁴ Uz primjere s čakavskim refleksom *j* (npr. *dogaja* 2, *meju* 2, *Anjelom* 9, *dogajase* III/50).

³⁴⁵ Više vidi u: Despot 2002: 71.

Priliku: Gjubre; rodjen, a nie rogen, od roditi; vodjen, a nie vogjen" (Mandić 1779: 28).³⁴⁶ Prihvaćajući ta rješenja Šime Starčević u svojoj *Novoj ričoslovici iliričkoj* (1812.) propisuje da se piše *dj* kada "u korenu se nahodi slovo d" (Starčević 1812: 22), a "ako besida korena ne ima, pishi *gj*" (isto).

U izdanjima tiskare Karletzky objavljenima prije preporoda samo je u PKP 1790 i L 1796 osnovni grafem *gj/gy* za /ǰ/, pri čemu je samo u L 1796 potvrđen dvoslov *gy*. U ostalim je izdanjima uporaba dvoslova *gj* sužena samo na nekoliko riječi stranoga podrijetla (npr. *angjel*, *Evangjelje* u MK i SK) ili je i u njima dvoslov *dj* (npr. *Andjela* SD), a u većemu je broju izdanja ovjeren čakavski refleks *j* (npr. *Anjela*, *Evanjelja* OM, EE), o čemu će biti riječi u fonološkoj analizi. Primjeri potvrđuju razvedenu uporabu dvoslova *dj*, s time što valja imati na umu grafijom uvjetovana ograničenja u utvrđivanju provedenosti novije jotacije u tekstovima iz 19. stoljeća te veći dio toga dijela korpusa u kojemu je očuvana čakavska značajka *j < d'*, *daj*, bilo na razini pojedinačnih primjera u kojima možemo iščitati utjecaj i očuvanje tradicije čakavske književnosti prethodnih razdoblja (npr. *Gospoja*), bilo na razini cjelovita teksta (kao npr. u PU koji pretežitošću te čakavske značajke odudara od ostalih izdanja, o čemu će biti riječi poslije).

Stanje u drugoj polovici 19. stoljeća pokazuju sljedeći primjeri iz izdanja tiskare Karletzky, npr.:

DG 1848: Tudjeg 5, ludjaci 8, medju 11, rodjen 59, ladju 84; Magjari 53; **Proglasi 1848. – 1849.:** 1. tudjim, gradjani, madjarskim; 2. medjusobnog; magjarskim; 3. medjutim, dodje, rodjenim; 4. medju, izmedju, preporodjenja, takodjer, tudji; 5. oslobodjenjem, podje, naredjeno; magjarskom, magjarskimi, magjarski; 6. odredjeni, Pohodjenja, gradjanskog, medju; 7. potvèrdjeni, preporodjenja; **GR 1849:** predjemo 5, ledja 6, sudjeno 6, tudja 8, tvrdja 9, dodje 15, takodjer 19, najsladje 21; **KP 1849:** rodjen 4, jednorodjeni 4, potverdjenje 6, vridjaju 12, Uvridjenja 25; tugje 10, tugjih 24, Evangjelski 25, igjesh 37; **Prigodnice 1850:** 1. priredjenoga; 2. - ; 3. vodje; 4. - ; **PDNČR 1850:** medjusobno 4, medju 4, takodjer 5, vodjenje 6; **Škole 1851. – 1853.:** 1. Razredjena; 2. takodjer 3, odredjeno 3, pogodjenomu 4; evangjelje 10; 3. takodjer 3, tudjinska 3, odtudjiše 5, uredjena 18; Gjorgjiću 6, možgiane 4; 4. takodjer 4 (uz: takoder 10); **KSI 1852:** izmedju 4, obidjimo, mladjoj 5; možgiane 4, vangjelij 5, Gjorgjić 6; **RSŽ 1855:** - ; **SA 1858:** takodjer 1; Arkangjel 3; **PVS 1859:** sugradjani, sidji, Hladjana,

³⁴⁶ Usp. i Pintarić 1998: 95.

svedj; **Škole 1869**: - ; **NHO 1878**: medjaši 8, takodjer 18, medju 18, rodjenim 19, naredjivat 288; gjubreta 487; **SSM 1878**: dodje 5, takodjer 39, medju 45; Vangjelje 5.

Prema Partaševu *Pravopisu jezika ilirskoga* (1850.) grafemi *dj* i *gj* "od kojih *dj* se mekše, a *gj* oštrije izgovara, pišu se u nekih rečih polag izgovora, u drugih opet polag izvorah" (Partaš 2002: 18) pa se sukladno tomu prema izgovoru piše: *ladja, svedjer, takodjer; angjel, evangjelje; gjamia*, a prema osnovi: *svadja, rodjak, možgiani*.

Navedeni primjeri iz izdanja tiskare Karletzky odražavaju grafijsko stanje obilježeno preporodnom slovnom reformom, a za izdanja poslije 1850. i naputaka Partaševa pravopisa. Pritom je, kao i inače u tekstovima 19. stoljeća, dvoslov *gj* jednoznačan i rabi se samo za /ǰ/, dok je dvoslov *dj* "obilježavao čak tri glasovne pojave: 1. zaseban fonem (*rodjen*); 2. sekundarnu skupinu za koju ne možemo biti sigurni kako se točno izgovarala, ali ima razloga pomišljati da je dugo u XIX. st. bila neslivena (*milosàrdje*); 3. slijed dvaju glasova nastao iz položaja d + kratki jat (*djevojka*)" (Vončina 1999: 65). Prethodno navedeni primjeri potvrđuju prve dvije mogućnosti i o njima će još biti riječi pri fonološkoj analizi.

Fonem /ǰ/ ovjeren je samo u jednome primjeru u PKP 1790., i to zapisan grafemom *cx* iz slavonske grafije (*MACXARSKO*), te u DG 1848. zapisan grafemom *dž* (*džidah* 85).

Grafijska rješenja za foneme /ǰ/ i /ǰ/ u izdanjima tiskare Karletzky prikazuje Tablica 3:

Tablica 3

		/š/	/ṣ̌/
		Grafemi	
PKP	1790.	gj, dj	cx
L	1796.	gy	
PU	1800.	-	
VNK	1804.	dj	
PBDM	1813.	-	
MK	1815.	dj, gj	
SK	1818.	dj, gj	
KI	1819.	dj	
EE	1824.	dj	
OM	1824.	dj	
SB	1824.	dj	
R1	1825.	dj	
R2	1831.	dj	
SD	1836.	dj, di	
*PRIGODNICE 1839.-1840.		*dj (*3)	

		/š/	/ṣ̌/
		Grafemi	
DG	1848.	dj, gj	dž
Proglasi	1848. – 1849.	dj, gj (1, 2, 5) dj (3, 4, 6, 7)	
GR	1849.	dj	
KP	1849.	dj, gj	
Prigodnice	1850.	dj	
PDNČR	1850.	dj	
Škole	1851. – 1853.	dj, gj	
KSI	1852.	dj, gj	
RSŽ	1855.	-	
SA	1858.	dj, gj	
PVS	1859.	dj	
Škole	1869.	-	
NHO	1878.	dj, gj	
SSM	1878.	dj, gj	

Grafemi za /l/ i /ń/

Fonem /l/ zabilježen je u izdanjima tiskare Karletzky grafemima: **lj, ly**. U samo su trima izdanjima ovjereni i grafemi: **gl, gli, li, jl**, i to nesustavno ili u samo nekoliko pojedinačnih primjera s distribucijskim ograničenjem uporabe samo na kraju riječi (PKP).

U izdanjima objavljenima zaključno s 1836. godinom to potvrđuju sljedeći primjeri, npr.:

PKP 1790: Zemlji 4, ljubavi 11, Odkupitelju 16, kraljem 21, osloboditejl 22, nepriatejl 23, odkupitejl 27, Spasitelja 31, kragl 36; **L 1796:** Odkupitelyu 4, kralyuje 10, lyubavju 10, Kraly 13; **PU 1800:** lyubav 6, bolyi 7, nepriately 32, tuxitelyi 38, zemlye 52; **VNK 1804:** Karftitelj 4, ljude 5, hiljada 7, Roditelji 14, volje 14; **PBDM 1813:** lyubech 2, polyublyena 2, ostavlyena 2, lyutih 3, lyubav 4; **MK 1815:** ljubiti 7, volja 6, Priatelji 18, ljudstvu 23; **SK 1818:** Ljudi 6, Spasitelj 8, nevolje 9, poxeljenja 20, pomishljenjem 48; **KI 1819:** kralj 19, poftelj 35, halju 79, Ljudi 67, polja 71, Tisljar 83; **EE 1824:** nadaritelj 15, odkupljenje 36, volja 15, Kralj 102, ljubeznivost 266; **OM 1824:** Utisitelju 5, Ljubitelju 20, nepriatelj 61; **SB 1824:** pozdravljena 1, Kralji 1, ljubiti 3, xivljenje 4; **R1 1825:** ljubljen 4, priatelj 8, zemlja 86, poftilja 86, Kralj 89, ljubitelj 278; **R2 1831:** ljubiti I/2, xelja I/323, Roditelji II/122, temelj III/ 36, Spafitelj III/161; **SD 1836:** s'bodgliatem, bodgliati; xivlienju, liubi, zemliu; bolje, polju, Braniteljom; ***Prigodnice 1839.-1840.:** 1. Umiljeno, ljubljenim; 2. Veljske, Velja, xivljenje; 3. Kralju.

Navedeni primjeri potvrđuju uporabu dvoslova *ly* iz sjevernoga (kajkavskoga, isusovačkoga) tipa dopreporodne hrvatske grafije samo u trima izdanjima rane faze rada tiskare (*Letanie mukke, i smarti Isukerstove* 1796., *Pokornik uppuchjen* 1800., *Placs blaxene Divice Marie* 1813.). U ostalim je izdanjima na mjestu fonema /l/ dvoslov *lj*, uobičajen u slavonskoj dopreporodnoj grafiji te preuzet i u ilirsku.

Dvoslov je *lj* ovjeren i u poziciji sekundarnoga suglasničkoga skupa *l + j* (< *laj*), npr.: priftolje 4, **KI 1819:** zelje 49, veselje 67; **EE 1824:** vefelja; **OM 1824:** Ulje 9, priftolje 10; **R1 1825:** vefelja 3; **R2 1831:** vefelje I/3.

Sekundarni su se skupovi do 18. stoljeća izgovarali nesliveno (Vončina, 1999: 115), a ovdje utvrđena jedinstvena grafijska realizacija ne upućuje na razlikovanje fonema /l/ i skupa *lj*, premda književnojezična tradicija bilježi to razlikovanje sve do 19. stoljeća (Vončina 1988: 16). Tomu u prilog govori u KI 1819 ovjeren primjer rastavljanja na slogove riječi *veselje* koji glasi: *ve-fel-je* (str. 27).

Iz cijeloga se korpusa zastupljenim rješenjima izdvaja tekst *Sipak i diraka* iz 1836., u kojemu su ovjerena sljedeća grafijska rješenja: *li, lj, gli*. Među njima je u poziciji ispred samoglasnika ovjeren troslovni grafem *gli* iz južne hrvatske latinice, koji su stari hrvatski pisci preuzeli iz talijanske grafije, a dijelom je i dubrovačkoga slovopisa dopreporodne hrvatske latinice (Vončina 2000: 1496). Iznimku, ali samo u pogledu finalnih pozicija riječi čine i *Pisme koje se pivaju pod svetom missom* (1790.), i to južnim grafijskim rješenjem *gl* ovjerenim samo u jednoj riječi te slijedom *jl* ovjerenim u nekoliko riječi, a poznatim iz kajkavske pisane tradicije. To se može tumačiti i slovnom pogrješkama s obzirom na sustavnost realizacije grafema *lj* u svim ostalim primjerima, premda je takva realizacija moguća i u kajkavskim govorima kao posljedica depalatalizacije fonema /lʲ/, a u vidu valja imati i utjecaj predloška.

U svim se ostalim izdanjima otisnutima u tiskari Karletzky rabe najprije slavenskom grafijskom praksom prošireni, a preporodnom slovopisnom reformom usvojeni grafemi *lj* i *nj* nakon što je Lj. Gaj svoj prvotni prijedlog bilježenja jednoslova s tildom iz 1830. učinio prihvatljivijim najprije uvođenjem dvoslova sa zarezom na *j* (*lj̣, nj̣*) u članku *Pravopisz* (1835.), a ubrzo zatim s točkom (*lj, nj*), kakvima se i danas služimo (Vončina 1999: 55). Potvrde su brojne i nije ih potrebno posebno navoditi.

Za fonem /ń/ ovjerena su rješenja: **nj i ny**. Samo je u jednome izdanju ovjereno **jn** te u jednome izdanju **ni, gn/gni**, npr.:

PKP 1790: njime 3, Nju 4, proshnju 6, Janjac 13, njemu 15, munje 19, ogajn 28; **L 1796:** srebernyaka 4, Janyafce5, blixnye 7, ucsinyen 8, nyemu 12; **PU 1800:** nyoj 1, nyemu 3, Manye 3, Knyžica 28, pustinyi 33, ogany 34, konye 52, suxany 58; **VNK 1804:** njegove 14, manje 3, sexanja 5, Njega 15; **PBDM 1813:** Nyu 2, nyeg 2, štraxnyega 3, ranyenu 4, vicsnyega 4; **MK 1815:** shnjom 5, Njega 7, iskarnjega 7, Njoj 13, stvorenju 14, ucsinjene 18; **SK 1818:** knjiga 1, njegova 7, Nyega 22, pustinji 24, pomanjkanju 41; **KI 1819:** suknja 23, pladanj 35, Komornjak 43, njivi 65, manje 73, konjfkih 81; **EE 1824:** njemu 1, ognjeni 15, njiva 107, munja 154, ognja 266; **OM 1824:** njega 6, ognju 6, snjome 19, janjca 66 (uz: Jajnca 66), ognjicom 74; **SB 1 824:** Senja 1, Nje 2, Njeg' 2, Senjski 3; **R1 1825:** njemu 49, nju 465, oganj 8, ilkarnjim 10, prosnje 42; **R2 1831:** njega I/2, nje I/11, ilkarnjega II/3, ispunjenje II/4, komanj III/32, **SD 1836:** niu, okrunien, nioj, gledagniu, Jutergne, gnius; ***Prigodnice 1839.-1840.:** 1. njihova, Njih, 2. xeljenje 25, 3. senjskoga, svakolitnji.

Navedeni primjeri potvrđuju uporabu dvoslova *ny* iz sjevernoga (kajkavskoga, isusovačkoga) tipa dopreporodne hrvatske grafije samo u trima izdanjima rane faze rada

tiskare u kojima je ovjeren i grafem *ly* za /l/ (*Letanie mukke, i smarti Isukerstove* 1796., *Pokornik uppuchjen* 1800., *Placs blaxene Divice Marie* 1813.). Također, samo se u tekstu *Sipak i diraka* (1836.) za fonem /ń/ rabe grafemi *ni, gn/gni*.

U svim je ostalim izdanjima fonem /ń/ zabilježen dvoslovom *nj*, uobičajenim u slavonskoj dopreporodnoj grafiji, a na ostala područja, kao i *lj*, proširenim nakon zasjedanja pravopisne komisije komisije koncem 18. stoljeća (Vince 2002: 86-89) te nakon zasjedanja pravopisne komisije u Zadru 1820. (Vince 2002: 141-148). U svoj ga grafijski sustav preuzima i Lj. Gaj te predlaže za hrvatski latinični sustav u tome obliku u članku *Pravopisz* 1835. godine.

Isti je dvoslov ovjeren i na mjestu sekundarnoga suglasničkog skupa (< *naj*), osim u PU 1800 gdje se fonem /ń/ i sekundarni suglasnički skup *n'j* bilježe različitim dvoslovima. U tome je djelu na mjestu sekundarnoga suglasničkog skupa grafijski slijed *nj* (npr. *spasenje* 2, *govorenje* 8, *odpufchjenje* 29, *procinyenje* 38). On je razlikovan u odnosu na *ny* za palatal /ń/ (npr. *nyemu* 3, *pustinyi* 33, *ogany* 34), što bi upućivalo na grafijsko bilježenje neslivena izgovora ili bar na čuvanje prethodne književnojezične tradicije (Kapetanović 2004: 250-251) prije konačna grafijskoga ujednačavanja bilježenja palatalnoga fonema i dvofonemskoga slijeda istim grafemima. Također je i u SD 1836 u kategoriji glagolskih i apstaraktnih imenica sustavno pisano *nj* (npr. *xivlienju, stanje, imanje, Umorenje*) čime je postignuta razlikovnost između /ń/ zapisana grafemima *ni, gn* i fonemskog slijeda *n'j*. U ostalim izdanjima takva grafijskoga razlikovanja nema pa grafija vjerojatno odražava u hrvatskome jeziku do 18. stoljeća provedenu sekundarnu jotaciju skupina *laj, naj* (Vončina 1999: 115).

U svim ostalim analiziranim izdanjima tiskare Karletzky, koja su nam dostupna za razdoblje od 1848. godine, dosljedno se rabi dvoslov *nj* kojim se i danas služimo.

Grafijska rješenja za foneme /l/ i /ń/ u izdanjima tiskare Karletzky pokazuje Tablica 4:

Tablica 4

		/l/	/ń/
		Grafemi	
PKP	1790.	lj; jl³⁴⁷	nj; jn³⁴⁸
L	1796.	ly	ny
PU	1800.	ly	ny
VNK	1804.	lj	nj
PBDM	1813.	ly	ny
MK	1815.	lj	nj
SK	1818.	lj	nj
KI	1819.	lj	nj
EE	1824.	lj	nj
OM	1824.	lj	nj
SB	1824.	lj	nj
R1	1825.	lj	nj
R2	1831.	lj	nj
SD	1836.	li, lj, gli	ni, gn/gni
*PRIGODNICE	1839.-1840.	*lj	*nj
DG	1848.	lj	nj
Proglasi	1848. – 849.	lj	nj
GR	1849.	lj	nj
KP	1849.	lj	nj
Prigodnice	1850.	lj	nj
PDNČR	1850.	lj	nj
Škole	1851. – 1853.	lj	nj
KSI	1852.	lj	nj
RSŽ	1855.	lj	nj
SA	1858.	lj	nj
PVS	1859.	lj	nj
Škole	1869.	lj	nj
NHO	1878.	lj	nj
SSM	1878.	lj	nj

³⁴⁷ Samo na kraju riječi.

³⁴⁸ Samo na kraju riječi.

Grafemi za fonem /s/ i fonem /š/

U izdanjima tiskare Karletzky za fonem /s/ ovjereni su grafemi: **f, fs, s**, a za fonem /š/: **sh, sc, fc, f, s, š**.

Uporabu grafema za foneme /s/ u izdanjima iz dopreporodnoga razdoblja potvrđuju sljedeći primjeri, npr.:

PKP 1790: /s/ = **f, s**: pifme 3, glas 10, Nebeski 13, ftajati 15, slavu 15, Uskerftnutje 20, Ifufu 29 : Isuse 36, Ifus 36; **L 1796:** /s / = **f, s**: fuzama 5, fvakoga 6, Sefre 7, nas 7, nebeskomu 9; **PU 1800:** /s / = **s**: spasenja 4, Sudac 6, yesu 8, poslufati 31, slike 61; **VNK 1804:** /s / = **f**: ftvari 5, Sad 6, fada 7, mihta 11, hafnovitoj 15, korift 15; **PBDM 1813:** /s/ = **s, f, fs**: Sin 1, csaftnoga 1, Mifslech 2, Jfsufs 2, pritišni 3, sardce 3, smart 4, Miloft, s-tobom 3, ftati 3, sviu 3, nošim 3, vas 3; **MK 1815:** /s/ = **s**: Sudac 3, Katekizmus 3, smartjom 5, danas 6, Nebesa 13, Parsa 23;³⁴⁹ **SK 1818:** /s/ = **f, s**: fveti 3, ftvar 6, Sin 7, Ifus 9, nebesko 10, kripofti 10, fpafenje 21, iskarnjemu 23, Izraelski 24; **KI 1819:** /s / = **f / f** (majuskula³⁵⁰): ftudeni 47, kifelo 47, danaf 49, pifati 53, fada 71 (majuskula), glaf 73; **EE 1824:** /s/ = **f / ,S** (majuskula): fkupno 1, funcu 2, Maslo 5, ,Sobota 7, fpafonofna 36, prifvetu 154, danaf 263; **OM 1824:** /s/ = **f / ,S** (majuskula): ,Svemoguchi 6, fveti 8, fvichu 10, kripoft 20, mihto 68, danaf 18, Ifuf 72; **SB 1824:** /s/ = **s**: svi 1, nas 1, csastimo 2, sin 3, prosimo 3, Senjski 3, stvari 4; **R1 1825:** /s/ = **f / ,S** (majuskula): ,Sina 3, funce 3, fpafenje 48, mefo 86, danas 318, čaf 459; **R2 1831:** /s/ = **f / ,S** (majuskula): fveti I/2, iftinu I/323, danaf I/324, ,Sinka I/325, befiditi II/3, fluxnji II/123, bifer III/31, vaf III/196; **SD 1836:** /s/ = **s**: Svoju, slobodnost, se, ustane, gnjus; ***Prigodnice 1839.-1840.:** 1. /s/ = **s**: Pisma, svi, slavu, Nebesku; 2. /s/ = **s**: Glas, Prisvitlomu, Stolicu, Svitlost, sarcah, slovo; 3. /s/ = **s**: senjskoga, svakolitnji, jest.

Uporabu grafema za foneme /š/ u izdanjima iz dopreporodnoga razdoblja potvrđuju sljedeći primjeri, npr.:

PKP 1790: /š / = **sh**: Vasha 3, nash 4, dushu 4, Shto 10, hochesh 28; **L 1796:** /š/ = **fc, sc**: uslifci 3, Dusce 4, tesckim 5 : tescku 8, branisc 7, fcestoj 9; **PU 1800:** /š/ = **f / Sc, S** (majuskula): dufu 4, fto 5, Scto 7, Sto 29, grifiti 33, velif 33, tesko 58; **VNK 1804:** /š/ = **s**: Sefnaestoga 4, seft 5, isla 5, jos 5, biase 8, sto 12, Dospivsi 11; **PBDM 1813:** /š/ = **sc**: Stasce 1, duscu 1, Osctrim 2, Csini 3, drusetvu 3; **MK 1815:** /š / = **sh**: Karshtjanin 4, josh 5, shnjom

³⁴⁹ Samo je u jednom primjeru ovjeren i dvoslov fs (*Miša* 8, 9).

³⁵⁰ Grafemi se za veliko slovo ističu samo kada se oblikom razlikuju od maloga slova ili od uobičajenoga oblika velikoga slova za taj tip grafijskoga sustava.

5, grishniku 18, Dushe 23, dojdesh 23; **SK 1818:** /š/ = **sh**: shnjom 5, Dushi 9, Shtati 9, doshal 23, shpotanje 28, dojdesh 45, stalish 60; **KI 1819:** /š/ = **s**: Stala 39 'štala', ostro 45, kuschich 47, sivanje 59, Mestar 79, jos 87; **EE 1824:** /š/ = **s**: Stenje 1, saljem 3, flisavsi 5, posadsi 98, molis 155, učinis 263; **OM 1824:** /š/ = **s**: stogod 14, Prostenje 13, tribujes 13, snjome 19, Skropillo 63, zastititi 66, doftois 70; **SB 1824:** /š/ = **sh, s**: grisnika 2, slishi 3, utishi 3, skoditi 3, teshkochi 4, Dusha 4; **R1 1825:** /š/ = **s**: stalci 3, danasnje 3, bastine 47, Sto 64, grisnici 85, sto 88, ftalis 466; **R2 1831:** /š/ = **s**: sto I/2, ftalisa I/3, Sto I/9 navistenje II/3, divojastvo II/29, ftalis II/ 384, nechesh II/386; **SD 1836:** /š/ = **s**: Sipak, zasto, ostro, neznas, vasu³⁵¹; ***Prigodnice 1839.-1840.:** 1. /š/ = **s**: Nasega, Postenoga, Budes; 2. /š/: - ; 3. /š/ = **sh**: modrushkoga, Slishaj, hochesh.

Uporaba grafema za foneme /s/ i /š/ u pojedinim izdanjima pokazuje podvojenost s obzirom na primjenu grafijskih rješenja slavonskoga ili dalmatinskoga slovopisa dopreporodne hrvatske latinice u jednome dijelu korpusa, te primjenu rješenja preporodne slovne reforme u drugome.

Pritom je fonem /s/ zabilježen u idućemu razdoblju usvojenim grafemom **s** u: PU 1800, MK 1815, SB 1824, SD 1836 te u *Prigodnicama 1839. – 1840., a poslije napuštenim grafemom **f** u: VNK 1804, KI 1819, EE 1824, OM 1824, R1 1825, R2 1831. Obama je tim grafemima fonem /s/ zabilježen u PKP 1790 i L 1796, a trima (**s**, **f**, **fs**) u PBDM 1813. Kao posebnost valja istaknuti bilježenje majuskulnoga oblika fonema /s/ kao „**S** (sa zarezom ispred S) u: EE, OM, R1, R2, za razliku od ostalih izdanja u kojima je majuskula S. Grafemom je „S postignuta razlikovnosti u odnosu na S koje je veliko slovo za /š/, stoga je takvo rješenje u grafijskome sustavu u okviru kojega se rabi funkcionalno.³⁵² Takva razlikovnost nije postignuta u VNK gdje se istim grafemom za veliko slovo (S) bilježe i /s/ i /š/.

Dopreporodnoj slavonskoj grafiji svojstvenim dvoslovom *sh* fonem je /š/ zabilježen u PKP 1796, MK 1815, SK 1818, SB 1824 te u *prigodnici br. 3 iz 1840. Južnim grafijskim sustavima svojstvenim dvoslovom *sc* taj je fonem zabilježen u L 1796 i PBDM 1813. U svim je ostalim izdanjima fonem /š/ zabilježen grafemom *s* (VNK 1804, KI 1819, EE 1824, OM 1824, R1 1825, R2 1831, SD 1836, *prigodnica br. 1 iz 1839.), čime je postignuta grafijska razlikovnost /s/ i /š/. Iznimka je PU 1800. gdje je /š/ zabilježen grafemom *f*, a kao veliko slovo grafemom *Sc* (rijetko i *S* ispred /t/). Dvoslov *Sc* u tome je sustavu funkcionalno i svjesno odabrano grafijsko rješenje za veliko slovo jer je razlikovno u odnosu na S koje je veliko

³⁵¹ U vidu valja imati i ograničenja opisana u analizi grafema za fonem /č/ u ovome radu.

³⁵² Sličan je sustav razlikovanja primijenio i Josip Završnik u *Pravopisanju illyricsnomu* (1819.) – usp. Nosić 1991.

slovo za /s/, što je autor objasnio u uvodnome obraćanju čitatelju (*Blagomu stiocu*): *S. zavitim sluxih se tanko, n. p. stotilnik, Svistnik, svetac; a s dugim, iliti pruxenim f debelo, n. p. fto, dufa, fala. I ne bivfi ovi nego samo mali, sluxihse misto nyega zavitim velikim sdruxenim c, navlastito u prigodi od počela pisanja, n. p. Scto, Sctovanje, Sctenje.* (PU 1800).

Kao i u slučaju drugih ovdje razmatranih grafema, prvu potvrdu primjene ilirske reforme predstavljaju 1848. godine objavljeni *Domородni glasi* Mirka Bogovića. U izdanjima objavljenima od 1848. godine nadalje fonemi su /s/ i /š/ zabilježeni istim grafemima kojima se i danas služimo: s i š. Iznimka su jedino izdanja Šime Starčevića KP 1849 i RSŽ 1855 u kojima se /š/ bilježi dvoslovom *sh* iz dopreporodnoga slavonskog slovopisa, npr.:

KP 1849: nashega 4, Shto 6, nash 7, shkoditi 13, Bogoshtovje 22, chesh 39; **RSŽ 1855:** udarashe 3, Dushu 3, ljubish 4, moresh 5, Shto 6, shtujemo 7.

Grafijska rješenja za foneme /s/ i /š/ u izdanjima tiskare Karletzky pokazuje Tablica 5.

Tablica 5

		/s/	/š/
		Grafemi ³⁵³	
PKP	1790.	s, f	sh
L	1796.	s, f	fc, sc
PU	1800.	s	f
VNK	1804.	f	s
PBDM	1813.	f, s, fs	sc, fs
MK	1815.	s	sh
SK	1818.	f, s	sh
KI	1819.	f	s
EE	1824.	f	s
OM	1824.	f	s
SB	1824.	s	sh, s
R1	1825.	f	s
R2	1831.	f	s
SD	1836.	s	s
*PRIGODNICE 1839.-1840.		*s	*1: s, *3: sh
DG	1848.	s	š
Proglasi	1848. – 1849.	s	š
GR	1849.	s	š
KP	1849.	s	sh
Prigodnice	1850.	s	š
PDNČR	1850.	s	š
Škole	1851. – 1853.	s	š
KSI	1852.	s	š
RSŽ	1855.	s	sh
SA	1858.	s	š
PVS	1859.	s	š
Škole	1869.	s	š
NHO	1878.	s	š
SSM	1878.	s	š

³⁵³ Specifičnosti u uporabi grafema za veliko slovo objašnjene su u tekstu koji prethodi ovoj tablici.

Grafemi za fonem /ž/

Fonem je /ž/ u izanjima tiskare Karletzky zabilježen dvama grafemima: *x* i *ž*. Jednoslov *x* ovjeren je u svim dostupnim nam izdanjima tiskanima u prijevrednom i prvim godinama preporodnoga razdoblja, npr.:

PKP 1790: xivljenje 6, traxiti 12, Sluxba 15, Krix 20, nemoxe 34; **L 1796:** Boxe 4, xivoga 7, druختvo 9, uxivajte 11, xivi 13; **PU 1800:** xutac 7, vraxji 7, xivot 10, boxje 30, moxe 50, mrixе 78; **VNK 1804:** xivuchi 8, Darxave 10, xeftoka 12, kaxe 13, xivljenje 13 **PBDM 1813:** Blaxene 1, moxe 2, podloxna 2, xelim 3, krix 4; **MK 1815:** Xivot 4, xena 7, Blaxenstvo 6, mux 7, krixu 13; **SK 1818:** xive 4, xalost 9, pokaxe 11, Boxju 26, kalex 35, krix 55; **KI 1819:** xivina 43, Roxice 43, obrixe 47, xito 53, dax 65; **EE 1824:** xivot 1, xenami 5, muxu 5, daxditi 98, fluxbu 154; **OM 1824:** xivot 5, mux 11, loxnicu 16, xiviti 65, Mrixе 70; **SB 1824:** Boxja 2, Uxivanja 3, xalosti 4, xivljenje 4, Boxe 4; **R1 1825:** xivljenje 4, farxbe 4, krix 87, texaci 281, lax 319; **R2 1831:** duxnofti I/1, xelja I/323, mux II/385, xenidba III/29, poxdarloft III/51; **SD 1836:** xivlienju, moxe, Boxe, xivete; ***Prigodnice 1839.-1840.:** 1. /, 2. Darxave, xeljenje, xivljenje, 3. xivi.

Primjeri potvrđuju sustavnost grafema *x* kojim se prije preporoda bilježio fonem /ž/ u dalmatinskome slovopisu te u slavonskome koji je kao dobro rješenje prihvatio tu grafijsku značajku južnih hrvatskih pisaca. U hrvatskome se jeziku rabio, izuzevši kajkavsko područje, sve do Gajeve reforme i uvođenja grafema *ž*. Da je, međutim, prihvaćanje novih grafijskih rješenja u praksi bio proces koji nije išao preko noći, potvrđuju prigodnice iz 1839. i 1840. godine u kojima se /ž/ još uvijek bilježi starim grafemom *x*.³⁵⁴

Jednoslov *ž* uveden u hrvatsku latinicu preporodnom slovnom reformom sustavan je u svim izdanjima od 1848. nadalje, osim u dvama izdanjima Šime Starčevića u kojima se sustavno fonem /ž/ bilježi grafemom *x* iz prethodnoga razdoblja, npr.:

KP 1849: xive 4, Boxju 9, blixnjega 27, uxexi 31, xelju 31; **RSŽ 1855:** xalost 3, krixem 4, krix 5, bixala 6, blaxenu 7.

Uporaba je toga grafema tako još jedna potvrda Starčevićeve dosljednosti u primjeni grafijskoga sustava svojih izdanja s početka 19. stoljeća i onda kada je ilirska grafijska reforma već bila gotovo općeprihvaćena.

³⁵⁴ Usp. Blažeković 1953: 24-25.

Grafijska rješenja za fonem /ž/ pokazuje Tablica 6:

Tablica 6

Fonem /ž/	Grafem
PKP 1790.	x
L 1796.	x
PU 1800.	x
VNK 1804.	x
PBDM 1813.	x
MK 1815.	x
SK 1818.	x
KI 1819.	x
EE 1824.	x
OM 1824.	x
SB 1824.	x
R1 1825.	x
R2 1831.	x
SD 1836.	x
*PRIGODNICE 1839.-1840.	*x (*2, 3)

Fonem /ž/	Grafem
DG 1848.	ž
Proglasi 1848. – 1849.	ž
GR 1849.	ž
KP 1849.	x
Prigodnice 1850.	ž
PDNČR 1850.	ž
Škole 1851. – 1853.	ž
KSI 1852.	ž
RSŽ 1855.	x
SA 1858.	ž
PVS 1859.	ž
Škole 1869.	ž
NHO 1878.	ž
SSM 1878.	ž

Grafemi za /ě /

U izdanjima tiskare Karletzky ovjerena su sljedeća grafijska rješenja na mjestu glasa *jata*: **i**,³⁵⁵ **ě**, **ie**, **je**. Navedena su grafijska rješenja ovjerena u izdanjima objavljenima od 1848. godine nadalje. U izdanjima objavljenima do 1840. godine refleks je *jata* ikavski pa ta izdanja nisu relevantna za grafijsku analizu, osim s po nekoliko iznimaka iz nekih izdanja koje na mjestu glasa *jata* imaju dvoslove *ie* ili *je*, npr.:

PKP 1790: Niemacske 3, poslie 4; **L 1796**: Vjeka (nasl. str.), poslie 5; **PU 1800**: poslie 5, niesmo 50; **VNK 1804**: najposlie 8, poslie 9; **MK 1815**: najposlie 24; **SK 1818**: najposlie 46; **EE 1824**: najpoſlie 101 (uz: najpoſli 102), poſlie 107 (uz poſli LKKVIII), fiena V 'sjena'; izkorjenife LXVII, fjeno 'sijeno' LXXVIII, **OM 1824**: Najpoſlie 11, poslie 93 (uz: poſli 44); fjeni 47, Pjefan 64; **R2 1831**: niesam III/108; objetovanje II/4.

Temeljem na nekoliko riječi ograničena i maloga broja primjera moguće je tek registrirati u najstarijim izdanjima ikavske osnovice bilježenje dvoslova *ie*, a od 1824. dvoslove *ie* i *je* te pretpostaviti da se radi o utjecaju literarne tradicije, primjerice Bandulavićeva lekcionara na riječke *Epistole i evanjelja* (npr. *fjeno*)³⁵⁶. Pritom ovjereni primjeri ne potvrđuju grafijsko razlikovanje dugoga i kratkoga *jata*, što se podudara s općom slikom dopreporodne hrvatske latinice iznesenom u literaturi (Vončina 1999: 167).

Za razmatranje su grafijske slike glasa *jata* u izdanjima tiskare Karletzky posebno relevantna izdanja objavljena od 1848. godine nadalje jer omogućuju, osim dviju iznimaka, praćenje grafijskih realizacija *jata* s obzirom na pristup tomu problemu u preporodno i poslijepreporodno doba, znači u vrijeme traženja rješenja za ikavsko-jekavsko dvojstvo, odnosno traženja njegove općehrvatske realizacije, a zatim i nakon odabira jekavskoga refleksa.³⁵⁷

Grafijsku sliku glasa *jata* u analiziranim izdanjima objavljenima od 1848. godine nadalje pokazuju sljedeći primjeri, npr.:

DG 1848: **ě**: gdě 1, lěk 7, město 27; rěč 75, pěsnici 80, ondě 86, Němca 88; **Proglasi 1848. – 1849.**: 1. **ie**: Niemci, biedno, osviedočiti, miere, Ovdie, lieto; 2. **ě**: věrnosti, razrěši, unaprěd, dělom, srěću; 3. **ě**: Rěke, dělu, Pověrenik, potrebito, krěpko, Zapovědnikom; **ie**: pospiešno, izpoviedam, Riečkoga; 4. **ie**: podieliti, povierenju, kriepak, dielo, gdie, viere,

³⁵⁵ Radi se o grafijskoj realizaciji ikavskoga refleksa *jata* koji se jednoznačno bilježi tim grafemom pa ne zahtijeva dodatnu pozornost.

³⁵⁶ Usp. Gabrić-Bagarć 1989: 53.

³⁵⁷ Više o grafijskim realizacijama glasa *jata* u hrvatskoj književnojezičnoj povijesti vidi u: Vončina 1999: 164-171.

cielom; 5. **ie**: mieseca, upotriebivši, dielo, rieč, viekove, rieke, zapoviedi, uspieha; 6. **ie**: mieseca, Tielo, Lieta, Vriemena, Presvietlog, sliediti, vrieme, zapievati; 7. **ě**: dělo, město; **GR 1849**: **ě**: viděli 6, sněgovi 7, čověk 9, poslě 13, raztěrati 17, větrovi 20, pěsmica 20; **ie**: vrieme 5, liepo 6, striela 8, osviiestiti 12, cielomu 14, snieg 19, zviezda 19, sviet 21; **Prigodnice 1850**: 1. **ie**: Rieka, Sviatli, viencem; 2. **ie**: Rieci, lieta, viernih, svieta, viekovah; 3. **ie**, **ě**: Rěka, biela, vieru, lieta, diete, Děli; 4. **ě**: Věncimi, pěsme, lěpota, vrěme, Rěku, pěvati, větrići; **PDNČR 1850**: **ě**: město 3, vrědan 4, Rěci 5, ondě 5, uvěk 9, věrno 10, mēsec 10; **Škole 1851. – 1853.**: 1. **ě**: Rěčke, Pověstnice; 2. **ě**: světa 3, dētetu 5, Odělo 5, zapovědi 7, gdě 10, lěkaru 12; 3. **A. ě, ie**: Lieka 3, susědi 3, několiko 3, korien 3, gdě 4, plien 4, vašieh 4, smieh 4, věre 4, sviest 5, viek 6, městu 6; 3. **B. ě**: mēsec 12, polětje 14, Sěčnja 16, Rěki 17, ovdě 17; 4. dvě 3, rěč 3, cvět 3, tělo 4, měřimo 4, čověk 4; Pověst 7, razděljeni 10, oděća 12, uspěh 13; **KSI 1852**: (**ě**) město 3, gdě 3, susědi 3, věre 4, pěsnika 7; **ie**: plien 4, miešaju 4, sviest 5, rieči 6, viek 7; **SA 1858**: **ě**: neprocěnjene 1, Věčni 1, grěšnikah 1, srěću 1, Rěči 1, Děvice 2, uvěk 3; **PVS 1859**: **je**: vjenac, vjere, djela, Namjestnika; **ie**: rieč, gdie, zalieva, sliedi, Kriepost, viek, dieleći; **Škole 1869**: **ě**: savětnik 3, rěčke 3, odvětnik 3, věroučitelj 3, gdě 4, polětje 4, mēsec 5, věća 5, děću 8; **NHO 1878**: **je**: svjedočbe 7, podjeliti 9, tjelesne 11, svjedoci 12, vjerovnik 14, djete 16, Uvjet 19, mjeseć 284, mjesto 287, tjelah 403; **ie**: sliedeće 7, vriednost 8, zahtieva 9, sliedi 9, mienice 10, zahtieva 12, liečnik 18, uvietom 19, vrieme 19, liepo 283, sliediti 402; **SSM 1878**: **je**: pjevati 5, razumjeli 6, Djelom 6, Odvjetnice 6, povjestnice 29, pjesnik 29 besjedu 40, Nedjelju 50; **ie**: svietlost 5, vrieme 5, vriednoga 29, Sliedeće 39, vriemena 40, sliedio 41, Siečnja 41, lievoj 45, dievice 45, najposljednji 50.

Jedno od uopće u procesu standardizacije hrvatskoga jezika najvažnijih pitanja u vezi s odabirom njegove osnovice pitanje je glasa *jata*, a u procesu konačna usustavljanja hrvatske latinice posebno i pitanje njegova pisanja.

Ljudevit Gaj je 1835. u članku *Pravopisz*, sukladno ilirskoj ideji o zajedništvu iz koje proizlazi ideja o jedinstvenome književnom jeziku za sve (usp. Moguš 1995: 147-166) te zasigurno pod Babukićevim utjecajem, uveo grafem *ě* (tzv. *rogato e*) s mogućnošću njegova fakultativnoga izgovora (Vončina 1985: 55). Isti znak i ideju o njegovu izgovoru sukladno narječnoj pripadnosti (*je, ie, e, i*) Vjekoslav Babukić primjenjuje u svojoj *Osnovi slovnice slavjanske narěčja ilirskoga* (1836.) upućujući ipak da je dobro "*barem u čitanju priučavati se ilirsko ě razložno kao je izgovarati*".³⁵⁸ Svjestan otporâ na koje je naišao njegov prijedlog,

³⁵⁸ Navedeno prema: Moguš 1995: 161.

osobito u ikavskoj Dalmaciji, a negativnim ga ocjenjuje i Karadžić, Gaj na početku 1848. u *Danici* prelazi na pisanje *ie* u dugim i u kratkim slogovima, a Šulek 1854. predlaže pisanje *ie* u dugim, a *je* u kratkim slogovima, s time što je "paralelno dugo vremena služilo i *ě* za obje varijante, osobito u školskoj upotrebi" (Jonke 1965: 14-15).³⁵⁹ Tek nastojanjem hrvatskih vukovaca koncem 19. stoljeća i pojavom *Hrvatskoga pravopisa* Ivana Broza 1892. uvodi se pisanje *ije / je*.

Napomenimo i da je u Partaševu *Pravopisu jezika ilirskoga* (1850.) propisana prvotna Gaj-Babukićeva varijanta: "U kojih rečih i za kojimi pismeni ima se pisati dvoglasni samoglasnik *ě*, to se poblize pravili opredeliti nemože; pisanje ovoga savisi od različnosti izgovora, koj u raznih predelih naroda ilirskoga postoji, i uprav ovaj različiti izgovor može jedino za pravilo služiti. – Reči i slovke, u kojih se dvoglasni samoglasnik *ě* pisati mora, Slovenci i stran Hèrvatah izgovaraju kroz *é*, Slavonci i Dalmatini kroz *i*, stran Hèrvatah i Bošnjakah uz tursku granicu kroz *ie*, Hèrcegovci i Kotorani u Dalmaciji kroz *je*, a Sèrbliji kroz *ije*, n. p. *lěp*, *lip*, *liep*, *ljep*, *lijep*; nu město svih ovih proměnah piše se pravilno: *lěp*" (Partaš 1850: 19), s time što se *ě* izgovara "kao *ie* jednim otvaranjem ustah, n. p. *cvět*, *děl*, *slěp*" (Partaš 1850: 7).

Prethodno navedeni primjeri iz izdanja riječke tiskare Karletzky potvrđuju da hrvatska izdanja te tiskare glede grafijskoga bilježenja *jata* slijede u literaturi opisanu opću sliku hrvatske književnojezične povijesti toga doba (Vončina 1999: 164-171).

Tako se npr. dosljedno rabi *ě* u Bogovićevim *Domorodnim glasima* (1848.), proglašu br. 2 (*Moj dragi barone Jelačiću*) iz 1848., proglašu br. 7 (*Dobri glasi*) iz 1849. i prigodnici br. 4 (*U prilici sriecnoga dolazka u Rěku njih preusvizenosti*) iz 1850. te u *Pravilima društva Narodne čitaonice rečke* (1850.). Grafem je *ě* i u školskim publikacijama: 1. *Mladež Cesarsko-Kraljevske Gimnazie Rěčke* (1851.), 2. *Colegija za brodare i tergovce* (1852.), 4. *Drugo-godišnje izvěstje c. k. gimnazie rečke* (1853.), s time što je dosljedno tako zabilježen i u (3.) *Pèrvo-godišnjem izvěstju c. k. gimnazie rečke* (1852.), ali samo u B dijelu. *Jat* je zabilježen grafemom *ě* i u *Svetim Aldovanjima* iz 1858. te u *Godišnjem izvěstju o glavnoj hèrvatsko-talijanskoj učioni... grada i kotara Rěke* iz 1869., što je ujedno i zadnja njegova pojava u dostupnim izdanjima tiskare Karletzky, a potvrđuje prethodno citirane riječi Lj. Jonkea o uporabi tzv. *rogatoga e* i onda kada je dvoslovno grafijsko rješenje već odavna u uporabi, posebno u školskim publikacijama, premda i u njima nalazimo potvrde dvoslova *ie*. (Vidi: Tablicu 7)

³⁵⁹ Detaljnije o grafijskoj i izgovornoj problematici glasa *jata* od ilirizma do konca 19. stoljeća vidi u: Jonke 1965: 27-57 (rasprava *Sporovi pri odabiranju govora za zajednički književni jezik Hrvata u 19. stoljeću*).

U nekoliko je tiskovina ovjerena i uporaba dvoslova *ie*, neovisna o duljini sloga, i to u proglasima br. 1 *Dalmatinci, mila naša bratjo*, br. 4 *Narodu hrvatskome i sèrbskome u trojednoj kraljevini* i br. 5 *Proglas* iz 1848., br. 6 *Bogoljubni poziv* iz 1849. te u prigodnicama banu Jelačiću br. 1 *Proslavljenomu svojemu banu Josipu barunu Jelačiću*, br. 2 *Na uspomenu čestitog dana 10 sèrpnja 1850* i br. 3 *Dobrodošlica prigodom svečanog došastja u pomorske krajeve* iz 1850. (vidi: Tablicu 7).

Uz "rogato" *ě* za kratki, u nekim se pak izdanjima, kako se vidi iz prethodno navedenih primjera, rabi i dvoslov *ie* za dugi *jat*. Uz prigodnicu br. 3 *Gospodinu Josipu Bunyevczu* iz 1848., tako je i u Kurelčevim *Govorima iz rimskih pisac* (1848.), ali i u njegovoj raspravi *Kako da sklanjamo imena*, i to u oba dostupna nam izdanja – u onome koje je kao dio A objavljeno u školskome izvješću riječke gimnazije 1852. i u samostalnome izdanju (KSI) iste godine (vidi: Tablicu 7). Budući da se u trećemu izdanju te rasprave objavljenomu u Kurelčevoj knjizi *Fluminensia* (1862.) u istim primjernima rabi grafem *ě*,³⁶⁰ dolazimo do još jedne potvrde da je Kurelčeva književnojezična koncepcija kakvu danas prepoznajemo pod nazivom "riječka filološka škola" rezultat njegove osobne jezikoslovne evolucije i postupna sazrijevanja jezikoslovnih stavova koje poslije prepoznajemo kao značajke riječke filološke škole.

Dvoslov je *ie* za *jat*, kako je već spomenuto, Gaj počeo 1848. primjenjivati u *Danici* te je brzo "ovladao općim načinom pisanja" da bi se potom primjenjivala dvojnost *ie / je* (Vončina 1999: 168). Ovdje analizirana izdanja pokazuju i prijelaznu fazu u kojoj je funkciju kratkoga *jata* imao grafem *ě*, a dugoga *ie*.

Kurelac će od takva načina na koncu odustati. U *Fluminensiji* je gotovo dosljedno rabio *ě* (Badurina 1989/1990: 27), što je bio rezultat njegovih književnojezičnih nazora potaknutih i željom za sveslavenskim jedinstvom, ali i još jedno pitanje na kojemu će se razilaziti s pripadnicima zagrebačke filološke škole koji prihvaćaju i šire pisanje *ie / je*.

Vončininu ocjenu da se u "većem dijelu druge polovice XIX. stoljeća u pismu provodila dvojnost *ie / je*" (Vončina 1999: 168) u analiziranu korpusu izdanja tiskare Karletzky potvrđuju PVS 1859, NHO 1878 i SSM 1878. Pritom se *ie* rabio za dugi, a *je* za kratki *jat*, što potvrđuju i ovdje navedeni primjeri, uz pokoju iznimku (npr. u NHO: *mienice* 10, *djete* 16, *uvietom* 19; u SSM: *svietlost* 5, *dievice* 45). Takvo je dvojestvo na snazi do Brozova *Hrvataskoga pravopisa* (1892.) koji utemeljeno na vukovskim načelima propisuje *ije* – *je*.

³⁶⁰ Na temelju osobne provjere usporedbom triju izdanja. Usp. i Badurina 1989/1990: 27, 28.

Iznimku i ovdje čine izdanja Šime Starčevića (KP 1849 i RSŽ 1855) jer je u njima refleks *jata* ikavski, uz rijetke iznimke s dvoslovom *ie* (u riječi: *poslie*), kako je i u izdanjima tiskare Karletzky objavljenima u dopreporodnome razdoblju.

Grafijska rješenja za *jat* te njihovu uporabu u izdanjima tiskare Karletzky pokazuje Tablica 7:

Tablica 7

/ě/		Grafem
PKP	1790.	(ě > i); rijetko: ie
L	1796.	(ě > i); rijetko: ie, je
PU	1800.	(ě > i); rijetko: ie
VNK	1804.	(ě > i); rijetko: ie
PBDM	1813.	(ě > i)
MK	1815.	(ě > i); rijetko: ie
SK	1818.	(ě > i, e); rijetko: ie
KI	1819.	(ě > i)
EE	1824.	(ě > i); rijetko: ie, je
OM	1824.	(ě > i); rijetko: ie, je
SB	1824.	(ě > i)
R1	1825.	(ě > i)
R2	1831.	(ě > i); rijetko: je
SD	1836.	(ě > i, e)
*PRIGODNICE 1839.-1840.		*(ě > i)
DG	1848.	ě
Proglasi	1848. – 1849.	1. ie, 2. ě, 3. ě, ie, 4., 5., 6. ie, 7. ě
GR	1849.	ě, ie
KP	1849.	(ě > i)
Prigodnice	1850.	1., 2. ie, 3. ie (rijetko: ě), 4. ě
PDNČR	1850.	ě
Škole	1851. – 1853.	1. ě, 2. ě, 3. A. ě, ie; B. ě, 4. ě
KSI	1852.	ě, ie
RSŽ	1855.	(ě > i)
SA	1858.	ě
PVS	1859.	je, ie
Škole	1869.	ě
NHO	1878.	je, ie
SSM	1878.	A. je, ie

Grafemi za slogotvorno /r/

U izdanjima tiskare Karletzky slogotvorno je /r/ u većini izdanja zabilježeno s popratnim samoglasnikom³⁶¹ (*ar, er*), i to najprije bez, a od preporoda i sa nadslovnim znakom (âr, èr, ér) te u nekoliko izdanja iz druge polovice 19. stoljeća i bez popratnoga samoglasnika (r).

Valja podsjetiti da je u dopreporodnim hrvatskim latiničnim sustavima dvoslov *ar* bio češći na jugu, a *er* na sjeveru hrvatskoga jezičnog područja te na činjenicu da se u nekim čakavskim i kajkavskim govorima popratni samoglasnik izgovarao. Novija istraživanja hrvatskih latiničnih tekstova do sredine 15. st., posebno grafijskih realizacija toga glasa (najčešće su *ar, er*) i slogotvornoga *ŕ*, potvrdila su da se u tim tekstovima registrira "književnojezični izgovor" te da je to "isti onaj tradicionalni književni/knjiški izgovor što se prakticirao u glagoljaškoj sredini: *r, l* s određenim pazvukom" (Malić 2004: LIII; LI-LIV). Ilirci su takav način bilježenja slogotvornoga *ŕ* preuzeli premda im je bio "nedovoljno potanka grafijska oznaka; znali su da uza samoglasno *r* treba nešto izgovarati, ali su o pravoj prirodi toga glasa tek nagađali" (Vončina 1999: 164). Stoga su i njihova rješenja za taj glas višestruka, a jasno i zbog utjecaja književnojezične tradicije koja im je prethodila.³⁶²

Naime, "Svi dotadašnji hrvatski kajkavski pisci pišu samoglasno *r* s popratnim samoglasnikom *e* (*perst, berdo*), tako pišu i slavonski pisci (*pervi, uzdržati*), ali Dalmatinci i osobito Dubrovčani dodaju popratni samoglasnik *a*. Popratni samoglasnik *a* dodavali su i Bosanci." (Jonke 1965: 83). Citirane su riječi iz rasprave Ljudevita Jonkea *Samoglasno r u književnom jeziku 19. stoljeća*, koja potvrđuje da je i to bilo jedno od spornih pitanja hrvatske književnojezične povijesti oko kojega su se "sudarale" različite hrvatske jezikoslovne koncepcije, ali i jedno od pitanja koje je poticalo jezikoslovce na promišljanja i raspravu, a interesiralo i širu javnost, znači izravne "korisnike".³⁶³

³⁶¹ U literaturi se rabi i termin "sekvencije ar, er", no zbog tradicije i pretežitosti uporabe u kroatističkoj literaturi služit ćemo se tradicionalnim nazivom.

³⁶² Usp. Vončina 1999: 161-164, osobito: 164.

³⁶³ Jonke 1965: 81-105. U nekoliko riječi iznesenu kronologiju pristupa pitanju slogotvornoga *ŕ* u 19. stoljeću Lj. Jonke uključuje i u svoju, u istoj knjizi objavljenu, raspravu *Osnovni problemi hrvatskoga književnog jezika u 19. stoljeću*: "Ilirci su od samog početka pravopisne reforme samoglasno *ŕ* popraćali samoglasnicima *è* ili *à* pozivajući se što na tradiciju, što na izgovor, a i tu je Karadžić već od 1818. predložio pisanje bez ikakvih popratnih samoglasnika. (...) Potrebno je ipak reći da su i o tom pitanju iznosili svoja mišljenja Babukić, Karadžić, A. Mažuranić, Veber, Šulek i Jagić i da se *èr* zadržalo u Veberovoj "Slovnici hrvatskoj" sve do god. 1871. premda je Šulek predložio izostavljanje popratnog samoglasnika već g. 1854. u 1. broju "Nevena". Pravopisna komisija iz 1877., predložila je njegovo napuštanje, napustio ga je i Veber u "Slovnici hrvatskoj" god. 1876, a dakako je posve napušten u Akademijinu Rječniku, Brozovu Pravopisu i Mareticevoj gramatici krajem stoljeća." (Jonke 1965: 16).

U izdanjima objavljenima u dopreporodnome razdoblju i prvim godinama preporodnoga razdoblja grafijsku sliku slogotvornoga /r/ pokazuju sljedeći primjeri, npr.:

PKP 1790: kerv 6, Serca 8, cerkvu 9, derxati 11, Isukerstu 26 (uz jednom: Isukarst 28), Smert 28; **L 1796:** Karfte 3, tarnovom 5, karv 6, Smarti 8, farce 10; srebernyakaa 4, Perfih 5, kervavih 6, Sverscuje 12); **PU 1800:** Isukarst 1, parvoga 3, smart 6, sarca 8, darxati 59, barzo 85; **VNK 1804:** darxati 5, varloga 6, fvarhe 10, netarpi 12, marzline 14, marvu 14; (rjeđe) mervu 13, terpljenje 14, uzderxati 14, fercim 15, nedoversite 15; **PBDM 1813:** Dartala 1, sardce 2, smart 4; **MK 1815:** naparvo 3, uskarsnu 4, Karstjanin 4, Isukarst 6, daržanje 14, marze 15, Parsa 23, barzo 24; napervo 3, pervo 4, Persa 5, derxanja 14, izvershivati 14; **SK 1818:** darxati 2, umarl 5, darva 7, Karsta 7, marzenje 26, karv 42, barxe 51, izvarshivati 68; odvergal 6, izvershivanju 44, povernuti 52, izvershivati 68; **KI 1819:** vert 43, tergadbi 51, tvrdo 53, derva 63, erx 67, terg 77; (Darxavah – nasl. str.); **EE 1824:** Carkve 1, milosardje 2, farca 4, darvja 36, marmljase 98, Karstenje 155, arvanju 264, farnami 266; Odverzimo 1, odvergoh 35, perfa 154; **OM 1824:** pogarditi 7, nazdarve 9, darxati 12, parvo 13, miloferdja 17, arvanju 51, Carkve 64, xarvan 72; pervi 10, miloferdja 17, ferdcem 54; **SB 1824:** Kerstiani 1, sercem 3, serca 4; (*ar* samo u naslovu: u Carkvi od Arta); **R1 1825:** parvu 3, Carkva 3, fmart 49, farce 86, karv 88, tarpiti 465; frebernjaka 88, ferce 89; **R2 1831:** Karftjani I/1, farce I/323, parvu II/3, karçmi III/51, darxe III/196; Gergur III/51, **SD 1836:** tern, Nesterpliva, tverdokorna, pogerdi, serpom, smertno; ***Prigodnice 1839.-1840.:** 1. Verbnika; 2. Karka, varh', sarcah, nutarnje; 3. kerbavskoga, tergovacskom, sercu.

Provedena analiza i ekscerpirani primjeri pokazuju da je u većini prethodno navedenih izdanja, objavljenih u dopreporodnome razdoblju, slogotvorno *r* najčešće zabilježeno dvoslovom *ar* (L, PU, VNK, PBDM, MK, SK, EE, OM, R 1, R 2) – naslijedom južne hrvatske dopreporodne grafije. Pritom su u većini izdanja, često i u istim riječima, ovjereni i pokoji primjeri s dvoslovom *er*, no njihova je zastupljenost mala u odnosu na pretežit dvoslov *ar* i zapravo su potvrda svijesti o postojanju i uporabi dviju mogućnosti za grafijsku realizaciju toga fonema, ali i potvrda svjesna odabira autora/priredivača jedne od njih.

Dvoslov je *er* grafijsko rješenje za slogotvorno *r* u manjemu broju izdanja (PKP, KI, SB, SD), a u literaturi dostupni nam djelomični zapisi triju prigodnica (1839. – 1840.), premda malim brojem primjera, također upućuju na podvojenost glede njegova bilježenja, inače uobičajenu za preporodno razdoblje u kojemu su objavljene.

Grafijske realizacije na mjestu slogotvornoga *r* u izdanjima objavljenima u preporodnome i poslijepreporodnome razdoblju pokazuju sljedeći primjeri, npr.:

DG 1848: hàrle 1, kàrvcu 2, càrno 9, sàrce 27, gàrčkih 75; **Proglasi 1848. – 1849.:** 1. sàrčenost, Hàrvati, vàrtao, zàgarle; 2. privèrženosti, Hèrvatske, tèrsili, sèrcu, uzdèržanje; 3. podvergnutju, kervi, hervatskoj, zaderži, tvrdu; 4. hèrvatskome, sèrbskome, Hèrvatske, vèrhovnu, sèrcu, dèržavnih, kèrvi, cèrkve; 5. Hèrvate, kèrvi, uzdèrži, kèrvju, dèržati, žèrtvovati; 6. Cerkvi, obderžati, perva, uzderžati, Sverhu; 7. potvèrdjeni, sèrce, gèrdne, sèrca; **GR 1849:** srca 7, Grci 9, tvrdja 9, uztrgaš 20, Hrvati 20, krvca 21; **KP 1849:** Crkvu 4, smertju 6, Kerstjansko 7, pervoj 10, kerstiti 16, kerstjanin 21, uzderxanje 23, sercem 40; **Prigodnice 1850:** 1. sèrpnja, sèrcu; 2. sèrpnja, Hèrvatske; 3. Serpnja, Serbo - Hervaskeh; 4. bršljana, grla, Hrvatsko; **PDNČR 1850:** uzdrži 6, držat 7, držati 8, obdržavati 10 (ali i: obderžavaju 6); **Škole 1851. – 1853.:** (1. Gerkov, gerčkoga); 2. krstjanski 3, krstni 5, krpariju 5, trgovački 7, uzdržavati 9, prvo 12; 3. A (Kurelac): Hrvatskih 3, brzu 3, trpimo 4, srce 4, Najprvo 5, vrtlara 7; 3. B: kerstjanski 10, Pervi 10, Isukerstu 11, uskersu 12, deržave 13, gerčki 15; 4. A: držeć 3, krstenje 3, brdo 3, kèrstiv 4, svrha 4; B: prvci 7, grčki 11, krstjanski 11, Srpnja 12, podvrći 12, svrhu 13, državne 13, uzdržanje 14 (uz na nasl. str.: obskèrbitelje, obdèržavati, Sadèržaj; srpnja); **KSI 1852:** svrnuli 3, Hrvatske 4, Najprvo 5, prvi 7, bržim 8, srce 8; **RSŽ 1855:** serce 3, Kervoloka 4, sverhu 4, kervju 4; **SA 1858:** Kèrsta 1, kèrv 1, neoskvernjene 2, neoskvèrjenom 2, neoskverjene 2, uzdèržanje 2, izvèrstnu 3, sèrcem 3; **PVS 1859:** hrli, srce, crkvi; **Škole 1869:** cèrkve 3, uskèrsu 4, obdèržani 4, sèrpnja 5; **NHO 1878:** vrst 8, srpnja 9, sadržaj 284, trgovcu 289, svrha 483, obrtom 485;³⁶⁴ **SSM 1878:** kršćanski 5, srca 6, hrvatskom 29, Crkvu 40, držan 45, najprvi 45.

Navedeni primjeri potvrđuju da je u analiziranim izdanjima tiskare Karletzky objavljenima od 1848. godine na početku pretežit način bilježenja slogotvornoga *r* s popratnim samoglasnikom i dodanim mu nadslovnim znakom, rjeđe i bez toga znaka, no već je od 1849. ovjereno, a među zadnjim je analiziranim izdanjima i jedino, grafijsko rješenje bez popratnoga samoglasnika.

Pritom je dvoslov *àr* potvrđen samo u *Domorodnim glasima* Mirka Bogovića (1848.), i to sustavno i u stihovanome dijelu i u popratnim bilješkama (*Izjasnjenja*) te u proglasu *Dalmatinci, mila naša bratjo!* (1848.). U svim ostalim izdanjima ovjeren je dvoslov s popratnim samoglasnikom *e*, i to najčešće kao *èr*, uza nj samo u proglasu br. 4 i *ér*, a u

³⁶⁴ Ilirski dvoslov *èr* ovjeren je samo na naslovnoj stranici u odrednici o podrijetlu autora Ivana Jurašića ("iz KÈRKA") te u samo nekoliko pojedinačnih slučajeva (npr. *Sèrpnja* 8) koje pripisujemo slučajnosti.

nekoliko izdanja (u nekim proglasima i školskim izvješćima te jednoj prigodnici) i *er*. Sve navedene realizacije bile su moguće u ilirsko doba (usp. Vončina 1999: 55).

Dvoslov *er* bez nadslovnoga znaka ovjeren je i u izdanjima Šime Starčevića (KP 1849 i RSŽ 1855), što je, kao i ostala ovdje analizirana grafijska rješenja koja je rabio, značajka dopreporodnoga slavonskog slovopisa, a u njemu su i ilirci našli uzor (usp. Badurina 2002: 47). Starčević se toga slovopisa držao i u vrijeme kada su ilirska rješenja bila gotovo općeprihvaćena, pa i normirana *Pravopisom jezika ilirskoga* (1850.) Josipa Partaša prema kojemu se uz slogotvorno *r* bilježi è "glas mukli izmedju *a* i *e*, koj se duboko u gèrlu izgovara, i vlastit je samo slavjanskomu osebito pak ilirskomu jeziku, n. p. kèrv, pèrst, vèrh, tèrs" (Partaš 1850: 6-7). U podrubnoj bilješci uz ovo pravilo Partaš piše i da mjesto "ovoga mukloga samoglsnika è někoji pišu mukli samoglasnik à, što uprav nije zlo, buduć da imade glas izmedju *a* i *e*" (Partaš 1850: 9), no zbog pravopisnoga jedinstva i zato što se "mnogo ugodnie čuje samoglasnik *e* neg *a*" (Partaš 1850: 9) ipak propisuje è. U istoj bilješci nastavlja: "Drugi opet zavedeni priměrom noviih (jerbo stari su pisali samoglasnik *e*) sèrbskih spisateljah česki pisanja načın poprimivši sve rěči, u kojih se ima pisati mukli samoglasnik, pišu bez svakoga samoglasnika, kao: crn, trn, vrh, mrmrljam" (Partaš 1850: 9), što odbija kao loše rješenje iz više razloga (usp. isto).

Citirana je Partaševa bilješka o slogotvornome *r* vrijedna i kao kratak opis tadašnje prakse pisanja toga glasa, što uvelike potvrđuju ovdje izneseni rezultati analize bilježenja slogotvornoga *r* u izdanjima tiskare Karletzky (vidi Tablicu 8), uključujući i ono bez popratnoga samoglasnika. Zakonsku je obvezu uporabe grafijsko rješenje è*r* dobilo odlukom kancelara Ivana Mažuranića od 29. listopada 1862. da se u hrvatske škole uvede Gajev/ilirski slovopis (Jonke 1965: 95); stoga je, primjerice, u *Godišnjem izvěstju o glavnoj hèrvatsko-talijanskoj učioni slobodnoga, kraljevskoga pomorsko tèrgovačkoga grada i kotara Rěke na koncu školske godine 1869.* (Škole 1869) dosljedna realizacija slogotvornoga *r* dvoslovom è*r*.

U analiziranu je korpusu jednoslov *r* na mjestu slogotvornoga *r* prvi put potvrđen u Kurelčevim *Govorima iz rimskieh pisac* (1849.). Na isti se način bilježi i u njegovoj raspravi *Greške Hrvatskih pisac glede sklonovanja samostavnih riečij 2-a padeža množine*, i to najprije objavljenoj u izvješću riječke gimnazije 1852. (Škole br. 3/A), a zatim iste godine i kao samostalno izdanje pod naslovom *Kako da sklanjamo imena?...* (KSI 1852). Valja istaknuti da je u drugome dijelu spomenutoga izvješća riječke gimnazije (Škole, br. 3/B) ovjerena realizacija *er*, uključujući i naslovnu stranicu na kojoj je i è*r*, pa to za prvi dio potvrđuje Kurelčevu dosljednu primjenu onoga rješenja koje je, utemeljeno na svojim književnojezičnim nazorima, držao boljim, ali i na poštivanje autorske redakcije pri

objavljivanju teksta. Jednoslov *r* ovjeren je u još nekim izdanjima (v. Tablicu 8) pri čemu npr. *Pravilnik društva Narodne čitaonice rečke* (PDNČR 1852.) i *Colegija za brodare i tergovce* iz 1852. (Škole 1851. – 1853., br. 2) tom i nekim drugim značajkama upućuju na Kurelčevu jezičnu redakciju.³⁶⁵

U posljednjim dvama ovdje analiziranim izdanjima, *Narodnom hrvatskom odvjetniku* (1878.) i odabranim dijelovima knjige *O svetoj Stošiji mučenici* (1878.), slogotvorno *r* također je zabilježeno jednoslovom *r*. Vjerojatno je to i rezultat prijedloga Pravopisne komisije iz 1877. koja je predložila njegovo napuštanje (Jonke 1965: 16) te opće klime i brojnih rasprava oko pisanja toga glasa još od 40-ih godina 19. stoljeća. To je rezultiralo konačnim prihvaćanjem prijedloga jezikoslovne struje koja se zalagala za pisanje bez popratnoga samoglasnika,³⁶⁶ tako da "god. 1876. i 1877. znače konačno napuštanje pisanja popratnog samoglasnika uz samoglasno *r*" (Jonke 1965: 104). Ovdje analizirani korpus također govori tomu uprilog.

Pregled grafijskih rješenja za slogotvorno *r* u izdanjima tiskare Karletzky prikazuje Tablica 8:

³⁶⁵ Slogotvornome je *r* posvećena i peta točka Bečkoga književnog dogovora od 28. ožujka 1850., kojom je odabrano rješenje bez popratnoga samoglasnika (usp. Jonke 1965: 92; Vince 2002: 290-297).

³⁶⁶ Više o tome vidi u: Jonke 1965: 81-105.

Tablica 8

slogotvorno /r̥/	Grafem
PKP 1790.	er
L 1796.	ar (rijetko: er)
PU 1800.	ar
VNK 1804.	ar (rjeđe: er)
PBDM 1813.	ar
MK 1815.	ar (rjeđe: er)
SK 1818.	ar (rijetko: er)
KI 1819.	er
EE 1824.	ar (rijetko: er)
OM 1824.	ar (rijetko: er)
SB 1824.	er (rijetko: ar)
R1 1825.	ar (rijetko: er)
R2 1831.	ar (rijetko: er)
SD 1836.	er
*PRIGODNICE 1839.-1840.	ar (*2) er (*1, *3)

slogotvorno /r̥/	Grafem
DG 1848.	àr
Proglasi 1848. – 1849.	1. àr , 2. èr , 3. er , 4. ér , èr 5. èr , 6. er , 7. èr
GR 1849.	r
KP 1849.	er
Prigodnice 1850.	1., 2. èr , 3. er , 4. r
PDNČR 1850.	r
Škole 1851. – 1853.	(1. er), 2. r , 3. A. r , B. er , 4. r , (èr)
KSI 1852.	r
RSŽ 1855.	er
SA 1858.	èr
PVS 1859.	r
Škole 1869.	èr
NHO 1878.	r
SSM 1878.	r

Provedena je analiza grafijskih značajki u izdanjima riječke tiskare Karletzky potvrdila za izdanja objavljena u dopreporodnome i prvim godinama preporodnoga razdoblja učestalu primjenu tada proširena tzv. slavonskoga slovopisa (PKP 1790, MK 1815, SK 1818, SB 1824) ili pojedinih njegovih rješenja (npr. L 1796, PBDM 1813).

Taj je slovopis u svojim u Rijeci tiskanim djelima (KP 1849 i RSŽ 1855) uporno primjenjivao Šime Starčević i onda kada je preporodnom reformom uređen tzv. ilirski slovopis već bio gotovo opće prihvaćen. U to vrijeme njegovi članci objavljeni u *Zori dalmatinskoj* i *Glasi dalmatinskom* izlaze sukladno uredničkoj koncepciji redigirani dalmatinskim dopreporodnim slovopisom, stoga djela objavljena u tiskari Karletzky potvrđuju poštivanje autorske jezične redakcije i izostanak priređivačeve / nakladnikove intervencije s jedne strane, a s druge autorovu ustrajnost na vlastitim književnojezičnim nazorima i postavkama, pa i onda kada je jasno da oni nemaju nikakve šanse. Provedena analiza potvrđuje poštivanje autorske redakcije i u slučaju Frana Kurelca, predvodnika riječke filološke škole.³⁶⁷ Potvrđuju to njegovi *Govori iz rimskih pisac* 1849., školsko izvješće riječke gimnazije iz 1852., posebno glede bilježenja *jata*, te još neka izdanja za koja možemo pretpostaviti Kurelčev utjecaj.

U nekoliko je djela analiza potvrdila i grafijska rješenja dopreporodnoga dalmatinskog slovopisa, ali i književne tradicije franjevačkoga kruga (PU 1800, VK 1804, KI 1819, EE 1824, OM 1824, R1 1825, R2 1831). Pritom je odabir grafijske redakcije očito bio rezultat odabira autora / priređivača pa su tako djela u kojima je to npr. M. P. Grbčić ili F. Vrinjanin, ali i ostala nastala pod okriljem tadašnjega senjsko-modruškoga biskupa Ivana Krstitelja Ježića oblikovana južnim grafijskim značajkama. Vrlo je vjerojatno da je, s obzirom na zauzetost biskupa Ježića oko školovanja i prosvjećivanja (usp. Hoško 2005: 186), njegov utjecaj prelazio granice duhovne i financijske potpore pa je moguće pretpostaviti njegovu barem savjetničku ulogu i utjecaj na grafijsko-pravopisno i jezično oblikovanje izdanja, ako ne i izravan osobni rad, a svakako dobru suradnju s F. Vrinjaninom.

Kao specifičnost ovdje analiziranih u Rijeci otisnutih izdanja pokazala se uprava velikoga slova *S* za /s/ u izdanjima EE 1824, OM 1824, R1 1825, R2 1831. Radi se o funkcionalnome rješenju koje ne opterećuje sustav, jer je njima postignuta razlikovnost u odnosu na *S* za /š/. Budući da su navedena izdanja podudarna i u drugim razmatranim grafijskim elementima, moguće je pretpostaviti istoga priređivača, vjerojatno Frana Vrinjanina, autora / prevoditelja dviju knjiga propovijedi objavljenih u tiskari Karletzky,

³⁶⁷ Više vidi: Vince 2002; Stolac 2006.

profesora biblijskih znanosti, a od 1812. župnika u Grižanama, čiji je rad usko vezan uz biskupovanje biskupa Ježića.³⁶⁸

Kao specifična se tiskovina u analiziranu korpusu izdvaja letak SD 1836 jer brojnošću i višeznačnošću grafijskih rješenja, pa i onima po talijanskome uzoru, odudara od ostalih izdanja u načelu vrlo ujednačene grafijske slike.

Izdanja objavljena od 1848. nadalje u načelu slijede Gajevom reformom zadani model, odnosno ilirsku koncepciju i problematiku usustavljivanja nekih grafijskih rješenja tijekom druge polovice 19. stoljeća.

Većina izdanja otisnutih u tiskari Karletzky vezano uz pitanje latinične grafije u njima pokazuje, uz određena specifična nastojanja kroz koja je oblikovanje latiničnoga grafijskog sustava hrvatskoga jezika prolazilo od konca 18. do pred konac 19. stoljeća, prihvaćanje razvojnih procesa kroz koje se u 19. stoljeću prolazilo na nacionalnoj razini prije objavljivanja Brozova *Hrvatskoga pravopisa* 1892. godine.

Ona potvrđuju i uklopljenost riječke tiskarske produkcije razmatrana razdoblja u tijekom usustavljivanja i standardiziranja hrvatske latinične grafije, što se vidi i u Tablici 9.

Sve to upućuje i na činjenicu da je neovisno o razdobljima državno-pravne razdvojenosti, stranih službenih jezika i drugih kulturnih utjecaja, duhovna i kulturna, dakle i jezična povezanost hrvatskoga korpusa, uključujući i regionalne razlike, bila neupitna.

³⁶⁸ Više v. u: Hoško 2009: 405-416.

Tablica 9: Grafijska rješenja u izdanjima riječke tiskare Karletzky

	/č/	/ć/	/đ/	/ž/	/lj/	/nj/	/s/	/š/	/ž/	/ě/	/r/
PKP 1790	cs, cf	ch	gj, dj	cx	lj	nj	s, f	sh	x	(ě > i)	er
L 1796	cs, cf	ch	gy		ly	ny	s, f	fc, sc	x	(ě > i)	ar
PU 1800	ç, ç	ch, chj, (tj)			ly	ny	s	f	x	(ě > i)	ar
VNK 1804	ç, ç	ch, (chi)	dj		lj	nj	f	s	x	(ě > i)	ar
PBDM 1813	cs	ch			ly	ny	f, s, fs	sc, fs	x	(ě > i)	ar
MK 1815	cs	ch, (tj)	dj, gj		lj	nj	s	sh	x	(ě > i)	ar
SK 1818	cs, cf	ch, (tj)	dj, gj		lj	nj	f, s	sh	x	(ě > i)	ar
KI 1819	ç	ch	dj		lj	nj	f	s	x	(ě > i)	er
EE 1824	ç	ch, chi, (tj)	dj		lj	nj	f	s	x	(ě > i)	ar
OM 1824	ç, ç	ch, (tj)	dj		lj	nj	f	s	x	(ě > i)	ar
SB 1824	cs	ch	dj		lj	nj	s	sh, s	x	(ě > i)	er
R1 1825	ç	ch, (tj)	dj		lj	nj	f	s	x	(ě > i)	ar
R2 1831	ç	ch, (tj)	dj		lj	nj	f	s	x	(ě > i)	ar
SD 1836	ç, c, ci	chi, ch	dj, di		li, lj, gli	ni, gn/gni	s	s	x	(ě > i, e)	er
*PRIGOD. 1839-1840	cs; ç	ch			lj	nj	s	s; sh	x	(ě > i)	ar; er
DG 1848	č	ć, tj	dj, gj	dž	lj	nj	s	š	ž	ě	àr
PROGL. 1848-1849	č	ć, tj	dj, gj; dj		lj	nj	s	š	ž	ě; ie	àr; èr; er; ér
GR 1849	č	ć, tj	dj		lj	nj	s	š	ž	ě, ie	r
KP 1849	cs	ch, tj	dj, gj		lj	nj	s	sh	x	(ě > i)	er
PRIGOD. 1850	č	ć, tj	dj		lj	nj	s	š	ž	ie; ě	èr; er; r
PDNČR 1850	č	ć, tj	dj		lj	nj	s	š	ž	ě	r
ŠKOLE 1851-1853	č	ć, tj	dj, gj		lj	nj	s	š	ž	ě; ie	(er); r; er; r; (èr)
KSI 1852	č	ć, tj	dj, gj		lj	nj	s	š	ž	ě; ie	r
RSŽ 1855	cs	ch			lj	nj	s	sh	x	(ě > i)	er
SA 1858	č	ć	dj, gj		lj	nj	s	š	ž	ě	èr
PVS 1859	č	ć, tj	dj		lj	nj	s	š	ž	je, ie	r
ŠKOLE 1869	č	ć, tj			lj	nj	s	š	ž	ě	èr
NHO 1878	č	ć, tj	dj, gj		lj	nj	s	š	ž	je, ie	r
SSM 1878	č	ć, tj	dj, gj		lj	nj	s	š	ž	je, ie	r

V. 1. 3. Pravopisne značajke

Fonološko i morfonološko pravopisno načelo

Jedno od osnovnih pravopisnih pitanja koje se zadaje vezano uz korpus za ovo istraživanje te za vrijeme njegova nastanka, a u kontekstu prije spomenute hrvatske pravopisne povijesti za razdoblje od konca 18. do konca 19. stoljeća, pitanje je primijenjenoga pravopisnoga načela.

Provedena je analiza pokazala da u izdanjima tiskare Karletzky objavljenima u dopreporodnome razdoblju supostoje oba pravopisna načela, morfonološko i fonološko.

Potvrđuju to sljedeći primjeri u kojima se vidi jesu li sukladno morfonološkomu pravopisnomu načelu morfemske granice ostale nepromijenjene jednačenjima po zvučnosti i mjestu tvorbe te gubljenjem ili pojednostavnjenjem suglasnika u suglasničkim skupinama ili su sukladno fonološkomu načelu te promjene provedene, npr.:

PKP 1790: **A)** Otca 3,³⁶⁹ Otcse 4, izpune 4, Odpushtenje 4, izhodi 7, sdručiti 14, Serdcsbe 19, razkolenja 28; **B)** ferca 3, raframili 22 (rasramili)³⁷⁰, opchinfku 35; **L 1796:** **A)** Otcse 4, Odkupitelju 4, obtuxeni 4, izpustio 5, obcsuvasc 7, odkuplyenye 9, dručtvo 9; **B)** obramba 10; **PU 1800:** **A)** odkrivajuchi 2, odkrivena 2, odhitili 4, napridka 7, dohodke 7, sbilja 8, iztargnu 9, sborischje 31, odkuda 34, podpuno 50, zdručen 87; **B)** Oče 2, Suca 2, istomačiti 2, Namisnika 8, xalosno 29, ispovidam 34, xalosnomu 55, himbenim 68, raskida 78; **VNK 1804:** **A)** ljudski 2, korifno 6, razcviliti 7, ditce 7, Otce 8, občuva 8, podpunoma 12, obchutilo 14; **B)** ifpuftio 5 (ispustio), misljom 2 (mišljom), ifkorenutje 2, dici 10, obramba 6, Inglefkoga 6, ifkusenja 6 (iskušenja), ifpifanje (ispisanje) 11, fercim 15; **PBDM 1813:** **A)** raztuxena 1, csaftnoga 1, razcvili 2, sladkofti 2, sardce 3, sardcu 3; **B)** Oca 2, drusctvu 3 (društvu); **MK 1815:** **A)** naplatchuje 3, odkud 4, Otcse 6, Otca 7, raztumacsil 8, Posvetchenje 9, Xenitba 9, izkarnjemu 10, Iztocsni 10, Sardce 11, odkupiti 14, Uboxtvo 16 (ubožtvo), Xalostne 16, izhodi 17, podpuno 18, obchinska 20, izkazal 24; **B)** Ispovidatise 5, opchenito 10, iskati 15, shnjom 15 (š njom), ispunit 20, odtvoriti 24; **SK 1818:** **A)** Sardcu 2, naplatchuje 3, odkupiti 3, Otca 5, izpeljati 5, Odkud 11, razfvitljuje 12, obchinu 13, razshiri 19, izkaxuje 23, ditci 29, fdručeno 50, marzkoche 52, koristno 55, izkarnjemu 65; **B)** shnjom 5 (š njom),

³⁶⁹ Primjeri se navode redom pojavljivanja, i to tako da se pod A) navode potvrde za morfonološko pisanje, a pod B) za fonološko.

³⁷⁰ U okruglim su zagradama primjeri zapisani suvremenom grafijom kada njihova fonemska vrijednost nije jasna iz izvorne, a bitna je za razumijevanje.

ifpuni 11 (ispuni), ifprositi 16, Iskarnjemu 28, združiti 36, Xenidba 39, shnjihovim 41 (šnjihovim), Opchenito 48, xalosno 49; **KI 1819: A** iz-hod 23, iz-ker-nji 27, herbtenjača 33, ferdce 33, podplat 33, podhaljica 37, obtok 37, podštava 37, fglavnik 39 (sglavnik), zubci 39, podprug 41, izkifa 55, izpljahivati 57, razkinjeno 57, klubka 59, rubci 59, odkud 65, pazljivo 69, **B** te-sko-cha 27 (teškoća), tergadbi 51, Oca 63; **EE 1824: A** odkupljenje 2, Otca 3, izkusivati 5, misljase 5 (misljaše), društvo 6 (društvo), razsvitljena 17 (razsvitljena), mnoštvo 125, fudca 126, koriftno 98, Ditca 101, izpufti 109, obchena 154, fardca 156, laxce III, muxke XXXIX, fudca LVIII; **B** farca 4, mnoštvo 13 (mnoštvo), muskoga 15 (muškoga), dica 102, ifpovidanja 125, zbiraju 126, snjom 98 (šnjom), Zbor 103, himbeno 104, rafardilife 104, ifpune 106, ifkala 297, mnoštvu LVII (mnoštvo), ifprofiti LXXVIII; **OM 1824: A** obfluxi 5, fardca 5, Otče 6, fladki 6, ,Sudca 8, podpuni 11, razsire 11 (razšire), fladkoft 18, uboštvo 19, koriftno 19, fdruxe 55, ditce 56, Xenitbe 57, obchenite 59, Otcu 64, mnoštvom 70; **B** xenidbe 55, ifkarnjega 5, ifpovid 13, snjome 19 (šnjome), ifpovidajtefe 54, snjim 76 (šnjim); **SB 1824: A** csastchena 1, izprositi; **B** slatko 3, serca 4, teskochi 4; **R1 1825: A** mnoštvo 5, odkritiche 7, fladke 10, odkupiti 74, raztuxenome 187, bezkoriftna 321, radoftne 426, fdruxitife 463, obchutiti 464, radoftno 465; **B** opchenoga 4, himbeni 4, xalofno 5, Oca 5, fuca 6, ifpuniti 8, radoftno 9, rafvitli 9, obramba 80, fucem 189, ferce 189, teskochu 366 (teškoću), raftavlajufe 461, nigdar 464; **R2 1831: A** fdruxujefe 6, odkupljenja 8, iztomačioibi 9, fladkochom 325, fladke II/5, xalofno II/11, obchutiti III/35, fdruxiti III/37, mnoštva III/142, izkufiti III/101, Razpetje III/194; **B** ifpuniti 4, farcem 9, Oče 11, farcu II/3, ifkarnjega II/3, flatko II/11, teska II/13 (teška), xenidba III/29, opchentit III/37, teskoche III/192 (teškoće); ***Prigodnice 1839.-1840.: 1. A** častno; **B** Posvechenja, **2. A** razstira, milostno; **B** sarcah, **3. B** Posvechenje, sercu.

Na ograničenu korpusu provedena analiza pokazuje i različit intenzitet i doseg provedbe tih dvaju načela.³⁷¹ Tako je npr. morfonološko pisanje pretežito u dvama najstarijim izdanjima: PKP 1790 i L 1796, u PBDM 1813 te u KI 1819 i u OM 1824, što znači u crkvenim pjesmama i molitvama namijenjenima izvođenju na misi ili u procesiji te obredniku s izravnim uputama za provođenje crkvenih obreda, ali i u jednome svjetovnome izdanju – školskoj početnici. U tim izdanjima u većemu broju slučajeva nije provedeno jednačenje po zvučnosti, jednačenje po mjestu tvorbe ni gubljenje suglasnika, odnosno promjena morfološke

³⁷¹ Pritom u vidu valja imati i opseg izdanja.

granice, za razliku od manjega broja primjera u kojima jest. Sukladno tomu načelu jest u određenoj mjeri i (ne)obilježavanje novije jotacije, o čemu je već bilo riječi.

U ostalim je idanjima, kao što se vidi iz navedenih potvrda, intenzivnije supostojanje obaju pravopisnih načela, pa i u istim riječima, odnosno pozicijama, npr.:

fdruveno 50 : *zdruviti* 36 (SK 1818); *Ditca* 101 : *dica* 102 (EE 1824); *xenitbe* 57 : *xenidbe* 55 (OM 1824); *radofne* 426 : *radofno* 9 (R1 1825); *fladke* II/5 : *flatko* II/11 (R2 1831),

s time što su, kako se čini, ipak pretežitije potvrde morfonološkoga pisanja, osim u R1 i R2 gdje su brojne potvrde fonološkoga pisanja.

Dobiveni rezultati potvrđuju da se i izdanja tiskare Karletzky uklapaju u opću sliku o supostojanju ovih dvaju načela u dopreporodnome razdoblju hrvatske pismenosti (usp. Brozović, 1985: 8; Babić, 1992/93: str. 66).

Stanje u izdanjima objavljenima u preporodnome i poslijepreporodnome razdoblju pokazuju sljedeći primjeri, npr.:

DG 1848: **A)** obće 2, Domorodca 4, težka 11, Izčupati 21, Sbor 22, otca 23, Razkidajuć 23, Sgulio 26, Izhod 28, sгода 39, Predteča 42; mužke 76, koristno 78, opazke 78, razpra 86, izjasnjenja 87, svakdan 87; **B)** /; **Proglasi 1848. – 1849.:** **1. A)** raztrešeni, sdružiti, sudce, obći, naputci, težki; **B)** svečano, Harvaskoj, zborimo; **2. A)** obćenitog, otčinskomu, odstupiti, iztraživanja, sdušnosti; **B)** sèrcu; **3. A)** radostno, obće, izpoviedam, priobćite; **B)** /; **4. A)** izpunila, odkrivam, častno, društvenog, otačbine; **B)** /; **5. A)** obiestna, iztisnu, robstvo, sdvojenja, podpuna, izpune; **B)** /; **6. A)** Prečastnog, obće, predhodi, ustmeno, Svetca, Obhodom, **B)** Svečanost; **7. A)** domorodca, uzkliknuti; **B)** sèrce, jugoistoku; **GR 1849:** **A)** izturio 8, klizka 9, Odpokle 11, težko 14, radostno 16, raztërati 17, izpod 18, kadkad 18, sladka 19, žalostna 20, razstanku 20; **B)** gdě 8, otkuda 8, srca 11, istoka 13, himbenu 18, srce 21; **KP 1849:** **A)** otca 4, obchenje 5, izpovidanju 6, koristna 7, Otcse 8, iztumacio 10, izjasnjivajuse 14, izpuniti 17, izkazati 20, namistnika 20, izpovidnik 21, bolestnik 22, odhraniti 23, odkupiti 25, Xalostne 25, odkrit 40; **B)** posvechujuchu 5, Xenidba 16, serca 20, dicu 23, mushke 23; **Prigodnice 1850:** **1. A)** svetčanost, nadkriliše, uzplodi, Razprostireš, otče; **B)** sèrcu; **2. A)** obći, otca, Otče; **3. A)** nesbrojena, nuždne, otcu; **B)** svečanog, dica; **4. A)** dolazka, izkaze, izkrene; **B)** rastresuju; **PDNČR 1850:** **A)** društvo 3, sbornicu 3, častnici 4, vlasnici 4, ustmeno 5, podpunieg 5, izstupiti 5, podpredsjednika 6, odpušta 7, obćenita 7, bezplatno 9, izpitu 9, izstupljuje 11; **B)** /; **Škole 1851. – 1853.:** **1. A)** napredka 1, izpitu, Pověstnice; **B)** /; **2. A)** Početci 3, težkomu 3, mužka 4, napredku 4, svedočbe 5, izpit 5,

iztirani 5, izhod 6, detca 6, častni 7, druŕstvu 9, učestnik 10; **B**) zgodno 4, Zbor 9, zgreše 12; **3. A**) razprava 3, odpudimo 4, teŕko 4, muŕka 5, Srbski 7; početci 10, občini 12, Sboru 16, izkazati 16, sgradami 17, svetčano 17, dohodci 17; **B**) ispuštjujuć 3, srce 4, ŕalosni 5, zdruŕena 12; **4. A**) knjiŕtvu 3, razpoznavati 3, obširnie 6, obće 6, druŕtveno 7, jednačbe 7, sgrade 12, sbor 12, koristnu 13, izkazi 13, častnikom 13, Sbirka 16; **B**) svagdanji 6, svečana 12; **KSI 1852: A**) razprava 3, odpudimo 4, teŕko 4, muŕka 5, Srbski 7; **B**) ispuštjujući 3, srce 4, ŕalosni 5; **RSŕ 1855: A**) razcviljena 5, Otcse 6, prexalostna 6, Odkupitelju 6, Otcem 7; **B**) serce 3, Teshkim 4; **SA 1858: A**) razširenje 1, Otcu 2, preradostnim 3; **B**) sèrcem 3; **PVS 1859: A**) prečastnoga, Otče, uzkrisi, Otcu; **B**) srca; **Škole 1869: A**) naměstničkog 3, Prečastni 3, sborne 3, izpovědala 4, Izstupili 5; **B**): /; **NHO 1878: A**) svjedočbe 7, mjestni 8, koristno 9, podpisi 10, dodatci 10, izpravu 14, teŕku 16, otcu 17, sdruŕiti 19, izpit 485, vlastnik 489, občinstvo 490, kaznjivih 498, druŕtva 503, djetcom 608, ŕenitbu 609, Opazka 611, nuŕdni 638; **B**) ŕenidbe 18, zavisnim 489, riešidba 602; **SSM 1878: A**) mnoŕtvu 5, izpunjao 5, primjetbe 6, povjestnice 29, opazku 29, otačbini 39, občeni 39, sudcem 39, otkuda 39, sdruŕe 40, domorodci 40, koristno 40, Otca 40, Odkupi 40, svetčanu 49, otčeve 41, Sgradu 41, Nadpisa 45, Namjestnika 45, odkle 50; **B**) srca 6, svečanu 29, općenog 40, svečanost 46.

Sukladno ilirskoj pravopisnoj koncepciji normiranoj i u Partaševu pravopisu³⁷² te razvijanom djelatnošću zagrebačke filološke škole, izdanja iz preporodnoga i poslijepreporodnoga razdoblja znatno su dosljednija u primjeni morfonološkoga načela, što potvrđuju izrazito brojniji primjeri s neizmijenjenom morfemskom granicom u odnosu na one napisane u skladu s fonološkim načelom.

Dodatnu pozornost zasluŕuju u tiskari Karletzky otisnuta izdanja Frana Kurelca i Šime Starčevića. U njima je nešto više primjera napisano fonološki. Djela Šime Starčevića objavljena u tiskari Karletzky i drugim elementima zapravo pripadaju dopreporodnome razdoblju pa tako i supostojanjem fonološkoga i morfonološkoga pravopisa.³⁷³

Kada je riječ o F. Kurelcu, i u ovome je slučaju moguće pratiti njegovu jezičnu evoluciju i konačno oblikovanje jezikoslovnih stavova. Naime, uz one napisane sukladno morfonološkomu načelu, primjeri koji su u izdanjima tiskare Karletzky zapisani fonološki u njegovoj su *Fluminensiji* (1862.) zapisani morfonološki, npr. u KSI 1852 je: *gdě*, u *Fluminensiji*: *kdě*, a isto potvrđuju i sljedeći primjeri: *pogděšto*, *štioč* (KSI) : *pokděčto*, *čtioč* (Flum.).

³⁷² Usp. Badurina 2002: 53-54.

³⁷³ Usp. mpr. analizu grafije u ovome radu.

Pravopisna pitanja koja u analiziranu korpusu otisnuta u tiskari Karletzky također valja istaknuti jesu: sastavljeno / rastavljeno pisanje nenaglasnica (proklitika i enklitika) uz naglašenu riječ, pisanje intervokalnoga /j/ te pisanje velikoga početnoga slova.

Sastavljeno i rastavljeno pisanje riječi

Glede bilježenja nenaglasnica uz naglašenu riječ, analizirani korpus izdanja tiskare Karletzky objavljenih u dopreporodnome razdoblju pokazuje učestalo sastavljeno pisanje zanaglasnica (enklitika) s naglašenom riječju, ali ne dosljedno, npr.:

PKP 1790: Slavechiga 3, dicsife 4, pakche 9, Smillujse 21, kogaje 24, molimote 26; **ali i:** Da te 8, primit' che 9, hotio je 28, koja fe 36; **L 1796:** dopuftiofi 6, okupiofi 8, molimote 9, pivafe 13, Csastimote 13; **ali i:** koji te 9, pripravan fi 10, za me 12; **PU 1800:** svichjete 1, Poklonitemuse 4, Molitega 4, yesteli 5, akoye 31, molimvas 55, istinaye 59, recitemi 59, datichje 82, pitati ga 83; **ali i:** Scto ye 31, koliko su 31, ako te 31, ne biste li vy 32, Slufajte me 63; **VNK 1804:** stonoje 5, kojibife 5, hochemoli 6, viditchemo 6, kojichega 7, pademu 9, kojafe 12, akolife 14, Cekatichete 14; **PBDM 1813:** Mecsje 1, Dartalaje 1, Tkoje 2, dase 2, zame 3, Pogledajme 3, Kadse 4; **ali i:** u sardce mi 3; **MK 1815:** Dasu 3, izgovarase 4, Imali 5, kadje 5, ucsilnasje 6, jersi 14, da sam 14, Udilmi 14, upalje 17, ispunitiju 21, bitche 23, daseje 24; **ali i:** za nas 3, Koji je 4, da nas je 5, zacs si 13, Csa je 18; **SK 1818:** Jeli 2, cfaje 2, kadfe 5, bilje 7, tarpilje 9, Kakoche 12, daga 44, Jefmoli 48; **ali i:** nego je 2, kada je 2, Da je 3, Cfa je 7, jil je 7, tarpil je 9, Zacs che 11; **KI 1819:** Opekalfē 45, poxanjuga 65, zmeljefe 75, razajdufe 75, vazmiga 93; **ali i:** kara me 45; **EE 1824:** izbavitife 1, molimote 1, Neboche 2, jedalivamje 5, kojigodirga 15, ukazalabi 100, vidiga 107, akoje 133, zame 155, zamnom 297, ute XXXVIII; **OM 1824:** Ljubitiches 5, dajmu 18, jeli 10, podaofi 15, bitchemu 16, rechiche 60, molisega 74; **SB 1824:** csastise 1, Jerje 2, Hochemote 3; da je 2, Ponizno Te 3; **R1 1825:** jafam 6, molimval' 6, ljubiga 51, zlobnifu 318, primitichete 459; **R2 1831:** odgovoritichetemi 1, tolikaje 3, upitasega 9, dvifu II/3, molimte II/4, chetemu III/36, platiche III/37, branitineche III/38; jedali fe II/5; **SD 1836:** Czvalaje, jese, stalje, rasalje, ciassi; Je se.

Među navedenim su primjerima i oni koji potvrđuju rastavljeno pisanje zanaglasnice od naglašene riječi, no učestalost je takvih primjera znatno manja u odnosu na one za sastavljeno pisanje, a u izdanjima od 1824. nadalje i vrlo rijetka – ona su znatno dosljednija u bilježenju sastavljenoga pisanja, u odnosu na starija izdanjima koja u tom pokazuju više nedosljednosti.

Među prednaglasnicama (proklitikama) negacija se obično piše sastavljeno s glagolom, s time što su ovjerena i odstupanja, npr.:

PKP 1790: nezna 7, Nechu 12, Nefmiju 14, nenapridovao 23, nemoxe 34; **ali i:** Ne damo 6, ne ucini 23; **L 1796:** ne pogine 9, ne uvedinas 8, ne zapusti 12; **PU 1800:** nebi 2, nemoxete 4, neznam 5, neznate 9, nechju 33, nemoxef 33, Nebisteli 77; **ali i:** Ne moxese 1, Ne bih 29, ne moxete 35, ne bisteli 58; **VNK 1804:** nebi 5, nevidi 5, neche 7; **PBDM 1813:** neplacse 3; **ali i:** ne razcvili 2; **MK 1815:** neche 4, nemore 4, nepoxeli 7, nejisti 8, nepedepsati 12, nemoresh 13, nebi 17, negrishiti 20; **SK 1818:** neche 3, nemore 3, neuvedi 17, Negovori 24, neoslobadja 58, nebude 62, nebi 71; **ali i:** ne grizuch 46; **KI 1819:** Nepazim 45, neznam 45, nemore 49, nebimo 51; **ali i:** ne dise 43; **EE 1824:** nebude 5, Nemojtese 13, neimam 35, nechju 105, nebudu 219; **OM 1824:** neche 13, nebudete 14, nemoxe 56, nechete 72; **SB 1824:** nebi 3; Ne pristaje 2; **R1 1825:** neznamo 47, nechemo 47, neuči 48, nepoznaju 51, neobchuti 320, neche 465; **R2 1831:** nebi 2, nemoxem 9, negovori II/4, neznamo II/6, Nebudi III/28, nechju III/38; **SD 1836:** Ne istuce, Ne prelomi; neznas.

Odstupanja su s rastavljenim pisanjem negacije rjeđa i prisutnija u najstarijim izdanjima dok se u mlađima uzus stabilizirao na sastavljeno pisanje.

Superlativno *naj* najčešće se bilježi sastavljeno, uz rijetke primjere rastavljenoga pisanja, npr.:

najzadnyega L/9; *najftalnii* VNK/7; *naj izvarstnije* MK/4, *najosobitijih* MK/6, *Naj osobitia* MK/15, *najveche* MK/20; *naj izvarstnije* SK/5, *naj vechu* SK/11, *najvechega* SK/16, SK/*Naj poslidnje* 39, *najposlidnjega* SK/58; *najposflie* EE/15, *najpervo* EE/38, *najjačih* EE/299; *najvecha* R1/80, *najparvo* R1/193, *najmanjega* R1/320; *najplemenitiim* R2/9, *najlipse* R2 III/29, *najplemenitia* R2 III/29.

U izdanjima objavljenima od 1848. godine nadalje zanaglasnice se pišu rastavljeno od naglasnice, a negacija uz glagol i prefiksarno *naj* uz pridjev sastavljeno, uz rijetke iznimke, npr.:

DG 1848: borimo se 3, Bit će 6, zove se 75, naći će 79, opet se je 82; nebi 1, neće 1, neznam 6, nemože 78, neznajući 84; najprije 46, najglasovitii 75, najužjem 78; **Proglasi 1848.** – **1849.:** 1. a kamo li, nalazi se, sjedinite se; nebiaše, neće, neide; 2. osvędočavaju Me, opręti se; 3. potrebito je, što su se; ne imadu, neporemeti; 4. blagovolio je, uzvišen sam, ima se; nebude, nemože, neće, nepriteku; najposlje, najglavnii; 5. Činjaše se, deržati se; Neću, neostademi, nećemo, nemože; najžeštji, najsvetie; 6. obderžati se, deržati će, služiti se **ali i:**

slieditiće, doveršilase, bitiće, budese; 7. biti će; nesetjajući se; **GR 1849**: Ako-li 5, Jesmo-li 6, naučit će 6, napio se 22; neće 5, nemože 7, nebi 7, nepohvalismo 9, Neznam 13, neznadu 17, ali: ne rekao 15, ne poju 21; **KP 1849**: shto je 3, Da che 5, zove se 5, csuvaj me 36; ne umire 6, ne moxe 7, ne chu 40; **ali**: nemoxe 16; naj veche 27, naj bolje 36; **Prigodnice 1850**: 2. neumori, ne skitamo; 3. Veseli se, Veselte se, bit će; neima; 4. Dižite se, vrati se; nesmije; Najlěpšim; **PDNČR 1850**: nastojat će se 3, sastojat će 6, **ali**: imajuse 7, držat će se 7; nebude 8, nesmie 8; najmanje 8; **Škole 1851. – 1853.**: 2. na se je 4, nego-li se 4, neka bi ga 10; nebude 4, nebi 6, nemogu 6, Nedobiju 8; najširemu 3; 3. Ne bojim se 4, može-li 5, dobro mi je 8 ; Nespominjući 3, netreba 3, Nedajmo 3, nevidiš 6, **ali i**: ne pomisli 4, Ne smiemo 8; Najprvo 5; 4. držeć se, koje je 3, nego li 3, koji se je 14; ne može 4, **ali**: nebiaše 14; Najviše 12, najmilostivije 13; **KSI 1852**: Ne bojim se 4, može-li 5, dobro mi je 8; Nespominjući 3, netreba 3, Nedajmo 3, nevidiš 6, **ali**: ne pomisli 4, Ne smiemo 8; Najprvo 5; **RSŽ 1855**: u templu se 3, Kako je 6; ne moresh 5; **Škole 1869**: zaključena je 5, obavljati će se 8; **NHO 1878**: razumi se 7, bit će 9, morat će se 484, akoli je 611; nemože se 7, nebi se 8, nebi bilo 8, nemogu 13, neodgovara 612, **ali**: ne sledi 9, ne učine 10 : neučini 10; **SSM 1878**: darova mi 29, tiskao je 40, Preveo ga je 44, nalazi se 45; neće 6, nehtjede 40; najposlednji 50.

Supostojanjem sastavljenoga i rastavljenoga pisanja zanaglasnica u ovoj grupi tiskovina iznimku predstavlja proglas br. 6 *Bogoljubni poziv*, koji se i kao jedini proglas crkvenoga sadržaja u korpusu razlikuje od ostalih.

Također, i ovdje se izdvajaju djela Šime Starčevića (KP 1849, RSŽ 1855) u kojima se negacija češće piše rastavljeno od glagola, a prefiksally *naj* od pridjeva za razliku od ostalih izdanja ovoga dijela korpusa u kojima je u tim kategorijama pretežito sastavljeno pisanje.

Veliko početno slovo

S obzirom na korpus izdanja analiziranih u ovome radu i vrijeme njihova objavljivanja, zanimljivo je i pisanje velikoga početnoga slova. Naime, budući da o normativnosti jezikoslovnih priručnika hrvatskoga jezika govorimo tek od polovice 19. stoljeća, a prije toga o deskriptivnosti (Stolac 2010), važno je vidjeti u kolikoj se to mjeri odražava na pravopis analiziranih izdanja te temelji li se i u kolikoj mjeri pravopisna norma od polovice 19. stoljeća na prethodnome razdoblju. Zanima nas pokazuju li pravopisna rješenja u izdanjima s kraja 18. i iz prve polovice 19. stoljeća primjenu određenoga pravopisnog uzusa neovisno o izostanku jedinstvene pravopisne norme i njezine kodifikacije

do polovice 19. stoljeća, a primjenu u jezikoslovnim priručnicima propisanih pravopisnih pravila od polovice toga stoljeća kada počinje hrvatsko pravopisno normiranje (Badurina 2002: 67).

Pravila su o pisanju velikoga i maloga slova predmetom pravopisnih priručnika i promišljanja i u prednormativnome razdoblju hrvatske pravopisne povijesti, što potvrđuje već spomenuto *Uputjenje k slavonskomu pravopisanju* iz 1779. namijenjeno i propisano za uporabu u štokavskom području Kraljevine Slavonije.

Budući da se utjecaj slavonske književnojezične tradicije već potvrdio u slovopisu nekih izdanja tiskare Karletzky te da je u literaturi utvrđen utjecaj *Uputjenja* na pravopis i izvan Slavonije (Pintarić 1998: 76), moguć je i njegov utjecaj na pravopis nekih ovdje analiziranih izdanja. Ilirska je pak književnojezična koncepcija pravopisnu normu dobila u Partaševu *Pravopisu jezika ilirskoga* (1850.), u kojemu su prva pravopisna pravila upravo o pisanju velikih i malih slova (Partaš 1850: 11-13).

Obama je spomenutim pravopisima (*Uputjenje* 1779: 18; Partaš 1850: 13) propisano pisanje velikoga slova na početku rečenice i stiha,³⁷⁴ čime je zapravo normiran pravopisni uzus uspostavljen u prednormativnome razdoblju.

Pisanje je velikoga slova na početku rečenice dosljedno provedeno u svim ovdje analiziranim izdanjima i ne zahtijeva poseban komentar. Veliko je slovo na početku svakoga stiha također jedna od dosljednih pravopisnih značajki analizirana korpusa. Ovjereno je i u dvama najstarijim izdanjima tiskare Karletzky – knjižicama s crkvenim pjesmama i litanijama, npr.:

Otcse nash koga prifstolje / Na nebesih dicsife (PKP 1790: 4)³⁷⁵

Cfastimote xivi kruh Angyelski / O pravi Bogh Cfsovik (L 1796: 3).

Tako je i u ostalim u dopreporodnome razdoblju objavljenim izdanjima crkvenih pjesama ili onim izdanjima, ponajprije vjerskoj literaturi, koja sadrže stihove, npr.:

Stasce placsuch tuxna Mati / Polak krixu kada pati (PBDM 1813: 1)

Poflan bi Anjeo Gabriel, / Od Boga u grad Nazaret (EE 1824: LXXXIV)

Jafe kajem Boxe mili, / Od fvakoga griha moga (OM 1824 : 91)

³⁷⁴ Uzgredno napominjemo radi uvida u kontinuitet nekih pravopisnih rješenja, premda nije imalo utjecaja na naš korpus, da Brozov *Hrvatski pravopis* također propisuje pisanje velikoga slova na početku stiha, a od Boranićeva se pravopisa uključuje kriterij književnoumjetničkoga djela temeljem kojega su dopuštena autorska odstupanja (usp. Badurina 1996: 67).

³⁷⁵ Kosa crta predstavlja granicu stiha.

Amo, Amo o Kerstiani! / K' Majki svake Kriposti (SB 1824: 1)

Kako i strasliva Divoiciča, / Czvala je rumena Rosiča (SD 1836).

Zadnji navedeni primjer potvrđuje primjenu navedena načela i u stihovima koji ne pripadaju crkvenome korpusu, nego književnoumjetničkome što potvrđuje sustavnost primjene spomenuta pravila i u izdanjima u kojima je primaran individualni, autorski pristup.³⁷⁶

U izdanjima objavljenima u preporodnome i poslijepreporodnome razdoblju također je potvrđeno dosljedno pisanje velikoga slova na početku stiha. Tako je u svim analiziranim prigodnicama (*1839. – 1840.; 1850.; PVS 1859.), u Bogovićeveim *Domorodnim glasima* (1848.) i Starčeviću *Razmishljanju sedam xalostih Blaxene Divice Marie* (1855.).

Evo samo nekoliko primjera, npr.:

Mirisa puni hladni kladenčići / Od visokih gor nepristanu teći (PRIGODNICE 1850./4)

Ustaj, ustaj, mili rode, / I duboki san svoj stresu (DG 1848: 1)

Kad ga na krix obisishe, / S' kopjem rebra mu probishe (RSŽ 1855: 6).

Uputjenje iz 1779. propisuje, po uzoru na njemački jezik, pisanje svih imenica velikim slovom (*Uputjenje* 1779: 20), što znači i općih i vlastitih. Slavonski će pisci u velikoj mjeri prihvatiti pravila iz *Uputjenja*, osim upravo onoga o pisanju svih imenica velikim slovom (Pintarić 1998: 86). Da je to bilo pravilo koje nije našlo većega uporišta u hrvatskoj pravopisnoj praksi pokazuju i izdanja tiskare Karletzky. Za razliku od navedenoga, Partašev pravopis propisuje pisanje velikim slovom samo vlastitih imena (Partaš 1850: 12), o čemu će još biti riječi.

U izdanjima tiskare Karletzky nije potvrđeno pisanje svih imenica velikim slovom, no u onima iz dopreporodnoga razdoblja ovjereno je pisanje i općih imenica velikim slovom, ali nedosljedno i s različitim intenzitetom realizacije u pojedinim izdanjima, često i iz teže utvrdivih razloga,³⁷⁷ što će kasnija pravopisna praksa i norma napustiti. U analiziranu korpusu ovjereni primjeri pritom ipak u određenoj mjeri omogućuju utvrđivanje nekih zajedničkih značajki.

³⁷⁶ Pravopisna će norma od 20. stoljeća po tome pitanju poštivati kriterij autorske slobode (Badurina 1996: 67).

³⁷⁷ Značajka je to i starih franjevačkih pisaca (usp. Pranjković 2008).

Kada su opće imenice napisane velikim slovom, obično su to na neki način stilski obilježene riječi, riječi kojima se izražava poštovanje ili pridaje veća važnost pa je veliko slovo u funkciji isticanja te riječi. Ponajviše su to riječi vezane uz biblijske i crkvene pojmove pa zapravo imaju u pojedinom djelu i funkciju naziva, s time što provedba nije dosljedna.

Tako velikim početnim slovom napisane opće imenice potvrđuju sljedeći primjeri, npr.:

PKP 1790: Na Krixu 7, Boxanftvo 12, Od Serdcsebe tvoje 19, Sveto Uskerfnutje tvoje 20, u tvojoj Sluxbi 21, Svetilom illi Ciboriom 29; L 1796: kakko Razbojnik 4, kod Anne u Lice udareni 4, tarnovom Krunnom 5, tvoje Mukke i Smarti 7 (ali: tvoju gorku mukku 6), na Perfih ranjeni 5, Bratju i Sestre 7, od Zlobnoga Duha 7, Dobrotvorce 9; u **PU 1800:** dno Pakla 1, Pidrrazi 2, Mladoxeny 5, Otac 5, Majka 5, Iskarnyega 6, Pokojnih 7, Nevirnik 9, Nesrichnyak 9 (ali i: nesrichnyak 9), Zakona boxjega 32 (ali i: zakona boxyega 32), Odvitnici i Zagovornici : Osvaditelyi i tuxitelyi 38, Pravici boxjoj 39, Razbojnici u Dubravi 54.

Navedeno potvrđuje i sljedeći primjer:

*Na spomenutje **Ranne** i **Karvi** koja je protekla iz livoga **Boka** prilike **Propela kamenom** udarena u Rici (L 1796: 10) : Isuse u ovoj prilici **Kamenom** na livomu **boku** udareni (L 1796: 6),*

uz napomenu da je prvi primjer dio naslova molitve.

Da se radi o načinu pisanja koji nije bio na razini stabilnoga pravopisnoga uzusa te da je u velikoj mjeri ovisio o pristupu autora/priredivača svjedoče i primjeri iz dvaju katekizama namijenjenih poučavanju djece, npr.:

*Ljubi Gospodina Boga tvoga iz svega **Sardca** tvoga, iz sve **Dushe** tvoje (MK 1815: 8) :*

*Ljubi Gofpodina Boga tvoga, iz svega **fardca** tvoga, iz sve **Dushe** tvoje (SK 1818: 25)*

*Ljubi **izkarnjega** tvoga kako tebe istoga (MK 1815: 8) :*

*Ljubi **Iskarnjega** tvoga kako tebe iftoga (SK 1818: 25),*

uz primjere u kojima je realizacija ista, npr.:

*... kadse shnjom **Cselo**, **Persa**, i **Ramena** od livoga na desno Zlamenuju (MK 1815: 5)*

*... kadse shnjom **Cfelo**, **Perfa**, i **Ramena** od livoga na defno Zlamenuju (SK 1818: 5)*

*Poshtuj **Otca** i **Mater** (MK 1815: 7) : Poshtuj **Otca**, i **Mater** (SK 1818: 24)*

U VNK 1804 veliko slovo u općih imenica nalazimo u npr.: *Otac i Majka* 7, *Roditelji* 14, *Kravokozica* 9 (ali i: *kravokozica* 6) pri čemu je vjerojatno namjera bila istaknuti namjenu i temu djela, odnosno privući pozornost čitatelja isticanjem.

I u ostalim je navedenim primjerima kriterij uporabe velikoga slova u općim imenicama izvanjezični, često i emocionalni (npr. izražavanje poštovanja, privlačenje pozornosti, isticanje itd.).

Tako se npr. u početnici KI 1819. iz poštovanja velikim slovom, i to sustavno, pišu sljedeće riječi: *Gospodin Naučitelj* 45, *Mat* 47, *Materi* 57, *Otac* 65, *Roditelji* 89, a pisanje je imenica *otac* i *mati* velikim početnim slovom ovjereno i u prethodno spomenutim katekizmima.

Posebno je kao prilog tezi o izvanjezičnim kriterijima (npr. i rodna propadnost, društveni položaj) pri pisanju velikoga slova znakovit i sljedeći primjer iz Vrignanovih *Razgovora za sve nedilje kroz godišta*:

kchi razlučitichefe od Majke, Sin od Oca, diak od Naučitelja, fluga od Gospodara, podloxnik od Poglavara (R1 1825: 5).

Učestalije je pisanje općih imenica velikim slovom i u jednoj od inačica poznate pjesme *Amo, amo o kršćani*, kojom se zaziva zaštita Blažene Djevice Marije (SB 1824). Velikome slovu pritom, uz funkciju obilježavanja crkvenih termina i imena (*Nebeska Kraljica, Prilika, Oltar*) također pripisujemo funkciju isticanja (*Pleme, Svita, Ime, Kuche, Stane, Mornare*).

Primjeri pak iz PBDM 1813: *Mati, Sinka, Sinom, Majko, Diva sviuh Divah* zamjene su za osobna imena *Isus* i *Blažena Djevica Marija*, dakle imaju vrijednost vlastita imena te su napisane velikim slovom i kao takve razlikuju se od općih imenica. Na istoj su razini i primjeri iz SB 1824: *Majka, Diva, Mati, Nebeska Kraljica, Sveta Divica, Mater, Majko, Sinka*, dok se zapis *Kralji* odnosi na *Tri kralja* pa je i tu opravdano pisanje velikoga slova.

U izdanjima tiskare Karletzky objavljenima od 1848. godine nadalje takav je pristup pisanju velikoga slova u općih imenica napušten. U prilog tomu govore primjeri iz Starčevićeva katekizma *Katoličansko pitanje* iz 1849., koji omogućuju usporedbu s istovrsnim prije navedenim primjerima iz dvaju katekizama s početka 19. stoljeća (MK 1815 i SK 1818):

*Ljubiti chesh Gospodina Boga tvoga iz svega serca tvoga,
iz sve dushe tvoje (KP 1849: 9) :*

Ljubiti ches blixnjega tvoga kako tebe istoga (KP 1849: 9).

Osobito to dobro potvrđuju i zapisi *Očenaša* u svim trima spomenutim katekizmima, npr.:

*Otcse nash koji jesi na **Nebesih**, Svetise Ime tvoje. Pridi **Kraljestvo** tvoje. Budi **Volja** tvoja kako na **Nebu**, i na **Zemlji**... (MK 1815: 6) :*

*Otcse nash! koji jeŝi na **Nebesih**. Svetife Ime Tvoje. Pridi **Kraljestvo** Tvoje. Budi **volja** Tvoja kako na **Nebu**, i na **Zemlji**... (SK 1818: 17) :*

*Otche nash, koji jesi na **nebesim**, sveti se ime tvoje, pridi **kraljestvo** tvoje; budi **volja** tvoja, kako na **nebu**, tako i na **zemlji**... (KP 1849: 7).*

Tradicija prethodnoga razdoblja očuvana je samo u proglasu *Bogoljubni poziv* (1849.) koji svojim sadržajem i namjenom pripada korpusu vjerskih tekstova pa su u njemu velikim početnim slovom zapisani npr. sljedeći primjeri: *mali Oltar, nova Škrinja, novom Odićom i Uresom, trima Ključma, strašne Biće, tielesnu Korist* itd. (Proglasi 1848. – 1849./6), a osobitu neujedančenost u pisanju velikoga slova pokazuje *Pokornik uputjen* (1800.).

Ono što je dosljedno, uz rijetke iznimke, provedeno u svim izdanjima u kojima su ovjerene potvrde jest pisanje velikim slovom osobnih imena, zemljopisnih naziva i etnika. Velikim se slovom pišu i crkveni termini, nazivi blagdana (iznimka je KSI 1852.: *božić* 19, *badnjak* 19) i molitava te posvojni pridjevi izvedeni od vlastitih imena.

Također se u svim izdanjima velikim slovom piše ime *Bog* te *Isus* i *Blažena Djevica Marija* i brojni izrazi koji se rabe umjesto njih, npr: *Divo Divicah* 16, *Odkupitelju* 29, *Ogledalo Pravde* 31 (PKP); *Nebeski Boxe* 4 (L); *Priviŝnji Gospodar svega* 30 (ali i: *priviŝnji Gospodar svega* 32, *Stvoritelja* 58 (PU); *Gospodine* 2, *Kraljem od ,Svita* 13, *Kralja ŝviu Kralja* 19 (EE).

U većini se izdanja velikim slovom pišu i izvedenica od imenice *Bog*: *Svetice Boxje* 19, (PKP), *Jagancse Boxji* 7 (L), *Boxje* 2 (VNK), *sluxbu Boxju* 9, *pravici Boxanskoj* 17 (MK), *Diku Boxju* 18, *Boxje* 25 (SK); *iftine Boxje* 3, *Otajŝtva Boxjih* 10, *ŝinovom Boxjim* 15 (EE); *ŝluxbenika Boxjega* 7 (OM); *Sin Boxji* 3, *Pravica Boxja* 465 (R1); *ŝinove Boxje* 3, *prid Boxjima oćima III/9*, *zapovidi Boxjih III/45* (R2).

Odstupanja su ovjerena u PU 1800 gdje se dosljedno rabi malo slovo u izvedenica od imenice *Bog*: *oruxja boxjega* 28, *zakona/Zakona boxjega* 32, *zapovidi boxje* 32, *Pravica boxja* 52, *milosarja boxjega* 85.

U izdanjima iz preporodnoga i poslijeporodnoga doba³⁷⁸ malo je slovo u imenici *Bog* ovjereno samo u Kurelčevim GR 1849 (hvala *bogu* 20, *bog*, 22). U Starčeviću KP 1849 dosljedno se velikim slovom piše i imenica *Bog* i njezine izvedenice (npr. jedan *Bog* 4; mater *Boxia* 5, milost *Boxia* 15, sinovi *Boxji* 29), dok je npr. u ŠKOLE 1869 ovjereno malo slovo (službom *božjom* 5), a tako je i u SSM 1878 (ljubavi *božje* 18).

U pisanju pridjeva *sveti* uz ime svetaca i svetica u većini su izdanja ovjereni dvojni zapisi, i velikim i malim slovom: Sviuh *Svetih* 32, Sveti *Josipe* 33, **ali i:** *fveta* Bogorodice 33, Duha *fvetoga* 34 (PKP); *fvete* Barbare 9, Duha *fvetoga* 10 : Duha *Svetoga* 11 (L); S. Jerolim 31, *sveti* Pavao 37 (PU); Duh *Sveti* 5 (MK); *Sveta* Misa 34 : *sveta* Misa SK, Duh *fveti* 67 (SK); Duha *fvetoga* 8 : Duhu *svetomu* 68, *S* Jerolim 12, *Svi* Sveti 18, *Sveti* Pokornici 18 (OM); Jakov *Sveti* 47, Ivana *fvetoga* 50, Apošto Pavao *fveti* 51, Jerolimo *Sveti* 318, Terefie *Svete* 321, Duh *Sveti* 321 (R1).

Nedosljednost je osobito izražena u pisanju naziva *Duh sveti*, a čini se da je uz imena svetaca ipak učestalije pisanje velikoga slova, no sigurniji bi se zaključci mogli dobiti tek uvidom u cjelovit korpus. Veću sustavnost pisanjem velikoga slova pokazuju EE 1824 (Duha *svetoga* 124, *Svete* Apostole Petra i Pavla 155, Zlameno-nofac *Sveti* Mihovil XXXXVII, Duhu *fvetome* LXXXIII; te R2 1831 malim slovom: Pavao *fveti* 3, Ivan *fveti* 3, Duha *fvetoga* 3, Mihovil *fveti* II/9, *fvetome* Luki III/25).

Izdanja objavljena od 1848. nadalje također pokazuju nedosljednosti u pisanju pridjeva *sveti*: npr. Duh *Sveti* 5 : Duhu *svetomu* 24, svi Sveti 32 (KP 1849), ali i sustavno pisanje velikoga slova u SSM 1878: *Svetoj* Stošiji 5, *Svetu* Faustu 45, *Svete* Mučenice Stošije 19. Veliko je slovo, no malim brojem primjera, ovjereno i u Kurelčevim GR 1849 (*Sveti* Mihovil 22) te u SA 1958 (sviu *Svetih* 2).

Zajednička je značajka analizirana korpusa da su velikim slovom, uz rijetka odstupanja, obično napisane i titule, npr.:

PKP 1790: Papu 23, Poglavare, Vladaoce 28; **PU 1800:** Karlo V. Cesar, duxnosti Cesarove 5; **VNK 1804:** Nad-Hercega Carla 3, **KI 1819:** Gospodin Naucitelj 45; **EE 1824:** Cefara 13, Kralje 24, Biskup XXX; **R1 1825:** Kralj od Azie 50, Kralj David 74; **R2 1831:** Kraljâ i Cefarâ 5, od Banice III/31, **ali:** kraljice III/31; **DG 1848:** kraljem, knezom 86; **Proglasi 1848. – 1849.:** 2. za bana Hervatske; 3. gospodin Povjerenik, gospoda Konsuli, g. Generala Viktora; 4. Njegovo Veličanstvo, Kralj i Car, Banom; 5. Bana, **ali i:** cara i kralja Ferdinanda; 6. Biskup Jesić, Njihovog Veličanstva Cesara i Kralja Franciska Josipa I; 7. cara i

³⁷⁸ Zapažanja se temelje na malome broju zastupljenih primjera.

kralja Franje Josipa; **Prigodnice 1850**: 1. Kralj Franjo I (ali: kraljem Ferdinandom), 2. slavni Bane; **NHO 1878**: Podžupan, Ministar 492; **SSM 1878**: Biskup Altei, 39, Baron Cofinhal 39, Vladaoc Kraljevine Ilirije 39).

Također su često velikim slovom napisane osobne, ali i posvojne zamjenice iz poštovanja, i to u obraćanju Bogu, Isusu i Blaženoj Djevici Mariji, u prigodnim pohvalnim stihovima posvećenima važnim osobama te u dopisima izravno namijenjenima jednoj osobi, npr.:

MK 1815: Ti jesi 13, Tvoj Sin 13, Te prosim 20; **SK 1818**: milost Tvoju 50, Ti jefi 67, od Tebe 67; **SB 1824**: Te prosimo 3, Tebe 4, Milost Tvoju 4; **ali: EE 1824**: tvoju, tebi 305; **OM 1824**: Sina tvoga 19, molimte 20, defnicu tvoju 69; **Proglasi 1848. – 1849.:** 2. dokazi Vaše vjernosti, na koje Vas je Moje pouzdanje popelo; 3. Glas Vaš, Nadalje Vam i to nalažem; **Prigodnice 1850**: 2. pogled Tvoj ljubljani, Bog Te živi!, Dičnog Tvoga imena; 3. od Tvojeg nauka, pod zaštitu Tvoju.

Glede pisanja velikoga i maloga slova zanimljivo je i pisanje naziva mjeseci.³⁷⁹ Osobito se to dobro vidi u korpusu izdanja objavljenu od 1848. godine nadalje jer se, između ostaloga, često radi o tekstovima javne ili službene namjene u kojima obično stoji i datum. U starijim je izdanjima datum obično na kraju predgovora. U analiziranim je izdanjima u nazivima mjeseci ovjereno i veliko i malo slovo. Pritom je vrlo često pisanje imena mjeseci velikim slovom, u nekim je pak izdanjima ovjereno i malo slovo, a u nekima se rabe oba načina, što upućuje na neusustavljenost, ali i nenormiranost toga pitanja, npr.:

VNK 1804: dan Ivi Oxujka 4, **EE 1824**: Blagdani Novembra 293; **Proglasi 1848. – 1849.:** 1. 22 Svibnja (Maja) 1848; ali i: 2. 4. rujna 1848; 3. 1 Rujna 1848.; 5. 7 Rujna 1848 (ali: mieseca ožujka); 6. 8. Septembra 1849; ali i: 7. 30. ožujka 1849.; **KP 1849**: na 24 Svibnja 1849.; **Prigodnice 1850**: 1. 10 serpnja 1850.; 3. 9 Serpnja 1850; **PDNČR 1850**: 3 studna 1850. 11 ; **Škole 1851. – 1853.:** 2. 13-a srpnja god. 1852-e, 14 veljače godine 1852. (12); 3. 18 listopada 1850, 29 kolovoza 1851 (16), 5 travnja (17) (ali i: 4-im Kolovoza 1851, 1-og Kolovoza 16); 4. 26 Srpnja 1852, 10 Studenoga 1852 12, 30 Svibnja o.g. (13), 9 Studna 1852 (14) (ali i: 23 listopada 1852, 14 veljače 1853 (12); **RSŽ 1855**: 18. Kolovoza 1854. (7); **Škole 1869**: 27. travnja 1866 (3), 1. studena 1868. (4); **NHO 1878**: 25 Srpnja 1871 (ali i: 25

³⁷⁹ U izdanjima tiskare Karletzky to su gotovo redovito termini slavenskoga podrijetla.

srpnja 1871 9), 15 Prosinca 1855 11, 20 Prosinca 1859 482); **SSM 1878**: dne 19 Ožujka godišta 1787, 25 Veljače 45).

Primjeri pokazuju da je nešto učestalije pisanje naziva mjeseci malim slovom u školskim izdanjima, u prigodnicama i proglasima ovjerena su oba načina, a u ostalim je izdanjima veliko slovo. Imajući u vidu cjelovit korpus, učestalije je pisanje velikoga slova u čemu iščitavamo utjecaj prethodne litararne tradicije.

Intervokalno j

Analizirani korpus otvara i pitanje (ne)bilježenja intervokalnoga *j*. U izdanjima tiskare Karletzky iz dopreporodnoga razdoblja intervokalno se *j* najčešće ne bilježi u sekvencama *-ia*, *-ai*, *-ii*, *-ie*,³⁸⁰ *-iu*, *-oi*, i to ni u riječima primarnoga slavenskoga sloja ni u primljenicama, a posebno ni u osobnim imenima,³⁸¹ no u većini su izdanja ovjerena i, malobrojnija, odstupanja, npr.:

PKP 1790: biashe 5, pria 6, Lucio 19, koi 25 (jd.), priatelje 28, Maria 29;³⁸² **ali i**: koji 4 (mn.)³⁸³, goji 4, Trojice 16; **L 1796**: Troico 4, Priatelya 5, fviuh 10; **ali**: koji 12 (jd.); **PU 1800**: bistrice 2, stariih 7, sviuh 8, pianstva 30, Marii 35, svojih 54, nepriatelyi 58, ubien 81; **ali i**: Jeremiya 7, moji 28, ubija 35, zmija 51; **VNK 1804**: pria 1, kraine 3, fviuh 3, prie 5, najftalnii 7, biase 8, Afu 10, xivie 13; **ali i**: nikojim 13, ftoji 15; **MK 1815**: Boxia 4, nepriazni 6, dospie 13, Marie 13, osobitia 15, napoiti 16, Priatelji 18, naj vridniega 20; **ali i**: koji 3, naj srichnijega 17, najsvetiji 22; **SK 1818**: zadobie 3, naj izvarstnie 5, Naj preshtimania 6, Mariino 6, Mariu 9, Purgatoriu 14, priatelj 23, Mojzii 24; **ali i**: Marijin 8, naj potribniji 40, najsvetiji 42; **KI 1819**: nepriateljki 31, drugačie 69; **ali i**: dvojiti 25; **EE 1824**: zadobie 1, tvoim 3, Xudii 4, Ilija 4, Azie 16, Mojzii 98, likaria 100, nepriatelja 101, Kalvarie 108, pluvialom 133, kriuchife 150, Andria 152, Marii 154, popiu 220;³⁸⁴ **ali i**: fvojim 1, mojih 6, tvojih 15, kojima 263; **OM 1824**: likaria 6, uilie 10, fviu 14, pie 21, zmie 63, Mojziu 66, Matteu 72; **ali i**: tvojimi 59, moji 74; **R1 1825**: priatelje 5, Jeremie 7, moih 8, pianstvu 49, Azie 50, Mariina 75, najfvetii 76, Arabie 76, Kalvarie 185, uboica 188, Terefie 321, izdaice 466; **ali i**: koji, nikoji 47, moji 47; **R2 1831**: pria 1, plemenitii 3, ostru 6, miliuni 7, pria 8, najplemenitia 9, najmiliu II/6, Mariinoj II/29, kripkia III/30, Gabrielu III/33; **ali i**: moji II/33.

³⁸⁰ Primjeri s *ie* od *jata* nisu obuhvaćeni.

³⁸¹ To je značajka i franjevačkoga hrvatskog spisateljstva; usp. Lukenda 2000: 160; Pranjković 2008.

³⁸² Uvijek se najprije navode primjeri bez intervokalnoga *j*, a nakon toga sa intervokalnim *j*.

³⁸³ I u mnogim je drugim izdanjima razlika između zamjenice u jednini (*koi*) i množini (*koji*) postignuta s pomoću intervokalnoga *j*.

³⁸⁴ Ovjeren je i primjer *aer LXXIII : ajer XXXXIX*.

Navedeni primjeri potvrđuju i da se etimološko /j/ vrlo često bilježi u sekvenci *oi* u zamjenicama, a i inače je uobičajeno u zamjenica sa sekvencom *oe* (moje, tvoje, svoje itd.) Gledano u cjelini, opća je značajka izdanja objavljenih u dopreporodnome radzoblju da se intervokalno *j* vrlo često ne bilježi.

U izdanjima objavljenima od 1848. do 1878. intervokalno se *j* također najčešće ne bilježi, ali uz određena odstupanja koja zahvaćaju veći broj kategorija u odnosu na prethodna izdanja, a neka izdanja i u većoj mjeri, npr.:

DG 1848: drugačie 20, Prie, 20, koim 27, Ništarie 30, svoe 32, tragedii 75, demokraciu 75, Dalmacia 83, kasnie 86, Sibirii 88; **ali i:** Izdajicu 2, kojim 27, zmija 3, prije 86; **Proglasi 1848. – 1849.:** 1. Sicilianska, Dalmaciu, Slavoniom, noviom, nebiaše; **ali i:** Izrajila, prijateljski, talijanskom, artiji, artije, prije; 2. dinastii, monarhie, ministeriom; ali i: izdajica; 3. familiama; 4. Dalmacie, Slavonie, najglavnii; **ali i:** austrijanski, krajine; 5. najsvetie, prie, koi, sankcii, Italiju, Austrii, Slavonii, pacifikacie, financiah, sviuh; **ali i:** svojih; 6. Marciana, Procesionom, Austrianske; **ali i:** dostoji, koji; 7. ponajprije, Austriu; **ali i:** austrijskog; **GR 1849:** biaše 6, Pria 40, biaste 13; **uz:** koji 5, Persije 8, pametniji 12, Numidije 17, ubiju 18, krajinu 20, prijatelj 20, neopoji 21; **KP 1849:** Marie 4, Ponciom 4, Boxia 5, izversnie 11, priatelje 11, Boxiih 11, najpoglavitii 17, Marii 32, Pria 40; **ali i:** s' kojima 7, Boxji 29, mojih 40; **Prigodnice 1850:** 2. Slavonie, Dalmacie; 3. oružiu, Austrie, kraišnika; svojim; 4. Austrijanskoj; kojim; **PDNČR 1850:** priatelj, priateljsko 4, podpunieg 5; spojiti, koji; **Škole 1851. – 1853.:** 1. Stipedium, Mitologie, Karabaić; 2. Talianski 3, Geometria 4, vakacie 4, Austrianskoga 4, klasifikacii 4, kolegiuma 9, najshodnie 11; ali i: božjoj 5, koji, 5, svojim 8; 3. A. miliunov 4; **uz:** filologiji 3, frazeologija 3, analogije 3, vredniji 4, Dalmacija 4; B. Gimnazii 10, obširnie 12, talianski 14, gimnazie 17, dotaciju 17, prie 17, akademia 17, stariieg 17, gubernii 18; **ali i:** spojiti 12, Austrijskih 16, Austrijske 18; 4. A. Kemia 3, zoologiu 3, Matera 3; B. obširnie 6, prozodie 6, gimnazialnu 10, Komisie 12, Gimnazii 14; **ali i:** talijanski, najmilostivije 13, Stipendijah 15; **KSI 1852:** miliunov 4; **uz:** filologiji 3, frazeologija 3, analogije 3, vredniji 4, Dalmacija 4; **RSŽ 1855:** Maria 6, Marii 6, Kalvariu 6; **SA 1858:** Maria 1, Marie 1, sviuh 1, Mario 3; **ali:** kojimi 1; **Škole 1869:** gimnazialnoj 4; talijanski 3, odraslija 4; **NHO 1878:** Dalmaciu 3, najmogućniom 3, austriansko 11, drugačie 14, biaše 14, Marie 17, talianskom 402, industria 482, financianim 483, prostorie 487; **ali:** najnovije 3, kojih 286, stroji 486, spojičine 487; **SSM 1878:** Filipi-a 5, Policia 40; **uz:** talijanskih 5, prije 29, Ilirije 3, Biskupije 39, Bijaše 39, Austrijanska 39, Dalmacijom 40.

Navedeni primjeri za izdanja objavljena u preporodnome i poslijepreporodnome razdoblju potvrđuju da je nebilježenje intervokalnoga *j* u navedenim sekvencama i dalje vrlo često, s time što je ipak pojačana tendencija, uz već prije stabilizirane sekvencije u zamjenicama, bilježenja u domaćim riječima (*zmija, bijaše, prije, bijaše*) pa najveći broj potvrda u kojima *j* nije napisano pripada stranim riječima. Iz analizirana se korpusa izdvajaju GR 1849 i KSI 1852 Frana Kurelca u kojima je pretežito pisanje intervokalnoga *j*, pa i u stranim riječima, a ono je pretežito i u zadarskomu području namijenjenome izdanju SSM 1878. U odvjetničkom priručniku NHO 1878. pretežito je pisanje bez intervokalnoga *j*, osobito u stranim riječima.

Sve navedeno upućuje na to da se radi o pravopisnome problemu koji tada još nema jednoznačno rješenje, ali upućuje i na činjenicu da su autori / priređivači imali svijest o potrebi rješavanja toga pitanja. Upravo stoga su, osobito u dopreporodnome razdoblju, oslonac nalazili u prethodnoj hrvatskoj književnojezičnoj tradiciji u kojoj je uobičajenije bilo, osobito u primljenicama, izostavljanje intervokalnoga *j*.

V. 2. Jezične značajke

V. 2. 1. Fonološke značajke

Na temelju preliminarnim uvidom utvrđenih i odabranih razlikovnih elemenata koji se promatraju u kontekstu glavnih pitanja hrvatske književnojezične povijesti i standardizacijskih procesa u razdoblju od konca 18. do konca 19. stoljeća, kada su objavljena izdanja koja su predmet ove analize, na fonološkoj razini razmatramo one elemente koji su relevantni za utvrđivanje značajki dopreporodnoga štokavskoga ikavskog književnog jezika i za utvrđivanje značajki koje odstupaju od njegove štokavske osnove, što je motivirano prethodno opserviranim čakavskim značajkama u nekim izdanjima, te relevantnih za razmatranje primjene rezultata standardizacijskih nastojanja od 30-ih godina 19. stoljeća. Stoga su na fonološkoj razini raščlambom obuhvaćeni: refleks *jata*, status dočelnoga slogovnog *-l* i jotacije, a među ostalim fonološkim značajkama: sibilizacija, jednačenja i gubljenja suglasnika, rotacizam i disimilacija *zn > zl*.

Refleks *jata*

A. Korpus dopreporodnih izdanja

U gotovo svim je izdanjima riječke tiskare Karletzy objavljenima u dopreporodnome razdoblju refleks psl. *jata* ikavski i u osnovama i u nastavačnim morfemima riječi, npr.:

PKP 1790: *Kolina* 3,³⁸⁵ *Priblaxeno* 4, *Tilo* 6, *prid* 10, *Ovdi* 13, *umriti* 14, *misto* 30; **L 1796:** *Svita* 4, *livomu* 6, *podilisc* 7, *drugdi* 7, *prigorke* 9, *grihe*, 11, *Prisvetim* 13; **PU 1800:** *Pripovidaoca* 2, *dilo* 3, *vinčanju* 5, *Nedilyu* 5, *lito* 8, *xeliti* 10, *kolina* 51, *rič* 61, *mrixe* 68; **VNK 1804:** *dvi* 1, *naprid* 7, *najstalnii* 7, *zapovid* 9, *gdi* 11, *diteta* 12, *čovik* 13, *viditi* 14, *likari* 14; **PBDM 1813:** *Divice* 1, *priblaxena* 1, *csiovik* 2, *viditi* 2, *svit* 4, *tilo* 4; **MK 1815:** *vikovito* 3, *Zapovid* 4, *najosobitijih* 6, *Nedilje* 8, *nima* 9, *Linost* 11, *Prikoredno* 11, *kripko* 13, *primudri* 13, *viditi* 15, *Ispovid* 18, *Grishnik* 21, *gori* 21, *potribno* 23 (uz: *potrebno* 22), *Vire* 24; **SK 1818:** *potribna* 2, *Cfovik* 2, *Rics* 6, *doli* 10, *nevira* 26, *Nedilju* 28, *fvicha* 29, *prikorednost* 30, *dite* 40, *vrillo* 52, *divojactvo* 60; **EE 1824:** *priko* 1, *dila* 1, *prid* 3, *pošli* 4, *mifec* 5, *kolina* 16,

³⁸⁵ Primjeri se navode redom pojavljivanja.

flipac 35, *cvitja* 97, *ovdi* 101, *fiditi* 101, *najpošli* 102, *zdilu* 105, *bilu* 153, *obitili* 154, *gori* 154, *Dive* 263; **OM 1824**: *diteta* 5, *fvitt* 8 ('savjet'), *Virovanje* 8, *livo* 9, *prid* 10, *litto* 11, *podniti* 14, *Tilo* 14, *fniga* 16, *prifveto* 20, *brime* 55, *ovdi* 58, *Nedilju* 61, *fvit* 62 ('svijet'), *čovik* 64, *Mrixu* 70; **SB 1824**: *Kriposti* 1, *Diva* 1, *pricsista* 1, *potribne* 3, *dil* 3, *Udili* 4, u *vike* 4, *vicsni* 4; **R1 1825**: *Nedilju* 3, *zvizde* 3, *pristolju* 3, *mifto* 5, *priveliko* 6, *riči* 8, *tila* 9, *ovdi* 10, *neizmirna* 42, *vira* 43, *lipo* 44, *lik* 47, *vinac* 64, *pridobri* 74, *likari* 185, *poštilja* 186; **R2 1831**: *friču* 1, *priveliku* 1, *griha* 2, *vikovite* 2, *najlipse* 3, *Gdi* 7, *najplemenitiim* 9, *befiditi* II/3, *zapovidi* II/3, *grih* II/8, *privelikoj* II/8, *ondi* II/9, *cinu* III/28, *kolina* III/28, *Divojko* III/30, *prilipu* III/32.

Djelomičnim zapisom u literaturi objavljene ***Prigodnice 1839.-1840.** također potvrđuju ikavski refleks *jata* (npr. 1.: *Pisma*, *vime*, *Prisvitloga*, *vike*, *bilig* (uz stalni ekavizam: *vernim*); 2. *Prisvitlomu*, *Svitlost*, *priponizno*; 3. *prisvitloga*, *svakolitnji*, *slidecha*, *lito*).

U većini su tih izdanja ovjereni, kao što je već navedeno u analizi grafije, i pojedinačni primjeri jekavskoga refleksa (*ie*, *je*), u načelu ograničeni na nekoliko riječi i vjerojatno rezultat utjecaja literarne tradicije, npr.:

PKP 1790: *Niemacske* 3, *poslie* 4 (uz *Pošli* 16); **L 1796**: *Vjeka* (nasl. str.), *poslie* 5; **PU 1800**: *poslie* 5, *najposlie* 28, *niesmo* 50, *niesu* 61; **VNK 1804**: *najposlie* 8, *poslie* 9; **MK 1815**: *najposlie* 24; **SK 1818**: *najposlie* 46; **EE 1824**: *najpošli* 101 (uz: *najpošli* 102), *poslie* 107 (uz *pošli* LKKVIII), *fiena* V 'sjena'; *izkorjenife* LXVII, *fjeno* 'sijeno' LXXVIII, **OM 1824**: *Najpošli* 11, *poslie* 93 (uz: *pošli* 44); *šjeni* 47, *Pjefan* 64; **R2 1831**: *niesam* III/108; *objetovanje* II/4, *objetuje* II/5.

Realizacije u sljedećim stihovima potvrđuju da je u pitanju jednosložan refleks *jata*, npr.:

Daj da bude poslie xitka:

Daj, da bude poslie xitka:

Nam takogjer otvoren (PKP, 4)

Nam takogjer otvoren (OM, 93).

Naime, u metričkim obrascem zadanome osmercu moguć je samo jednosložni *jat*.³⁸⁶

U nekim je izdanjima, uz ikavski, ovjeren i refleks *e* < **ě*. Tako je u *Malom katekizmu* i *Sridnjem katekizmu* ovjeren veći broj potvrda s ekavskim refleksom *jata*, a

³⁸⁶ O jednosložnome refleksu *jata* vidi u raspravi J. Vončine *Hrvatski jekavski dugi jat*, u: Vončina 1993: 123-154.

broj osnova u kojima je realiziran znatno je širi u odnosu na prethodno spomenute jekavske realizacije, npr.:

MK 1815: *leto* 8, *Zalenitise* 9, *redko* 11, *precsistoj* 13, *mesto* 17, *pred* 20, *cel* 21, *ovde* 21, *potrebno* 22;

SK 1818: *prepovida* 26, *zaveti* 27, *meri* 30, *leto* 33, *Posle* 33, *pred* 53, *Ovde* 56, *telovno* 59, *redko* 65, *mesto* 71.

S obzirom na druge ovjerene čakavske značajke u tim izdanjima, o kojima će biti riječi poslije, valja pretpostaviti da su ovjereni primjeri s ekavskim refleksom u dvama katekizmima govorna, čakavska ekavska, značajka autora / priređivača tih izdanja vjerojatno svjesno uključena u izdanja namijenjena poučavanju djece mlađega školskog uzrasta na užemu i širemu riječkome području.

U ostalim su izdanjima ovjereni pojedinačni ekavizmi, no znatno manjim brojem potvrda nego u prethodno spomenutim katekizmima, npr.:

EE 1824: *celovati* 106, *celova* 106; **OM 1824:** *venčanje* 11, *ovde* 40; **SB 1824:** *ovde* 2, 3; **R1 1825:** *celovati* 188; **R2 1831:** *prečifti* 9, *fused* II/7.

Među njima je i oblik *celov* koji je bio stalni ekavizam i u čakavskih pisaca ikavaca, a ovjeren je i npr. u Slavonca Antuna Kanižlića (Vončina 1975: 48).³⁸⁷

U većini su izdanja ovjerene riječi s očuvanim primarnim *e* u osnovi *koren* (< **korenъ*), npr.:

PU 1800: *iskoreniti* 6, 77, *ukkorenyeno* 34; **VNK 1804:** *ifkorenutje* 2, **OM 1824:** *izkoreniti* 62; **R1 1825:** *ifkoreniti* 47, **R2 1831:** *ifkoreniti* 4,³⁸⁸ a u **EE 1824** su uz *koren* 3 ovjereni i oblici: *korinja* 34, *izkorjenife* LXVII, prema sekundarnome *jatu*, od kojih je ikavski oblik potvrđen i u Bandulavićevu lekcionaru³⁸⁹ na koji se riječki lekcionar (EE 1824) oslanja u tekstološkome i književnojezičnome oblikovanju.

Dodajmo i da je u MK 1815 ovjeren hiperikavizam: *Vicseri* 22, a u EE 1824 (str. 149) te R1 1825 (str. 51): *Jelin*.

Izuzetak je u odnosu na ostala izdanja s pretežitim ikavskim refleksom *jata* početnica *Knjixica-imen* iz 1819. godine.³⁹⁰

³⁸⁷ Ovjeren je i u drugih pisaca ikavaca – dalmatinskih pisaca 18. stoljeća (Maretić 1915: 184) te slavonskih 18. i 19. st. (Maretić 1910: 151).

³⁸⁸ Osnova *koren* ovjerena je i u dalmatinskih pisaca 18. stoljeća (Maretić 1915: 183), u slavonskih pisaca 18. i 19. stoljeća (Maretić 1910: 151; Vončina 1975: 48; Despot 2002: 85) te u franjevačkih pisaca 17. i 18. stoljeća (Gabrić-Bagarić 1989: 51; Pranjković 2008: 57, 74), također i u mnogim organskim sustavima hrvatskoga jezika.

³⁸⁹ Gabrić-Bagarić 1989: 51.

³⁹⁰ I u izdvojeno iz korpusa promatranu letku *Sipak i diraka, alli glogovina*, otisnutu 1836. godine, uz ikavske su zamjene *jata* (npr. *Divoičiça, lipotu, pridragu, riçi, lipo, vrime, virnom, misto*) u većoj mjeri ovjereni i primjeri s ekavskim (npr. *s' bodgliatem, kitastem, sigurneji, ostremi, liutemi, ovde, preprostoj, vetar, bleđa*), ali ne po

U *Knjixici-imen* ovjereni su primjeri s ikavskim i ekavskim refleksom *jata*, a analiza je zastupljenih primjera pokazala da je refleks *jata* u njima gotovo sustavno ikavsko-ekavski po jezičnome pravilu Jakubinskoga i Meyera.

Tako je u skladu s prvim dijelom navedena pravila ekavski refleks *jata* u sljedećim primjerima: npr. *zdela* 35, *mesto* 39, *beli* 41, *testo* 47, *seno* 51, *del* 51, *celo* 57, *belic* 69, *celo leto* 67, *s kolenom* 67, *delala* 51,

a u skladu s drugim dijelom ikavski refleks u sljedećim primjerima: a) u osnovama riječi: npr. *misec* 25, *svića* 37, *črišnje* 45, *lipo* 45, *dite* 47, *mliko* 47, *hljibe* 47, *vrimenta* 53, *nedilju* 57, *dica* 63, *brimena* 65, *sinikoša* 67, *ripa* 71; b) u tvorbenim morfemima priloga i infinitivnih osnova: npr. *ovdi i ondi* 57, *dvi* 59, *doli* 63, *gori* 65, *hoditi* 25, *živiti* 51; c) u gramatičkim morfemima: *na zemlji* 65, *po blagdanih* 51, *u jaslih* 51, *na vratih* 83, *med dvimi kamiki* 75, *z'dervenimi cipi* 75.

Samo nekoliko primjera s ikavskim refleksom *jata* odstupa od pravila: npr. *virovati* 27, *tripavica* 31, *kolino* 37 (uz: *s' kolenom* 67), *cvit* 63, *misto* 55 (uz: *mesto* 39), te s ekavskim: *s'tankemi* 83.

Na području za koje je tiskara Karletzky imala odobrenje za tiskanje udžbenika (riječko područje i kvarnerski otoci), takav je refleks *jata*, između ostaloga, i u govorima "na potezu od grobničkih govora u riječkome zaleđu, preko bakaračko-hreljinsko-kraljevičkih, te obalnih i zaobalnih vinodolskih govora do zaključno govora Senja", na sjevernojadranskim otocima i u Gorskome kotaru (Lukežić – Zubčić 2007: 14). Stoga je s obzirom na refleks *jata*, ali i druge značajke o kojima će biti riječi poslije, moguće pretpostaviti da na naslovnoj stranici precizirana namjena *Knjixice*: "za hasan selskih škol",³⁹¹ podrazumijeva seoske škole na sjevernočakavskome ikavsko-ekavskome području.

I uz navedene iznimke, pretežit ikavski refleks *jata*, uz ostale značajke o kojima će biti riječi poslije, potvrđuje proširenost i uporabu štokavskoga ikavskog književnog jezika koncem 18. i u prvoj polovici 19. stoljeća, i to i na onome dijelu hrvatskoga jezičnog korpusa koji na razini organskih sustava najvećim dijelom pripada čakavskom narječju, a u crkveno-administrativnome smislu obuhvaća prostor nekadašnje Senjsko-modruške biskupije.

Istovremeno izdanja tiskare Karletzky nude i potvrde čakavske literarne tradicije, ali i čakavskih organskih sustava, kao što u analizi refleksa *jata* potvrđuju *Knjižica imen* (1819.),

jezičnome pravilu Jakubinskoga i Meyera. U navedenim primjerima ekavskoga refleksa *jata*, s potvrdama za korijenske, i tvorbene, a osobito i gramatičke morfeme iščitavamo prisutnost elemenata čakavskoga ekavskog sustava, kojemu je pripadao i riječki idiom (usp. Rudolf 1895: 3-88), a na kojemu je području tekst nastao te se u dvojezičnome hrvatsko-talijanskome izdanju i prodavao u knjižari Mikule Belinića u Rijeci.

³⁹¹ Podertala S. H.

Mali (1815.) i *Sridnji katekizmus* (1818.) te izdvojeno promatran letak *Šipak i diraka* (1836.), o čemu će ovdje još biti riječi.

B. Korpus izdanja od 1848. do 1878.

Prethodno napravljena analiza grafije potvrdila je da i izdanja tiskare Karletzky objavljena u razdoblju od 1848. nadalje odražavaju tadašnje stanje glede bilježenja *jata*, ali i glede njegova fonološkoga statusa, uključujući i neke specifičnosti.³⁹²

Tako je u Bogovićevim *Domorodnim glasima* 1848. na mjestu *jata* pretežit grafem *ě*, no ovjerena su i manje brojna odstupanja s ekavskim refleksom (*seme* 31, *Ovde* 76, *porekla* 79)³⁹³ te s ikavskim (npr. *vrime*, *Gdi* 3, uz: *Gdě* 82). Da je ikavizam tu uvjetovan i potrebama stiha, odnosno rime potvrđuju sljedeći stihovi:

Neću da se sada bavim s time;

Sve imade svoje dobro vrîme, (DG, Čitatelju);

Jur će doći srećno vrîme

Gdi će svuda slavsko ime (DG, 3).

U vezi s upravo navedenim potvrdama ikavizma u stihovima valja opet podsjetiti na Babukićevu *Osnovu slovnice slavjanske* (1836.) u kojoj uz preporuku o jekavskome izgovoru *ě* "u čitanju", u pjesništvu dopušta, ovisno o potrebama stiha, i pisanje *ie / e / i*. U Bogovićevim *Domorodnim glasima* ta se norma poštuje, a mogućnosti koje nudi primjenjuju.

Sukladno ilirskoj koncepciji *jat* je zabilježen s pomoću *ě* i u nekim proglasima iz 1848. – 1849., u prigodnicama iz 1850., u školskim izvješćima iz 1851. – 1853.³⁹⁴ i 1869., u *Pravilima društva narodne čitaonice riečke* iz 1850. i *Svetim Aldovanjima* iz 1858. (vidi:

³⁹² Primjeri su navedeni u grafijskoj analizi i ovdje se neće ponavljati, osim iznimno te u dijelu koji grafijskom analizom nije bio obuhvaćen.

³⁹³ U vidu valja imati i mogućnost pogrješke.

³⁹⁴ Uz potvrde za *jat* zapisan grafemom *ě* (npr. *trěznosti* 5, *dětetu* 5, *odělo* 5, *měsecih* 5, *zapovědi* 7, *gdě* 10, *lěkara* 11, *vrěme* 12, *lětnu* 12) *Colegija za brodare i tergovce* (1852.) sadrži i sljedeće primjere: *lekar* 4, *leto* 5, *vrime*, *decu* 6, *posledice* 6, *obed* 7, *zapovedi* 8, *meseca* 14 za koje ne možemo sa sigurnošću utvrditi jesu li ekavske zamjene *jata* ili pogrješke. Na mogućnost slovne pogrješke ili nedosljednosti u pisanju pod utjecajem dijalekatske pripadnosti upućuju navedeni primjeri s istim osnovama i *ě* u sastavu. Dodajmo i da je u fleksiji ovjeren jekavski refleks: *ovieh* 4, *oniem* 6, *tieh* 8, *svieh* 11. Glede realizacije *jata* i drugih značajki ta tiskovina pokazuje sličnosti s ovdje analiziranim Kurelčevim tekstovima što upućuje na mogućnost njegove redakture.

Tablicu 7), a s obzirom na vrijeme njihova objavljivanja možemo samo ponoviti da je preporuka tadašnjih jezikoslovaca bila za njegov jekavski izgovor.

Analizirani nam korpus pritom ipak omogućuje i razmatranje njegove izgovorne vrijednosti. Tako u nekim proglasima iz 1848. – 1849. i prigodnicama iz 1850. uporaba dvoslova *ie* na mjestu i kratkoga i dugoga *jata* upućuje na njegov jekavski izgovor, npr.:

PROGLASI 1848.-1849.: br. 1. *biedno, miere, Ovdie*; br. 4. *dielo, cielom*; br. 5. *rieke, rieč*; br. 6. *miesecca, sliediti*; PRIGODNICE 1850: br. 1. *Svietli, Srieće*; 2. *Rieci, viernih*; br. 3. *lieta, vieru, diete*³⁹⁵.

Da je on jednosložan potvrđuju sljedeći osmerci iz prigodnice banu Josipu Jelačiću br. 2:

*Bog Te živi! mnogo lieta
Na čest viernih Tvih sinovah,
Nek se po svih stranah svieta
Slava širi do viekovah (br. 2),*

i deseterci iz prigodnice br. 3:

*Kao diete milom otcu svomu
Veran bit će na svetu ovomu;
Ar su vierni i njegovi bili,
Od starine povelje dobili.*

Tomu u prilog posebno govore i izdanja u kojima je razlikovnost postignuta na grafijskoj razini pa se kratki i dugi *jat* bilježe naprije kao *ě – ie*, a zatim i kao *je – ie*.

Takav je odnos u *Govorima iz rimskih pisac* (1849.) i raspravi *Kako da sklanjamo imena* (1852.) Frana Kurelca postignut s pomoću grafijske opreke *ě – ie*, npr.:

*Sněgovi 7, čověk 9, poslě 15, lěto 18 : vrieme 5, liepo 6, snieg 19, sviet 22 (GR 1849)
město 3, susědi, gdě 5, uvěriš 7 : riečmi 3, plien 4, miešaju 4, sviest 5, viek 6 (KSI 1852),*

s time što je isti odnos i u nastavačnim morfemima, npr.:

³⁹⁵ Prigodnica br. 3 ispjevana u čast dolaska bana Jelačića u "pomorske" krajeve 1850. posebno je zanimljiva jer je vrlo vjerojatno da je autor svjesno i namjerno u tekst uključio i ikavsku (*dica, Viruj*) i ekavsku (*pobedi, svojeh, Veran, svetu, sreću*) i jekavsku (*biela, vieru, vierni*) realizaciju *jata*, a na grafijskoj razini i onu s tzv. "rogatim" *e* (*Rěka, Kěm, Děli*). Time je prigodnicu učinio prihvatljivijom govornicima na područjima kojima je ban dolazio u pohode (početni stihovi navode da su to "*Lika, i Korbava, / Slavni Senj, i Rěka biela! / Bakar stari, krasna Kraljevica*"), a istovremeno poštovao književnojezičnu realizaciju.

drevnieh 3, našiem 9, svieih 11 : pregorěti, odolěli 16, ali i: viditi 8 (GR 1849)

južnieh 3, onieh 3, rečenieh 4, tieh 5, tolikiemi 7 : razviděti 8 (KSI 1852).³⁹⁶

Deset godina poslije u *Fluminensiji* (1962.) primijenit će drukčije rješenje, što svjedoči o postupnu sazrijevanju Kurelčevih jezikoslovnih misli.³⁹⁷

U *Narodnom hrvatskom odvjetniku* (1878.) i u knjizi *O svetoj Stošiji mučenici* (1878.) odnos je uspostavljen tada uobičajenim parom *je – ie*, što potvrđuju sljedeći primjeri, npr.:

pjevati 5, pjesnik 29, besjedu 40, Pjesmu 45 : vrieme 5, Liep 29, vriednoga 29, ciele 40 (SSM 1878).³⁹⁸

mjesto 8, svjedoci 12, mjesec 284, tjerati 491 : vriednost 8, zahtievati 10, liečnik 18, vrieme 19, cienu 19, liepo 283 (NHO 1878).

Kao iznimka su u odnosu na ostala izdanja ovjereni i sljedeći primjeri za *jat* u osnovi *ně-*: *njekoliko 5, nješto 6 (SSM); niekoji 10, niekih 17 (NHO).*

U NHO ovjereni su i sljedeći primjeri: *gdie 8 : gdje 5, kolienu 10, mienice 10 : Mjenice 282, djete 16, niekih 17, Uvjet 19 : uvietom 19, riešenju 386*, koji remete pravilnost *kratki jat > je, dugi jat > ie* te upućuju na nesigurnost u njegovu pisanju. Pritom realizacija *ie* u sekvencijama *lě, ně* (npr. *posliedicu 17, dozvolieti 483; niekoji 10, niekih 17*) otvara i pitanje tercijarne jotacije, odnosno jotacije suglasnika /l/, /n/ ispred kratkoga *jata > /j/, /ń/*. Odgovor je možda u grafiji, odnosno u NHO ovjerenim dvoslovima *lj, nj* za foneme /j/, /ń/, što bi moglo upućivati na to da sljedovi grafema *lie, nie < lě, ně* u prethodno navedenim primjerima označavaju neprovedenu treću jotaciju.

Na isti se način, znači parom *je* (za kratki *jat*) i *ie* (za dugi *jat*) *jat* bilježi u prigodnici *Presvjatomu i prečastnomu gospodinu Vjenceslavu Soiću* (PVS 1859.), npr.: *vjere, djela : rieč, viek*, čiji osmerci također potvrđuju jednosložni refleks *jata*, npr.:

Što odlazi lice Tvoje;

Nut gle! tuga gdie zalieva

Oči, lica, glasi stoje –

Usne leden mraz odieva.

³⁹⁶ U istoj raspravi objavljenoj u *Fluminensiji* (1862: 155-180) F. Kurelac pisanje je ujednačio na 'rogato e' i u dugim i u kratkim slogovima, što znači da su primjeri koji su u KSI 1852 zapisani s pomoću *ie* na mjestu *jata* u *Fluminensiji* (Flum) zapisani s pomoću *ě*, npr.: KSI 1852: *lieka, riečmi, mienja, stiene* – Flum 1862: *lěka, rěčmi, měnja, stěne*, no to je više grafijsko pitanje.

³⁹⁷ Usp. Vince 1968: 221-369.

³⁹⁸ U dijelu knjige SSM s tekstovima posvećenim svetoj Stošiji (str. 7-28) refleks je *jata* ikavski (npr. *lipi cvit divičanstva 7, sliditi 8, gdi 9, bilig 17, priniti 17, ovdí 17, čovik 21, svita 22, dilim 22*), uz pojedinačna odstupanja obično stalnim ekavizmima (npr. *celiva 22*).

Ikavskom se zamjenom *jata* među izdanjima objavljenima u preporodno doba izdvajaju djela Šime Starčevića *Katolicsansko pitalo* (1849.) i *Razmishljanje sedam xalostih* BDM (1855.), npr.:

KP 1849: *csovik 3, sagrishili 4, Divica 5, virovati 6, kripiti 7, griha 9, Dvi 9, zapovid 12, ondi 18, Tilo 18, dicu 23, Vira 26, misto 31, gdi 37, prisvetomu 40;*

RSŽ 1855: *kriposti 3, Dite 4, bixat 4, Ondi 5, Tilo 5, prislavne 7, Divice 7, vike vikov 7.*

Rijetke iznimke (npr.: *preblažena 5, poslie 5, poslie 19, predobroga 40*) ne remete stabilnu ikavsku osnovicu jezika tih djela. Štoviše, i realizacijom *jata* u prilogu *poslie* Starčević slijedi dopreporodnu tradiciju što je potvrđuje i ovdje analiziran korpus izdanja iz dopreporodnoga razdoblja u kojima je vrlo frekventna takva realizacija.

Ta djela potvrđuju Starčevićevu dosljednost u čuvanju štokavske ikavice na čemu je temeljio svoju književnojezičnu koncepciju od početka 19. stoljeća, pa i u vrijeme kada ona nije imala nikakva izgleda. Svakako je time pridonio zadarskoj filološkoj školi u otporu prema ilirskoj književnojezičnoj koncepciji i zagrebačkoj filološkoj školi (usp. Tafra 2002: 147).

U izdanjima objavljenima u preporodno i poslijepreporodno vrijeme, a raspoložemo onima od 1848. godine nadalje, najprije se, kao što je vidljivo i u analizi grafije u ovome radu, očituje ilirska književnojezična koncepcija, a zatim i načela zagrebačke filološke škole o grafijskoj i fonološkoj vrijednosti glasa *jata*.

Već je Lj. Jonke utvrdio da je "1836. ilircima bilo stalo u prvom redu do jedinstvenosti pisanja, a izgovor *ě* može biti i ovakav ili onakav, tj. ili ikavski ili ekavski ili ijekavski" (Jonke 1965: 51), što je jedna od značajki njihove trodijalekatske književnojezične koncepcije, ali i ideologije sveslavenizma i svekroatizma.

Ipak se pritom već od početka preporodnoga razdoblja razmatra njegova fonološka vrijednost i očituje njihova usmjerenost na jekavski tip štokavštine te razlika između književnog i neknjiževnog jezika (Tafra 1993: 53). Tako V. Babukić u *Osnovi slovnice slavjanske narječja ilirskoga* (1836.)³⁹⁹ iznosi preporuku o jekavskome izgovoru grafema *ě* "barem u čitanju", a u *Ilirskoj slovnici* (1854.) dodaje: "*ě* ima se izgovarati kao je, kada je slovka po naravi kratka (...). Ako li pisme *ě* po naravnome glasu zastupljuje oštar iliti

³⁹⁹ O gramatičaru Vjekoslavu Babukiću usp. Tafra 1993.

*dugačak naglasak, to se onda po izobraženome književnom običaju izgovara kao je ili kao ie ili ije (...).*⁴⁰⁰

Antun Mažuranić zastupa čitanje/izgovor *ě* kao *ie/je* najprije u *Temeljima ilirskoga i latinskoga jezika* (1839.), a zatim i u *Slovnici hèrvatskoj* (1859.), razlikujući pritom književni od govornoga jezika te proširujući preporuku takvoga izgovora na škole (Moguš 1995: 161-163): "*Ovaj zabilježeni ě može svaki na svoj način izgovarati, samo da se u pismo jednosličnost uvede; premda bi dobro bilo uvěk, a osobito u čitanju i u školah već iz toga kano ie ili je izgovarati ga, da se tim laglje zapamtiti može; gdje se pisati ima*"⁴⁰¹.

Na početku svojega rada isti pravac s bilježenjem *ě* slijedi i predvodnik zagrebačke filološke škole Adolfo Veber Tkalčević, no u *Slovnici hèrvatskoj* (1873.) kao jedinu njegovu izgovornu realizaciju navodi jekavsku, s pisanjem *ie* u dugim slogovima, a *je* u kratkim slogovima: "*Glasnik ě izgovara se u dugih slovkah kano ie (dva glasa), a u kratkih kano je, ali tako da se j obaška čuje: n. p. dēte = diete; dēteta = d'jeteta*"⁴⁰², za što se prije njega zalagao i Bogoslav Šulek (Moguš 1995: 175-178).⁴⁰³

Provedena je analiza potvrdila da se i izdanja tiskare Karletzky vezano uz realizaciju *jata* uklapaju u dosad utvrđenu i u literaturi iznesenu sliku vezanu uz problematiku toga glasa u dopreporodnome štokavskome ikavskom književnom jeziku te u proces standardizacije štokavskoga književnog jezika jekavske osnovice tijekom 19. stoljeća.

Status dočetnoga slogovnog -l

S obzirom na status slogovnoga -l, i to na kraju središnjega sloga i na dočetu riječi, uključujući posebno i na dočetu oblika jednine glagolskoga pridjeva radnog muškoga roda, analizirana se izdanja dijele na ona u kojima je u navedenim pozicijama provedena vokalizacija -l > -o i na ona u kojima je dočetno -l ostalo neizmijenjeno.⁴⁰⁴

Vokalizacija je -l > -o provedena u sljedećim izdanjima:

PKP 1790: *nenapridovao 23, nemogao 23, oxivio 23, poštao 27; Vladaoca 27, Angjeoski 36; L 1796:* *izpuftio 5, dopuftio 6, skupio 8, podnio 9, doftojao 12; PU 1800:*

⁴⁰⁰ Navedeno prema: Moguš 1995: 161.

⁴⁰¹ Navedeno prema: Moguš 1995: 161-162.

⁴⁰² Navedeno prema: Moguš 1995: 175.

⁴⁰³ Više o problematici grafijske i izgovorne realizacije *jata* u 19. stoljeću vidi u Jonkeovoj raspravi *Sporovi pri odabiranju govora za zajednički književni jezik Hrvata u 19. stoljeću* (Jonke 1965: 27-57).

⁴⁰⁴ U hrvatskome je jeziku ono ostalo neizmijenjeno u većemu dijelu čakavskoga i kajkavskoga te u manjemu dijelu štokavskoga narječja, a vokaliziralo se u /o/ u najvećemu dijelu štokavskoga narječja (Vranić 2005: 241).

virovao 1, pritio 3, uvrudio 8, izgubio 36, ispovidio 85; Pakao 2, obiteo 6, na po 7, Pavao 30, pogibeo 31, Djavao 33, Apofto 35; neumiteona 83, djavaoskim 86; **ali i:** vartal 60; **VNK 1804:** posao 4; *ispuftio* 5, *učinio* 5, *motrio* 9, *ozdravio* 13; *dio* 8; **PBDM 1813:** *proscio* 1; *dionik* 3; **EE 1824:** *hotio* 2, *dao* 12, *ukazao* 14, *izasao* 219; *pepeo* 36, *Anjeo* 154, *Apostoo* 218 *vartao* 265, *pakao* 266, *opo* LVI 'o pol'; *Anjeoskomu* 2, *vladaoca* 13, *kadionicu* 101, *pivaoci* 103, *dionicu* 312; **ali i:** *Gabriel* 5, *cimbal* 35⁴⁰⁵; **OM 1824:** *zapovidio* 6, *podao* 15, *ostavio* 15, *naredio* 59, *reka* 70; *soo* 6, *Arkanjeo* 35, *vefeo* 6, *Pavao* 35, *Apostoo*; *Anjeoski* 19, *Vladaoca* 85; **R1 1825:** *činio* 10, *reko* 42, *zvao* 42, *mogo* 43, *imo* 78, *dao* 187; *pepeo* 3, *pofo* 44, *Anjeo* 75, *Apofto* 78, *Pakao* 323, *gô* 185; *Stioniku* (predgovor), **ali i:** *dilnici* (posveta), *vartal* 6, *fvital* 48, *pogibil* 49, *mal* 321; **R2 1831:** *imo* 2, *odibrao* 2, *hotio* 3, *obuko* 4, *primio* 6, *udilio* 8, *govorio* II/4; *Pavao* 3, *Pakao* 12, *pofo* II/10, *Anjeo* III/30, *napô* 'na pol' III/177; **ali i:** *dilnike* II/5, *vesel* II/11, *ispovidalnici* III/10, *pogibil* III/36.

Navedeni primjeri potvrđuju štokavske realizacije *-o* dočelnoga slogovnoga *-l* u većemu broju izdanja objavljenih u dopreporodnome razdoblju, uz određeni broj primjera u R1 i R2 u kojima je u *-l* neizmijenjeno. Tako je prema Maretićevu istraživanju i u većine dalmatinskih pisaca 18. stoljeća (Maretić 1915: 192) te u slavonskih pisaca 18. i 19. stoljeća (Maretić 1910: 151), dakle u štokavskih pisaca, no kada je riječ o potvrdama s očuvanim dočelnim *-l* u R1 i R2 u vidu valja imati i činjenicu da je autor i prevoditelj Fran Vrinjanin čakavac pa su stoga razumljivi u tim djelima ovjereni i čakavski elementi, kojima pripada i očuvano završno *-l*.

U nekim su izdanjima ovjereni i sažimanja dvaju samoglasnika nakon provedene vokalizacije završnoga *-l*: 1) *ao* > *-o* (**R1 1825:** *reko* R1 42, *pofo* R1 44, *imo* 78, **ali i:** *dao* 187; **R2 1831:** *imo* 2, *obuko* 4, *pofo* R2 II/10, **ali i:** *odibrao* 2); *-oo* > *-o* (na po PU 7, *opo* EE LVI, *napô* R2 III/177, **ali i:** *soo* OM 6, *Apostoo* EE 218⁴⁰⁶), što su govorne značajke u odnosu na nesažete književnojezične likove.

Dočetno je slogovno *-l* neizmijenjeno u sljedećim izdanjima:

⁴⁰⁵ Prema D. Gabrić-Bagarić (1989: 67) u Bandulavićevu leksikonu iz 1613., čiji je utjecaj na jezik EE 1824 izrazit, nepromijenjeno je *-l* na dočetu imenica potvrđeno samo u dva primjera, i to upravo u: *cimbal* 32 i *Gabriel* 236.

⁴⁰⁶ Prema D. Gabrić-Bagarić (1989: 62) u Bandulavićevu leksikonu iz 1613. ovjereni su iste pojave koje nalazimo i u EE 1824, s time što u primjerima s dva *o* valja pretpostaviti obilježavanje dužine. I ovom kategorijom riječki leksikon slijedi tradiciju Bandulavićeva leksikonara i njime razvijana književnoga jezika koji se nametnuo kao jezik-uzor izdanjima toga tipa i dva stoljeća poslije.

MK 1815: *navistil 3, odkupil 5, umarl 5, ucsil 6, dovershil 9, uvridil 20; Pakal 4, Xal 14, cel 21; dilnici 10, Evangjelska 16; SK 1818:* *stvoril 5, bil 7, mogal 9, dal 14, naredil 35, fagrishil 71; Pakal 4, Angjelskim 22, Paval 61; KI 1819:* *porizal 45, Bubnul 45, poginul 51; kotal 23, popel 37, del 51, tepal 65, prekifel 71; SB 1824:* *htil 3, dil 3, mogal 3.*⁴⁰⁷

Navedeni su primjeri ovjereni u analiziranim izdanjima u kojima su, u većoj ili manjoj mjeri prisutne čakavske značajke, a jedna je od njih i neizmijenjeno dočetno slogovno *-l*, s time što je u tome statusu ono bilo moguće i u arhaičnijim štokavskim sustavima.

U izdanjima je objavljenima u preporodnome i poslijepreporodnome razdoblju dočetno slogovno *-l* > *-o*, što svjedoči o normiranju one značajke koja je radom prethodnoga naraštaja pisaca postala pretežitom normom i prije kodifikacije.⁴⁰⁸ Pritom je analizirani korpus potvrdio uporabu nesažetih likova nakon provedene vokalizacije. Iznimka su samo *Domorodi glasi* Mirka Bogovića gdje su uz nesažete (npr. *čitao 28, spominjao 54, podučavao 75, kljuvao 75*) ovjereni i sažeti likovi, i to i u popratnim biljaškama (npr. *stekó 78, sabro 79, došó 81*) i u stihovima gdje su poduprti metričkim razlozima, npr.:

Znam ja, s otim što sam sada reko,

Kod "odbora" hvale nisam steko (str. 52).

Jotacije

Analizirana građa omogućuje razmatranje rezultata jotacije u izdanjima objavljenima u razdoblju od konca 18. do konca 19. stoljeća s osobitim obzirom na one značajke koje su relevantne za razmatranje značajki dopreporodnoga predstandardnoga štokavskoga književnog jezika (književnojezičnoga tipa) i procese njegove standardizacije tijekom 19. stoljeću te s obzirom na u korpusu opservirane čakavske značajke.⁴⁰⁹ Pritom je promatranje te pojave uvelike uvjetovano grafijskom razinom, što je razmatrano u prethodnome poglavlju.

⁴⁰⁷ I u zasebno promatranoj letku SD 1836 dočetno je slogovno *-l* neizmijenjeno: npr. *pokrival, mogal, stal, rasal*. U literaturi djelomičnim zapisom objavljene *Prigodnice 1839.-1840. sadrže samo jedan primjer u kojemu je vidljiv status dočetnoga *-l*, i on je neizmijenjen: 1. *dobil*.

⁴⁰⁸ Iznimku predstavlja C dio (*Štenja na blagdan preslavne i svete mučenice Stošije*) SSM 1878, koji dio nije obuhvaćen analizom, a čuva čakavske značajke na svim jezičnim razinama te u grafiji značajke južne hrvatske latinice. Status dočetnoga slogovnog *-l* pokazuju sljedeći primjeri, npr.: *priporučil 30, činil 31, obećal 31, narešil 32*.

⁴⁰⁹ Ovdje neće biti riječi o rezultatu primarne jotacije psl. *t' jer je on uvijek /ć/ (Moguš 2010: 75; Matasović 2008: 148), osim u nekoliko potvrda izostanka njegove jotacije u zanijekanome obliku 3. l. mn. prezenta glagola 'htjeti', kao što je npr. u Kurelčevim GR 1849: *nete 12* (uz: *netju 12* 'neću').

A. Korpus dopreporodnih izdanja

Primarna jotacija

Refleks jotacije psl. **d'* u analiziranome korpusu omogućuje jasno utvrđivanje čakavskoga refleksa *j*, za razliku od često grafijskim ograničenjima otežane analize štokavskih realizacija, odnosno dosega provedbe jotacije u osnova koje završavaju na /d/, o čemu je već bilo riječi u analizi grafije. Takav se pristup u analizi jotacije nametnuo temeljem preliminarnoga uvida koji je potvrdio prisutnost primjera s čakavskom realizacijom *j < *d'* u većini analiziranih izdanja, no različitim intenzitetom i glede frekvencije pojavnosti i glede širine obuhvaćenoga leksičkog fonda, osobito u odnosu na najčešće pretežite štokavske realizacije i štokavsku osnovicu književnoga jezika.

Rezultate primarne jotacije psl. **d'* u izdanjima iz dopreporodnoga razdoblja pokazuju sljedeći primjeri, npr.:

PKP 1790: *takogjer* 4, *Evangjelje* 7, *Angjeli* 11, *uvrigjujesh* 25; *porodjenje* 20, *Naredjenju* 27, *xedju* 28; **L 1796:** *Angjela* 4, *odsugyeni* 5, *megyu* 5, *Xegjam* 12, *Angjelski* 13; **PU 1800:** *neispovijen* 3, *Takojer* 5, *meju* 6, *svejer* 7, *tuje* 8, *pohajati* 30, *Jedinorojenomu* 31, *naslajenjem* 33, *osujen* 53, *Eyipta* 51, *Gospoje* 53, *Anjela* 60; **VNK 1804:** *medju* 7, *dogadjaji* 7, *nagerdjenu* 14; **ali:** *takojer* 8; **MK 1815:** *izmed* 6, *med* 6, *naredjeno* 9, *vidjeno* 9, *jedinorodjeni* 13, *oslobadjamo* 18, *nahadjati* 23; *Angjelsko* 6, *Evangjelje* 9; **ali i:** *takojer* 6, *tujega* 7, *tuji* 12; **SK 1818:** *rodjen* 4, *oslobodjenje* 7, *sudjenje* 31, *naredjenih* 59; *Angjeli* 5, *Evangjelje* 36; **ali i:** *takojer* 2, *tuje* 53; **KI 1819:** *posudje* 55, *nedohadjja* 73, *naredjuje* 87; **ali i:** *takojer* 47, *preju* 59; **EE 1824:** *oflobodjenju* 1, *rodjeni* 16, *medju* 109, *priporadja* 149; *Egypta* LVII; **ali i:** *Gospoja*, *Anjela* 3, *Evanjelje*, *Anyeoske* 12, *takojer* 218, *rojstvovom* 218, *meu* 266, **OM 1824:** *medju* 9, *xedja* 20, *jedinorodjenoga* 20, *porodjenja* 73; **ali i:** *takojer* 14, *Anjela* 66, *Evanjelja* 72, *Evanjeoskomu* 75; **R1 1825:** *porodjenja* 3, *vidjenju* 3, *rodjenja* 75, *nafladjenja* 48, *xedju* 78, *ofudjeni* 460; **ali i:** *meju* 5, *raje* 46, *dogajafe* 49, *ponuja* 51, *Anjela* 64, *dogajajuchife* 321; **R2 1831:** *oflobodjene* 2, *Providjenje* II/13, *nafladjenju* III/31, *uvridjen* III/35; **ali i:** *meju* 2, *Anjelom* 9, *raje* II/6, *prohajaju* II/12, *takojer* II/13, *Vanjelja* III, *raje* III/32.⁴¹⁰

Čakavske su realizacije *j < *d'*, često i od grč.-lat. *g*, potvrđene u svim izdanjima osim u PKP 1790 i L 1796, no različitim intenzitetom. Tako je u većini izdanja čakavska realizacija primarne jotacije ovjerena samo u pojedinačnim leksemima, i to obično u: *takojer*, *meju*,

⁴¹⁰ U **SD 1836:** *nevidjen*, *Obgradiena*; **ali i:** *meju*, *prohajase*.

Gospoja, Anjel, Evanjelje, što držimo utjecajem literarne tradicije.⁴¹¹ Kao što pokazuju navedeni primjeri, u PU 1800 čakavske su realizacije pretežite i zahvaćaju širi leksički fond, a izrazitije su zastupljene u odnosu na ostala izdanja i u R1 1825 i R2 1831, stoga za ta izdanja valja imati u vidu i utjecaj govornih značajki autora/prevoditelja – čakavca,⁴¹² koje povremeno "probijaju" štokavsku književnojezičnu osnovicu.

Drukčije tumačimo čakavizme u EE 1824. Budući da je predložak (ili jedan od predložaka) EE 1824 bio Bandulavićev lekcionar, te da bi stupanj ovisnosti o njemu valjalo detaljno tek istražiti, premda je očito da je on izrazit, izdvajamo ovdje samo jedan primjer za koji pretpostavljamo da je rezultat oslanjanja na predložak, a ne govorna značajka, što znači da jest književnojezična. Budući da je u nedostatku hrvatskoga prijevoda Biblije upravo jezik lekcionara bio primjer uređena i njegovana književnoga jezika, primjere iz **EE 1824**: *medju* 109 : *meu* 266, ne držimo slučajnom neujednačenošću, a ni govornom značajkom, nego oslanjanjem na predložak u kojemu su obje ovjerene mogućnosti već stekle legitimitet uporabe, prva kao neutralna i uobičajena u štokavskome književnom jeziku lekcionara, a druga kao literarnom tradicijom usvojen jedan od čakavizama sačuvanih i u štokavskoj književnojezičnoj tradiciji.

Primjeri u kojima je na mjestu *psl. *d'* zabilježeno *gj / dj* upućuju na štokavsku realizaciju /*ǰ*/ primarne jotacije, što pokazuje i sljedeći odnos:

xedju 28 (PKP 1790) : *Xegjam* 12 (L 1796)

Ona je, kao što potvrđuju navedeni primjeri, jedina u prvim dvama izdanjima tiskare Karletzky – *Pismama* iz 1790 i *Letanijama* iz 1796, a u većini ostalih, uz prethodno iznesene čakavske realizacije, pretežita.

Refleks psl. skupina *stj, *skj, *zdj, *zgj

Refleks psl. skupina **stj, *skj, *zdj, *zgj* u dopreporodnim izdanjima tiskare Karletzky pokazuju sljedeći primjeri:

PKP 1790: (št:) *ishte* 5, *proshtenje* 26, *navistenje* 33;

⁴¹¹ Tako D. Gabrić-Bagarić u radu *Književnojezična norma franjevačkih pisaca 18. stoljeća* (2007: 133-145) utvrđuje da "Svi štokavci franjevci iz 18. st. imaju *j* na mjestu prasl. **d'* leksički ograničeno na likove *gospoja, meja, mejaš*. Sasvim je jasno da se radi o osobini književnoga jezika preuzetog iz koine bez korekcije. Unatoč neštokavskom podrijetlu, taj fonološki čakavizam nije ni jednomu zasmetao" (2007: 137).

⁴¹² U PU to je Matija Petar Grbčić, a u R1 i R2 Fran Vrinjanin.

L 1796: (šč:) *Bratovschine* 7, *skupfchine* 8;
PU 1800: (šč:) *dopufchja* 7, *targovifchja* 8, *posvetilifchje* 52;
VNK 1804: (šč:) *karschenja* 4; (št:) *joster* 3, *stap* 6;
MK 1815: (šč:) *Odpushchjenje* 4, *odpushljenje* 18, *oproshchenje* 13;
SK 1818: (šč:) *Odpushljenje* 4, *oprashchati* 51, *odpushijamo* 20, *Pricfeshchenje* 36;
KI 1819: (šč:) *ognische* 71, *hodalische* 35, *pribivalische* 35, *kljischa* 37, *schiapom* 69;
(ž:) *dax* 65, (žj:) *moxjane* 33;
EE 1824: (št:) *godista* 1, *navista* 12, *istite* 154, *targovistih* 266; (žd:) *daxditi* 98;
OM 1824: (št:) *karstenja* 8, *odpustenje* 10, *Prostenje* 14; (žd:) *dažd* 53;
R1 1825: (šč:) *milosche* 7, *plasmom* 42, (št:) *oprostenje* 8, *istite* 41, *odpustenje* 42,
godista 42; (žj:) *moxjana* 191;
R2 1831: (št:) *godista* 9, *istemo* 10, *joster* II/3, *navistenje* II/3.⁴¹³

Primjeri potvrđuju učestalijim refleksi *šč* < **stj*, **skj* u L, PU, MK, SK i KI, među kojim su izdanjima i ona s povećanim brojem čakavskih značajki. Usto u KI ovjereni su i čakavski refleksi *ž*, *žj* < **zdj*, **zgj* (*dax* 65, *moxjane* 33) te u R1 također: *moxjana* 191, a vjerojatnom držimo i mogućnost da je takvih potvrda još, pa i u drugim izdanjima s većim brojem čakavskih značajki, no da su izmakle ovjeri analizom ograničenoga korpusa. U PKP, VNK, EE, OM, R1 i R2 pretežit je štakavizam: **stj*, **skj* > *št*; refleksi je *žd* < **zdj* ovjeren u EE (*daxditi* 98) i OM (*daxd* 53).⁴¹⁴

Jotacija u izvedenicama glagola na -iti:

U izdanjima tiskare Karletzky skupine *jt*, *jd* najčešće ostaju neizmijenjenje, odnosno ne podliježu ni metatezi ni jotaciji, uz rijetke iznimke, npr.:

PKP 1790: *dojde* 4, *dojdi* 12, *dojti* 28, **ali i:** *prigje* 24;
L 1796: *dogyemo*, *dogyite* 11;
PU 1800: *izajde* 3, *dojde* 7, *najdem* 7, *dojdu* 39, *najdemo* 54;
VNK 1804: *dojducha* 2, *izajdose* 6, *dojde* 11; **ali i:** *ichi* 10, *obnachi* 11;
MK 1815: *dojde* 3, *dojti* 4, *dojdesh* 23, *dojti* 23;
SK 1818: *dojde* 3, *dojti* 45 (ali i: *doch* 11), *dojdesh* 45, *uzajde* 67;
KI 1819: *dojde* 67;

⁴¹³ U SD 1836: *joskier*, *svisgaju* ('zvizgaju').

⁴¹⁴ U vidu također valja imati da je analizom obuhvaćen ograničen korpus stranica dostupnih izdanja.

EE 1824: *dojdi* 1, *Dojdite* 4, *izajdimo* 4, *pojde* 102, *najti* 102;

OM 1824: *Izajdi* 5, *izajdes* 7, *dojde* 10, *zajde* 74;

R1 1825: *nenajdete* 44, *pojde* 49, *dojde* 195;

R2 1831: *izajdimo* II/9, *pojdimo* II/9, *najdoh* III/32, *nenajde* III/135.⁴¹⁵

Primjeri s provedenom metatezom i jotacijom rijetke su iznimke u izdanjima s neprovedenom jotacijom u toj kategoriji (npr. *ichi* 10, *obnachi* 11 u VNK 1804; *doch* u SK 1818), a jednom i jedina ovjerena rješenja (*dogyemo*, *dogyite* L 1796).⁴¹⁶

Sekundarna jotacija⁴¹⁷

Uz pojedinačne iznimke, sekundarna se jotacija u dopreporodnim izdanjima tiskare Karletzky obično ne bilježi, no ovjerene su i iznimke, npr.:

PKP 1790: *Bratju* 2, *Smertjom* 13, *Kerftjanskim* 21; *milloferdje* 24; **ali i:** *Trechi* 9;

L 1796: *Bratje* 7, *spomenutje* 8, *Smartju* 9; *millosardju* 11;

PU 1800: *Tretyi* 6, *Bratjo* 10, *Karstjani* 28, *naglostju* 52, *pametju* 86; *grozdje* 54; *milosarje* 8; **ali i:** *brachi* 54;

VNK 1804: *Bratjo* 3, *odkritje* 7, *nasastje* 6, *bolestjom* 12;

MK 1815: *bitju* 3, *uskarsnutje* 4, *smartjom* 5, *milostjom* 20; *millosardje* 13; *treči* 4; **ali i:** *posvetchenje* 9;

SK 1818: *Karshtjanin* 3, *Bitje* 5, *smartjom* 5, *Ufkarfnutju* 11, *častjenje* 25, *poniznoftjom* 46, *Miloftju* 46, *nagnutju* 53; *tretoj* 28; *milofardja* 48; **ali i:** *Pofvetchenje* 36;

KI 1819: *cvitju* 41, *protulitju* 61, *listje* 63, *listjem* 69, *tretoj* 61, *grozje* 63;

EE 1824: *Bratjo* 1, *oblastju* 2, *stanovitoftju* 37, *miloftju* 38, *treći* 124, *smartju* 126, *Uzasastje* 153, *cvitje* 220, *poginutje* 264, *kripostju* 264; *milofardje* 2; **ali i:** *trechi* 151;

OM 1824: *treći* 15, *oblastju* 13, *mudroftju* 55, *kripostju* 64, *Ufkarfnutje* 67; *rodjaci* 77;

SB 1824: *Kerftjani* 1, *Bratje* 4; **ali i:** *csastchena* 2;

R1 1825: *Dosastja* 3, *miloftju* 9, *uzdignutje* 42, *zadobitje* 47; *poboxnoftju* 64, *smartju* 76, *fvitloftju* 78; *milofardja* 42; **ali i:** *miloschu* 42, *trecha* 64, *fmucheni* 86, *fmuchenje* 187;

R2 1831: *bratja* 3, *dosastja* 8, *bitje* 10, *smartju* 11, *častjena* II/7, *flatkoftju* II/11, *cvitju* III/31; *milofardja* II/12 ; **ali i:** *Trecha* 8, *fmucheno* II/7.⁴¹⁸

⁴¹⁵ U SD 1836: *doide*.

⁴¹⁶ Uz napomenu da se radi o izdanju manjega opsega stranica i formom litanije te dodanim molitvama ograničenim fondom riječi.

⁴¹⁷ O jotaciji sekundarnih skupina *něj, lěj* bilo je riječi u analizi grafije. Naime, osim u dvjema iznimkama o kojima je tamo riječ, ti se sekundarni skupovi grafijski ne razlikuju od fonema /l/ i /ń/ što upućuje na njihov sliveni izgovor.

Primjeri s grafijski provedenom sekundarnom jotacijom neupitno potvrđuju da se ona provodi te upućuju da razloge njezina neobilježavanja u većini ostalih primjera ne treba tražiti na glasovnoj, nego na pravopisnoj razini. Vjerojatno su rezultat provođenja morfonološkoga pravopisnoga načela, ali i poštivanja prethodne literarne tradicije prema kojoj su, primjerice, između ostaloga, ovdje vrlo frekventni primjeri imenica I jd. ž. r. *i*-vrste zapisani bez provedene jotacije. Zbog u grafijskoj analizi navedenih ograničenja, to se ne može tvrditi s apsolutnom sigurnošću pa ne treba odbaciti ni mogućnost neslivenoga izgovora sekundarnih skupova *taj*, *daj*.

Analizirajući sekundarnu jotaciju u Kanižličevu djelu, odnosno u slavonskih, a vezano uz njih i dalmatinskih, pisaca 18. stoljeća Josip Vončina (1975: 54-57) odbacuje Maretićevo mišljenje o nesavršenosti grafije tih pisaca te o izgovoru *taj* > /č/, *daj* > /đ/ i zaključuje da "valja dopustiti da su "slavonski pisci" pisali i govorili ne samo *cvitje*, *milosrdje* (pored: *cviće*, *milosrđe*) nego i *listje*, *došastje*, *grozdje*, *gvozdje*" te da su time "izražavali i svoju težnju za etimologiziranjem, ali i jednu stranu stanja u živom govoru"(Vončina 1975: 55). Analizirajući prema tim metodološkim postavkama jezik Kanižličeva djela J. Vončina je za sekundarnu jotaciju utvrdio da se u Kanižlića i ostalih slavonskih pisaca ne provodi dosljedno, a njezino provođenje "to je slabije što je veća mogućnost za čuvanje dentala po analogiji" (Vončina 1975: 56).

Pritom je i za ovo istraživanje važan zaključak J. Vončine utemeljen na analizi jezika slavonskih pisaca da "valja dopustiti da je novije jotovanje u štokavaca potpuno završeno tek u toku 18. stoljeća" (Vončina 1975: 57). Tada je već uporabna norma brojnih pisaca toga razdoblja stabilizirana na pretežitu nejotiranu realizaciju i kao takva prihvaćena u pisaca idućega razdoblja. Naime, gledano u cjelini i imajući u vidu ograničenu analizu korpusa, moguće je u izdanjima iz dopreporodnoga razdoblja otisnutima u tiskari Karletzky zapaziti vezu između frekvencije pojave jotiranih oblika i vremena objavljivanja pa su jotirani oblici učestaliji u mlađim izdanjima iz dopreporodnoga razdoblja u odnosu na starija s konca 18. i početka 19. stoljeća, no tu bi vezu svakako valjalo detaljnije istražiti.

Vezano uz pitanje sekundarne jotacije u analiziranim izdanjima upozoriti valja i na prisutnost čakavskih realizacija sekundarne jotacije, npr.: PKP: *milosarje* 8; MK: *treti* 4; SK: *tretoj* 28; KI: *tretoj*, *grozje* 63. Osim prvoga, svi ostali primjeri ovjereni su, kao manje frekventne pojave, u izdanjima s većim brojem čakavskih značajki.

⁴¹⁸ U SD 1836: *zvitche* ('cviće').

Kao zajedničku značajku izdvajamo i da su u gotovo svim analiziranim izdanjima ovjereni primjeri u kojima nije došlo do jotacije s izlučivanjem *epentetskoga l* u skupinama *pj, bj, mj, vj*. Prema J. Vončini u spomenute je skupine *l* u štokavskome narječju prodrlo tek u 18. stoljeću, a temeljem analize jezika Kanižličevih djela utvrdio je da se "ne umeće epentetsko *l* iza labijala ako za njim dolazi nast. *-je* (< *lje*) ili neki od nastavaka kojima je nadomješteno staro *-bjŕ* u I jd. im. i-osn." (Vončina 1975: 60-61). S obzirom na to, jasna je i dobra očuvanost skupina *pj, bj, mj, vj* bez umetnutoga epentetskoga *l* u dopreporodnim izdanjima tiskare Karletzky u istim kategorijama, npr.:

PKP 1790: *Zdravje* 31; **L 1796:** *ljubavju* 11; **PU 1800:** *zdravja* 39, *karvjom* 55, *kopje* 81; **ali:** *pogubljenje* 38; **VNK 1804:** *zdravje* 11, *kravje* 9; **SK 1818:** *zdravje* 59; **KI 1819:** *fnopje* 23, *rubje* 25, *kravjih* 81; **EE 1824:** *kopja* 5, *ljubavju* 26, *zdravje* 265, *darvja* 36, *karvju* 151; **OM 1824:** *ljubavju* 56, *zdravje* 61, *karvju* 66, *skarbjju* 14; **R1 1825:** *karvju* 195, *kopje* 193, **ali:** *zdravlje* 49; **R2 1831:** *karvju* 11, *ljubavju* 7.

B. Korpus izdanja od 1848. do 1878.

Promotrimo u nastavku u istim kategorijama i rezultate jotacije u izdanjima iz preporodnoga i poslijepreporodnoga razdoblja. Polazište su nam pritom tekstološka načela J. Vončine za razdoblje od preporoda do konca 19. stoljeća, odnosno do hrvatskih vukovaca, prema kojima su, uz jednoznačno *gj = /đ/*, dvoslovi *tj, dj* označivali "tri glasovna slijeda: A. *tj, dj* iz primarne jotacije (= *ć, đ*: *ljutji, sladji*); B. *tj, dj* iz sekundarne jotacije (nedovoljno jasna glasovna vrijendost *t + j* ili *ć, d + j* ili *đ*: *magnutje, milosardje*)⁴¹⁹; C. *t, d + je < ě* (= *t + j, d + j*: *tjerati, djevojka*)" (Vončina 1999: 180) pa ih stoga u suvremenoj tekstološkoj obradbi za kategoriju A. treba pisati: *ć, đ*, a za B. i C. *t + j, d + j* (Vončina 1999: 180). Za ovdje analizirani korpus ta su načela relevantna u dijelu koji tretira primarnu i sekundarnu jotaciju.

Primarna jotacija

Rezultate primarne jotacije psl. **d'*⁴²⁰ u izdanjima iz preporodoga i poslijepreporodnoga razdoblja pokazuju sljedeći primjeri, npr.:

DG 1848: *Tudja* 16, *izmedju* 80, *takodjer* 88; *Magjari* 53; **Proglasi 1848. – 1849.:** 1. *tudjim, izmedju, gradjani, madjarskim*; 2. *medjusobnog, naredjujem, magjarskim*; 3.

⁴¹⁹ Podcrtala S. H.

⁴²⁰ Refleks psl. **t'* ne obuhvaćamo jer mu je rezultat uvijek isti /ć/.

medjutim, rodjenim; 4. izmedju, medju, tudji; 5. oslobodjenjem, naredjeno, magjarski; 6. medju, gradjanskog, preporodjenja; GR 1849: ledja 6, rdja 7, tudja 8, sudjeno 6, takodjer 19; KP 1849: rodjen 4, jednorodjeni 4, tugje 10, Evangjelski 25; ali i: takoder 6; PDNČR 1850: medjusobno 4, medju 4, takodjer 5; Škole 1851. – 1853.: 1. Razredjena, 2. takodjer 3, odredjeno 3, evangjelje 10; 3. takodjer 3, tudjinska 3, gradjanstvo 17, pohadjanja 16; 4. takodjer 4, izmedj 3, uredjena 14, ali i: takoder 10; SA 1858: takodjer 1, Arkangjel 3; PVS 1859: sugradjani, svedj; NHO 1878: medjaši 8, takodjer 18, medju 18, rodjenim 19; gjubreta 487; SSM 1878: takodjer 39, medju 45, Vangjelje 5.

Primjeri potvrđuju provedenu primarnu jotaciju psl. *d' s rezultatom /ǰ/. Potvrde s čakavskom realizacijom *j* < psl. *d' rijetke su iznimke ovjerene samo u Starčeviću KP 1849 i jednome školskom izvješću iz 1852. i to u istoj riječi: *takoder*. Pritom pojavu toga oblika u Starčeviću djelu pripisujemo utjecaju književnojezične tradicije dopreporodnoga razdoblja koju je i sam njegovao, dok drugu ovjeru čini samo jedan primjer što može biti i slučajnost.

Refleks psl. skupina *stj, *skj, *zdj, *zgj

Refleks psl. skupina *stj, *skj, *zdj, *zgj pokazuju sljedeći primjeri iz izdanja objavljenih od 1848. do 1878. godine, npr.:

DG 1848: *ognjište 2, ište 2, jošter 69;*

Proglasi 1848. – 1849.: 1. *godišta, ištemo; 5. ištemo; 6. oproštenje; dažditi;*

GR 1849: *ištu 13;*

KP 1849: *odpustjenje 4, godishta 6, pricseschujemo 7, puschamo 13, kerstjenju 16, oprostjenje 21, dopuscha 21, oproshtenje 35;*

Prigodnice 1850: 4. *navištju;*

PDNČR 1850: *skupštini 8;*

Škole 1851. – 1853.: 2. *išće 10, blagovalištju 8, Dopustjeno 6; 3. ispuštjujući; jošter 18, nedopusća 17; možgane 4; PVS 1859: pušten, štap;*

NHO 1878: *pripušteni 13, Dopuštjeno 483, trgovišta 489, ovlaštjene 491;*

SSM 1878: *godišta 5, dopuštjenjem 5.*

Prema realizaciji psl. skupina *stj, *skj u ovoj su grupi izdanja ovjereni i štakavski i šćakavski refleksi. Uočava se pretežitost štakavizma, no norma još nije stabilna, pa su u nekim izdanjima ovjerena oba refleksa, uz napomenu da je broj ekscerpiranih primjera za neka izdanja nedostan za sigurnije zaključke. Usporedba grafijskih realizacija otvara

mogućnost da primjere u Starčeviću KP 1849, pa i u još nekoliko izdanja, u kojima je na mjestu **stj > stj* (u odnosu na: *štj, šć, sch*) promatramo kroz prizmu Starčevićeve književnojezične koncepcije i pisane tradicije prethodnoga razdoblja. Na to upućuju i sljedeći primjeri iz KP:

opostjenje 21 : oproshtenje 35.

Jotacija u izvedenicama glagola na -iti:

Rezultat *jotacije u izvedenicama glagola na -iti* potvrđuju sljedeći, relativno malobrojni primjeri, npr.:

DG 1848: *poći 2, doći 3, prodje 7;*

Proglasi 1848. – 1849.: *3. dodje, 5. podje; 6. dojdućega;*

GR 1849: *predjemo 5, nedodjete 14;*

KP 1849: *dojti 4, sajde 4, uzajde 4, dojde 6;*

Prigodnice 1850: *4. dojdite, pojdite, dojde;*

Škole 1851. – 1853.: *2. najti 9;*

RSŽ 1855: *dochi 3;*

PVS 1859: *sidji;*

SSM 1878: *dojde 5.*

Primjeri potvrđuju da je izvedenicama glagola na *-iti* pretežita jotacija opet uz izuzetak Starčevićeva KP 1849. sukladno značajkama književnojezičnoga tipa kojim je oblikovao svoja djela i na početku svoje djelatnosti. Izuzetak je i prigodnica banu Jelačiću br. 4 iz 1850., što držimo stilskom značajkom, odnosno oznakom višega stila u gradbi prigodnih stihova u čast visokoga uglednika.

Sekundarna jotacija

Rezultat *sekundarne jotacije* potvrđuju sljedeći primjeri, npr.:

DG 1848: *bratjom 11, svētlostju 32, smartju 86, cvěće 21, divlji 21; Proglasi 1848. – 1849.:* *1. bratjo, vlastju, srieća; 2. priverženostju, svergnutje; 3. domoljubje; 5. bratju, sviestju; 6. Kerstjanom, Svečanostjom; 7. bratjo; GR 1849:* *sretju 9 (uz: sreću 9), bratjo 6, listje 20; KP 1849:* *uskersnutje 4, smertju 6, trechu 12, milostju 26, poboxnostju 34,*

Miloserdje 40; **PDNČR 1850**: *tretji* 6 ; **Škole 1851. – 1853.**: 2. *pomoću* 17, *zdravlja* 11; 3. *bratje* 17, *Srbljem*; **SA 1858**: *milošćah* 3; **PVS 1859**: *Častju, Braćo*; **NHO 1878**: *tretji* 18, *kriepostju* 20, *tretju* 406; **SSM 1878**: *kršćanski* 5, *Bratje* 40, *grozdja* 69.

U nekoliko su izdanja ovjereni i primjeri u kojima nije došlo do jotacije s izlučivanjem *epentetskoga l* u skupinama *pj, bj, mj, vj*: *zdravja* 7, *karvju* 69 (DG 1849), *divjimi, kervju* (Proglasi 1848. – 1849., br. 5); *kervju* 4, *kopjem* 6 (RSŽ 1855).

Promotrimo li navedene primjere u kontekstu prethodno citirane tvrdnje J. Vončine o nedovoljno jasnoj glasovnoj vrijednosti *tj, dj* iz sekundarne jotacije, najprije uočavamo ono što je neupitno i gdje grafijska realizacija nije "sakrila" glasovnu, a to su primjeri gdje je refleks sekundarnoga skupa *taj > /ć/* zabilježen grafemima *ć / ch*, npr.:

DG 1848: *cvěće* 21; **GR 1849**: *sreću* 9 (uz: *sretju* 9); **KP 1849**: *trechu* 12; **PVS 1859**: *Braćo*; **SSM 1878**: *kršćanski* 5.

Većina je istih primjera u drugim izdanjima ovjereni i u inačici s dvoslovom *tj*.

Je li se on izgovarao baš tako, nesliveno, ili kao /ć/ možda je čak manje važno od činjenice da je takvo rješenje, poduprto morfonološkim pravopisnim načelom, bilo stabilizirano najprije uporabnom normom, a onda i jezikoslovnim priručnicima – pravopisima i gramatikama te je bilo prepoznato kao jedno od važnih pitanja u procesu standardizacije hrvatskoga jezika do uvođenja jedinstvenoga znaka *ć*.

Ostale fonološke značajke

Sibilarizacija se u dopreporodnim izdanjima tiskare Karletzky provodi uz određena odstupanja, kao što pokazuju sljedeći primjeri, npr.:

- a) u **DL jd. ž. r. te NDLI mn. m. r. imenica**: **PKP 1790**: *dvornici* 4, *U prilici* 14, *Misnici i Diaci* 19, po *grisih* 23; **ali i**: *slugi*, po *mukki* 33; **L 1796**: u *prilici* 6, *Grifnici* 6 ('grišnici'), **ali i**: *mukki* 5, *Majki* 12; **PU 1800**: *grisi* 5, *Razbojnici* 54, *grisih* 82; **ali i**: u *odluke P, stoki* 54 L jd., *uzroki* 76; **VNK 1804**: *Pridrazim, razlozi, Druzi* 8; **ali i**: *priporuki* 14; **MK 1815**: *Proroki* 8, *Grihi* 10; **ali i**: *s' Ucsenici* 22; **SK 1818**: *Redovnici* 14, *grishnici* 19, *s' Ucsenici* 43; **ali i**: *vagi* 30, *ftiski* 59, *grihi* 64; **KI 1819**: *famo-glafnici* 93, *fkupa-glafnici* 93; **ali i**: *zavidki* 37, *ftexaki* 73; **EE 1824**: po *muci* 2, *puci* 3, u *Prorocih* 15, *Redovnici* 37, po *ruci* 98, *fvikolici* 102; **ali i**: *knjigi K, Pridragi* 12, u *tugi* 38, u *prilici* 99, u *muki* 125; **OM 1824**: *grifi* 13 N mn., u *grifih* 16, *Zaručnici* 59, *učenici* 72 V mn.; **ali i**: na *ruci* 5, *muki* 28, po *slugi* 66; **SB 1824**:

K' *Majki* 1, u *tugi* 4, *Majki* 4; **R1 1825**: *grisnici* 4, *Proroci* 4, *firomaŕi* 42; **ali i**: *majki* 7, u *knjigi* 77, na *ruki* 189, u *muki* 465; **R2 1831**: *grifi* 5, *texaci* II/5, *zaruŕnici* III/38; **ali i**: *dobitki* II/6, *Majki* III/37, u *priliki* III/178.

b) u pridjevskim i zamjениčkim oblicima: PU 1800: *Pridrazi* 2, *razlicih* 3, *mnozi* 6, *svimkolicim* 57, *svihkolicih* 80; **VNK 1804**: *Pridrazim*, *razlozi*, *mnozimi* 5, *Druzi* 8, *tolicah* 8, *nikolici* 13; **EE 1824**: *fvikolici* 102, *ubozim* 104; **ali i**: *mnogi* 4, *mnogimi* 15; **R1 1825**: *fvi kolic* 9, *mnozih* 41, *druzi* 191, *kolic* 319; **R2 1831**: *tolici* 1, *tolicah* 3, *f-kolicimi* 5, *ubozim* II/7, od *mnozih* III/37.

Uočavamo izrazitija odstupanja neprovođenjem sibilizacije u izdanjima u kojima je opservirana prisutnost čakavskih elemenata (PU, MK, SK, KI), a često se ne provodi u D, L jd. imenica ž. r. u PKP, L, EE, OM, R1, R2.

S druge strane, u brojnim se izdanjima (npr. PU, VNK, EE, R1, R2) sibilizacija provodi pojačano, i u pridjevskim i zamjениčkim oblicima (npr. *tolicah*, *druzih*, *mnozih*, *svihkolicih*), što upućuje na utjecaj dalmatinskih pisaca (Despot 2002: 100).

U izdanjima objavljenima od 1848. godine nadalje odstupanja u provođenju sibilizacije vrlo su rijetka. Ograničena su na pojedinačne rijetke primjere koje ne možemo odrediti svjesno unesenim npr. čakavskim značajkama, već prije slučajnošću ili automatizmom uzrokovanom pogrješkama u pisanju, ali i rezultatom sve snažnijega procesa standardizacije poduprta od polovice 19. st. i normativnom literaturom.

U ovome su dijelu korpusa malim brojem primjera ovjerene i potvrde sibilizacije u pridjevskim i zamjениčkim oblicima, i to ograničene na stihovane prigodnice banu Jelačiću, gdje ih držimo stilskom značajkom, oznakom "višega stila" (npr. *tolicim*, *svikolici*). U ostalim izdanjima takve pojave izostaju ili se svode na iznimno mali broj potvrda nedostatan za sigurnije zaključke.

Kao posebnost izdvajamo potvrde fonema /l/ u palataliziranim konsonantskim sekvencijama *kl*, *gl*: *klj*, *glj*, što je i danas značajka brojnih sjeverozapadnih čakavskih govora. Ovjerene su u izdanjima iz dopreporodnoga razdoblja u kojima su zastupljene i druge čakavske jezične značajke (PU, MK, SK, KI). Najčešće se javljaju kao dubletni oblici skupinama *kl*, *gl*, no učestalost njihova pojavljivanja u analiziranim izdanjima daje za pravo pretpostaviti provedbu te pojave kao još jedne svjesno rabljene čakavske značajke u jeziku nekih izdanja, npr.:

PU 1800: *izgljedam* 62 : *izgledam* 60; **MK 1815:** *gljedam* 13, *prokljeti* 17, *kljeknuti* 20; **SK 1818:** *izgljed* 29, *gljedam* 67, *prokljeti* 72 : *prokleti* 10, *kleknuti* 55; **KI 1819:** *gljedam* 41, *pogljeda* 45, *prigljeda* 51, *progljeda* 57, *gljeda* 87.

Jednačenje po zvučnosti i jednačenje po mjestu tvorbe te gubljenje suglasnika glasovne su promjene vezane uz primjenu morfonološkoga/fonološkoga pravopisnog načela. Tako je npr. provedba jednačenja po zvučnosti i gubljenja suglasnika sukladna u tekstu provedenom pravopisnom načelu. Kako je prethodno u ovome radu za izdanja objavljena u dopreporodnome razdoblju utvrđeno supostojanje značajki morfonološkoga i fonološkoga pisanja, to podrazumijeva i dvostrukosti glede provođenja navedenih glasovnih pojava. U analiziranim je izdanjima ono različita dosega i intenziteta pa je u izdanjima u kojima je pretežito morfonološko pisanje provedenost navedenih glasovnih promjena manja u odnosu na izdanja u kojima se provodi i fonološko pravopisno načelo. Oprimjerenja su razvidna iz analize pravopisa u prethodnome poglavlju u ovome radu pa ovdje navodimo samo po nekoliko potvrda, i to iz izdanja u kojima je intenzivnije supostojanje obaju pravopisnih načela. Dvostrukosti su glede provođenja jednačenja i gubljenja suglasnika u tim izdanjima zabilježene i u istim riječima, kao npr.:

SK 1818: *izkarnjemu* 65 : *Iskarnjemu* 28; EE 1824: *mnoxtvo* 125 : *mnostvo* 13 ('mnoštvo'), *Ditca* 101 : *dica* 102; OM 1824: *Xenitbe* 57 : *xenidbe* 55.

Kao zajednička se značajka gotovo svih izdanja objavljenih zaključno s 1840. godinom potvrdilo provođenje jednačenja po mjestu tvorbe u oblicima riječi *himba*, *obramba* te u prijedlogu *s* ispred palatalnoga suglasnika /ń/: *š njim*, *š njihovim*, *š njom*.

Sukladno dosljednijoj primjeni morfonološkoga načela, izdanja objavljena od preporoda nadalje dosljednija su i u čuvanju neizmijenjene morfemske granice, odnosno u neprovođenju navedenih glasovnih promjena. Oprimjerenja su navedena u poglavlju o pravopisnim značajkama u ovome radu.

Kao specifičnu značajku ovjerenu samo u jednome izdanju, ali potvrđenu velikim brojem primjera, izdvajamo i pojavu otpadanja krajnjega konsonanta u završnome slogu: *st* > *s* u djelu *Pokornik uppuchjen* iz 1800. godine, npr.: *sloxnos* 6, *linos* 6, *lis* 8, *propas* 31, *xalos* 56, *svetos* 89. Budući da je ta pojava značajkom dubrovačkoga govora i dijelom dubrovačke literarne tradicije (Rešetar 1941: 18), pretpostavljamo da je Matiji Petru Grbčiću jedan od izvora u pisanju *Pokornika* bio i dubrovačke provenijencije. Neposrednim dokazom o tome ne raspoložemo, no posredno sam autor u predgovoru ističe da "*pridstojeće knjižice, koje sa svim nastojanjem iz razlicih knjižnika, navlastito glasovitoga Oca Pavla Segneri izvadih...*", uz

napomenu da je isusovac Pavao Segneri svojim propovijedima snažno utjecao na propovjednike s dubrovačkoga područja gdje je postojao i prijevod njegova djela (Seferović 2008: 114). Radi se o čakavskoj značajki slabljenja napetosti u rubnim zonama sloga (Moguš: 1977: 89), a pojava je ovjerena i u nekim štokavskim sustavima po principu da na kraju riječi slavenskoga podrijetla ne može stajati više od jednoga suglasnika (Lisac 2003: 21).

U nekim je dopreporodnim izdanjima ovjerena i pojava suglasnika *r* od intervokalnoga *ž* poznata pod nazivom *rotacizam*. Pritom su npr. u PU 1800, EE 1824 i OM 1824 ovjereni primjeri s provedenim rotacizmom (*morebit* 5 PU; *more* 98, *nemore* EE 105; *more* 17 OM) i s očuvanim intervokalnim *ž* (*nemoxete* 4, *moxem* 90 PU; *pomoxem* 1, *pomoxemo* 293 EE; *nemoxe* 11, *moxes* 62 OM). Takvu dvostrukost D. Gabrić-Bagarić (1989: 91) utvrđuje u Bandulavićevu lekcionaru nalazeći rotacizmu izvore i u govoru i u literarnoj tradiciji. U MK, SK i KI pretežit je rotacizam (npr. *nemore* 4, *more* 14 MK; *more* 16, *moremo* 48 SK; *morem* 57, *pomorem* 57 KI), i to kao još jedna u tim izdanjima ovjerena čakavska značajka. U R1 i R2 rotacizam nije ovjeren (*nemoxem* 9, *moxemo* 42 R1; *moxe* 2, *moxemo* II/13). U izdanjima objavljenima od 1848. nadalje pojava nije registrirana.

U većini je izdanja iz dopreporodnoga razdoblja (L, PU, MK, SK, EE, OM R1, R2) provedena disimilacija *zn > zl*, obično u osnovi riječi *znamen* (npr. *zlamenye* 83 PU, *zlamenje* 3 MK, *zlamenje* 2 SK, *zlamenja* 98 EE, *zlamenjem* 6 OM, *zlamenuje* 75 R1, *zlamenovat* 5 R2), a rjeđe i promjena *mn > ml* (npr. *mlogu* 6 L, *uzmloxanje* 14 OM). Pojava je rezultat literarne tradicije prethodnih razdoblja, i slavonskih i dalmatinskih pisaca (Vončina 1975: 66) te franjevačkih, osobito lekcionarske pisane baštine (Gabrić-Bagarić 1989). U izdanjima objavljenima poslije 1848. pojava nije ovjerena.

V. 2. 2. Morfološke značajke

Među morfološkim značajkama u nastavku se razmatraju one koje su relevantne za utvrđivanje značajki štokavskoga ikavskoga dopreporodnog jezika opserviranoga u većini izdanja iz prve faze rada tiskare Karletzky. Morfološka je analiza usmjerena i utvrđivanju značajki koje odstupaju od štokavske osnovice toga književnoga jezika te onih značajki koje

omogućuju razmatranje pitanja novoštokavske osnovice književnoga i standardnoga jezika u izdanjima objavljenima od preporoda nadalje.⁴²¹

U izdanjima objavljenima od 1848. do 1878. godine zanimaju nas i oni elementi koji pokazuju rezultate od 30-ih godina 19. stoljeća osobito pojačanih napora na standardizaciji hrvatskoga jezika pri čemu su djelovanjem ilirskih jezikoslovaca i pripadnika hrvatskih filoloških škola u Rijeci, Zadru, a osobito snažno u Zagrebu rješavana i neka ključna morfološka pitanja.

Za obje su grupe izdanja u uočavanju standardizacijskih procesa, ali i za uočavanje književnojezičnoga kontinuiteta u izdanjima od konca 18. pa do konca 19. stoljeća, odnosno utjecaja književnojezične tradicije na standardizacijske procese u drugoj polovici 19. stoljeća, na morfološkoj razini posebno važni gramatički morfemi u imeničkome genitivu množine te dativu, lokativu i instrumentalu množine, instrumentalu jednine imenica ženskoga roda *i-vrste* te distribucija dativnoga i lokativnoga nastavka u pridjevno-zamjениčkoj sklonidbi jednine muškoga i srednjega roda, stoga ćemo u nastavku detaljnije analizirati te kategorije na odabranome korpusu izdanja riječke tiskare Karletzky.

Genitiv množine imenica

"Problem genitiva množine imenica muškoga, ženskoga i srednjega roda mučio je naše gramatičare 19. stoljeća više nego pitanje o ikom drugom padežu" (Jonke 1965: 59). Pitanje genitiva množine imenica važan je stoga kriterij i u analizi izdanja tiskare Karletzky, u obama razdobljima njezina rada.

U izdanjima iz dopreporodnoga razdoblja "omogućava razlikovanje dijalekatskih značajki organskih sustava u osnovici književnoga jezika. Naime, samo novoštokavski sustavi imaju gramatički morfem genitiva množine *-a*, pa nalaženje toga morfema identificira sustav kao revolucionarni, novoštokavski" (Stolac 2010: 581), a u razdoblju o kojemu je riječ otvara i pitanje njegove grafijske realizacije. K tome, dopreporodna izdanja omogućuju i razmatranje uporabe nastavka u imeničkome genitivu množine prije opredjeljenja hrvatskih gramatičara ilirskoga kruga za nastavak *-ah* 1836. godine u *Osnovi slovnice slavjanske narječja ilirskoga* Vjekoslava Babukića te 1839. u *Temeljima ilirskoga i latinskoga jezika* Antuna Mažuranića.

⁴²¹ Zbog nedostatka potvrda iz analize su isključena sljedeća izdanja: SB 1824, SD 1836, Prigodnice 1839.-1840., PVS 1859.

Za dio je našega korpusa posebno važna i činjenica da su ilirski gramatičari odabir konačnoga rješenja provodili između sljedećih genitivnih nastavaka: Ø, *-ov*, *-ah*, *-a* (usp. Jonke 1965: 61-64), a odabrano rješenje *-ah* nakon ilirskih gramatičara u svoju je *Slovnícu hervatsku*, koja je postala i srednjoškolski udžbenik, 1871. te u iduća dva izdanja (1873. i 1876.) uključio njihov nastavljatelj Adolfo Veber Tkalčević. Karadžićevo je rješenje *-a* pritom ostalo neprihvaćeno sve do Jagićeve znanstvene argumentacije u prilog njegovoj uporabi u raspravi *Podmladjena vokalizacija u hrvatskom jeziku* (1869.), što ponovno aktualizira pitanje genitivnoga nastavka množine 70-ih i 80-ih godina 19. stojeća do njegova konačna normiranja (Jonke 1965: 75-79).

U izdanjima tiskare Karletzky tiskanima u preporodnome i poslijepreporodnome razdoblju, uz spomenuto, razmatranje genitiva množine imenica omogućuje i promatranje stupnja njegove usvojenosti s obzirom na djelovanje hrvatskih filoloških škola i vrlo živu raspravu upravo oko pitanja imeničkoga genitiva množine⁴²², ponajprije između predvodnika riječke filološke škole Frana Kurelca, koji se zalagao za kratke nastavke u genitivu množine, i zagrebačke filološke škole Adolfa Vebera Tkalčevića koji je ustrajao na nastavku *-ah*.

Početak je tim raspravama upravo u tiskari Karletzky u prvim svojim dvama izdanjima otisnuta Kurelčeva rasprava *Kako da sklanjamo imena* (1852.), "prvi javni glas Kurelčeve Riječke škole" (Vince 1968: 263).⁴²³

A. Korpus dopreporodnih izdanja

Genitiv množine u imenica *a*-vrste (m. r. i s. r.), *e*-vrste (ž. r.) i *i*-vrste (ž. r.) u korpusu izdanja objavljenih u dopreporodnome razdoblju pokazuju sljedeći primjeri, npr.:⁴²⁴

PKP 1790: m. r.: brez *Grihah* 15, blaxenih *Duhovah* 16, u vike *vikah* 22, *nepriateljah* njegovih 23; **s. r.:** *obechanjah* 33 (ali: iz *Boxjih uft'* 7⁴²⁵); **ž. r.:** *Suzah* 5, *nashih krivicah* 8, *sluxbenicah* tvojih 26, *Divo Divicah* 16; **L 1796: m. r.:** trideset *srebernyakaa* 4, od *Priatelyaa* 5, po sve vike *vikaa* 9, oda sviuh *Nepriatelyaa* 10; **ž. r.:** *kervavih Ranaa* 6, *Sestaraa* 7; sedam

⁴²² Više o tome v. u raspravi Lj. Jonke *Borbe oko književnog oblika imeničkoga genitiva množine u 19. stoljeću* (Jonke 1965: 59-80).

⁴²³ Više vidi u opširnoj raspravi Z. Vinca: *Značenje Frana Kurelca kao jezikoslovca* (Vince 1968: 221-369).

⁴²⁴ Ovdje i u nastavku obradbe primjere za imenice u glavnome dijelu teksta razvrstavamo prema rodu, s time što se, gdje god su ovjerene, navode potvrde za sva tri roda, i to sljedećim redom: m. r., s. r., ž. r. Od toga se odstupa jedino u nedostatku potvrda. Imenice ž. r. koje pripadaju *i*-vrsti s pomoću točke sa zarezom razdvajaju se od onih koje pripadaju *e*-vrsti te se navode na kraju primjera za ž. r. Potvrde relikata *i*-deklinacije m. r. navode se na kraju primjera za m. r. U priloženoj je Tablici 10 vidljiva distribucija nastavaka prema sklonidbenim vrstama.

⁴²⁵ Novoštokavski je nastavak zbog potreba stiha reduciran na što upućuje izostavnik u njegovoj poziciji.

ricsih 6; **PU 1800: m. r.:** *dukata* 7, ovakih *grihá* 8 : *grihov* 8,⁴²⁶ mnogih *posala* 58, njegovih *sinova* 81; od *grihov* 83; **s. r.:** od mnogih *lita* 9, svih *pomanykanja* 76, iz onih *mista* 78; **ž. r.:** ovih *knyixica* 28, ovizih *zgota* 55, od tolikih *misà* 79, *zlih godina* 79; varhu svih *stvarj* 5, profastih *ispovidi* 83; **VNK 1804: m. r.:** (seft *ftotin*) *sexanja* 5, od fvih ovizih *pifaca* 6, oftroumnih *Likarov* 6⁴²⁷, od njihovih *stanovà* 7; vise od četirih ili pet *danih* 13⁴²⁸; **s. r.:** četirih *Vladanjih* 3, tolicih *lità* 9, sviuh *dobara* 15;; **ž. r.:** *godinà* 5, triuh *hiljada* 5, *knjigà* 6, od *kozicà* naravskih 7; **PBDM 1813: ž. r.:** *ranah* 3, sviuh *Divah* 3; **MK 1815: m. r.:** *Naukov* 4, *Sakramentov* 9, *grihov* 12; **s. r.:** *dillih 'djelo'* 23; **ž. r.:** *Udovic* 11, *Dush* nashih 22; *Zapovidih* 7, *kripostih*, 12, pet *stvarih* 18; **SK 1818: m. r.:** *grihov* 4, *Angjelov* 21, *Kipov* 26, *Roditeljov* 41, *nacfinov* 53 : *Cslankih* 4, izvan *Roditeljih* 29, do trih *Kraljih* 38; *ljudih* 7; **s. r.:** otajnih *miftih* 10, fvojih *obechanjih* 16, nashih *fardcih* 31, grishnih *mishljenih* 48; *dobar duhovnih* 14, *vishe let* 58; **ž. r.:** od četirih posljednjih *proshnjih* 20, *strahovitih pedepfih* 29; *Boxanskih Pershon* 5, *necliftih knjig* 30, od mlicfnih *jiftvin* 38; od parvih trih *Zapovidih* 25, pet *stvarih* 47; **KI 1819: m. r.:** iz vunenih *konac* 61, *dan* 73, *lakât* 77, *Mestâr* 79, *kufov* 81, *ruko-delcov* 87; **s. r.:** *imên*, *uft-supljina* 31, *skuljice* od *putac* 37, *derv* 71, *flor* 93; **ž. r.:** *vlaftripavic* 31, *klabafic* 53, *jiftbîn* 67, *hrusav* 69, od *Ofin* i od *pliv* 75, *nikuliko vrich* 75, *jelenkî koxic* 79; *orihov* 69; **EE 1824: m. r.:** po fve vike *vikaa* 1, *Otacaa* 3, *grihaa* 36, *vikovaa* 263, *glaf Anjelaa* 292, fvetih *muçenikaa* 293 : dva od *uçenikah* 3, fvarhu *dionikah* 15, od *Redovnikah* 37 : *bokovà* njegovih 6, *grihâ* 15, Po fve vike *vikâ* 97; **s. r.:** *pomanjkanjaa* 1, *pomilovanjaa* tvojih 36, *tilefaa* 151, *çudefaa* 308 : fvarhu *bardah* 4, od *pribivanjah* 297, od *darvah* 299 : *uftâ* fvojih 6, *ufnâ* fvojih 6; f-*nebef* 36; **ž. r.:** *grihotâ* nasih 1, *planinâ* 4, *fedamdefet Palmâ* 98, *mukâ* III : od *uzah* 35, od *granah* 36, *divicah* 307, *tminah* 313 : *dusaa* 264, *xivinaa* 293, *divicaa* 307; fviu *suprotivnostih* 1, *Stvarih* 16, *kcherih* 299; **OM 1824: m. r.:** *Otacaa* nasih 7, fviu *grihaa* 10, *visje putaa* 11, *Anjelaa* 54 : od *grihah* 12 : *oprosjenje grihâ* 19; *ljudih* 54; **s. r.:** *obechanjaa* 7, *fardacaa* 20, *jajaa* 67 : od fvojih *uftah* 9, f-*nebeffah* 17, *dobarah* 56; **ž. r.:** *razkosaa* 9, fa fviu *stranaa* 18, *virnih roditeljicaa* 61; *zapovidih* 5, fviu *miloftih* 20; **R1 1825: m. r.:** *xalostnih glasovâ* 3, od dvih *bratâ* 5, fvih *grisnikâ* 9, *Boxjih blagoslovâ* 77, *Vragâ* paklenih 188, varhu fvih *Kraljâ* 189; **s. r.:** *litâ* 10, *godistâ* 42, *pohotenjâ*

⁴²⁶ Uz novoštokavski nastavak *-a*, često je u G mn. m. r., i to imenice 'grih', i nastavak *-ov* (nerelacijski morfem preuzet iz negdašnje *u*-promjene). Taj je nastavak u G mn. imenica moguć u nekim čakavskim i kajkavskim govorima (Vranić 1996: 124), ovjeren je i u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku (Bratulić i dr. 2009: 303), a dijelom je i hrvatske latinične književnojezične tradicije prethodnih razdoblja, pa i primjerice dubrovačke 15. stoljeća (Malić 2004: LXXIX). S obzirom na leksičku ograničenost samo na jednu riječ i pretežitost novoštokavskoga nastavka u svim ostalim riječima, mogući su i stilski razlozi njegovoj uporabi u PU.

⁴²⁷ Nastavačni morfem *-ov* porijeklom iz *u*-osnova potvrđen je samo u G mn. m. r. 'likarov', što može biti i stilski značajka.

⁴²⁸ Nastavak *-ih* ovjeren je samo u dvjema brojevnim sintagmama.

46, *zafluxenjih* 79, *zalih dilâ* 319; **ž. r.:** od dvih *sefstarâ* 5, *dusâ* 44, od *rozicâ* 64, *mukâ* 185; od *štvarih* Boxjih, od *laxnih kripofsti* 323; **R2 1831: m. r.:** parvih *roditeljâ* 2, njegovih *trudâ* 3, od *zalih Karšljanâ* 6, *miliune Anjelâ* II/5, od *vasih pošli* III/12, *Otacâ* svetih III/30; *kraljev* III/31, varhu *Oltarih* III/32; **s. r.:** od *tolicah tarpljenja* II/12; **ž. r.:** *dusâ* nasih 7, *rozicâ* 10, od *miloschâ* Boxjih II/12, *meju fviu divic* III/33 : varhu *fvih divicâ* III/34; *fviu štvari* II/6, od *tolicah riči* II/12, *fviu ljubavi* II/16.

Navedeni primjeri omogućuju podjelu analiziranih izdanja u dvije grupe prema nastavku u G množine imenica. Jedna je ona u kojoj je u genitivu množine imenica *a*-vrste i *e*-vrste novoštokavski nastavak *-a*, a druga je ona u kojoj su ovjereni nastavci G mn. poznati drugim sustavima hrvatskoga jezika, ali ne i novoštokavskom.

Prvu grupu čine i kronološki prva četiri izdanja otisnuta na hrvatskome jeziku u tiskari Karletzky (PKP 1790, L 1796, PU 1800, VNK 1804), u kojima je u G množine imenica nastavačni morfem novoštokavski, i to u tri grafijske realizacije.

U PKP to je sustavno *-ah*. Tako je bilo i u slavonskih pisaca i gramatičara 18. stoljeća kojima je, kako pokazuju istraživanja jezika njihovih djela, slovo *h* u nastavačnom *-ah* označavalo dugi slog (Tafra 1995: 114-115; Vončina 1975: 85). Budući da je grafijski sustav u PKP slavonski, a vjerojatan i širi utjecaj književnojezične tradicije slavonskih pisaca, vjerojatno mu je i u PKP ista funkcija.

U L je u G mn. sustavno udvojeno *-aa*, što je grafijsko obilježavanje dugoga samoglasnika/dugoga sloga na način koji je u svojoj gramatici propisao isusovac A. Della Bella (Ham 2006: 28). Budući da je knjižica *Letanije mukke, i smarti Issukarstove* također pripadala isusovačkome vjersko-književome korpusu u kojemu je bio moguć i doticaj s Della Belinom gramatikom ili bar njezinim utjecajem, podrijetlo se udvojenome *-aa* u G mn. čini još realnijim.

U PU i VNK u G mn. nastavak je *-a*, a umjesto dvoslova funkciju obilježavanja duljine preuzimaju nadslovni znakovi.

U VNK tu funkciju ima znak gravisa (*à*), npr.:

prie godinà dvadefet 5, od njihovih *štanovà* 7, nakon *tolicah lità* 9,

rijetko i akuta (*á*),⁴²⁹ no ne potpuno sustavno i dosljedno tako da su ovjereni isti primjeri s obje realizacije, ali i bez nadslovnoga znaka, npr.:

kravokozicà navlačenjem 11 : *kravokozicá* navlačenje 11 : od navlačenja *kravokozica* 11,

U PU genitivni nastavak *-a* ponekad nosi nadslovni znak (npr. od tolikih *misà* 70), no češće je bez njega (npr. ovih *Knyixica* 28, sviu *griha* smartnih 29, zlih *godina* 79).

Prema navedenome proizlazi da je u prvim četirima izdanjima riječke tiskare Karletzky u G množine imenica nastavačni morfem novoštokavsko *-a*, i to s alomorfima: *-ah*, *-aa*, *a* (*à*, *á*). U imenica *i*-vrste ovjereni su nastavci *-i*, *-ih*.

Pritom su u PU i VNK ovjereni i primjeri s nastavačnim *-ov* u G mn. m. r., u obama izdanjima leksički ograničeni. U PU ovjeren je G mn. *grihov*, *pokornikov*, a u VNK *Likarov*, čemu pripisujemo stilsku vrijednost. Naime, PU je ispovjedni priručnik, što znači da imenice '*grih*' i '*pokornik*' ondje imaju funkciju termina, a VNK je poučni medicinski priručnik u kojemu vrijednost termina ima imenica '*likar*'. Prema tome je moguće pretpostaviti da je uporaba arhaičnoga oblika G mn. m. r. na *-ov* bila motivirana stilističkim, odnosno komunikacijskim razlozima, dakle isticanje s pomoću morfološkoga sredstva s ciljem privlačenja pozornosti i uspostavljanja komunikacije s čitateljem.

Drugu, malobrojniju grupu čine MK, SK i KI, u kojima nije ovjeren novoštokavski nastavak *-a* u G mn. imenica. U njima su u G mn. ovjereni nastavci *-ov*, *-ih*,⁴³⁰ *-Ø* (*-ov* samo za *a*-vrstu m. r., a ostala dva i za *a*-vrstu i za *e*-vrstu) te *-ih* (za *i*-vrstu ž. r. i relikte stare *i*-promjene m. r.). Pritom je njihova distribucija takva da je dočetak *-ov* u svim trima izdanjima ovjeren samo u imenica *a*-vrste muškoga roda, s time što je u MK vrlo rijedak. U MK taj je nastavak ograničen na leksičku skupinu vjerskih termina (*Sakramentov*, *Naukov*), a najzastupljeniji je u genitivnome obliku riječi '*grih*' (*grihov*),⁴³¹ i to najčešće u brojevnim sintagmama. U SK je, osim u vjerskim terminima, ovjeren i u općemu leksičkom fondu (npr. *uzrokov*, *dnevov*, *načinov*).⁴³² Nastavak *-ih* ovjeren je u MK u imenica *a*-vrste samo s. r., a u SK u imenica *a*-vrste i m. r. i s. r. te u imenica *e*-vrste. Nastavak je *-Ø* u MK i SK ovjeren u imenica ž. r. *e*-vrste, a u SK i u imenica s. r. i ograničen je na opći leksički fond. U obama je

⁴²⁹ U vidu valja imati i mogućnost tiskarske pogriješke.

⁴³⁰ Nastavačno *-ov* podrijetlom je iz nekadašnje *u*-promjene imenica m. r., a *-ih* je prema pridjevsko-zameničkoj promjeni.

⁴³¹ To je, dakako, vezano i uz visoku frekvenciju pojavnosti te riječi u MK.

⁴³² Zasigurno je, u odnosu na MK, razlog tomu i veći opseg djela.

izdanjima u imenica *i*-vrste nastavak *-ih*. U KI pretežit je u Gmn. nastavak *-Ø*, uz samo nekoliko potvrda s nastavkom *-ov*.

Genitivni su to množinski nastavci čakavskih organskih sustava (Vranić 2005: 303; Lukežić-Zubčić 2007; Lukežić 1990: 109) te čakavske pisane tradiciji od 14. stoljeća (Malić 1992: 67-76), a pod različitim su utjecajima (primorski lekcionari, Divković, dalmatinski i dubrovački pisci) ovjereni i u npr. Bandulavićeve lekcionaru iz 17. st. (Gabrić-Bagarić 1989: 98-101) te su postali i dijelom franjevačke književnojezične tradicije.

Pretpostavka je da je razlog uporabi tih nastavaka u navedenim djelima tiskare Karletzky, a neprihvatanje novoštokavskoga, očuvanje čakavske strukture teksta i na morfološkoj razini, uz one čakavske značajke prethodno utvrđene na fonološkoj razini. One su razumljive i iz didaktičkih razloga te namjene izdanja poučavanju djece na sjevernočakavskom području. Mogu se promatrati i kao rezultat nastojanja da se čakavštini, barem dijelom i samo u nekim elementima, uz ostale u tim djelima ovjerene čakavske značajke, očuva književnojezična funkcija koju je imala, a koja je tijekom 18. stoljeća proživljavala svoju duboku krizu, odnosno sužavala svoje funkcije u procesu širenja i učvršćivanja štokavskoga ikavskoga književnog jezika. Ili ih je uklapala u nj stvarajući novi vid hibridne književnojezične štokavsko-čakavske strukture na sjeverozapadnome hrvatskome prostoru u prvim desetljećima 19. stoljeća?

K tome, u navedenim izdanjima ovjerena realizacija nastavaka *-ov*, *-ih* i *-Ø* u G mn. imenica dijelom prati i Kašićevu gramantiku u kojoj su, uz novoštokavsko *-a*, za G mn. imenica navedeni svi spomenuti nastavci.

U KI sustavan je u G mn. čakavštini svojstven nastavak *-Ø*, uz samo nekoliko primjera u kojima je u G mn. završno *-ov*. KI 1819, početnica namijenjena ranomu učenju hrvatskoga jezika, izdvaja se uređenom strukturom jezika utemeljenom na značajkama sjeverozapadne čakavštine i onim elementima koji su zajednički čakavštini i tadašnjemu štokavkom književnom jeziku u kojemu još nije prevladao novoštokavski utjecaj.

Sva ostala izdanja iz dopreporodnoga razdoblja pripadaju prethodno spomenutoj prvoj grupi izdanja koja u G mn. imenica *a*-vrste i *e*-vrste imaju novoštokavski nastavak *-a*.

Pritom su u EE 1824 za sva tri roda ovjereni njegovi alomorfi *-aa*, *-ah*, *-â*. Tako je i u OM 1824, s time što ekscerpirani primjeri za srednji rod potvrđuju samo *-aa*, *-ah*, a za ženski *-aa*. U obama je izdanjima za *i*-vrstu ž. r. nastavak *-ih*. Među ovjerenim je nastavcima i *-ah*. O

njemu u kroatističkoj filologiji postoje različita mišljenja o tome je li se izgovaralo završno *-h* ili nije, odnosno je li dio nastavka ili pravopisni znak za duljinu.⁴³³

Za dio uporabljenih genitivnih nastavaka objašnjenje nam je dao sam priređivač izdanja:

"Ovaj nadslovak ^ zlamenuje podvojačenje slova samoglasnoga, svarhu koga se nahodi, kako: *pût* (zlamenuje *tilo*) *misto puut*, *uputjenje Isusovo*, *kuchâ*, *misto kuchaa*, *Otacâ misto Otacaa itd.*" (EE 1824, Opaza)

Prema tome su *-aa* i *-â* sinonimi za dugo *-a*. Iz citiranih se riječi dade zaključiti i da je put redakture bio *-aa* > *-â*, no pri ovom istraživanju ekscerpirani primjeri upućuju na to da su još uvijek brojniji i oblici s udvojenim *a* (*aa*) te da promjena nije provedena sustavno; za sigurnije bi zaključke o intenzitetu provedene mijene trebalo provesti detaljniju analizu i pojavu zasebno analizirati. Potvrde su navedenom u tekstu samom, npr.:

Po fve vike vikaa 37 : *Po fve vike vikâ* 97;

tridefet frebarnjakaa 107 : *tridefet frebarnjakâ* 107

U EE nailazimo i na sljedeće primjere: od *Farizeah* 4, od *Redovinikah* 37, od *Sluxbenikah* 38, od *uzah* 35, kitje od *ftabalah* 102, brez *fvitnjakah* 109, od *darvah* Libana 299, od *fvih grihah* XXXXIX.

Oni pokazuju da se dočetak *-ah* u G mn. realizira samo u prijedložnim svezama. Time je razlikovan u odnosu na preostale dvije realizacije ovjerene u G množine imenica koje nisu ovjerene u prijedložnim izrazima, što otvara prostor izgovornoj vrijednosti dočelnoga *h*, na što upućuju i sljedeći primjeri, npr.:

fvu grihâ XXXXVII : od *fvih grihah* XXXXIX

kitje *ftabalâ* 100 : kitje od *ftabalah* 102.

Iz navedenoga proizlazi distribucijsko ograničenje nastavka *-ah* na uporabu samo u genitivu imenica u prijedložnim izrazima, a *-aa* i *-â* u genitivima imenica izvan prijedložnih sveza.

Isto je distribucijsko pravilo u rasporedu genitivnih nastavaka primijenjeno i u OM 1824, npr.:

odpustenje *grihaa* 14 : *oprostenje grihâ* 19 : od *grihah* 13,

s time što su imenice na *-â* vrlo rijetke, a one na *-aa* vrlo frekventne.

⁴³³ Usp. Tafra 1995: 109-130; Vončina 1999a: 179-221.

I ovdje izneseni podateci i uočene značajke vezane uz nastavak genitiva množine imenica upućuju na istoga priređivača, što je već uočeno i pri analizi grafije, vjerojatno Frana Vrinjanina.

Moguće je temeljem provedene analize pretpostaviti i da su *Običaji i molitve* za tisak priređeni prije *Epistola i evanjelja* pa je priređivač / redaktor tek nakon rada na OM naknadno, u idućem izdanju (EE) odlučio redigirati *-aa* > *-â*.

U *Razgovorima za sve nedilje kroz godišta* (R1 1825) i *Razgovorima Petra Vanni redovnika* (R2 1831) gdje je sigurna jezična redaktura autora F. Vrinjanina, nastavak je G mn. imenica *a*-vrste i *e*-vrste gotovo redovito *-â/-a*. U tome se očituje i svjesna odluka priređivača da u svojim djelima rabi jedan nastavak (*-a*) jer pokriva sve potrebne funkcije genitivnoga nastavka množine, a to je lingvističko razmišljanje.

B. Korpus izdanja od 1848. do 1878.

Genitiv množine u imenica *a*-vrste (m. r. i s. r.), *e*-vrste (ž. r.) i *i*-vrste (ž. r.) u korpusu izdanja objavljenih od 1848. do 1878. pokazuju sljedeći primjeri, npr.:

DG 1848: m. r.: *narodah* 1, svih *Slavjanah* 5, *mučenikah* 46, *mudracah* 75, *izvorah* 87; *ljudih* 75; s. r.: od *vremenah* davnih 23; ž. r.: narodnih *pěsmah* 79, domoljubnih *dušah* 80, *Kraljevinah* naših 82, iz narodnih naših *novinah* 82, vlastovitih *predsudah* 88; **Proglasi 1848. – 1849.:** 1. m. r.: *tudjih narodah*, *pozivah*, narodnih *uzrokah*; *ljudih*; 2. s. r.: od *stolětjah*, *dostojanstvah*, *odnošenjah*; ž. r.: *stranah*; *dužnostih*; 3. m. r.: *Konsulah*; s. r.: *odnošenjah*, *pravah*; 4. m. r.: *danah*; ž. r.: *željah*; 5. m. r.: *naroda*; *poklisarah*, *narodah*, *viekovah*; s. r.: *dielah*, *zalah*; ž. r.: *zemaljah*, *pokrajinah*, *financiah*; *narodnostih*; 6. m. r.: *danah*, *Podanikah*; ž. r.: *Koludricah*; **GR 1849:** m. r.: *drevnieh Grkov* i *Rimljan* 3, *poslanikov* 7, *bogov* 10, *cesarov* 11, *Vlahov* 13, *zidov* 14, *sinov* 22; *ljudij* 10, *měsecij* 14; ž. r.: *gor* 14, *godin* 16; **KP 1849:** m. r.: *starih otacah* 5, *priateljah* 11, *grihah* 40; s. r.: *obechanjah* 32; ž. r.: iz *Knjixicah* 2, *knjigah* 3, *tminah* 5; od *kripostih* 26, *stvarih* 40; **Prigodnice 1850:** m. r.: 1. *stanovnikah*; 2. *Dobrotvorâc*, *sinovah*, *viekovah*; 3. *kraišnika*, *momaka*, *junaka*; ž. r.: 4. *rožic*, *gor*, *stran*; **PDNČR 1850:** m. r.: *časopisov* 3, *poslov* 6, *glasov* 7, *računov* 9; s. r.: *pravil* 4, *načel* 7; ž. r.: *knjig* 3, *novin* 3, *zabav* 7; **Škole 1851. – 1853.:** 2. m. r.: *jezikov* 4, *pitomac* 4, *mladićev* 5, *uzrokov* 6, od *učitelj* 8, *pitomcev* 10, *učenikov* 12; *mesecij* 4; s. r.: *mest* 7; ž. r.: *naměr* 4, *haljin* 5, iz *ložnic* 7; *dužnostij* 10, *stvarij* 7; 3. A. m. r.: *Slovinac* 3, *listov* 5, *pěsnikov* 7, *Hrvatov* 7, *duhov* 8; s. r.: *čeljad* 4, *rebar* 7; ž. r.: *novin* 4, *županij* 7; B. m. r.: *glagolov* 10, *računov* 11, *narodov* 13, *učenikov* 16, *familiašev* 16, *učiteljah* 16, *pitomac* 17;

satij 10; **s. r.:** *imen* 10; **ž. r.:** *čestic* 11, *desetnic* 11, *Gimnaziah* 16, *naval* 17, *glavnic* 18, *knjigah* 19; *okolnostih* 16; **4. m. r.:** *pisaca* 3, *razredah* 10, *predmetah* 12, *propisah* 13, *učenikah* 16; **s. r.:** *pridavanjah* 13; **ž. r.:** *věžbanjah* 13; **KSI 1852:** **m. r.:** *Slovinac* 3, *listov* 5, *pěšnikov* 7, *Hrvatov* 7, *duhov* 8; **s. r.:** *čeljad* 4, *rebar* 7; **ž. r.:** *novin* 4, *županij* 7; **RSŽ 1855:** **m. r.:** *sedam Otcse nashah* 6, *vikov* 7; **s. r.:** *obechanjah* 6; **ž. r.:** *Zdravih Mariah* 6; *xalostih* 6; **SA 1858:** **m. r.:** *darovah* 1; **s. r.:** *dobarah* 1; **ž. r.:** *miloščah* 2; **Škole 1869:** **m. r.:** *danah* 4, *predmetah* 4; **ž. r.:** *nagradah* 5; **NHO 1878:** **m. r.:** *podovah* 8, *svjedokah* 10, *bratučedah* 13, *uvjetah* 21, *medjašah* 403, *zavodah* 486; **s. r.:** *pravah* 18, *pravilah* 503; **ž. r.:** *sobah* 8, *osobah* 9, *pogodbah* 18, *stranah* 283, *granicah* 403, *crkvah* 486, *zgradah* 486; *dužnostih* 13, *oblastih* 286; **SSM 1878:** **m. r.:** *od priateljah* 5, *Svetacah* 5, *Razgovora* 5, *putah* 40; *ljudi* 5; **s. r.:** *Štenjah* 29, *Pravah* 40, *dobara* 40; **ž. r.:** *dotičnih svetkovina* 6, *primjetbah* 6, *žila* 40.

Navedeni primjeri potvrđuju da je u većini izdanja objavljenih poslije 1848. nastavak u G mn. imenica *a*-vrste i *e*-vrste: *-ah*,⁴³⁴ a *i*-vrste ž. r. *-ih*, što je u skladu s ilirskom književnojezičnom koncepcijom i koncepcijom zagrebačke filološke škole.⁴³⁵

Nekoliko izdanja, međutim, čini iznimku. Ponajprije su to *Govori iz rimskih pisac* Frana Kurelca, gdje je rabio kratke genitive množine s nastavcima: *-Ø* i *-ov-Ø/-ev-Ø*. Pitanje će genitiva množine postati i jedno od ključnih pitanja njegove književnojezične koncepcije te obilježje riječke filološke škole, posebno u odnosu na oštre polemike koje je upravo na tome pitanju započeo i vrlo živo vodio s predstavnicima zagrebačke filološke škole (usp. Vince 2002). Početak tih polemika predstavlja u godišnjem izvješću riječke gimnazije 1852. godine otisnuta rasprava *Kako da sklanjamo imena*, u kojoj je najveći dio posvećen upravo nastavku G mn. imenica i suprotstavljanju "zagrebačkome" *-ah*, no *Govori iz rimskih pisac* iz 1849. potvrđuju da je po tome pitanju, za razliku od nekih drugih prije spomenutih njegovih stavova koji su se s vremenom razvijali, u ovome slučaju imao jasno iskristaliziran stav i pri samomu dolasku u Rijeku. Nakon GR 1849 to se vidi i u spomenutoj raspravi, a zasigurno se utjecaju Frana Kurelca, ako ne i njegovu izravnome radu mogu pripisati još neke tiskovine iz tiskare Karletzky nastale u vrijeme njegova boravka u Rijeci (PDNČR 1850, Škole 1851-1853) na

⁴³⁴ U imenica koje su relikti nekadašnje *i*-promjene nastavak je *-ih* (npr. *ljutih*), a rijetko i *-i* (npr. u SSM 1878: *ljudi*).

⁴³⁵ Više o pitanju imeničkoga genitiva množine u 19. stoljeću i o pristupima rješavanju statusa dočelnoga *h* u nastavku *-ah* v. Vončina 1999a: 179-221; Tafra 1993: 82-85, Tafra 1995: 109-130.

što, između ostaloga, kako se vidi u navedenim primjerima i Tablici 10, upućuje i tada specifičan "Kurelčev" genitiv množine imenica: $-\emptyset$ i $-\text{ov}-\emptyset/\text{-ev}-\emptyset$.⁴³⁶

Nešto se po tome pitanju od ostalih izdanja razlikuje i za zadarsko područje tiskana knjižica SSM 1878. Uz pretežit nastavak *-ah* (i *-ih* za *i*-vrstu) za genitiv množine imenica ovjereni su i nastavci *-a* i *-i*. Budući da je to vrijeme nedugo nakon što se o pitanju genitiva množine raspravljalo i u okviru pravopisne komisije 1877. te u vrijeme kada D. Parčić u Zadru objavljuje II. izdanje svoje *Grammatica della lingua slava (illirica)* u kojemu izdanju napušta *-ah* i prihvaća *-a* za genitiv množine (Ham 2006: 120-121),⁴³⁷ pojava je dubletnih oblika s obzirom na tadašnju jezičnu stvarost razumljiva, štoviše najavljuje daljni pravac normiranja nastavkom *-a*.

Pregled ovjerenih nastavaka u analiziranim izdanjima donosimo u Tablici 10:

⁴³⁶ U G mn. imenica koje su relikti nekadašnje *i*-promjene Kurelac ima nastavak *-ij*, pri čemu je *j* vjerojatno oznaka za duljinu sloga (*ljudij*).

⁴³⁷ O gramatičarskome radu zadarskoga jezično-kulturnoga kruga v. Vince 1998: str. 29-63.

Tablica 10

G množine imenica	a-vrsta				e-vrsta	i-vrsta
	m.r.		s.r.		ž.r.	ž.r.
PKP 1790.			-ah		-ah	
L 1796.			-aa		-aa	-ih
PU 1800.			(-ov) ⁴³⁸ -a		-a	-i
VNK 1804.		(-ih) ⁴³⁹	(-ov) -a	(-ih) ⁴⁴⁰	-a	
MK 1815.			-ov	-ih	-∅	-ih
K 1818.		-ih -ih ⁴⁴¹	-ov	-ih -∅	-ih -∅	-ih
KI 1819.			-∅ (-ov)	-∅	-∅	
EE 1824.			-aa -ah -â	(-∅) -aa -ah -â	-aa -ah -â	-ih
OM 1824.		-ih	-aa -ah -â	-aa -ah	-aa	-ih
R1 1825.			-â	(-ih) -â	-â	-i -ih
R2 1831.		(-i, -ih, -ev)	-â	-a	(-∅) -â, -a	-i
DG 1848.		-ih	-ah	-ah	-ah	
Proglasi ⁴⁴² 1848.–1849.		-ih	-ah	-ah	-ah	-ih
GR 1849.		-ij	ov-∅ ⁴⁴³		-∅	
KP 1849.			-ah	-ah	-ah	-ih
Prigodnice ⁴⁴⁴ 1850.			-∅ -a		∅ ⁴⁴⁵	
PDNČR 1850.			ov-∅	-∅	-∅	
Škole ⁴⁴⁶ 1851.–1853.		-ij	ov/ev-∅	-ah	-∅ -ah	-ij -ih
KSI 1852.			-ov-∅	-∅	-∅	
RSŽ 1855.			(-ov) -ah	-ah	-ah	-ih
SA 1858.			-ah	-ah	-ah	
Škole 1869. – 1872.			-ah		-ah	
NHO 1878.			-ah	-ah	-ah	-ih
SSM 1878.		-i	-a -ah	-ah	-a -ah	

⁴³⁸ Rijetke ovjere obilježene su okruglim zagradama.

⁴³⁹ Samo jedna ovjera.

⁴⁴⁰ Samo jedna ovjera.

⁴⁴¹ Prema staroj *i*-promjeni m. r. Nastavci imenica m. r. koji su rezultat nekadašnje *i*-deklinacije m. r. obilježeni su kosim nemasnim slovima uz lijevi rub ćelije.

⁴⁴² Nastavci G mn. pojedinačno u proglasima: **m. r.:** 1. -ah, -ih; 3. -ah; 4. -ah; 5. -ah; 6. -ah; **s. r.:** 2. -ah; 3. -ah; 5. -ah; **ž. r.:** 2. -ah; 4. -ah; 5. -ah; 6. -ah; **i-vrsta:** 2. -ih; 5. -ih.

⁴⁴³ Tu je *-ov-* nerelacijski morfem, a nulti morfem relacijski, za razliku od u tablici navedenih izdanja u kojima je u G mn. m. r. *-ov-* relacijski morfem, na što upućuje izostanak duge množine u tim izdanjima (npr. N mn. *grad-i* : G mn. *grad-ov*). Tamo gdje je *i* u množini drugih padeža osnova proširena nerelacijskim morfemom *-ov-*, na nj se dodaju drugi relacijski morfemi, a *-ov-* ostaje nerelacijskim (npr. N mn. *grad-ov-i* : G mn. *grad-ov-∅*).

⁴⁴⁴ Nastavci G mn. pojedinačno u prigodnicama: **m. r.:** 1. -ah, -∅; 2. -ah; 3. -a; **ž. r.:** 4. -∅.

⁴⁴⁵ Nulti je morfem u nastavku zbog potreba stiha.

⁴⁴⁶ Nastavci G mn. pojedinačno u ŠKOLE 1851.-1853: **m. r.:** 1. /; 2. ov/ev; -ij; 3. A: -ov; B: -ov, -ij; 4. -ah; **s. r.:** 3. A: -∅; B: -∅; 4. -ah; **ž. r.:** 3. A -∅; B. -∅, -ih, -ah; 4. -ah.

Dativ, lokativ i instrumental množine imenica

Gramatički nas morfemi dativa, lokativa i instrumentala (DLI) množine imenica zanimaju kao relevantni jezični podatci koji u analiziranu korpusu, ovisno o njihovoj sinkretiziranosti ili nesinkretiziranosti omogućuju određivanje pripadnosti konzervativnim ili inovativnim sustavima hrvatskoga jezika (Stolac 2010: 581-582) u objema grupama izdanja.

Naime, sinkretizirani su oblici s formantom *-ma* novoštokavski, a nesinkretizirani obilježavaju stariji tip štokavštine, čakavsko i kajkavsko narječje te ostale slavenske jezike. Upravo su se zbog toga nesinkretizirani oblici uklapali u ideološki koncept iliraca pa su stoga postali normom i njihove književnojezične koncepcije (Tafra 1995: 140). Uz ideološke, razlozi su tomu bili i lingvistički: "Premda gramatike do Babukića pokazuje dvojnost propisujući i starije oblike, ali i novije, dopuštajući, dakle, dubletnost u normi, pisana praksa u Hrvata pokazivala je prevlast neizjednačenih padežnih množinskih oblika (...) Drugi lingvistički razlog zašto su se ilirski gramatičari opredijelili za neizjednačene oblike jest normiranje dvojine u deklinaciji u kojoj su nastavci *-ama*, *-ima* već zauzeti" (Tafra 1995: 140-141).

Ovdje analizirani korpus izdanja tiskanih u dopreporodnome razdoblju omogućuje razmatranje množinskih oblika DLI upravo u pisanoj praksi, i to nekoliko desetljeća prije preporoda te u izdanjima otisnutim u razdoblju od 1848. do 1878., dakle u vrijeme preporodnih i poslijepreporodnih nastojanja na standardizaciji hrvatskoga jezika.

A. Korpus dopreporodnih izdanja

Množinske nastavke DLI imenica *a*-vrste (m. r. i s. r.), *e*-vrste (ž. r.) i *i*-vrste (ž. r.) u dopreporodnim izdanjima tiskare Karletzky pokazuju sljedeći primjeri,⁴⁴⁷ npr.:

PKP 1790: **D m. r.:** nam *grisnikom* 4, *nashim duxnikom* 4, *Kraljem* 21, *Svim dobrocsiniocem* 21; **ž. r.:** *Poglavicam* Kerstjanskim 21, *slugam* 25, *dusham* 25; **L m. r.:** po *grisih* nashih 23; **s. r.:** na *nebesih*; **ž. r.:** po *nediljah* 3, *svetkovinamah* 3, u *potribah* 33; **I m.r.:** S' *Angjeli*; **ž. r.:** S' *molitvami* pristojnima 30;

⁴⁴⁷ Izostavljena su izdanja bez potvrda ili s izrazito malim brojem potvrda (PBDM 1813, *Prigodnice 1839.-1840.; SD 1836).

L 1796: D m. r.: *Dobrotvorcem* 9, *Griscnikom* 10; **ž. r.:** *Duscam nascim* 7, *Sestram* 9; **L s. r.:** na *Persih* 5, u *Sarcih nascih* 7, u *jaslih* 12; **ž. r.:** u *mukah* 12; **I m. r.:** s' *csavli* 5; **ž. r.:** gorkimi *suzama* 5;

PU 1800: D m. r.: svim *grifnikom* 2, k' *susidom*, k' *Priatelyim* 9, *Svoima Gospodarim* 54, *svoim podloxnicim* 58; **s. r.:** suprot *otajstvim* 86; **ž. r.:** k' *Bahoricam* 5, k' *zlim druxbam* 30, *cherjam* 58, *sluxbenicam* 58; *svoim ispovidim* 83; **L m. r.:** u *svoih poslih* 3, U *vartlih* 8, u *profastih Razgovorj* 37; **s. r.:** u *potribitih dugovanjih* 3, u *mittih* 54, na *parsih* 55; **ž. r.:** na *livadah* 8, u *daljnjih prigodah*, u *mukah* 84; u *profastih Ispovidih* 28; **I m. r.:** *ostalima Sakrementim* 34, *nasim grisima* 37, *nada svima Kralyim* 58, *svoima Vojnicim* 61; *prid svima ljudmi* 59; **s. r.:** *xelizim* 38; **ž. r.:** *strafnima pedipsama* 52, *vlastitim rukama* 62, *prid nogami* 87; *neizbrojevnima milostim* 4, *Apostolskim ricima* 10;

VNK 1804: D m. r.: *Dilovateljom* 3, *Plovanom* 3, *Skerbiteljom* 3, *Kuchanom* 4; **ž. r.:** *Dvima hiljadam* 11; **L s. r.:** u *mladima litmi* 6, u *vasima sercim* 15; **ž. r.:** u *mnozimi Kraljevinama* 5; **I m. r.:** *medju putnicim* 5, *svima naćinim* 7; **s. r.:** *prid seftima litmi* 9; **ž. r.:** *fa opomenami metnutimi* 3, *fa kravokozicama* 11, *sa suzama* 14;

MK 1815: D m. r.: *duxnikom* 6, *Delavcem* 11, *Texakom* 11; *ljudem* 8; **ž. r.:** *virnim slugam* 17; suprot *deset Zapovidam* *Boxjim* 19, *kripostjam* 12; **L m. r.:** u *pet dilih* 3; **s. r.:** na *Nebesih* 6, u *trih sobstvih* 12, po *neizmirnih Dostojanstvih* 12, u *ustih* 24; **ž. r.:** u *dvih Zapovidih* 8; **I m. r.:** *grihi* 10, s' *Ucsenici* *svojimi* 22; **s. r.:** s' *pitanji* i *odgovori* (nasl. str.);

SK 1818: D m. r.: *duxnikom* 17, *proti Roditeljom* 28, *svitovnim Poglavarom* 32, *Svim nepriatelyom* 53, *virnim Karshljaninom* 61; *ljudem* 25; **ž. r.:** *Virnim slugam* *svojim* 72; *Svim duxnoftjam* 53, *Zapovidim* *Boxjim* 66; **L m. r.:** u *Sakramentih* 14, po *Blagdanih* 33, po *petkih* 38; **s. r.:** na *Nebefih* 17, u *fardcih* *nasih* 31, po *drugih dobrih dilih* 42, *ufti* 49, u *trih Sobstvih* *Boxanstvenih* 67; **ž. r.:** u *fvih prilikah* 19, u *duhovnih potribah* 27, u *igrah* 34, po *naredjenih molitvah* 59; u *dvih Zapovidih* 25, *ricfih* 30; **I m. r.:** za *Angjeli* 6, *shnjihovimi Roditeljih* 41, *pred dvimi svidoci* 62, *med vlastitimi grihi* 64; **s. r.:** s' *dillih* 2, s' *uftih* 2 : s' *uftmi* 49, s' *istimi tilesi* 15; **ž. r.:** *med Xenami* 22, *pod prilikami* 43; *mnogimi izvarsnostjami* 6, s' *ricsmi* 15;

KI 1819: D m. r.: *Roditeljom* 47; **L m. r.:** po *blagdanih* 51, po *fnopih* 73; **s. r.:** u *jaslih* 51, po *dervih* 63, na *vratih* 83; **ž. r.:** po *nediljah* 51; **I m. r.:** *f' texaki* 73, *med dvimi kamiki* 75, *f' ćavli* 83; **ž. r.:** *z' rukami* 45, *z' nogami* 45, *f'karami* 51, *z' grabljami* 61, *f' tankemi simbljami* 83;

EE 1824: D m. r.: suprot *progoniteljom* 1, ka *Rimljanom* 1, *fvim finovom Izraelkim* 98, *ćetirim Anjelom* 292, *Kraljem LXXXIII, dobroćiniocem*, *fvim ljudem* 4; **s. r.:** *mnoxtvom* 106, *k-kraljeftvim nebeskim* 313, *mnoxtvom Xudinskim* L; **ž. r.:** *k-molitvam* *nasim* 3, ka

Svetkovinam 4, *xenam* 154, *Dusam* XXXXVII; *k-radoftim* 263; **L m. r.:** u *Narodih* 3, po *Prorocih* 15, u *oblacih* 106, u *Carkovnjacih* 266, u *fvima putim* tvojim LVII, po *bocih* fvojih LXXIII; **s. r.:** u *pianstvih* 1, na *nebefih* 12, u *fardcih* 16, u *vlastitimi uftmi* 99, na *čelih* njihovih 292, na *fidalistih* fvojih 308; **ž. r.:** u *zvizdah* 2, u *tminah* 15, pri *vodah* 98, u *knjigah* 125, po *ulicah* 264, na *zemljah* 298; **I m. r.:** *mučenicah* tvojimi 17, *f-jezicim* čovičanskimi 35, *fa finovmi* Izraelskimi 99, medju dvama *Akolitih* 102, *jezicah* novimi 220, *jelenih* poljskim 266, medju *blagdanim* 297 : medju *blagdanih* 310, *f-Anjeli* fvojimi III; **s. r.:** *f-jednimi uftmi* 3, *f-dobrimi dilih* 99, *zatvorenimi vratmi* 103, *uftimih* 219, *odvitovanjim* 291 : *odvitovanjih* 293, različnimi *čudefmi* 312, *f-ovimi posvetilistih* XXXXIX; **ž. r.:** medju *xenami* 5, *fklopljenimi rukami* 36, *f-palicami* 106, *glavami* fvojimi 108; *Zapovidmi* 155, *f-ričma* fvojimi I.⁴⁴⁸

OM 1824: **D m. r.:** *Paftirom* 27, *finovom* 52, *Kraljem* 84, *duxnikom* 93; **ž. r.:** *priklonitim molbam* nasim 69, *fvima nepravdam* tvojim 18, *Poglavicam* 84; **L m. r.:** u *grifih* 16, u *finovih* 56, u *fvih putih* tvojih 76; **s. r.:** na *parfih* 5, po *selih* 16, u *miftih* 62, u *pribivalistih* 65; **ž. r.:** u *utrobah* njihovih 6, u *vodah* 54, u *kuchah* 62, u *tminah* 75, u *Nediljah* 93; **I m. r.:** *f-Kumovih* 8, *f-rečenim trima sakramentih* 16, *f-otcima* nasim 46, *f-Anjelih* 62, *njegovimi odmetnicah* 62, medju *fvimi nepriateljih* mojimi 74; **s. r.:** *Plechmi* fvojimi 75; **ž. r.:** *Svetbami* Vazmenima 15, *f-molitvam* vasim 18 : *molitvami* 54, *naredbami* tvojimi 59, *fluxbami* 70, *fuzami* 74; *fa fvima kripoſtim* mojima 22;

R1 1825: **D m. r.:** *protiva grisenikom* 4, *fvim Anjelom* nebelkim 7, *ocem* 8, *kraljem* 78; **ž. r.:** *fvim blaxenim dusam* 7, *seſtram* 7, *kcheram* 8, *materam* 8, *prodikam* 320; **L m. r.:** u *vrimenitih poſlih* 44, u *poſlih kuchnih* 44, u *grobih* 459; **s. r.:** po *uftih* 7, po *fvoih zafluxenjih* 76, na *vratih* 188, na *plechih* fvoih 320, u *fvih udih* tvoih 465; **ž. r.:** u *potribah* nasih 43, u *molitvah* nasih 48, po *tvoih rukah* 188, u *xilah* 193, u *opchinah* 461; u *ſtvarih* nebelkih 79; **I m. r.:** *meju fvetima običajima* 3, *f-vasimi prokletimi grifi* 185, *f-tvardima konopima* 191; **s. r.:** *zlatnima flovima* 64, *fa fvimi udi* fvoimi 463, *zatvorenima vratima* 464; **ž. r.:** *f-takovima molitvama* 48, *f-molitvama* nasima 49, *palicama* 189, *sibama* 191 : *palicami* i *fabljami* 191, *prid nogama* 320;

R2 1831: **D m. r.:** *Anjelom* 9, *najplemenitiim rukotvorcem* II/7, *texakom* II/7, *priateljom* II/7, *goſpodarom* vasim II/13, *prema roditeljom* fvoim III/32; **ž. r.:** *oſtalim zlobam* II/7, *ljubljenim ovcam* III/28, *xenidbam* III/31, *mukam* III/32, *zaručnicam* svoim III/38; **L m. r.:** u *darih* II/11, u *ſtačunih* II/12, u *proſaſtih razgovorih* mojih II/24, po *načinih* nedopuſtenih

⁴⁴⁸ Tragove dvojine potvrđuju ſljedeći primjeri: **L s. r.** u *usu* mojih 6; **I ž. r.** *očima* tvojimi LVII. Iſti ſu primjeri ovjereni u Bandulavičevu lekcionaru (Gabić-Bagarić 1989: 104, 106).

III/34; s. r.: po *uŝtih* II/8; ž. r.: u *knjigah* 11, u *molbah* III/36; u *kripoŝtih* III/29; I m. r.: fvačokajakimi *dari* 12, fa fvojimi *dari* III/38, f-prokletimi *griŝti* nasimi III/175; s. r.: meju ovimi *izgovaranji* 8, f-*uŝtimi* 9, velicimi *obečanji* III/ 32, *dilima* fuprotivnima III/34, *naŝladjenji* III/38; ž. r.: fvoimi *rukami* III/180 (ali i: f-*rukama* 9), meju *xenami*, meju *divicami* III/33; prid *oćima* 9, f-*rićima* II/11, f-*miŝlima* tolicima III/34.

Ekscerpirani primjeri pokazuju da su među prvim četirima izdanjima (PKP 1790, L 1796, PU 1800 i VNK 1804) pretežitai neizjednačeni nastavci s time ŝto su ovjerene i neke inovacije.

Tako, primjerice, u PKP ovjereni primjeri potvrđuju potpuno očuvano staro stanje neizjednačenih nastavaka D L I mn. a-vrste m. r. i e-vrste ž. r., kakvo će u svojoj gramatici propisati Babukić: a-vrsta: -om/-em, -ih, -i; e-vrsta: -am, -ah, -ami; i-vrsta: -im, -ih, -mi (Taŝra, 1993: 86), dok u ostalim trima izdanjima biljeŝimo inovacije različitai intenziteta, no u svakome od njih uvijek manje frekventne u odnosu na preteŝito starije stanje. Tako je u L i I mn. e-vrste ž. r. ovjeren i novi nastavak -ama, kao i u PU i VNK, s time ŝto je u L to jedini ovjeren nastavak (ali i jedina potvrda), a u ostalim je dvama izdanjima dubletan uz stari -ami.

U PU i VNK inovacije su zabiljeŝene i u I mn. a-vrste pojavom prijelaznih (-im) i novih nastavaka (-ima), a izdvaja se, premda se potvrda temelji na malome broju primjera, u VNK ovjerena izjednačenost LI e-vrste ž. r. na -ama (uz: -ami u I) i LI mn. s. r. na -mi (uz: -im u L), te DI mn. s. r. u PU na nastavak -im. Analiza potvrđuje da se inovacije ponajviše odnose na I mn., kako je i u gramatikama juŝnih hrvatskih prostora iz 17. i 18. stoljeća, ŝto govori "da je I mn. najprije krenuo pravcem novoŝtokavskoga inoviranja" (Gabrić-Bagarić 2003: 71).

Na nesinkretizirane stare nastavke DLI mn. upućuju i ovjereni primjeri u MK, SK i KI. Odstupanja pokazuje samo SK i to zamjenom, odnosno supostojanjem nastavaka -ih i -i u L i I mn. a-vrste.

U ostalim izdanjima objavljenima u dopreporodnome razdoblju takoder su ovjereni stari nesinkretizirani nastavci, a za inovacije je i u ovoj grupi izdanja najpropusniji instrumental (vidi: Tablicu 11). Tako inače konzervativnu i neizjednačenu strukturu množinskih padeŝa u EE remeti I mn. a-vrste nastavkom -ih (= L) i prijelaznim -im (= L), a u OM novoŝtokavskim -ima u I m. r. Ta je morfoloŝka inovacija ovjerena i u I a-vrste u R1 i R2, u kojim je izdanjima kao dubletan starijemu -ami ovjeren i inovativan nastavak -ama u I e-vrste, a -ima u I i-vrste. Pritom je u analiziranu korpusu R1 nastavak -ama znatno frekventniji u odnosu na R1.

B. Korpus izdanja od 1848. do 1878.

Množinske nastavke DLI imenica *a*-vrste (m. r. i s. r.), *e*-vrste (ž. r.) i *i*-vrste (ž. r.) u preporodnim i poslijepreporodnim izdanjima tiskare Karletzky pokazuju sljedeći primjeri, npr.⁴⁴⁹:

DG 1848: **D m. r.:** mnogim drugim *dokazima* 83, prama svojim *poglavarom* 87; *ljudma* 69; **ž. r.:** *ženam* našim 34, *željam* našim 79; **L m. r.:** *U salonih* 17, na *balovih* 17; **ž. r.:** u naših narodnih *pěsamah* 79; u raznih *umětnostih* 75, na kamenitih *grudih* 83, u *očima* 83; **I m. r.:** sa ostalimi našimi *literati* 78, sa svojimi kratkimi *mačevi* 86, medju svimi drugimi *narodi* 88; **s. r.:** zlatimi *slovi* 55; **ž. r.:** s njegovimi *pěsmami* 78, sa svojim *zemljama* 84; zlobnim *rečma* 10.

Proglasi 1848. – 1849.: **1. L m. r.:** na naših *brodovih*, u inostranih *krajih*; **s. r.:** *pristaništih*; **ž. r.:** u *kraljevinah*; **I m. r.:** s *naputci*, *Harvati*, *Slavoncima*; **ž. r.:** otvorenimi *rukami*, s vašimi *željami*; **2. D m. r.:** *interessom*; **ž. r.:** *naredbam*; **L ž. r.:** u pridruženih *stranah*; **3. D m. r.:** svim *stanovnikom*, svim *konsulom*; **ž. r.:** *familiama*; **4. D m. r.:** svim *žiteljem*, *rodoljubom*, *žiteljima*; **I m. r.:** medju *narodima*, medju *sinovi*; **5. D m. r.:** živećim *narodima*, svima *narodima*; **L s. r.:** o nebrojenih *napadanjih*; **ž. r.:** po svima *županiami*, o nebrojenih *kletvah* i *pogèrdah*; **I m. r.:** pred svima *narodima*; **ž. r.:** sa svojim divjimi *četami*; **6. D m. r.:** *Kerstjanom*; **L m. r.:** po cerkovnih *zakonih*; **I m. r.:** trima *Ključma*; **ž. r.:** vrućami *molbami*.

GR 1849: **D m. r.:** našiem *vojnikom* 16; *ljudem* 9; **ž. r.:** *vojvodam* 5, *ptičicam* 7, našiem *pustaram* 9; **L m. r.:** na *volovih* 8; **ž. r.:** po *gorah*, po *dubravah* 8; **I m. r.:** sa *sněgovi* 7, sa *Rimljani* 16; **ž. r.:** sa *gorami*, sa *vodami* 7, sa *ženami* 14;

KP 1849: **D m. r.:** *ljudim* 3, *Apostolim* 18, *nastupiteljim* 18, *kerstjanim* 21; **ž. r.:** suprot ovima *kripostima* 27; **L s. r.:** u trima *sobstvim* 4, u *poxeljenjim* 13; **ž. r.:** *osobam* 4; u *mislima* 13, u *ricsima* 13; **I m. r.:** sa svetim *Angelim* 31; **ž. r.:** medju *xenami* 33, s' *molitvami* 34;

Škole 1851. – 1853.: **1. L m. r.:** u *naucih* (nasl. str.); **2. D m. r.:** *mladićem* 5, *roditeljim* 5, *pitomcim* 6; **ž. r.:** *molitvam* jutarnjim 10, oniem *osobam* 6, *ložnicam* 11; **L m. r.:** po *darovih* 4, *jezicih* 4, o *zakonih* 12; **s. r.** po ovih *pravilih* 7; **ž. r.:** o *promenah* 10, u *ložnicah* 11, u svieh *granah* 11; **I ž. r.:** *besedami* svojimi 11; **3. D m. r.:** *Učiteljem* 16; **L m. r.:** u svieh drugieh *padežih* 3; o *padežih* 10, *razredih* 14; **ž. r.:** u *novinah* 3, u istieh narodnih *pěsmah* 8,

⁴⁴⁹ Izostavljena su izdanja bez potvrda ili s izrazito malim brojem potvrda (Prigodnice 1850, PDNČR 1850, SA 1858, PVS 1859, Škole 1869).

na onih *gimnaziah* 16; o *stvarih* 3; **I m. r.:** s raznim *brojevi* 11; **ž. r.:** s *česticami* 13; *riečmi* samostavnimi 3; **4. D m. r.:** *učenicima* 12, *profesorima* i *učiteljima* 12, *častnikom* 13, *činovnikom* 13; **L m. r.** u *naucih* 16; **ž. r.:** u ovozemnih *Gimnaziah* 12; **I m. r.:** sa slovnim *brojevima* 7, s drugim sličnim *dokazi* 12; **ž. r.:** sa *izrekami* 6;

KSI 1852: **L m. r.:** u svih drugih *padežih* 3; **ž. r.:** u *novinah* 3, u istih narodnih *pěsmah* 8; o *stvarih* 3; **I ž. r.:** *riečmi* samostavnimi 3;

RSŽ 1855: **I m. r.:** *S'csavlim* 5; **s. r.:** po *dostojanstvima* i *odvitovanjima* 7;

NHO 1878: **D m. r.:** inozemnim *podanicom* 483, navadnim *gostom* 486, *inostrancem* 486; **ž. r.:** *odlukama* 286, *uknjižbama*, *predbilježbama* 403; **L m. r.:** u zemljišnih *napisnicima* 11, po *svjedocima* 11, u ovih *slučajima* 21, po *propisima* 482; **s. r.:** na javnih *mjestima* 484, u *morima* 485; **ž. r.:** o *zemljama* 8, o *pogodbama* 16, o *molbama* 283, u javnih *knjigama* 402, u *obćinama* 492; po javnih *oblastima* 7; **I m. r.:** sa odnosnim *spisima* 286, pod *uvjetima* 289, pod istim *uvjetima* 482, sa raznim *obrtima* 483; **s. r.:** sa *slovima* 9, sa *svjedočanstvima* 284; **ž. r.:** među privatnim *osobama* 18, sa *izpravama* 284, sa *presudama* 405, s drugim *državama* 483;

SSM 1878: **D ž. r.:** *igram* 40; **L m. r.:** u *Nadpisima* 41; **I m. r.:** sa *sinovima* 40; **ž. r.:** s ovim *riečmi* 45.

Ekscerpirani primjeri potvrđuju nesinkretizirane nastavke u DLI mn. imenica i tek rijetku prisutnost inovativnih nastavaka i ovdje ponajprije vezanih uz instrumental. Prisutnost je inovativnih elemenata u ovome dijelu korpusa znatno manja nego što je to potvrđeno u dopreporodnim izdanjima, dakle gramatička je norma znatno stabilnija u odnosu na prethodno razdoblje. Zsigurno je to rezultat normativnih aktivnosti ilirskih gramatičara i zagrebačke filološke škole koja je naslijedila njihov model nesinkretiziranih padeža u D L I množine, a isti je model slijedio i Fran Kurelac.

Potvrđuje to, kako pokazuju navedeni primjeri, njegovo prijevodno djelo *Govori iz Rimskih pisaca* (GR 1849) te rasprava *Kako da sklanjamo imena* (KSI 1852) u kojoj se Kurelac i izrijekom opredjeljuje za nesinkretizirani model starijih nastavaka DLI množine: "U Srbalji tri su padd. jednaka: 3-i 6-i i 7-i n. p. jelenima, kraljima, selima, poljima, ženama, stvarima. Hrvati je razlikuju te govore u 3-u: *jelenom*, *kraljem*, *selom*, *poljem*, *ženam*, *stvarim*; u 6-u *jelenmi*, *kraljmi*, *selmi*, *poljmi*, *ženami*, *stvarmi*; ili je skratjuju ispuštjujući onaj *m*: *jeleni*, *kralji*, *seli*, *polji*, *stvari*; (pri ženskih na *a* otaj *m* nikada neizostavljaju); ovaj skratjeni padež osobito onda upotrebljuju kad se iz imena priděvnoga vidi da ime u 6-u pad. stoji n. p. brzimi jeleni, mogućimi kralji, bogatimi seli, prostranimi polji, svakojakimi stvarima; ali kako ime *samo* stoji umetju *m*. u 7-u pad. imaju Hrvati *jelenih*, *kraljih*, *selih*, *poljih*, *ženah*, *stvarih*.

Mjesto *om* i *em* počeli su odavna gdje koji naših pisac trebavati *im* u 3-u pad. množine, što ako i jest novije bar u tomu je dobro što se 3-i mn. lakše razpoznaje od 6-a jed. Nije sumnje da ovi Hrvatski oblici nebi bolji bili od Srbskih ne samo glede starine i jedinstva Slovinskoga no takodjer, što je glavno, glede bistrine jezika..." (KSI 1852, str. 3).

Premda nam nedostaju potpuniji podatci, moguće je i na ovome pitanju uočiti samosvojnost Šime Starčevića. Naime, u KP 1849, a na isto upućuje i samo nekoliko ovjerenih primjera u RSŽ 1855, za razliku od "ilirskih", množinski padeži *a*-vrste m. r. u D I te s. r. u L imaju nastavak *-im*, a u L mn. *e*-vrste *-am*, što pokazuje i pisana praksa zadarskoga književnojezičnog kruga druge polovice 19. stoljeća (Vince 1998: 55-60), predstavnikom koje je bio i Š. Starčević.

Bez obzira na zastupljenost inovativnih elemenata među nastavcima za DLI mn. u izdanjima iz dopreporodnoga razdoblja, osnovu gramatičke strukture u deklinaciji i dalje čine neizjednačeni nastavci stoga i ovaj dio građe potvrđuje književnojezičnu tradiciju kao argument ilirskih gramatičara za njihovo normiranje. Izdanja objavljena u preporodnome i poslijepreporodnome razdoblju potvrđuju stabilnost te norme i konsenzus oko nesinkretiziranih nastavaka tadašnjih hrvatskih filoloških škola, osobito dviju često suprotstavljenih – zagrebačke i riječke, dok se u okviru zadarskoga književnojezičnoga kruga razvijaju i neka druga rješenja za nastavke u okviru toga modela (Vince 1998: 55-60).

Provedena je analiza pokazala da izdanja tiskare Karletzky neizjednačenim nastavcima DLI množine imenica, a tako je, što potvrđuju prethodno navedeni primjeri, i u pridjevsko-zamjениčkoj deklinaciji,⁴⁵⁰ slijede u dopreporodnim izdanjima tada zacrtan pravac i na sjeverozapadnome hrvatskome primorskom prostoru pretežitim štokavskim ikavskim književnojezičnim tipom, a u izdanjima od polovice 19. stoljeća ocrtavaju tadašnja nastojanja na standardizaciji hrvatskoga jezika koja su provodili pripadnici ilirske književnojezične koncepcije preporodnoga doba i hrvatske filološke škole od polovice 19. stoljeća.⁴⁵¹

Pregled ovjerenih nastavaka i njihovu distribuciju donosimo u Tablici 11:

⁴⁵⁰ U izdanjima tiskare Karletzky među osobnim zamjenicama u DLI množine potvrđuju se stari nastavci (npr. *nami*, *vami*, *vami*), ali i novi (*nama*, *vama*, *fvama*), s time što je veća učestalost i dalje na strani starih nastavaka. Pritom se i ovdje instrumental pokazao "najpropusnijim" za inovacije pa je u toj kategoriji učestalost novih nastavaka veća u odnosu na D i L. U našem je korpusu "morfološkim inovacijama" najmanje podložan lokativ.

⁴⁵¹ Više o tome v.: Mogaš 1995, Stolac 2006, Vince 2002, Vince 1998.

Tablica 11

D L I mn. imenica		<i>a-vrsta</i>					<i>e-vrsta i i-vrsta</i> ⁴⁵²			
		m. r.			s. r.			ž. r.		
		D	L	I	D	L	I	D	L	I
PKP	1790.	-om/ -em	-ih	-i		-ih		-am	-ah	-ami
L	1796.	-om/-em		-i		-ih		-am	-ah	-ama
PU	1800.	-om/-em	-ih, -i	-im -ima -mi ⁴⁵³	-im	-ih	-im	-am -im	-ah -ih	-ami -ama -ima,-im
VNK	1804.	-om		-im		-mi -im	-mi	-am	- ama	-ami, -ama
MK	1815.	-om/-em	-ih	-i		-ih	i	-am	-ih	
SK	1818.	-om	-ih	-ih -i		-ih -i	-ih -i,-mi	-am -im	-ah -ih	-ami -mi
KI	1819.	-om	-ih	-i		-ih			-ah	-ami
EE	1824.	-om/-em	-ih, -im	-ih, -im	-om, -im	-ih	-ih -im -mi	-am -im	-ah	-ami -mi, -ma
OM	1824.	-om	-ih	-ih -ima		-ih	-mi	-am	-ah	-ami -am -im
R1	1825.	-om/-em	-ih	-i -ima		-ih	-i -ima	-am	-ah -ih	-ami -ama
R2	1831.	-om/-em	-ih	-i		-ih	-i -ima -mi	-am	-ah -ih	-ami -ama -ima
DG	1848.	-om -ima -ma	-ih	-i			-i	-am	-ah -ima -ih	-ami -ama -ma
Proglasi 1848.–1849.		-om/-em -ima	-ih	-i -ima		-ih		-am -ama	-ah -ami	-ami
GR	1849.	-om -em	-ih	-i				-am	-ah	-ami
KP	1849.	-im		-im		-im		-ima -am -ima		-ami
Škole 1851. – 1853.		1. 2.-em, -im 3.-em 4.-ima, -om	-ih -ih -ih -ih	-i -im		-ih		-am	-ah -ah -ah 3.-ih	-ami -ami -ami 3.-mi
KSI	1852.		-ih					-ah	-ih	-mi
NHO	1878.	-om/-em	-ih	-i -ima		-ih	-i	-am	-ah -ih	-ami, -i
SSM	1878.		-ih	-i				-am		-mi

⁴⁵² Nastavak vrste *i* obilježen je kosim nenasnim slovima uz desni rub ćelije.

⁴⁵³ Nastavak stare *i*-deklinacije obilježen je kosim nenasnim slovima.

Instrumental jednine imenica *i*-vrste

A. Korpus dopreporodnih izdanja

U instrumentalu jednine imenica *i*-vrste u izdanjima tiskare Karletzky iz dopreporodnoga razdoblja ovjereni su nastavci *-jom* i *-ju*, npr.:

PKP 1790: *Smertjom* 13; **L 1796:** *s'Smartju* 9; **PU 1800:** *pametju* 4, *ričju* 4, *karvjom* 55, *naglostju* 80; **VNK 1804:** *misljom* 2, *ričjom* 10, *bolestjom* 12; **MK 1815:** *smartjom* 5, *ričjom* 10, *s' pomocho* i *milostjom* 20; **SK 1818:** *smartjom* 5, *f ricsjom* 15, *s'tarpljivnostjom* 21, *stalnostjom* 21, *poboxnostjom* 34, *poniznostjom* 46, *Milostju* 46, *s'pomocho* i *milostjom* 50; **EE 1824:** *ričju* 1, *f oblastju* 2, *pametju* 2, *stanovitoštu* 37, *milostju* 38, *smartju* 127, *zapovidju* 150, *kripostju* 264, *pomochoju* 308; **OM 1824:** *oblastju* 13, *f-pomochoju* 17, *mudrostju* 55, *virnostjom* 56, *ljubavju* 56, *kripostju* 62; **R1 1825:** *f-milostju* 9; *ričju* 49, *ponixnostju* 75, *smartju* 79, *svitlostju* 78; 42; **ali i:** *miloschu* 42, **R2 1831:** *ljubavju* 7, *karvju* 11, *smartju* 11, *ričju* II/7, *flatkostju* II/11.

B. Korpus izdanja od 1848. do 1878.

U izdanjima tiskanima od 1848. do 1878., znači u preporodno i poslijepreporodno vrijeme, ovjeren je nastavak *-ju*, npr.:

DG 1848: *rečju* 14, *noćju* 28, *pomoćju* 28, *světlostju* 32, *karvju* 69, *smartju* 86; **Proglasi 1848. – 1849.:** 1. *vlastju*; 2. *priverženostju*; 5. *sviestju*, *pomoćju*, *kèrvju*; 6. *Svečanostjom*; **KP 1849:** *smertju* 6, *milostju* 26, *poboxnostju* 34; **Škole 1851. – 1853.:** 3. *pomoćju* 17; **PVS 1859:** *Častju*, **NHO 1878:** *riečju* 4, *kriepostju* 20, *točnostju* 21.

Samo je jedna potvrda za nastavak *-i:* *s' vojevnom oblasti* (**Proglasi 1848. – 1849.**).

Pritom je nastavak *-jom* češći u starijim izdanjima iz dopreporodnoga razdoblja, dok je u mlađima obično *-ju*. Iznimke su rijetke, npr.: *Sladostjum* 14 (PKP 1790); *solum* 71 (KI 1819), a u njima ovjeren nastavak *-jum* jedan od nastavaka koji su rabili i čakavski i kajkavski pisci od 16. stoljeća (Grčević : 58). Primjer *solum*, ovjeren u početnici za rano učenje čitanja i pisanja, držimo sjevernočakavskom značajkom, ali s neobilježenom fonetskom promjenom *m* > *n* što tumačimo ortografijskom književnojezičnom realizacijom.

I prema nekim hrvatskim dopreporodnim gramatikama jedninski instrumental imenica *i*-vrste ima nastavke *-ju*, *-jom* (npr. gramatike J. Križanića, M. A. Reljkovića), dok su u

nekima pak nastavci *-ju, -i* (gramatike M. Lanosovića, A. Tkalčevićeva),⁴⁵⁴ a neke ne bilježe nastavak *-jom* (Kašić, Della Bella, Lanosović). U njima je drugi nastavak *-i*.

Navedeno potvrđuje i hrvatska književnojezična tradicija od 16. do 19. stoljeća (Grčević 2006: 50-59), a prema ekscerpiranim primjerima isti pravac slijede i izdanja tiskare Karletzky.

Navedeni primjeri iz izdanja tiskare Karletzky potvrđuju u literaturi navedene zaključke o instrumentalnim nastavcima jednine imenica *i*-vrste prema kojima se oni rabe "najkasnije od 17. stoljeća na način koji je vrlo sličan današnjemu: nastavak *-ju* u načelu je uvijek moguć, a nastavak *-i* u načelu samo onda kada je instrumental kao takav označen prijedlozima, atributima ili nekom drugom imenicom u instrumentalu, dakle, kada se uporabom nastavka *-i* ne dovodi u pitanje razumljivost izjave. Ta uporaba nije preslik stanja u dijalektima, već je nastala kao rezultat hrvatskih književnojezičnih razvitaka (spontane standardizacije)" (Grčević 2006: 59).⁴⁵⁵

Posebno valja istaknuti i da u izdanjima objavljenima u razdoblju od 1848. do 1878. instrumentalni nastavci jednine imenica *i*-vrste: *-ju* i *-i* slijede normu ilirskih gramatičara. Pritom je Babukićev model dopuštao dubletne nastavke *-jom/-jum, -ju, -i*, što je A. Mažuranić u svojoj *Slovnici hrvatskoj* (1859.) sveo na nastavke *-ju* i *-i* (Tafara 1993: 82-83), zasigurno pritom vođen i pisanom praksom.

Dativ i lokativ jednine muškoga i srednjega roda zamjeničko-pridjevne sklonidbe

Jedan je od u jezikoslovnoj literaturi određenih kriterija za promatranje hrvatske gramatičke norme do konca 19. stoljeća (Tafra 1995: 352) te razmatranje pitanja njezina kontinuiteta i suodnosa normativne literature i književnojezične prakse i kriterij nastavaka D i L jednine muškoga i srednjega roda zamjeničko-pridjevne sklonidbe.

V. Babukić u svojoj je *Ilirskoj slovnici* (1854.) propisao sljedeće: D jd.: *-omu/-emu*; L jd.: *-om/-em*, pri čemu je normirao stanje iz starijih hrvatskih gramatika, u kojima je uspostavljena ta razlikovnost, s time što se još od 15. stoljeća, kako je 40-ih godina 20. stoljeća utvrdio Blaž Jurišić u *Nacrtu hrvatske slovnice*, provodi izjednačivanje tih dvaju oblika (Tafra 1993: 97-98).

⁴⁵⁴ Kolenić 2003.

⁴⁵⁵ Grčević 2006: 50-59.

Za temu je ovoga rada važno i stanje u samim tekstovima, dakle književnojezična praksa i realizacija u mogućim uzorima. Tako je, primjerice, dosadašnjim istraživanjima utvrđeno da su u jeziku slavonskih pisaca 18. stoljeća, uključujući i franjevačke, D i L jd. zamjeničko-pridjevne sklonidbe izjednačeni na nastavak *-omu* (Rišner 2006: 18; Despot: 2005: 137-140),⁴⁵⁶ a prema Maretićevu je radu tako i u dalmatinskih pisaca 18. stoljeća (Maretić 1915: 224). Isto potvrđuje i analiza jezika Bandulavićeva lekcionara (usp. Gabrić-Bagarić 1989: 115), dok je njihovo razlikovanje obilježje druge polovice 19. stoljeća (Rišner 2006: 18).

A. Korpus dopreporodnih izdanja

Analiza izdanja tiskare Karletzky⁴⁵⁷ objavljenih u dopreporodnome razdoblju pokazala je da se nastavci dativa i lokativa jednine m. i s. r. u većini izdanja ne razlikuju, odnosno izjednačeni su i imaju nastavak *-omu/-emu*.

Tako je npr. u PKP 1790 u D jd.: *Duhu Svetomu* te u Ljd.: *po tvojemu dopushtenju 25, na ovomu fvitu 26, Po Gospodinu nashemu 27*.

U L 1796 u Dj. je: *nebeskomu Otcu 9, Otcu tvojemu 12*, a u L jd.: *Po Gospodinu nafcemu sinu tvomu 10*.

Izjednačeni su nastavci DL jd. i u MK, SK, EE, OM, R1 i R2.

U samo nekoliko su izdanja ovjerena odstupanja i obično se svode na dubletan nastavak *-om/-em* u L jd., kako je npr. u P 1800, npr.:

Djd.: *tuxnomu mornaru 1, jednomu namanjemu 7* : Ljd.: *Pri jednomu popu Selyanskom 5, ali i: L jd.: u novomu zakonu 31, po svomu Jedinorojenomu 57*, ili rijetko na nastavak *-ome*, kao što je u VNK 1804, npr.:

D jd.: *parvome 1, tome 5*; L jd.: *na kome 4, fvome 8* (uz: *Nimačkom 1*).

B. Korpus izdanja od 1848. do 1878.

U dijelu izdanja objavljenih u razdoblju od 1848. do 1878. potvrđuje se ilirska norma i norma zagrebačke filološke škole koje razlikuju gramatičke morfeme u dativu i lokativu jednine m. i s. r. zamjeničko-pridjevne deklinacije.

⁴⁵⁶ Rišner 2006; Despot 2005.

⁴⁵⁷ Zbog moguće uvjetovanosti metričkim razlozima, iz analize su izostavljeni stihovi.

Tako je pretežito, uz iznimke koje upućuju na nesigurnost u primjeni, a utemeljeno na relativno malomu broju potvrda, u Proglasima 1848-1850 i PDNČR 1850.

Nestabilnost te norme, odnosno nesustavnu primjenu pravila o razlikovanju dvaju padeža očituju i školska izvješća i pravila (Škole 1851-1852), među kojima je npr. *Colegija za brodare i tergoce* (1852.) s ujednačenim nastavcima *-omu/-emu* u dativu i lokativu, npr.:

D jd.: *mučnomu* životu *brodarskomu* 3, *težkomu* poslu *trgovačkomu* 3

L jd.: *u najširemu* smislu 3, *na trgovačkomu* brodu 4, *pri kojemu* poslu 12.

Razlikovanja padežnih nastavaka za D i L nema ni u Kurelčevim *Govorima iz rimskih pisac* (1849.), npr.:

D jd. što je *cielomu* svietu glava 14 : L jd. u *komu* 21,

a iznimka su u analiziranu korpusu i Starčevićovo *Katoličansko pitalo* te Bogovićevo *Domorodni glasi* u kojima su nastavci također ujednačeni, ali na *-om/-em*.

Sustavnost pak gramatikom zadane norme, uz pojedinačne iznimke, potvrđuje analiza posljednjih dvaju izdanja u našem korpusu, što potvrđuju i sljedeći primjeri:

NHO 1878: D jd.: *drugomu* suprugu, *onomu* kotatskomu sudu 288 (uz: *onom kotarskom* sudu 289); **L jd.:** *u ovom* slučaju 14, *u inostranom* ili *neslužbenom* jeziku 284;

SSM 1878: D jd.: *pokojnomu* bratu 5, *bogoljubnomu* mnoštvu 5, *sinu svomu* 40; **L jd.:** *u našem* jeziku 5, *u izvornom* rukopisu 29.

Provedena je analiza potvrdila da se izdanja tiskare Karletzky, premda neujedančena u rješenjima razmatrane značajke, uklapaju u opću sliku o realizaciji nastavaka u D L jd. muškoga i srednjega roda zamjeničko-pridjevne sklonidbe za razdoblje od konca 18. do pred konac 19. stoljeća. Ona, između ostaloga, podrazumijeva normativnom literaturom, dakle gramatikama zadano pravilo o razlikovanju dvaju padeža s pomoću gramatičkih morfema, koje pisana javna praksa ne primjenjuje uvijek i odmah, što je posljedica različita shvaćanja razlikovanja/nerazlikovanja tih dvaju padeža i načina na koje se ono postiže. Takva je "elastična" razlikovnost postala jednom od stalnica hrvatske književnojezične i standardnojezične povijesti te pisane prakse i kao takva je utkana i u suvremenu gramatiku hrvatskoga jezika.⁴⁵⁸

⁴⁵⁸ Usp. Babić i dr. 1991; Barić i dr. 1995; Silić – Pranjković 2005.

V. 2. 3. Sintaktičke značajke

Broj izdanja u korpusu za ovo istraživanje, njihov opseg, podrazumijevajući pritom obje njegove vrijednosti, te funkcionalnostilska raznolikost istraživačkoga korpusa analizu usmjeravaju onim elementima na sintaktičkoj razini koji se ovjerenošću u više izdanja, pa i različite vrste, potvrđuju dijelom sintaktičkoga ustrojstva hrvatskoga jezika koncem 18. i u 19. stoljeću, uključujući i one koji su rezultat stranih jezičnih utjecaja, ili upućuju na promjene uzrokovane jezičnim razvojem i standardizacijskim procesima. Stoga se uz registriranje korpusa pretežitih zajedničkih sintaktičkih značajki na nekima od njih mogu promatrati i razvojni procesi u povijesti hrvatske sintakse, pa i kronologija nekih mijena, ali i utvrđivati funkcionalnostilska distribucija sintaktičkih značajki.

Podlogu koja otvara prostor takvom pristupu i analizi samim korpusom uvjetovanih odabranih sintaktičkih elemenata nalazimo i u suvremenijim istraživanjima povijesne sintakse.⁴⁵⁹ Posebno je pritom važna i činjenica da se 1986. godine objavljena *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika* Radoslava Katičića temelji na korpusu koji obuhvaća "svu hrvatsku književnost novoštokavskoga standarda od prvih njegovih početaka oko polovice 18. stoljeća" (Katičić 1986: 5), odnosno na činjenici da pisci iz 18. stoljeća "po svojoj sintaksi doista pripadaju današnjem književnom jeziku, uza sve starinske crte koje ih već na prvi pogled stavljaju na njegov rani početak" (Katičić 1986: 5), stoga Katičićeva *Sintaksa* sadrži "pregled stilističkoga razvoja i izražajnih mogućnosti hrvatskoga jezika" (Katičić 1986: 6) i za razdoblje koje pokriva korpus za ovo istraživanje pa ga je opravdano uključiti u sintaktička istraživanja hrvatskoga jezika.

Kako je u dopreporodnome razdoblju prije pojave hrvatskoga biblijskog prvotiska – Katančićeva prijevoda Svetoga pisma (1831.) jezik lekcionara bio primjer uzornoga književnog jezika, njegov je utjecaj na književnojezičnu praksu bio snažan i dugotrajan. Uz to "pojmu književnoga jezika u Hrvata odgovara, uz ostalo, sadržaj lekcionara" (Gabrić-Bagarić 2003: 118), a jezik je lekcionarâ "najbolji dokaz neprekinute razvojne linije hrvatskoga književnog izraza od 15. do 19. stoljeća" (Gabrić-Bagarić 2003: 130).

⁴⁵⁹ Metodološkim se načelima za istraživanje povijesne sintakse i sintaktičkim analizama u nas sustavno bavi Diana Stolac. Rezultat je toga više njezinih radova, nezaobilaznih u pristupu sintaktičkim i sintaktostilističkim temama: *Padežni sustav u jeziku Tituša Brezovačkoga (sintaktostilistički nacrt)*, osobito poglavlje *Metodologija* str. 56-86 (Stolac 1995); *Sintaktostilistički pristup Marulićevoj "Juditi"* (Stolac 2002, osobito str. 235-238); *Metodološki problemi u istraživanju sintakse u starim hrvatskim gramatikama* (Stolac 2004) itd. Sintaktičke su analize, osobito intenzivno u novije vrijeme, dijelom jezikoslovnih istraživanja i drugih jezikoslovaca, usp. npr. radove Darije Gabrić-Bagarić i Lane Hudeček navedene u popisu literature na kraju ovoga rada.

Tako je Bandulavićev lekcionar, koji je bio službena liturgijska knjiga na širokome hrvatskom jezičnom prostoru, svojim jezičnim oblikovanjem i brojnim izdanjima (Fućak 1975: 219) uvelike utjecao na oblikovanje hrvatskoga književnog jezika štokavske osnovice od 17. do 19. stoljeća (Gabrić-Bagarić 2002), što znači i na jezik riječkoga izdanja *Epistola i evanjelja* iz 1824. godine.

Na to upućuju i sljedeći primjeri na razini sintakse padeža. U EE 1824 glagol *zaručiti* ima rekciju s dativom:

*k divici **zaručenoj muxu**, komu ime biase Ofip 5,*

što je vrlo rano iz latinskoga jezika preuzet tip rekcije koji je kao književnojezična značajka bio dijelom hrvatske lekcionarske i ostale pisane književne tradicije od 15. stoljeća (Gabrić-Bagarić 2002: 49), a i u 19. stoljeću, kako potvrđuje naš korpus.

Također, u EE 1824 nailazimo na instrumental mjesta *vratmi zatvorenimi*, ovjeren u primjeru:

*Dojde Ifuf **vratmi zatvorenimi** (168),*

a dijelom je hrvatske lekcionarske tradicije također od 15. stoljeća, najprije pod staroslavenskim, a zatim pod latinskim utjecajem (Gabrić-Bagarić 2002: 49).

Među ostalim izdanjima tiskare Karletzky takav je način izricanja ovjeren i u *Razgovorima za sve nedilje kroz godista* (R1 1825):

*kako uklize Ifuf u kuchu **zatvorenima vratima** (464).*

Kneževićev lekcionar iz 1773. na istome mjestu ima prijedložni instrumental:

*Dojde Isus s **vratmih zatvorenim**.*⁴⁶⁰

Budući da je jedno od izdanja lekcionara otisnuto u Rijeci, u tiskari Karletzky, pod naslovom *Epistole i evanjelja* (1824.), moguće je, a u kontekstu dosadašnjih istraživanja Bandulavićeva (1613.), Kašićeva (1641.) i Kneževićeva (1773.) lekcionara te ostale hrvatske lekcionarske tradicije⁴⁶¹ i u usporedbi s njima, i na tome segmentu našega korpusa razmatrati pitanje kontinuiteta i inovacija na inače promjenama slabije i sporije propusnoj sintaktičkoj razini.

U kontekstu teze o utjecaju jezika lekcionara na oblikovanje štokavskoga književnog jezika i u 19. stoljeću analizu valja proširiti i na ostala nabožna izdanja kojima raspolažemo. To, dakako, ne isključuje utjecaj i ostale starije književnojezične tradicije te poznavanja latinskoga jezika i vještine prevođenja na oblikovanje književnoga jezika analiziranih izdanja.

⁴⁶⁰ Navedeno prema: Gabrić-Bagarić 2003a: 122.

⁴⁶¹ Usp. Gabrić-Bagarić: 1989, 1994, 2002, 2003, 2003a.

Kao uzorak i putokaz za istraživanje mogu poslužiti dijelovi teksta iz Ev. po Luki 24 u: a) Bandulavićevu (1613.) i b) Kašićevu (1641.)⁴⁶² te c) "riječkome" lekcionaru (1824.)⁴⁶³:

a) *U ono vrime dva od učenikov Isusovih gredihu oni dan u grad koji biše daleko od Jeruzolima **milji sedam**, imenom Emaus.*

*I oni **govorahu** me(j)u sobom **od svih** koja se bihu zgodila (...)*

*A **oči njih** bih zasinjeni da ga ne poznavahu (...)*

*O ludi i kasni srdcem **virovati** u svemu što su govorili proroci (Bandulavić, str. 165)*

b) *U ono brijeme dva od učenika Jezusovih idahu isti dan u gradac ko(j)i bješe daleko **sedam milja i po** od Jeruzalema imenom Emaus.*

*I oni **govorahu** među sobom **od svijeh ovijeh** koja se bjehu dogodila (...)*

*A **oči njih** bjehu uzdržane da ga ne bi poznali (...)*

*O ludi i srcem lijeni **za vjerovati** u svijeh koja su rekli proroci (Kašić, str. 130)*

c) *U ono vrime dva od učenikah Ifusovih idjahu isti dan u grad, koi biase daleko od Jerusolima **miljaa sedam**, imenom Emauf.*

*I oni **govorahu** meu sobom **od ovih fvih**, kojafe biahu dogodila (...);*

*a **oči njihove** biahu zafinjene, dabiga nepoznali (...)*

*O ludi, i kafni sardcem **za virovati** u svemu, stofu govorili Proroci! (EE 1824, str. 161).*

Ostavljajući po strani one elemente koji ne pripadaju sintaksi, nego drugim jezičnim razinama, zadržimo se najprije nakratko na pitanju odnosa prema latinskome izvorniku i hrvatskoj lekcionarskoj tradiciji. Pozornost privlači sintagma: *sedam milja* u Bandulavićevu lekcionaru, a *sedam milja i po* u Kašićevu kao prijevod latinskoga *60 stadija* iz *Vulgate*. Na njoj, naime, potvrdivši da je Kašićev prijevod precizniji, D. Gabrić-Bagarić temelji zaključak da Kašić priređujući *Vanghielia i pistvle (...) v iesik dvbrovacki* (1641.) "ima pred sobom i *Vulgatu* i Bandulavića, i u dvojbenim se stvarima drži *Vulgate*" (Gabrić-Bagarić 2002: 44), dok Bandulavić pritom slijedi Bernardinov lekcionar.

Priređivač pak "riječkoga" lekcionara slijedi Bandulavićev prijevod pa za udaljenost Emausa od Jeruzalema piše da je "sedam milja", premda na drugim mjestima nailazimo i na potvrde Kašićeva utjecaja.

⁴⁶² Primjere iz Bandulavićeva i Kašićeva lekcionara navodimo prema: Gabrić-Bagarić 2002.

⁴⁶³ *Epistole i evanjelja* 1824: 161. Riječkim taj lekcionar nazivamo stoga što je tiskan u Rijeci.

Izdvajamo stoga primjer koji potvrđuje da se priređivač "riječkoga" lekcionara oslanjao na oba spomenuta lekcionara – na Bandulavićev, čiju je književnojezičnu koncepciju i narječnu osnovicu prihvatio kao temelj jeziku riječkoga izdanja, a na Kašićev u nastojanjima da prijevod 'poboljša' sukladno duhu hrvatskoga jezika i gramatički osuvremeni, kao npr. u sljedećemu primjeru:

Koi buduchi dosao, i vidio milost božju, obefelio se jest (EE 1824: 252).

Zavisna je surečenica pritom sukladna Kašićevu lekcionaru: *Koji budući došao, i vidio milos Božju*, dok je u Bandulavićevu lekcionaru na istome mjestu prilog prošli: *Koji došadši i vidivši milost Božju*. Glavna surečenica slijedi Bandulavićev lekcionar: *obeselio se jest*, dok je u Kašićevu: *obeseli se*.⁴⁶⁴

Latinsko pak *misereor super turbam* Bandulavić prevodi kao: *milo mi je mnoštva*, Kašić u lekcionaru kao *žalim mnoštvo*,⁴⁶⁵ a "riječki" lekcionar slijedi Bandulavićev lekcionar: *Milomie mnoštva* (EE 1824: 194).

Navedeni primjeri upućuju na to da je priređivač svoje izdanje temeljio na prethodnoj lekcionarskoj tradiciji i književnome jeziku lekcionara koje je ocijenio valjanim i kvalitetnim uzorima, oslanjajući se pritom na osobnu procjenu o "prikladnijemu" rješenju. Osobito je to utjecalo na sintaktičku razinu jer za područje kojemu je "riječki" lekcionar bio namijenjen fonološke značajke Kašićeve dubrovačke književnojezične redakcije nisu bila prikladne.

Sintaktička konstrukcija za + infinitiv

Vratimo se na početku navedenim primjerima sa sintaktičkoga gledišta. Između ostaloga, oni skreću pozornost i na konstrukciju *za + infinitiv*, latinski kalk koji će zbog svoje čestotnosti u analiziranu korpusu također biti prikazan detaljnije. Pozornost privlači u Bandulavićevu lekcionaru u istome primjeru uporabljen samo infinitiv glagola 'vjerovati' za izricanje namjere:

O ludi i kasni srdcem virovati u svemu što su govorili proroci,
za razliku od prijedložne sveze ovjerene u "riječkome" lekcionaru:

O ludi, i kafni sardcem za virovati u svemu, stofu govorili Proroci!

U Bandulavićevu lekcionaru nalazi se i sljedeći primjer izricanja namjere, odnosno u funkciji zavisne namjerne rečenice:

⁴⁶⁴ Usp. Gabrić-Bagarić 2002: 54.

⁴⁶⁵ Usp. Gabrić-Bagarić 2002: 48.

*pride Marija Mandalina i druga Marija viditi greb,*⁴⁶⁶

što preuzima i "riječki" lekcionar:

pride Maria Mandalina, i druga Maria viditi grob (EE 1824: 154),

dok je u Kneževićevu lekcionaru na istome mjestu *da + prezent: da greb vide.*⁴⁶⁷

U "riječkome" je lekcionaru ovjeren još jedan način izricanja namjere – konstrukcija *da + kondicional I.*, što potvrđuje sljedeći primjer:

I pofilise nikoga mimo greduchega imenom ,Simuna Cireaneanina, doghodechega, iz fela, otca Alefandra, i Rufa, da bi uzeo krix njegov. (EE 1824: 114)

U Kneževićevu je lekcionaru *da + prezent:*

*staviše na nj križ da ga nosi za Isusom.*⁴⁶⁸

Konstrukciju s kondicionalom I. ovjerenu u "riječkome" lekcionaru nalazimo i u Katančićevu prijevodu Svetoga pisma (1831.) gdje joj je podrijetlo literarno.⁴⁶⁹

Zastupljenost konstrukcije *za + infinitiv* u izdanjima tiskare Karletzky zahtijeva proširenje analize i na ostatak korpusa i detaljniji pristup toj sintaktičkoj značajki.

Konstrukcija *za + infinitiv* izrazito je frekventna konstrukcija u mnogih starih hrvatskih pisaca. Štoviše, "Najizrazitija zajednička osobina svih pisaca 18. st. je uporaba konstrukcije *za + infinitiv* kao zamjena za zavisnu, najčešće namjernu rečenicu" (Gabrić-Bagarić 2007: 138), što znači da je i značajka književnojezične norme franjevačkih pisaca. Jedno je od obilježja dopreporodnoga književnog jezika koje je "u procesima novovjeke standardizacije izgubljeno na razini književnoga izraza, ali je izrazito prisutno u razgovornom jeziku" (Gabrić-Bagarić 2003a: 79). S obzirom na navedeno relevantna je značajka za analizu i u ovome istraživanju.

Konstrukcija *za + infinitiv* ovjerena je u većini dopreporodnih izdanja tiskare Karletzky, npr.:

PU 1800: Iskufajtese prid vařim Gospodinom sada spravnim *za pomochi* vas 54;

... *za ne prude niřta za dostignuti* Rajsku slavu 79;

Kada nie imao kripku odluku, *za* nikad vechje *vratiti* se u grihe, *za ostavitise* prigode, *za vratiti* odma tuje pořtenje 83;

VNK 1804: kad, *za uklonitife* gromu, iznadje i letve, i verige gvozdene 5;

Nakanisteli pak joster (...) ovizimře darom nefluxiti Bozřim, *za uzderxati* (...) prikladnu ditcu vasu, kripku i zdravu 14;

⁴⁶⁶ Navedeno prema: Gabrić-Bagarić 2003: 125.

⁴⁶⁷ Navedeno prema: Gabrić-Bagarić 2003: 125.

⁴⁶⁸ Navedeno prema: Gabrić-Bagarić 2003: 125.

⁴⁶⁹ Usp. Despot 2006: 199.

MK 1815: odkud ima dojtj suditi xive i martve, *za dati* dobrim Raj Nebeski 13;
 Podili mi Millost Tvoju *za ispunit* ovo obečanje moje 20;

SK 1818: Redovnik alduje Aldov svete Mife (...) *Za zadobiti* od Boga oproshčenje grihov 35;
Za probuditi izvarftno Pokajanje potribno je (...) 51;

KI 1819: Meni Otac, *za donefti* čagod zapovi 45;
 Ovdi ja dobim kuschich gufsinske pečenke *za kusati* 55;
 Ča od xita vise oftane, to Otac u Grad na terg *za prodati* vozi 77;
Za spoznati razlučljivi fkupa-glasnici, vazmi *za ovimi* (...) 95;

EE 1824: *Za pripričiti* pako svaku dvojnoft, (...), flidi kratki uputak (*Opaza*);
za potvarditi obečanja Otacaa 3;
 videchi mudroft Boxju, da jeft u njemu *za činiti* sud 78;
za oskropiti kuche i druga mišta 151;

OM 1824: *za Blagoflove podiliti* (nasl. str.);
za zastititi njega, defnicu veličanftva tvoga proftri 76;
 dohodeče vefele u Carkvu svetu tvoju *za hvale* tebi *uzdati* 61;
 koifi njih *za odagnati* tmine; čovičanfomu narodu podao 69;

R1 1825: *Za pripričiti* svaku dvojnoft (*Opaza*);
 I u iftome čafu pristupitichê Anjeli Nebeski *za razlučiti* zle od dobrih 5;
 koji f-Judom pridose u vartal Getsemani *za uhvatiti*ga, *i vezati* 6;
 kamo navadan bi pochi (...) *za pomoliti* se Ocu svome Nebeskome 187;
za mochi lakse tuju pofovjati kuku 319;

R2 1831: Potribovase on *za odgovor dati* njima najparvo tri dana 9;
 Ali *za govoriti* vama (...) potribno bi bilo meni II/3;
 i sve ovo učinise one *za divice oftati* III/31;
 odreklabife bila *za postati* Majkom jednoga Boga III/ 35.

Konstrukcija *za* + *infinitiv* potvrđena je u gotovo svim nabožnim izdanjima iz dopreporodnoga razdoblja, osim u pjesmama, a potvrđena je i u dvama svjetovnim izdanjima. Pritom u VNK 1804 ima obilježje knjiškoga, a u KI 1819 razgovornoga.

U izdanjima objavljenima u razdoblju od 1848. do 1878. ta je konstrukcija znatno slabije zastupljena, s time što je u tome razdoblju i nabožne literature manje.

Ipak, i u ovome je dijelu korpusa zastupljenija u djelima nabožnoga tipa, kao u **KP 1849** (Š. Starčević), npr.:

koji u Cerкви Katolicsanskoj *za virovati* sve napervo stavljaju 3;

nagnutje serca imati *za ispuniti* virno sve 21;

daje se pomoch *za podnositi* usterpljeno dosade od bolesti 21;

dili se jakost *za odoliti* dijavlu 21;

shto nam ti ... *za virovati* napervo stavljash 27;

Podaj nami svima goruchu xelju *za poznati* tebe, *za ljubiti* tebe, i *za sluxiti* tebi 31.

Osobito je pritom frekventna u molitvama.

U funkciji izricanja namjere u KP 1849 ovjerena je i konstrukcija *da + prezent*:

daje kripost, *da moxemo* virno izpuniti nasha obechanja 17;

daje mu se osobita milost, *da moxe* svoju sluxbu pravo izvershivati 22.

U svjetovnome je dijelu korpusa samo nekoliko potvrda konstrukcije *za + infinitiv*:

Proglasi 1848. – 1849.:

1. a gospodin *za obraditi* svoju njivu i vartao prinudjen je težaka najmiti;

Prigodnice 1850:

4. Zelenom travicom okrunte čelo,

Za častiti ovo vrēme veselo;

NHO 1878:

koja bi služiti mogla *za ih razlučiti* 8;

Za ukloniti ipak svaku moguću pravdu, zauzete stranke paziti će 10;

mogućnost *za izpuniti* stvar obećanu 16;

Obećanje *za sdružiti* se u ženidbi 19.

Navedeni primjeri ovjereni su u jednome proglasu (s oznakama administrativnoga stila) i u stihovima (književnoumjetnički stil) te učestalije u pravnome priručniku NHO 1878 (s oznakama administrativnoga stila).

Premda za konkretnije zaključke baratamo premalim brojem primjera, ovdje ovjereni primjeri konstrukciju *za + infinitiv* potvrđuju i u svjetovnim tekstovima kojima bismo u suvremenoj terminologiji odredili pripadnost administrativnome funkcionalnome stilu. Tomu su vjerojatno razlog i prepoznate značajke ekspresivnosti i ekonomičnosti te konstrukcije (Barić i dr. 1999: 248). Relevantan nam je pritom i podatak o slaboj čestotnosti te konstrukcije u izdanjima iz druge polovice 19. stoljeća te njezinoj zamjeni u izricanju namjere

drugim sredstvima. Tako je, primjerice, u NHO 1878 namjera često izrečena i konstrukcijom *da + prezent*, npr.:

Moja namjera bila je upravo ona, da sastavim takovo djelo 4,

što govori o povlačenju konstrukcije *za + infinitiv* u fond sintaktičkih konstrukcija smanjene uporabne vrijednosti.

Dodatni komentar zahtijeva Starčevićovo djelo KP 1849.

U KP 1849 i inače su očuvane značajke književnoga jezika prethodnoga razdoblja, u kojemu je, osobito u crkvenoj literaturi, konstrukcija *za + infinitiv* bila vrlo frekventna. Tu konstrukciju Starčević nasljeđuje i prihvaća kao jedno od obilježja svoje književnojezične koncepcije za djela vjerskoga tipa, što potvrđuju prethodno navedeni primjeri. Pritom su zasigurno bili važni i tradicijski razlozi s obzirom na druga djela istoga tipa, što ovaj korpus potvrđuje i dvama izdanjima katekizama (MK 1815, SK 1818). Nastavak bi istraživanja podrazumijevao istraživanje te konstrukcije u sličnim izdanjima u drugoj polovici 19. stoljeća.

Provedena analiza izdanja tiskare Karletzky potvrđuje konstrukciju *za + infinitiv* u nabožnim izdanjima, uključujući i liturgijska, ali i u svjetovnim u kojima je ipak slabije zastupljena. Bitna je pritom razlika u visokoj učestalosti pojave u dopreporodnim izdanjima u odnosu na znatno nižu u izdanjima iz druge polovice 19. stoljeća.

Zasigurno je razlog njezinoj učestalosti u nabožnim izdanjima i utjecaj Bandulavićeva lekcionara, ali i Kašićeva, u kojima je vrlo frekventna kao zamjena za latinsko *ad + gerund* (Gabrić-Bagarić 2002: 55-56). To potvrđuje zastupljenost te konstrukcije u "riječkome" izdanju lekcionara (EE 1824), gdje je utjecaj izravan, te u ostalim izdanjima Frana Vrinjanina, u kojima se rabi kao ustaljena književnojezična konstrukcija. Osobito je pritom frekventna njezina zastupljenost u R1 1825 i R2 1831, djelima u kojima je izrazita primjena tehnike prevođenja sa stranih jezika, ponajprije latinskoga i talijanskoga, na hrvatski. Ta je konstrukcija izrazita književnojezična značajka pisaca 17. i 18. stoljeća, posebno i franjevačkih (Gabrić-Bagarić 2007: 138-139; Despot 2005: 154-155), stoga je njezina zastupljenost i u ovdje analiziranim izdanjima razumljiva i ne odudara od opće slike o sintaktičkim značajkama hrvatskoga jezika u razmatranu razdoblju.

Štoviše, konstrukcija *za + infinitiv* pripada fondu zajedničkih sintaktičkih crta koje kao književnojezične ili knjiške oznake od književnojezične tradicije 18. stoljeća nasljeđuje i prva polovica 19. stoljeća pa je, primjerice, vrlo frekventna u Katančićevu izdanju Svetoga pisma (Despot 2005: 155), što potvrđuju i analizirana izdanja tiskare Karletzky. Valja pritom istaknuti da jezičnopovijesna istraživanja već za 18. stoljeće, pa i od polovice 17. st., uočavaju da je infinitiv "pomalo ustupao pred zamjenom *da + prezent*" (Gabrić-Bagarić 2003: 125). U

drugo polovici 19. stoljeća očito djeluje intenzivniji proces njezina napuštanja i sve većega sužavanja prostora primjene, što u suvremenome hrvatskome jeziku podrazumijeva razgovorni, publicistički i beletristički stil i preporuku o njezinu izbjegavanju "u biranijemu i njegovanijemu književnom jeziku" (Barić i dr. 1999: 248). Zasižno su tome pridonijele i druge njezine moguće zamjene u hrvatskome jeziku (infinitiv, glagolska imenica).

Dopuna *od* + *genitiv* uz glagole govorenja, mišljenja, osjećanja i srodnih značenja

Uvodno u ovome poglavlju navedeni primjeri (*govorahu od svih / govorahu od svijeh ovijeh / govorahu od ovih svih*) pokazuju da je u svim trima lekcionarima (Bandulavićevu, Kašićevu i EE 1824) ovjerena dopuna *od* + *genitiv* uz glagole govorenja, mišljenja, osjećanja i srodnih značenja umjesto dopune u lokativu s prijedlogom *o*. Radi se o vrlo frekventnoj sintaktičkoj značajki, zapravo sintaktičkome kalku prema talijanskome jeziku, potvrđenoj u svim hrvatskim književnim jezicima predstandardnoga razdoblja (Hudeček 2003: 89), stoga nas zanima njezina realizacija i u ostalim izdanjima našega korpusa.

Ta prijedložno-padežna sveza ovjerena je u sljedećim dopreporodnim izdanjima tiskare Karletzky, npr.:

PU 1800: kroz pokoru, *od koje* u poslidnjem Razgovoru besidismo 50,⁴⁷⁰

Sveopchjena ispovid *od koje* besidismo 83; **ali i:** Bivfi mi dosad besidili *o ispovidi* osobitoj 82

EE 1824: Sto govoris *od tebe* istoga 4; čudechi se svarhu onih, kojaše govorahu *od njega* 21; upita Isusa *od učenikah* njegovih, i *od nauka* njegova 126; *Od samogali febe* to govoris, alifuti drugi rekli *od mene* 126; govori *od njega* 218; „Sto me pitas *od dobra* 265;

R1 1825: za rechi i pisati *od stvari Boxjih* (Stioniku); *Od strahovitoga ...* govoriti fuda 3; *od koje* govori 42;

R2 1831: za mochi govoriti *od lipe, drage i plemenite kripofiti* 3; ... besiditi do sada *od Vire, i Ufanja* 3; kada *od ljubavi* razgovoritife budem f vama 3; da vam negovorim *od dragocinjene kripofiti ove* III/28.

⁴⁷⁰ U PU se, međutim, konstrukcija *od* + *genitiv* ne ostvaruje u naslovima, što joj je inače česta funkcija u hrvatskome jeziku predstandardnoga razdoblja. U naslovima je u PU sustavna prijedložno-padežna sveza *o* + *lokativ*, npr. (Razgovor XII.) *O Ispovidi Sveopchjenoj*.

Ta je sintaktička značajka ovjerena i u naslovima, npr.:

MK 1815: *Od uffanja 5, Pridavak od csetirih poslednjih 16;*

SK 1818: *Od parvoga Cslanka Vire 4; Od Pozdravljenja Angjelskoga 21*

R1 1831: *Od fuda opchena 3;*

EE 1824: *Od processie koja se čini glasovito na Tilovu LXII.*

Pritom je u dvama katekizmima (MK 1815 i SK 1818) ovjerena samo u tim pozicijama.

Osobito je učestala pojava dopune *od + genitiv* umjesto dopune *od + lokativ* uz navedene glagole u lekcionaru EE 1824, gdje je pod izravnim utjecajem prethodne lekcionarske tradicije. Ta je, naime, sintaktička značajka vrlo frekventna i u Bandulavićevu i u Kašićevu lekcionaru (Gabrić-Bagarić 2002: 50), te je i književnojezičnom normom franjevačkih pisaca 18. stoljeća (Gabrić-Bagarić 2007: 140), a ovjerena je i u Katančićevu izdanju Svetoga pisma (Despot 2005: 150).

Specifičnost je ovoga korpusa što izdanja u kojima je dopuna *od + genitiv* najfrekventnija povezuje isti priređivač/prevoditelj/autor – Fran Vrinjanin, za kojega pretpostavljamo i da je bio priređivač "riječkoga" lekcionara. Stoga razloge uporabi te konstrukcije pripisujemo i utjecaju lekcionarske književnojezične tradicije prethodnih razdoblja, koju je Vrinjanin prihvaćao kao uzor književnojezičnoga oblikovanja pa ju unosi i u svoja dva izdanja *Razgovora*. Pritom je posebno učestala pojava te konstrukcije u R2 zasigurno uvjetovana i talijanskim izvornikom kojega je prijevod, što je izrijekom navedeno i u naslovu toga djela: *Razgovori Petra Vanni redovnika ... Prineseni od Italianškoga u ,Slovinski jezik po Franu Vrganinu.*

U izdanjima objavljenima od 1848. do 1878. prijedložne su konstrukcije *od + genitiv* uz glagole govorenja i srodnih značenja vrlo slabo zastupljene, što je dijelom uvjetovano sadržajem samoga korpusa i nedostatkom potvrda, a dijelom njihovim normativnim, pa i kodifikacijskim statusom od polovice 19. stoljeća (usp. Veber 1859: 27-40; 49-51) koji ih napušta kao sintaktičku kategoriju u navedenoj funkciji.

Tako npr. u Kurelčevim *Govorima iz rimskih pisac* (GR 1849) ne nalazimo uz glagole govorenja i srodnih značenja dopunu *od + genitiv*, nego *o + lokativ*:

A što da rečem o duhu mlada junaka? 21,

a u prethodnim primjerima dobro ovjerena konstrukcija *od + genitiv* umjesto *o + lokativ* u ovome je dijelu korpusa potvrđena samo u naslovima poglavlja Starčevićeva *Katoličanskoga pitala* (KP 1849), npr.:

Od vire katolicsanske 3,

Od kerstjanskoga ufanja 7,

Od pravednosti kerstjanske 23,

uz napomenu da u svojoj *Novoj ričoslovisci iliričkoj* (1812.) Starčević odobrava uporabu *od + G* uz glagole govorenja i srodnih značenja (Starčević 1812: 97).

U *Narodnome hrvatskom odvjetniku* (NHO 1878) u istoj je poziciji konstrukcija *o + lokativ*, npr.:

O dokaznicah ili izpravah u obće 7;

O podpisanju ili rukoznačenju Dokaznicah 10;

O pogodbah u obće 16.

U NHO prijedložne su konstrukcije *od + G* i inače malobrojne i u načelu se svode na konstrukciju *od strane + genitiv*⁴⁷¹ koja je i danas oznaka administrativnoga stila hrvatskoga jezika (Barić i dr. 1999: 258), a ovdje navedeno izdanje upućuje na to da je taj status vjerojatno imala i koncem 19. stoljeća.

Naslov posljednjega djela u našem korpusu također nije oblikovan s pomoću konstrukcije *od + genitiv*, nego s pomoću *o + lokativ*:

O svetoj Stošiji mučenici, svetom Dunatu biskupu i svetom Šimunu proroku (SSM 1878), kako je i u naslovima poglavlja, npr.:

O premišćenju Svete Stošije 16;

O Svetom Dunatu Biskupu... 18;

O Svetom Šimunu Proroku 21.

Pravac je razvoja sintakse hrvatskoga jezika u drugoj polovici 19. stoljeća bio zamjena prijedložnih genitivnih konstrukcija uz glagole govorenja i srodnih značenja drugim sintaktičkim sredstvima, što potvrđuje i naš korpus.

Izražavanje posvojnosti

Sintaktičke funkcije genitiva⁴⁷² razmatrat ćemo u nastavku u još nekim sintaktičkim kategorijama kojih je sastavnica.

Na početku ovoga poglavlja navedeni primjeri iz Ev. po Luki iz triju lekcionara

A ***oči njih*** bih zasinjeni da ga ne poznavahu (Bandulavić, 1613.)

A ***oči njih*** bjehu uzdržane da ga ne bi poznali (Kašić, 1641.)

⁴⁷¹ Među izdanjima tiskare Karletzky ovjerena je i u prigodnici banu Jelačiću br 1. iz 1850.: ...*prigodom svetčanog obieda priredjenoga od strane stanovnikah grada Rieke.*

⁴⁷² Više v. Stolac: 1995.

a oči njihove biahu zafinjene, dabiga nepoznali (...) (EE 1824.)

upućuju i na različite načine izražavanja posvojnosti i pripadnosti u hrvatskome književnom jeziku.⁴⁷³

Tako je u Bandulavićevu i Kašićevu lekcionaru u funkciji izražavanja posvojnosti genitiv osobne zamjenice (*oči njih*), dok je u "riječkome" lekcionaru posvojnost izrečena posvojnomo zamjenicom (*oči njihove*). U našem ćemo korpusu naći ta, ali i druga sredstava izražavanja posvojnosti pa ćemo i tu sintaktičku kategoriju analizirati zasebno.

U jezikoslovlju se pod nazivom *posvojnost* podrazumijeva "semantička kategorija koja se ostvaruje na sintaktičkoj razini (sintagmatskoj i rećenićnoj), u različito strukturiranim sintaktičkim konstrukcijama, a izražava se sredstvima koja pripadaju različitim jezićnim razinama" (Hudećek 2003: 21).

Na korpusu za ovo istraživanje ogranićit ćemo se na atributnu posvojnost na sintagmatskoj razini, posebno u kontekstu sintaktičkih funkcija genitiva o ćemu je ovdje već bilo rijeći na primjeru prijedloćne konstrukcije *od + genitiv* kao dopune glagolima govorenja i srodnih znaćenja. Dobra jezikoslovna opisanost posvojnosti kao sintaktičke i semantićke kategorije (Hudećek 2003) u hrvatskome jeziku do polovice 19. stoljeća omogućuje da i naš materijal promatrimo u tome kontekstu, ogranićavajući pritom analizu samo na neke mogućnosti.

Naš korpus analizu usmjerava sljedećim mogućnostima izražavanja posvojnosti: besprijedloćnome posvojnomo genitivu, posvojnomo genitivu s prijedlogom *od*, genitivu lićnih zamjenica za 3. lice te posvojnimo zamjenicama i pridjevima. Posebno nas pritom zanima i pitanje njihova suodnosa.

Genitiv lićnih zamjenica za 3. lice i posvojne zamjenice za 3. lice u funkciji izražavanja posvojnosti naznaćeni su već prethodno navedenim primjerima iz triju lekcionara kao mogući načini izricanja posvojnosti u hrvatskome jeziku. Pritom primjer iz našega korpusa (EE 1824) registrira uporabu posvojne zamjenice, a ostala dva primjera, iz Bandulavićeva i Kašićeva lekcionara (17. stoljeće) uporabu genitiva lićne zamjenice. Budući da smo prethodno Bandulavićev i Kašićev lekcionar potvrdili kao knjićevnojezićne uzore rijećkim *Epistolama* otisnutim u tiskari Karletzky, valjalo bi provjeriti je li tomu tako i u načinima izricanja

⁴⁷³ Izražavanje je posvojnosti u hrvatskome knjićevnom jeziku do polovice 19. stoljeća istražila L. Hudećek u svojoj disertaciji *Izražavanje kategorije posvojnosti u hrvatskome jeziku do polovice 19. stoljeća* (2003.). Taj rad i poslije objavljena knjiga (Hudećek 2006) iznimno su vrijedan te na suvremenim lingvistićkim teorijama i detaljnoj analizi utemeljena obradba te sintaktičko-semantićke kategorije, nezaobilazan kao metodoloćki obrazac i komparativni materijal za sva istraživanja toga tipa.

posvojnosti. Za to je, jasno, potrebno poduzeti detaljnije istraživanje, no usporedba naših rezultata dobivenih analizom ograničena korpusa stranica s podacima u literaturi o spomenutim dvama lekcionarima-uzorima ipak omogućuje donošenje nekih zaključaka.

Već preliminarnim uvidom u tekst uočena uporaba genitiva lične zamjenice i posvojne zamjenice u funkciji izražavanja posvojnosti usmjerila je istraživanje analizi širega korpusa toga izdanja, ali i ostalih izdanja kako bi se status te sintaktičke kategorije provjerio na izdanjima koja mu prethode i koja slijede.

Pritom je analiza uvjetovana već u literaturi utvrđenim činjenicama o statusu tih dvaju načina izražavanja posvojnosti u hrvatskome književnom jeziku do polovice 19. stoljeća, posebno i činjenicom da u Katančićevu prijevodu Svetoga pisma "posvojni genitivi *njega* i *njih* spadaju već dobro u stilski inventar (zastarjelice) književnoumjetničkoga stila", pa ih Katančić ne upotrebljava, a "obična mu je uporaba posvojnoga genitiva *nje* iako je oblik *njezin* već u uporabi u Katančićevo vrijeme" (Hudeček 2003: 151).⁴⁷⁴

Prije no što se stabilizirala uporaba posvojnih zamjenica *njegov*, *njezin* i *njihov* za izražavanje pripadanja 3. licu tu je funkciju obavljao genitiv lične zamjenice za 3. lice, što je onda potpomoglo i uporabu imeničkoga atributa u genitivu o čemu će biti riječi poslije.

Potvrde tomu, uz posvojne zamjenice, nalazimo i u izdanjima tiskare Karletzky, a uvjetovane su i funkcionalnostilskim razlozima, npr.:

PU 1800: a) *nyih* duxno ispunjenje 6, za *nye* spasenje 28; svake *nyega* prigode 81; nakon *nyih* ispovidi 87;

uz: b) *nyegovi* Sinovi 57; *nyegova* obiteo 6; *nyihove* Ispovidi 8; sina *nyezina* 31; *nyihove* mrixe 78; *nyegova* uda 58;

VNK 1804: a) *Njih* Cesarskoga, i Kraljevskoga Velicanstva Tanacnik 3;

uz: b) od *njihovih* stanova 7; *njihovoj* opomeni 15;

PBDM 1813: a) Da *nye* budem dionik 3;

MK 1815: a) *nje* navlastit Dil 9;

SK 1818: a) *nje* navlastit dil 36; *nje* Uda 40; *nje* pravovirni 44;

uz: b) u *njegovomu* imanju 30; *njihovo* Kraljeftvo Nebbesko 70;

KI 1819: b) *Njihova* njazla 63

⁴⁷⁴ U hrvatskome književnom jeziku do 13. je stoljeća funkciju posvojne zamjenice *njegov* imao genitiv lične zamjenice on "koji je sve do polovice 18. stoljeća živio punopravno s novim oblikom – posvojnomo zamjenicom *njegov*. Zamenica *njihov* potvrđena je učestalo tek od prve polovice 17. stoljeća, a *njezin* čitavo stoljeće kasnije, dakle tek od polovice 18. stoljeća" (Hudeček 2003: 124). U istome radu autorica pomiče granicu potvrđenosti zamenice *njihov* na drugu polovicu 15. stoljeća (isto: 125).

EE 1824: a) *njee* Sinova B4; iz korena *nje* 6; u utrobi *nje* 6; fvitnjaci *nje* 266; zlamen *nje* 291; lipota obraza *njega* V; tila *nje* XXXVIII;

uz: b) pukom *njegovim* 3; *njezina* vefelja 12; na glavu *njegovu* 108; *njezina* vefelja 35; u rukuh *njihovih* 292; Krunu *njegovu* tarnovu 299; mati *njegova* 299; po dilih *njegovih* III; pod perjima *njegovim* LVII;

OM 1824: a) primajuchi dusu *njegovu* (*nje**) 40; ulazechi u *nje* vrata 65; iz *njega* tila 67; *nje* pribivaoce 71;

uz: b) u utrobah *njihovih* 6; Sina *njegova* 8; dilaa *njegovih* 9; na glavu *njegovu* 10; karv *njegovu* 14; primajuchi dusu *njegovu* (*nje**) 40; Sina *njegova* 62; milofardje *njegovo* 64;

SB 1824: a) Schit *nje* pravi 1; *Nje* Prilika 2; *Nje* sin 3;

R1 1825: b) zafluxenja *njegovih* 47; ime *njegovo* 74; od rukâ *njegovih* 191; uda *njegova* 46; u *njihovome* farcu 111;

R2 1831: a) u loxicu *nje* 11; *nje* divojastvo III/33;

uz: b) uskarfnutje *njegovo* 69; zapovid *njegova* II/4; *njegova* nauka II/7.

Ekscerpirani primjeri potvrđuju izražavanje posvojnosti genitivom lične zamjenice, ali različitim intenzitetom i ne u svim izdanjima. To je ovisno i o funkcionalnostilskim razlozima te utjecaju književnojezične tradicije pa je pojava zastupljenija u crkvenim knjigama liturgijske i obredne namjene (EE 1824, OM 1824). i to osobito frekventno u molitvama. Ovjerena je i u stihovima (PBDM 1813, SB 1824), gdje je ovisna i o metričkim uvjetima. U ostalim je nabožnim izdanjima slabije zastupljena, i to obično posvojnim genitivom *nje* (MK 1815, SK 1818, R1 1825, R2 1831), što je zasigurno uvezi s jezičnopovijesnim ritmom razvoja posvojne zamjenice *njezin* i s time u vezi *njezina* nestabilnijega statusa u odnosu na ostale posvojne zamjenice za 3. lice. Pritom je mjesto posvojnoga genitiva i posvojne zamjenice češće u antepoziciji, osim u EE, R1 i R2 gdje je češća postpozicija što vezujemo uz stilske značajke liturgijskih i nabožnih tekstova uvjetovane latinskom sintaksom. Antepozicija je značajka svjetovnih izdanja i didaktičkih izdanja, iz čega se može iščitati i *njezina* stilska neutralnost.

U gotovo svim je izdanjima učestalija uporaba posvojnih zamjenica. Posebno je tako u svjetovnim izdanjima. Pritom jedno od njih (VNK 1804) genitiv lične zamjenice ima ovjeren samo u formuli tituliranja (*Njih* Cesarskoga, i Kraljevskoga Velicanstva Tanacnik) te ima visok stupanj stilogenosti, a u drugome uopće nije potvrđena. Radi se o početnici *Knjixica-imen* (1819.), namijenjenoj sjevernočakavskome govornom području što potvrđuju brojne

čakavske pojave na svim jezičnim razinama, u kojoj se posvojnost izriče drugim sredstvima, ali ne i genitivom osobne zamjenice.⁴⁷⁵

To upućuje na stilsku obilježnost toga sintaktičkoga sredstva u izražavanju posvojnosti, odnosno na knjišku značajku. Dodamo li tomu da je znatno učestalija pojava genitiva zamjenice *ona*, stanje se podudara i s jezičnopovijesnim činjenicama o kronologiji početka uporabe posvojnih zamjenica pri čemu je posvojna zamjenica *njezin* najmlađa.

U izdanjima objavljenima u razdoblju od 1848. do 1878. zastupljenost je genitiva lične zamjenice svedena samo na dvije pozicije: jedna je od njih uvjetovana potrebama stiha:

Njih ljubimci 36 (DG 1848),

a druga je dio formule pri tituliranju:

njih preuzvišenosti svetloga bana (u progodnici br. 4 iz 1850.),

što znači da je funkcija izražavanja posvojnosti genitivom lične zamjenice prestala funkcionirati, osim iznimno i stilski izrazito obilježeno. Tu su funkciju potpuno preuzele posvojne zamjenice, uključujući i stabilan status zamjenice *njezin*, uz druge sintaktičke kategorije kojima se izražava posvojnost, ovjerene i u korpusu za ovo istraživanje. Među njima su prijedložni posvojni genitiv i besprijedložni posvojni genitiv⁴⁷⁶.

Prijedložni posvojni genitiv, odnosno izražavanje posvojnosti genitivom s prijedlogom *od*, nastalo pod talijanskim utjecajem, sintaktička je značajka svih sastavnica hrvatskoga književnoga jezika.⁴⁷⁷ Dobro je potvrđena i u pisaca 18. stoljeća (usp. Hudeček 2003: 89-113), kada hrvatski gramatičari počinju davati prednost uporabi posvojnoga pridjeva za izražavanje pripadnosti (isto, 114-122).⁴⁷⁸

Ta je sintaktička konstrukcija u funkciji izražavanja posvojnosti ovjerena i u izdanjima tiskare Karletzky, ali je njezina zastupljenost, osobito u odnosu na ostale načine, mala. U izdanjima tiskanima u dopreporodnome razdoblju potvrđuju je sljedeći primjeri, npr.:

VNK 1804: mnoge jurve knjiga stotine *od ostroumnih Likarov* 6; *od kozica naravskih* Kugu 7;

PBDM 1813: vrutak *od slatkosti* 2;

MK 1815: Dilo *od Ljubavi* 19;

⁴⁷⁵ Prema suvremenome je opisu sintakse u grobničkome govoru 20. stoljeća izricanje posvojnosti osobnom zamjenicom u genitivu rijetko i stilistički obilježeno (Zubčić 2007: 68). Usp. i Stolac – Holjevac 2003: 145.

⁴⁷⁶ Termini navedeni prema: Hudeček 2003.

⁴⁷⁷ Pod pojmom *hrvatski književni jezik* misli se na hrvatski crkvenoslavenski književni jezik, čakavski, štokavski i kajkavski književni jezik te hibridni književnojezični tip (Hudeček 2003: 3).

⁴⁷⁸ Premda je u svojoj gramatici ne spominje kao način izražavanja posvojnosti, Bartol Kašić u svojim je djelima rabi (usp. Gabrić-Bagarić 2002: 50; Stolac-Holjevac 2001: 159).

SK 1818: po fvetomu Ulju *od Korizme* 41, Cfin *od Pokajanja* 51; Dilo *od Ljubavi* 67;

KI 1819: kljjscha *od ognja* 37; dervo *od pluga* 39; kite *od stabla* 73;

EE 1824: S. Ivan *od Krixa* B6; Ofip *od kuche Davidove* 5; Kitje *od stabalah* 102;

OM 1824: prag *od Carkve* 6; k-Likaru *od xivota* 19; k-,Studencu *od milofardja* 19; Mati *od milofardnosti* 39; Na početku *od fvakoga Blagoflova* 60; Nedilju *od muke* 64; do nugla *od Oltara* 65;

SB 1824: u Carkvi *od Arta* 1; Majka *od ljubavi* 1;

R1 1825: Solon *od Atene*, Kralj *od Azie* 50;

R2 1831: kripoft *od divičanstva* II/29.

Kao što će se poslije vidjeti, većina navedenih primjera predstavljaju iznimke ili stilski obilježene pojave, a potvrđuju izricanje posvojnost za 'živo' i 'neživo'. Zaseban komentar zahtijeva nekoliko izdanja.

Prvo je *Epistole i evanjelja* (EE 1824) u kojemu se slaba zastupljenost prijedložne konstrukcije *od + genitiv* u izražavanju posvojnosti/pripadnosti podudara s izostankom te konstrukcije u Bandulavićevu lekcionaru (usp. Gabrić-Bagarić 2002: 50; Hudeček 2003: 72), a drugo je sjevernočakavskom području namijenjena *Knjixica-imen* (KI 1819) s dijelnim genitivima kakvi su mogući i, primjerice, u suvremenim grobničkim govorima (Lukežić – Zubčić 2007: 134).

Slaba zastupljenost prijedložnoga genitiva upućuje na uporabu drugih sintaktičkih sredstava u izricanju posvojnosti, a to su, kako će se vidjeti u nastavku, posvojni pridjev i besprijedložni genitiv.

U izdanjima objavljenima u razdoblju od 1848. do 1878. prijedložni se posvojni genitiv rabi rijetko, npr.

DG 1848: Domorodni glasi *od Mirka Bogovića* (nasl. str.);

Proglasi 1848. – 1849.: na jugoistoku *od Europe*; Banom *od Dalmacie*, Hervatske i Slavonie; u slobodnoj zemlji *od Rieke*;

GR 1849: unučtva *od matere Eve* 22;

KP 1849: Dila *od miloserdja tilesnoga* 25;

RSŽ 1855: Majko *od milosti* 3, Josip *od Arimatee* 6.

Mali broj primjera potvrđuje da je ta književnojezična konstrukcija imala status knjiške i stilogene jedinice. Tek nekoliko ovjerenih primjera u djelima GR, KP, RSŽ uklapaju se u njihovu i inače arhaičnu jezičnu strukturu i na književnojezičnoj tradiciji prethodnoga stoljeća jezično i stilski oblikovan tekst. Među njima je i jedan iz Starčevićeva *Katoličanskoga pitala*

koji podsjeća i na njegov odnos gramatičara prema toj konstrukciji. Starčević ju je naime, za razliku od većine drugih gramatičara, smatrao prihvatljivom (Hudeček 2003: 119).

Besprijedložni posvojni genitiv i posvojni pridjev

Najčešće se u izdanjima tiskare Karletzky u funkciji izražavanja posvojnosti rabi besprijedložni posvojni genitiv (a) te posvojni pridjevi (b) i posvojne zamjenice⁴⁷⁹, npr.:

A. Korpus dopreporodnih izdanja

PKP 1790: a) prid mukkom *Jsusa* 5; *Evangjelja* biftvo 7; Od lica *nepriatelja* 23; Sinovi *Eve* 34

b) *Boxjih* ust' 7; *Ricsi evangjeoske* 8; *Boxji* Janjac 13; *Nebeski* ovi kruh 13; *Gospini* svetkovinah 16 PP; *Jagancse Boxji* 21;

L 1796: a) Mukke i smarti *Isukerstove* (nasl. str.);

b) u *Ricskomu* Gradu nasl. str.;

PU 1800: a) *Oca obitili* 6; *Glavara kuche* 6; *chjer Obiitili* 35; *Ove Gospoje* lyubav 53; *Kam, Noja Patriarke* Sin 54

b) *Anjelskim* plechima (Pridgovor); *muka Isusova* 28; od Sluge *Biskupova* 60; *Zakona boxjega* 32; *muke Isusove* 35; *Svitlosti Kralyeve* 38; *Riku Jordansku* 76; u ruke *Davidove* 80;

VNK 1804: a) *diteta Karschenoga* Kuchanom 4; *Likarov* Skupschina 11; *Likarov* ispisanja 12;

b) za *Karlovačku* krainu 1; *Biskup Senjski* 3, *Vinograda Gospodinova* 3; *Likara Ingleskoga* 6; *kozica naravskih* kuga 11;

PBDM 1813: *Mati Sinka jedinog* 1; *Muke Sinka csastnoga* 1;

SK 1818: b) *Zapovidi Boxje* 10; *Hranitelj Ifukarstov* 9; u *Molitvi Gospodinovej* 17; *Tila Ifiukarstova* 35; *Sini Boxji* 40; *njihovo* Kraljeftvo *Nebbesko* 70.

KI 1819: b) *kuchna-vrata* 35, *stolno* rubje 35; *Konjfska-lprava* 41; iz *mličnoga* lkorupa 49; *juhu krusnu/jačmenu/grahovu* 49; iz *telechih* koxic 81; *kuchno* pohistvo 85;

EE 1824: a) koren *Jeffea* 3; kitje *palma i maflina* 100; u *kuchi Zakarie* 6;

⁴⁷⁹ O onima za izricanje pripadanja 3. licu već je bilo riječi u dijelu o genitivu ličnih zamjenica, a ostale su uobičajene posvojne zamjenice (npr. *moj, tvoj, naš*) te povratno-posvojna *svoj*.

b) Priobraxenje *Isusovo*; kuche *Gospodnje* 4; na planinu *Gospodinovu*, ka kuchi *Boga Jakovljeva* 4; kucho *Davidova* 5; pozdravljenje *Mariino* 6, *Maria Jakovljeva* i *Ofipova* mati 109; sin *Jonin* 218;

OM 1824: a) na parfih *diteta* 5; u obraz *diteta* 5; na glavu *diteta* 8; Ulje *katekumena* 9; od ruke *Mifnika* 10; k-Gospodinu *neba i zemlje* 19; Mati *milosti* 39; prid vratih *Carke* 60; obadva praga *kuchaa* 66;

b) u ime *Gospodinovo* 16; vrime *Vazmeno* 64; korablju *Noevu*; kuchu *Abramovu/Ifakovu/Jakovljevu* 71;

SB 1824: b) *Nebeska Kraljica* 2; *Grad Senjski* 3;

R1 1825: a) *Kralj Neba* 46;

b) *Likurgo „Spartanski, Perikle Korintianski* (*Stioniku*); u *Josafatovoj dolini* 3; *čeljadi kuchne* 5; *meju Boxje* prijatelje 5; *porodjenje Ifufovo* 64; *pomafti Mandalenine* 188;

R2 1831: a) pravu *Ifukarsta* viru 1; za ljubav *Boga* II/3; *Kralj Neba* II/3; *kriposti divičanstva* III/30 (uz: *kripost od divičanstva* II/29); *kchere velikih Ercega* III/31; *Majka jednoga Boga* III/34;

b) *Boxji sinovi* 3; *bratja Ifufova* 3; *Boxja* *Majka* III/33; u pameti *Mariinoj* III/34.

Navedeni primjeri pokazuju učestaliju uporabu posvojnih i odnosnih pridjeva, i to za izražavanje pripadanja i 'živomu' i 'neživomu', premda su u nabožnoj literaturi i liturgijskim tekstovima ovjereni i brojni genitivi bez prijedloga, odnosno imenički atributi u genitivu, u izražavanju pripadnosti 'živomu', što će u standardnomu jeziku postati neprihvatljivim. Primjerima iz PKP 1790 valja u zaključivanju pristupati s oprezom jer odabir određenoga sredstva može biti ovisan i o vrsti stiha.

Zanimljiva je učestalija uporaba besprijedložnoga posvojnoga genitiva u ritualnim tekstovima (npr. obraz *diteta* OM 1824), gdje se njime izražava "veći stupanj neodređenosti nego posvojnim pridjevom" (Hudeček 2003: 52). Pojačana je uporaba besprijedložnih imeničkih genitiva u izricanju pripadnosti i u R2, gdje je pripisujemo i utjecaju talijanskoga izvornika, za razliku od R1, gdje su učestaliji posvojni pridjevi. Dodajmo da je R1 izvorno djelo F. Vrinjanina, a R2 prijevod talijanskoga izvora. Također, genitivna je posvojna konstrukcija i uz osobno ime s odredbom: *Majka jednoga Boga* : *Majka Božja*, a kada je pripadanje obilježeno osobnim imenom, češći je posvojni pridjev od posvojnoga genitiva (npr. pozdravljenje *Marijino*, ruke *Davidove*, *bratja Isusova*). U EE ovjerene su obje mogućnosti (npr. koren *Jeffea*; u kuchi *Zakarie*, ali i: *kucho Davidova*, *sin Jonin*), s time što

je češća uporaba posvojnoga pridjeva, što se podudara s postojećim analizama Bandulavićeva jezika (Gabrić-Bagarić 1989: 163; Hudeček 2003: 72).

Navedeni primjeri potvrđuju češću postpoziciju i posvojnoga genitiva i posvojnoga pridjeva, što je izrazita značajka hrvatskoga književnoga jezika, posebno tekstova crkvene namjene, uz prepoznatu sklonost antepoziciji. U našem je korpusu dobro potvrđena u svjetovnim izdanjima (VNK I KI).

B. Korpus izdanja od 1848. do 1878.

DG 1848: a) *Gorah jeka* 38; *Oj unuci Svatopluka, / Tatarah sivi sokolovi* 48; *junačtvom Winkelreida* 86; *proti volji Jupitera* 75;

b) *djavojsko svoje sěme sije* 60; *naših narodnih pěsmah* 77; *more jadransko* 79; *kralj korintski* 81;

Proglasi 1848. – 1849.: a) 5. *glas naroda*; *Korist sviuh svojih Podanikah*;

b) 4. *Kralj i Car austrijanski*; *po milosti kraljevoj*; *krune ugarske*; 6. *Službi Božjoj*;

GR 1849: a) *Knjige drevnieh Grkov* (Predgovor); *Govor poslanikov naroda* 7; *Odgovor cesarov* 1;

b) *iz zemlje Iberske* 13; *dubrave Pirenejske* 13; *uz kralja Epirskoga Pirrha* 15; *u gradu Nolinskom* 16; *u sred polja Rimskog* 16; *Nolinski grad* 17; *rebra Adamovog* 22;

KP 1849: a) *dushe starih otacah* 5; *iz mista tminah* 5; *neizmernih zasluxenjah Isukerstovih* 7

b) *iz Cerkovnih knjigah* (Opaska); *stvorenja Božja* 4; *mater Boxia* 5; *dusha Isusova* 5; *milost Boxiu* 5; *neizmernih zasluxenjah Isukerstovih* 7; *polak Boxje volje* 11; *Pet zapovidih Cerkvjenih* 14; *Tilo Gospodinovo* 18; *sveti oltarski Sakramenat* 18; *u strahu Boxiem* 23; *Grih Sodomitanski* 24; *Evangjelski sviti* 25; *sviti Evangjelski* 26; *sinovi Boxji* 29;

Škole 1851. – 1853.: b) 3. *Kašićeva pisarija* 11; *Matovićeve knjige* 7; *Ilirska Čitanka Zoričićeva* 1; 4. *Veberova čitanka* 6;

RSŽ 1855: b) *Tilo Isusovo* 6;

NHO 1878: b) *sud kotarski* 287; *Kotarski Sudac* 492; *Gradsko Poglavarstvo* 492; *Predjelno Vieće* 492.

U izdanjima iz preporodnoga i poslijepreporodnoga razdoblja uočljiva je pojačana uporaba posvojnih pridjeva u izražavanju posvojnosti, i to sustavno 'za živo', što potvrđuje normativni i standardizacijski pravac vezan uz izražavanje posvojnosti u hrvatskome jeziku

od druge polovice 19. stoljeća. Pritom se kao neutralno mjesto posvojnih sintagmi zadaje antepozicija, dok je postpozicija stilski obilježena.

Trag statusa tih kategorija u prethodnoj književnojezičnoj fazi potvrđuje Starčevićovo *Katoličansko pitalo* (1849.), u kojemu je sukladno vrsti izdanja, česta postpozicija i posvojnih genitiva i posvojnih pridjeva, te Kurelčevi *Govori iz rimskih pisac* u kojima je postpozicija knjiška značajka i oznaka arhaičnosti. Stabilnost norme u izricanju posvojnosti za 'živo' potvrđuju primjeri iz školskih izvješća: *Kašićeva* pisarija; *Matovićeve* knjige; *Veberova* čitanka.

VI. ZAKLJUČAK

Godine 1779. u Rijeci je Čeh Lovro (Lorenzo) Karletzky osnovao tiskaru čime je, gotovo dva i pol stoljeća nakon djelatnosti Kožičičeve glagoljske tiskare (1530. – 1531.), obnovljena tiskarska djelatnost u tome gradu. Godina u kojoj je osnovana – 1779. – godina je početka novovjeke tiskarske i izdavačke djelatnosti u Rijeci i stoga ključna godina u kulturnoj povijesti toga grada.

Od osnutka pa u idućih više od sto godina rada, pri čemu je sve do polovice 19. stoljeća bila jedina tiskara u Rijeci, u toj je tiskari, pod vodstvom nekoliko članova obitelji Karletzky, otisnuto niz izdanja različita tipa na više jezika, najviše na talijanskome i hrvatskome, zatim na latinskome, a ponešto i na njemačkome te mađarskome jeziku. Ta je višejezičnost, koja će se očitovati i u djelatnosti drugih riječkih tiskara, rezultat složene povijesti grada na Rječini, ponajprije društvenih i političkih okolnosti, a cjelokupna djelatnost tiskare Karletzky neizostavan je dio svekolike povijesti Rijeke i okolnih područja.

U radu je stoga najprije prikazan društveno-politički i kulturni kontekst nastanka i djelovanja tiskare Karletzky te na temelju dosadašnjih istraživanja dan pregled tiskarske i izdavačke djelatnosti u Rijeci od 1779. do konca 19. stoljeća, s posebnim naglaskom na povijesti riječkoga tiskarstva.

Posebno je prikazan cjelokupni rad tiskare Karletzky kroz tri faze njezina rada: prvu, kada je vode najprije osnivač Lovro pa njegova udovica Rosina (do prvih godina 19. stoljeća), drugu, kada je vode zajednički braća Anton i Josip (do polovice 19. stoljeća), a onda samostalno Anton (do 70-ih godina 19. stoljeća) i treću, kada je vodi najprije Franjo i na kraju Josip Karletzky (do 1889.). Stogodišnja tradicija obiteljskoga poslovanja tiskare Karletzky i opstanak i u poslovanju nesklonim vremenima i okolnostima, svjedoči o vještini poslovanja i čuvanju obiteljske tradicije tvrtke prenošenjem "s koljena na koljeno".

Pritom je, od prve dosad poznate knjige otisnute u toj tiskari (*Taxa medicamentorum in Pharmacopoea Austriaco-provincialis contentorum. Tassa delli medicinali contenuti nella Farmacopea austriaco-provinciale* (1781.) – dvojezičan latinsko-talijanski ljekarnički priručnik s popisom i opisom lijekova koji se mogu rabiti u riječkim ljekarnama), tiskan čitav niz tiskovina na spomenutim jezicima. Prema njima je moguće, barem načelno, jer u velikoj mjeri ovisi i o društveno-političkim prilikama, utvrditi vezu između jezika djela i njegove namjene.

Tako su latinskim jezikom pisana, primjerice, izvješća riječke gimnazije (do 1851., odnosno do uvođenja hrvatskoga jezika), gubernijski shematizmi, crkveni shematizmi i direktoriji te pohvalni stihovi i svečani govori u čast važnih događaja ili osoba. Talijanskim se jezikom pišu gubernijski te pravilnici različitih institucija i gradskih društava, školska izvješća, trgovačka izvješća, prigodni govori i stihovi, libreta opera i književna djela te znanstvena i stručna literatura, osobito iz medicine. Do pojave hrvatske periodike u Rijeci talijanski je i jezik riječkih novina i časopisa. Upravo su u toj tiskari, na talijanskome jeziku, tada jeziku pomorstva i trgovine, ali i javnoga te kulturnoga života vladajućega sloja – pokrenute prve riječke novine *Notizie del Giorno* (1813.) i druge *L'Eco del Litorale Unagrigo* (1843.).

Hrvatski je ponajprije jezik nabožnih knjiga i vjerske literature, namijenjenih apsolutno većinskome hrvatskome puku, posebno za pouku djece i svećenstva. Na hrvatskome je jeziku, primjerice, i jedna početnica te medicinsko-poučna knjižica. I na hrvatskome se jeziku, osobito od sredine 19. stoljeća te ponajviše u vrijeme hrvatske uprave gradom, pišu i objavljuju prigodni stihovi posvećeni važnim osobama ili događajima, proglassi, govori, školska izvješća, znanstvene rasprave, pučki pravni priručnik, prijevodna i izvorna autorska djela itd. S obzirom na lakune u kontinuitetu njihova objavljivanja, vrlo je vjerojatna pretpostavka i prijašnjih istraživača da su neka hrvatska izdanja izgubljena ili zagubljena, što znači da bi daljnja istraživanja, pogotovo arhivska, uključujući i istraživanja u inozemstvu, rezultirala pronalaskom dosad nepoznatih nam izdanja te proširenjem bibliografije hrvatskim jezikom napisanih tiskovina otisnutih u tiskari Karletzky.

Uz ostala, izdanja napisana hrvatskim jezikom predstavljaju značajnu građu za istraživanje različitih područja hrvatske povijesti, ponajprije i lokalne – riječke povijesti, što su uočili i dosadašnji istraživači riječke kulturne i književne povijesti te povijesti tiskarstva.

Posebna je važnost rada tiskare Karletzky u činjenici da je u njoj u vrijeme kada kao jedina gradska tiskara nosi cjelokupnu tiskarsku produkciju u Rijeci objavljeno više knjiga i drugih tiskovina na hrvatskome jeziku što je bio snažan prinos očuvanju hrvatske pisane riječi i hrvatskoga jezika u stranim jezičnim i političkim utjecajima izloženoj tadašnjoj riječkoj stvarnosti.

U središtu su stoga pozornosti u ovome radu upravo hrvatskim jezikom napisana izdanja tiskare Karletzky. Ona su posebno važna i kao građa za istraživanje povijesti hrvatskoga književnoga jezika i standardizacijskih procesa od konca 18. do pred konac 19. stoljeća, s kojega gledišta, osim kraćih općih zapažanja, dosad nisu sustavno analizirana.

Upravo s toga se gledišta izdanjima tiskare Karletzky na hrvatskome jeziku pristupa u ovome radu.

Prije same jezične raščlambe produkcija se tiskare Karletzky na hrvatskome jeziku u radu prikazuje u kontekstu hrvatske kulturne i književne povijesti toga vremena te se iznose osnovne značajke tiskovina koje su obilježile taj dio njezine djelatnosti, i to u okviru dvaju razdoblja prethodno u literaturi određene periodizacije riječke hrvatske pisane riječi i književnosti 19. stoljeća: 1. 1790. – 1840. i 2. 1848. – 1913.

Većina tiskovina objavljenih u prvome razdoblju pripada korpusu nabožne i didaktičke, i to ponajprije crkvene, ali i svjetovne literature, većinom prijevodne, uz tek nekoliko prigodnica u stihu objavljenih u, tada u riječkome kulturnom miljeu vrlo popularnome, obliku letka, kojima je k tome poznat autor. Iz korpusa nabožne literature ističemo prvo dosad poznato izdanje na hrvatskome jeziku: knjižicu crkvenih pjesama naslovljenu *Pisme koje se pivaju pod svetom missom zajedno s pismom prid pridiku* (1790.) i redigiranu štokavskom ikavicom te također štokavske *Letanie mukke i smarti Isukerstove* (1796.), knjižicu vezanu uz čašćenje čudotvornoga raspela iz riječke crkve sv. Vida, kojoj je predložak vjerojatno u čakavskim *Letanijama* iz Hermonova *Brašna duhovnog* (1693.), a iz korpusa svjetovne *Varhu navlačenja kravokozica* (1804.) – medicinsko-poučni priručnik za roditelje koji promiče važnost primjene nove metode cijepjenja u prevenciji boginja u djece.

Osobito je intenzivno tiskanje knjiga na hrvatskome jeziku, i to ponajprije nabožne literature, ali i didaktičke, i crkvene i svjetovne, u razdoblju kada tiskaru vode braća Antun i Josip. Njihova je tiskara u vrijeme organizacije pučkoga školstva u primorju za razdoblja austrijske vlasti (1813. – 1822.) imala dopuštenje za tiskanje školskih knjiga za kvarnersko područje pa su u okviru toga programa objavljena dva katekizma (*Mali Katekizmus s' pitanji i odgovori ... Za najmladje ucsenike narodnih shkol* 1815. i *Sridnji iliti pokratcheni Katekizmus s' pitanjih i odgovorih... za ocsito i posebno naucsenje poveche dice sejske i modrushke biskupie* 1818.), a dio je toga programa i *Knjixica-imên za hasan felfskih Skol* 1819. – početnica za rano učenje čitanja i pisanja.

Kao posebno važno izdanje objavljeno u toj fazi rada tiskare valja izdvojiti *Epistole i evanjelja* (1824.) – važan prilog riječkoga tiskarstva hrvatskoj lekcionarskoj baštini i jezičnoj tradiciji štokavskoga književnoga jezika u dopreporodnome razdoblju te bogoslužju na narodnome jeziku. Tu je i prvi službeni obrednik na hrvatskome jeziku za biskupije Senjsku i Modrušku *Obicaji i molitve...* (1824.). Poseban korpus nabožne literature objavljene u to vrijeme čini propovjedna literatura, a predstavljaju je dva izdanja Frana Vrinjanina, teologa, senjskoga kanonika i grižanskoga župnika. Prva knjiga propovijedi njegovo je autorsko djelo

(*Razgovori za sve nedilje kroz godista*, 1825.), a druga (*Razgovori Petra Vanni redovnika*, 1831.) opsežno je prijevodno djelo s talijanskoga jezika na hrvatski u tri knjige. Djelatnost Frana Vrinjanina zasigurno je na više načina i u većoj mjeri no što to otkrivaju impresumi izdanja obilježila to razdoblje rada tiskare Karletzky. Na to upućuje i jezična redakcija spomenutih upravo djela. Valja istaknuti i da se tadašnja tiskarska djelatnost odvija pod okriljem biskupa senjskoga i modruškoga Ivana Krstitelja Ježića, koji je očito na različite načine podupirao tiskarsku produkciju na hrvatskome jeziku.

U kontekstu ukupnoga rada tiskare Karletzky razdoblje od 1848. godine obilježava najprije pojačano objavljivanje na hrvatskome jeziku (uz istodobno smanjenje produkcije na talijanskome jeziku), i to posebno tiskovina vezanih uz tadašnji javni život (proglasi, pravilnici, prigodnice), školstvo (školska izvješća) i preporodni duh (pjesme), a kao rezultat društveno-političkih okolnosti, odnosno hrvatske uprave u gradu Rijeci (1848. – 1868.). Ipak, to nije u onolikoj mjeri u kojoj bi se, s obzirom na nove političke okolnosti, očekivalo. Istovremeno je to, naime, i vrijeme Bachova apsolutizma (u razdoblju od 1850. do 1859.), a k tome, 1856. godine počinje raditi i tiskara E. Rezze, što je zasigurno utjecalo na poslovanje tiskare Karletzky.

Gleda li se, stoga, ukupna tadašnja tiskarska produkcija na hrvatskome jeziku tiskare Karletzky u zadnjih tridesetak godina njezina rada, proizlazi da ona i nije tako opsežna kako se čini prema broju samih naslova. Naime, polovica objavljenih izdanja pripada korpusu letaka, proglaša i oglasa, što znači tiskovina od jedne do najviše dvije stranice, koje su sadržajem pratile tadašnju riječku svakodnevicu, društveno-politički, vjerski i kulturni život grada.

Među opsežnijim izdanjima objavljenima u razdoblju od 1848. godine do kraja rada tiskare valja istaknuti da to razdoblje otvara prva autorska zbirka pjesama objavljena u toj tiskari – *Domorodni glasi* ilirca Mirka Bogovića. Tiskarska produkcija 1849. godine bilježi i pojavu Frana Kurelca – prvoga učitelja hrvatskoga jezika u riječkoj gimnaziji te jedne od najznačajnijih osobnosti riječkoga prosvjetnoga i kulturnoga života toga vremena, u nacionalnim okvirima poznatoga utemeljitelja i predvodnika filološke koncepcije poznate pod nazivom *riječka filološka škola*. U tiskari Karletzky 1849. objavljuje *Govore iz rimskih pisac* – djelo prijevodnoga tipa, a 1852. u godišnjemu izvješću riječke gimnazije svoju poznatu raspravu *Greške Hrvatskih pisac gledè sklonovanja samostavnih riečij osobito 2-a padeža množine*. Iste je godine u tiskari Karletzky rasprava otisnuta i kao zasebno izdanje s nešto izmijenjenim naslovom: *Kako da sklanjamo imena? ili greške hrvatskih pisac gledè sklonovanja osobito 2-a padeža množine* i dodanim motom *Bolji rat nego mir – ako treba*.

Premda još u jezičnoj realizaciji udaljena od koncepcije koju će primjenjivati nekoliko godina poslije, ta je rasprava početak Kurelčeve književnojezične koncepcije, ali i raspravâ o nastavku genitiva množine imenica, koje će obilježiti hrvatsku filološku scenu u drugoj polovici 19. stoljeća. Valja također istaknuti da je istraživanje provedeno za potrebe ovoga rada i u nekim drugim izdanjima tiskanima u vrijeme Kurelčeva boravka u Rijeci našlo elemente koji upućuju na njegovu književnojezičnu koncepciju.

Među ostalim izdanjima, kao veza s tradicijom prethodnoga razdoblja i kao dio prethodno već uspostavljene manire pisanja stihova u čast banu Josipu Jelačiću izdvaja se i sedam prigodnica u čast njegova posjeta Rijeci u srpnju 1850. godine.

U tome razdoblju u tiskari Karletzky objavljene su i dvije knjige kanonika i karlobaškoga župnika Šime Starčevića: katehetsko djelo *Katolicsansko pitalo* (1849.) i knjižica s nabožnim stihovima: *Razmishljanje sedam xalostih Blaxene Divice Marie koje se csini na gori Kalvarii u Karlobagu* (1855.). Književnojezična koncepcija toga poznatog jezikoslovca i sljedbenika zadarske filološke škole te upornoga protivnika ilirske grafije vidljiva je i u tim djelima.

Pozornosti je vrijedan i podatak da je tiskara Karletzky svoju djelatnost širila i izvan granica Senjsko-modruške biskupije. O tome svjedoči zadarskome području namijenjena knjiga iz korpusa nabožne literature: *O svetoj Stošiji mučenici, svetom Dunatu biskupu i svetom Šimunu proroku i.t.d.: štenje i kratki razgovori* (1878.) Vicka Ivčevića, kanonika i župnika prvostolne crkve zadarske, a za tisak ju je priredio njegov brat Mate.

Posljednja u nizu dosad poznatih knjiga na hrvatskome jeziku otisnutih u tiskari Karletzky također je iz 1878. godine. Radi se o opsežnome djelu *Narodni hrvatski odvjetnik ili savjetni priručnik za sastavljanje svakovrstnih pogodbah ili ugovorah i drugih za konskih pisamah, molbah i.t.d....* Ivana Jurašića s otoka Krka, zapravo pučkome pravnom priručniku objavljenomu kao prijevod prethodno napisanoga takvoga priručnika na talijanskome jeziku. Objavljivanje je toga izdanja na hrvatskome jeziku na tragu još u glagoljaškome razdoblju hrvatske jezične povijesti zacrtanu pravcu da se pravni tekstovi objavljuju na narodnome jeziku.

Sve navedeno, premda tek okvirno i necjelovito, potvrđuje iznimnu važnost djelatnosti tiskare Karletzky za riječku kulturnu povijest, a osobito kao tiskare koja je objavljivala knjige na hrvatskome jeziku i onda kada vrijeme tomu nije bilo sklono te je tako bila bitan čimbenik očuvanja hrvatske pisane riječi na tome području.

Danas nam ta građa svjedoči i o hrvatskoj književnojezičnoj povijesti i standardizacijskim procesima u razdoblju od konca 18. do konca 19. stoljeća te značajkama

hrvatskoga jezika u njoj, s kojega gledišta dosad nije sustavnije istraživana, stoga je nastavak rada posvećen jezičnoj raščlambi izdanja tiskare Karletzky na hrvatskome jeziku.

Budući da su izdanja tiskare Karletzky koja su predmet ovoga rada objavljena u vrijeme kada je posebno aktualan bio proces usustavljivanja postojećih hrvatskih latiničnih slovopisa, a zatim i proces stvaranja jedinstvenoga slovopisa za hrvatski jezik, posebna se pozornost najprije posvećuje značajkama slovopisa i pravopisa u izdanjima te tiskare. U tome se razdoblju, naime, problem neusustavljene grafije pokušava riješiti i u okviru pojedinih "pokrajinskih" dopreporodnih grafijskih sustava, a zatim od 30-ih godina 19. stoljeća u okviru preporodnih nastojanja na oblikovanju jedinstvenoga općehrvatskoga latiničnog slovopisa, što je bila i jedna od ključnih točaka ilirskoga programa. Ta su nastojanja ponajprije obilježena Gajevom reformom slovopisa rezultat koje je na dijakritičkome modelu znakova i tradicionalnome hrvatskome grafijskom načelu "jedan fonem – jedan grafem" oblikovan slovni sustav, a zatim i nastojanjima ostalih iliraca te naraštaja novih filologa u drugoj polovici 19. stoljeća na rješavanju pitanja koja su ostala otvorena. Ponajprije se to odnosilo na bilježenje glasa *jata* i slogotovornoga *r*, ali i na dvoslove *dj*, *gj*, *lj*, *nj*, *tj* koji su zbog svoje dvoznačnosti bili "slabo mjesto" nove grafije.

Nezaobilazno je pitanje hrvatske književnojezične i standardnojezične povijesti i pitanje pravopisa te njegova normiranja. Pritom je osobito zanimljivo razdoblje prije pojave prvih pravopisnih priručnika jer pokazuje određene pravopisne uzuse koji će biti utkani u kasnije priručnike, a zatim i vrijeme nakon njihova objavljivanja te pitanje primjene u njima propisanih načela.

S time se u vezi u radu najprije prikazuju opće značajke hrvatske slovopisne i pravopisne povijesti koncem 18. i u 19. stoljeću, s naglaskom na glavnim pitanjima i problemima vezanima uz razvoj hrvatskoga slovopisa i pravopisa od konca 18. do konca 19. stoljeća, a zatim u tome kontekstu promatraju izdanja tiskare Karletzky.

Analizom su obuhvaćena grafijska rješenja samo za one hrvatske glasove koji su predstavljali problem u usustavljivanju hrvatske latinice, što znači za palatalne suglasnike (*č*, *ć*, *č̣*, *č̣̣*, *ḷ*, *ň*, *š*, *ž*) te za ostale glasove koji su predstavljali problem u procesu usustavljivanja hrvatske latinične grafije, a u razmatranu su se razdoblju i/ili analiziranu korpusu bilježili na različite načine (*s*, *r*, *ě*).

Provedena je analiza grafijskih značajki u izdanjima riječke tiskare Karletzky potvrdila za izdanja objavljena u dopreporodnome i prvim godinama preporodnoga razdoblja učestalu primjenu tada i na krajnjemu zapadu hrvatskoga jezičnog prostora proširena tzv. *slavonskoga slovopisa* (PKP 1790, MK 1815, SK 1818, SB 1824) ili pojedinih njegovih rješenja (npr. L

1796, PBDM 1813), kao što su npr.: *cs* = /č/, *ch*, *tj* = /ć/, *dj*, *gj* = /ǰ/, *cx* = /č/, *lj* = /lj/, *nj* = /nj/, *er* = /r/, *f*, *s* = /s/, *sh* = /š/, *x* = /ž/.

Taj je slovopis u svojim u toj tiskari otisnutim izdanjima (KP 1849 i RSŽ 1855) rabio i Šime Starčević, i to i onda kada je preporodnom reformom uređen tzv. ilirski slovopis već bio gotovo općeprihvaćen, što je još jedna potvrda poznatih poteškoća u prihvaćanju tzv. *gajice*, ali i autorove ustrajnosti na vlastitim književnojezičnim nazorima i postavkama, i to i onda kada je jasno da nemaju nikakve šanse. Istovremeno je to i potvrda poštivanja autorske jezične redakcije i izostanak priređivačeve / nakladnikove intervencije u izdanjima tiskare Karletzky, što potvrđuju i *Govori iz rimskih pisac* Frana Kurelca (1849.), školsko izvješće riječke gimnazije iz 1852., posebno glede bilježenja *jata*, te još neka izdanja za koja možemo pretpostaviti Kurelčev utjecaj.

U nekoliko je djela analiza potvrdila i grafijska rješenja dopreporodnoga dalmatinskog slovopisa, ali i književne tradicije franjevačkoga kruga (PU 1800, VK 1804, KI 1819, EE 1824, OM 1824, R1 1825, R2 1831). Među navedenim su djelima, uz PU kojemu je autor M. P. Grbčić, i ona kojima je autor ili priređivač Fran Vrinjanin, ali i ostala nastala pod okriljem tadašnjega senjsko-modruškoga biskupa Ivana Krstitelja Ježića. U njima je grafijska redakcija u određenoj mjeri rezultat odabira autora/priređivača, ali zasigurno i dogovora koji prelazi granice individualnoga, što potvrđuje grafijska ujednačenost u odabiru grafijskoga tipa u nekoliko izdanja. Za razliku od prethodno spomenutih, oblikovana su rješenjima karakterističnim za južnu, dalmatinsku hrvatsku latinicu, kao što su npr. grafemi **ç**, **ç** za /č/ ili dvoslov **ar** za slogotovorno /r/ te **f**, **s** za /s/.

Specifičnost je ovdje analiziranih izdanja uporaba velikoga slova kojemu prethodi zarez (**S**) za /s/ u izdanjima EE 1824, OM 1824, R1 1825, R2 1831, kojim je postignuta razlikovnost u odnosu na **S** za /š/ pa ima vrijednost funkcionalnoga rješenja. Navedena su izdanja podudarna i u drugim razmatranim grafijskim elementima, stoga im pretpostavljamo istoga priređivača, vjerojatno Frana Vrinjanina, čiji je rad usko vezan uz biskupa Ježića.

Brojnošću i višeznačnošću grafijskih rješenja, pa i onima po talijanskome uzoru, od ostalih izdanja u načelu ujednačene grafijske slike odudara letak *Sipak i diraka* (1836.).

Većina izdanja otisnutih u tiskari Karletzky od 1848. nadalje vezano uz pitanje latinične grafije u njima, izuzevši Starčevićeva djela zbog primjene dopreporodnoga slavonskoga slovopisa, pokazuje prihvaćanje načela ilirskoga slovopisa i svih onih nastojanja i razvojnih procesa kroz koja je oblikovanje latiničnoga grafijskog sustava hrvatskoga jezika prolazilo tijekom druge polovice 19. stoljeća na nacionalnoj razini prije objavljivanja Brozova *Hrvatskoga pravopisa* 1892. godine, a odnose se na bilježenje glasa *jata*, *slogotovornoga r* te

glasova /ć/ i /č/. Tako npr. i izdanja tiskare Karletzky slijede opću sliku hrvatske književnojezične povijesti druge polovice 19. stoljeća u traganju za grafijskom slikom glasa *jata* pa potvrđuju proces uporabe grafema: *ě, ie; je/ie*, uz posebnost "ranih" radova Frana Kurelca, kasnije zagovornika uporabe tzv. *rogatoga e*, koji pokazuju prijelaznu fazu s uporabom *ě* za kratki jat, a *ie* za dugi. Također, u izdanjima objavljenima od 1848. nadalje na početku je pretežit način bilježenja slogotvornoga *r* s popratnim samoglasnikom i dodanim mu nadslovnim znakom, rjeđe i bez toga znaka, no već je od 1849. ovjereno, a među zadnjim je analiziranim izdanjima i jedino, grafijsko rješenje bez popratnoga samoglasnika, što također slijedi hrvatsku općepravopisnu sliku toga doba. Istaknuti valja da je u analiziranu korpusu jednoslov *r* na mjestu slogotvornoga *r* prvi put potvrđen u Kurelčevim *Govorima iz rimskih pisac* (1849.).

Zajedno s izdanjima objavljenima u dopreporodnome razdoblju, i izdanja objavljena u preporodno i poslijepreoprodno vrijeme potvrđuju uključenost riječke tiskarske produkcije razmatrana razdoblja u tijekove usustavljivanja i standardiziranja hrvatske latinične grafije.

To znači da je neovisno o razdobljima državno-pravne razdvojenosti, stranih službenih jezika i drugih kulturnih i političkih utjecaja, duhovna i kulturna, dakle i jezična povezanost hrvatskoga korpusa, uključujući i regionalne razlike, bila neupitna, što potvrđuju i grafijske značajke u izdanjima tiskare Karletzky.

Vezano uz pravopisne značajke, na izdanjima tiskare Karelzky pratili smo primjenu morfonološkoga / fonološkoga pravopisnoga načela, sastavljeno i rastavljeno pisanje riječi, pisanje velikoga početnoga slova te intervokalnoga *j*.

Pitanje primijenjenoga pravopisnoga načela jedno je od glavnih pravopisnih pitanja vezanih uz korpus za ovo istraživanje te za vrijeme njegova nastanka, a u kontekstu hrvatske pravopisne povijesti za razdoblje od konca 18. do konca 19. stoljeća. Rezultati analize izdanja tiskare Karletzky potvrđuju da se i ona uklapaju u opću sliku o supostojanju ovih dvaju načela u dopreporodnome razdoblju hrvatske pismenosti. Provedena je analiza, naime, pokazala da u izdanjima tiskare Karletzky objavljenima u dopreporodnome razdoblju supostoje morfonološko i fonološko pravopisno načelo, uz različiti intenzitet i doseg provedbe tih dvaju načela. Tako je npr. morfonološko pisanje pretežito u dvama najstarijim izdanjima: PKP 1790 i L 1796, u PBDM 1813 te u KI 1819 i u OM 1824, što znači u nabožnim djelima, ali i u jednome svjetovnome izdanju – školskoj početnici. U tim izdanjima u većemu broju slučajeva nije provedeno jednačenje po zvučnosti, jednačenje po mjestu tvorbe ni gubljenje suglasnika, za razliku od manjega broja primjera u kojima jest. Sukladno tomu načelu jest u određenoj mjeri i (ne)obilježavanje novije jotacije. U ostalim je izdanjima intenzivnije supostojanje

obaju pravopisnih načela, pa i u istim riječima, odnosno pozicijama, s pretežitošću morfonološkoga pisanja.

Izdanja iz preporodnoga i poslijepreporodnoga razdoblja znatno su dosljednija u primjeni morfonološkoga načela, što je u skladu s ilirskom pravopisnom koncepcijom normiranom i u Partaševu pravopisu (1850.) te razvijanom djelatnošću zagrebačke filološke škole. Izdvajaju se izdanja kojima su autori Šime Starčević i Fran Kurelac jer je u njima nešto više primjera napisano fonološki. Djela Šime Starčevića objavljena u tiskari Karletzky i drugim elementima zapravo pripadaju dopreporodnome razdoblju pa tako i supostojanjem fonološkoga i morfonološkoga pravopisa. Na radovima je pak Frana Kurelca i u ovome slučaju moguće pratiti njegovu jezičnu evoluciju i konačno oblikovanje jezikoslovnih stavova. Naime, uz primjere napisane prema morfonološkomu načelu, oni koji su u izdanjima tiskare Karletzky (npr. u KSI 1852) zapisani fonološki u njegovoj su *Fluminensiji* (1862.) zapisani morfonološki, kao npr.: *gdě* > *kdě* ili *štioč* > *čtioč* (Flum.).

Vezano uz bilježenja nenaglasnica uz naglašenu riječ, izdanja objavljena u dopreporodnome razdoblju pokazuju učestalo sastavljeno pisanje zanaglasnica (enklitika) s naglašenom riječju, negacije i prefiksalnoga *naj*, ali ne i dosljedno, dok se u izdanjima objavljenima od 1848. godine nadalje zanaglasnice pišu rastavljeno od naglasnice, a negacija uz glagol i prefiksally *naj* uz pridjev sastavljeno, uz rijetke iznimke (npr. Starčevićeva izdanja KP 1849, RSŽ 1855 u kojima se negacija češće piše rastavljeno od glagola, a prefiksally *naj* od pridjeva).

S obzirom na korpus izdanja analiziranih u ovome radu i vrijeme njihova objavljivanja zanimljivo je i pitanje pisanja velikoga slova. Analizom je utvrđeno dosljedno pisanje velikoga slova na početku rečenice i na početku svakoga stiha. U izdanjima iz dopreporodnoga razdoblja ovjereno je pisanje općih imenica velikim slovom, ali nedosljedno i s različitim intenzitetom realizacije u pojedinim izdanjima. Pritom su to često stilski obilježene riječi, riječi kojima se izražava poštovanje ili pridaje veća važnost pa je veliko slovo u funkciji isticanja. U izdanjima tiskare Karletzky objavljenima od 1848. godine nadalje takav je pristup pisanju velikoga slova u općih imenica napušten. Dosljedno je, tek uz rijetke iznimke, provedeno u svim izdanjima u kojima su ovjerene potvrde pisanje velikoga slova u osobnim imenima, zemljopisnim nazivima te etnicima. Uz rijetke iznimke, u većini se izdanja velikim slovom pišu i crkveni termini, nazivi blagdana i molitava te posvojni pridjevi izvedeni od vlastitih imena. Zajednička je značajka cijeloga analizirana korpusa da su velikim slovom, uz rijetka odstupanja, obično napisane i titule, a vrlo je često i pisanje imena mjeseci

velikim slovom. To je, međutim, očito još neusustavljeno i nenormirano rješenje na što upućuju u nekim izdanjima ovjereni zapisi s malim slovom, dok se u nekima rabe oba načina.

Vežano uz (ne)bilježenja intervokalnoga *j*, analiza je izdanja iz dopreporodnoga razdoblja pokazala da se intervokalno *j* najčešće ne bilježi u sekvencama: *-ia*, *-ai*, *-ii*, *-ie*, *-iu*, *-oi*, i to ni u riječima primarnoga slavenskog sloja ni u primljenicama, a osobito ni u osobnim imenima, s time što su u većini izdanja ovjerena i malobrojnija odstupanja. U izdanjima objavljenima od 1848. do 1878. intervokalno se *j* također najčešće ne bilježi, uz određena odstupanja koja zahvaćaju veći broj kategorija u odnosu na prethodna izdanja, a neka izdanja i u većoj mjeri. Očito je da se radi o pravopisnome problemu koji tada još nema jednoznačno rješenje te da su autori / priređivači bili svjesni potrebe rješavanja toga pitanja. Upravo stoga su, osobito u dopreporodnome razdoblju, oslonac nalazili u prethodnoj hrvatskoj književnojezičnoj tradiciji u kojoj je uobičajenije bilo izostavljanje intervokalnoga *j*.

U nastavku rada razmatraju se fonološke, morfološke i sintaktičke značajke jezika izdanja tiskare Karletzky na hrvatskome jeziku. Analiziraju se odabrani jezični elementi na tim razinama i promatraju u odnosu na glavna pitanja tadašnje hrvatske književnojezične povijesti i standardizacijskih procesa za razdoblje od konca 18. do pred konac 19. stoljeća. Pritom su među fonološkim i morfološkim značajkama analizirane one temeljem kojih utvrđujemo osnovne značajke dopreporodnoga štokavskog ikavskog književnog jezika većine izdanja objavljenih u prvoj fazi rada tiskare. Analiziraju se i elementi temeljem kojih se utvrđuju odstupanja od štokavske osnovice književnoga jezika te oni temeljem kojih se razmatra pitanje novoštokavske osnovice književnoga i standardnoga jezika u izdanjima objavljenima od preporoda nadalje.

Na fonološkoj su razini tako analizirani: refleksi *jata*, status dočetnoga slogovnog *-l*, i jotacije, a među ostalim značajkama sibilizacija i jednačenja, redukcije, rotacizam i disimilacija *zn > zl*.

Analiza je refleksa *jata* potvrdila da je u gotovo svim izdanjima riječke tiskare Karletzky objavljenima u dopreporodnome razdoblju refleks psl. *jata* ikavski i u osnovama i u nastavačnim morfemima riječi. U nekim je izdanjima, uz ikavski, ovjeren i refleks *e < *ě*. Tako je u *Malom katekizmu* 1815. i *Sridnjem katekizmu* 1818. te u izdvojeno promatranu letku *Sipak i diraka* (1836.) ovjeren veći broj potvrda s ekavskim refleksom *jata*. Ti su primjeri govorna, čakavska ekavska, značajka autora/priređivača tih izdanja, za razliku od nekoliko primjera jekavskoga refleksa *jata* koji je u tim izdanjima literarne provenijencije.

Izuzetak je u odnosu na ostala izdanja s pretežitim ikavskim refleksom *jata* početnica *Knjixica-imen* iz 1819. godine u kojoj su ovjereni primjeri s ikavskim i ekavskim refleksom

jata. Provedena je analiza pokazala da je refleks *jata* u tome izdanju sustavno ikavsko-ekavski po jezičnome pravilu Jakubinskoga i Meyera, prema čemu se, uz ostale značajke, zaključuje da je ta početnica bila namijenjena seoskim školama na sjevernočakavskome ikavsko-ekavskome području.

Pretežit ikavski refleks *jata*, uz ostale značajke te uz navedene iznimke, potvrđuje proširenost i uporabu štokavskoga ikavskog književnog jezika koncem 18. i u prvoj polovici 19. stoljeća, i to i na onome dijelu hrvatskoga jezičnoga korpusa koji na razini organskih sustava najvećim dijelom pripada čakavskom narječju.

U izdanjima objavljenima u preporodno i poslijepreporodno vrijeme, znači od 1848. godine nadalje, najprije se, kao što je pokazala i analiza grafije, očituje ilirska književnojezična koncepcija (u početku trodijalekatske orijentacije i glede izgovora *jata*), a zatim i načela zagrebačke filološke škole o grafijskoj i fonološkoj vrijednosti glasa *jata* koja podrazumijeva jekavski tip štokavštine.

Sustavnom se ikavskom zamjenom *jata* među izdanjima objavljenima u preporodno doba izdvajaju djela Šime Starčevića *Katolicsansko pitalo* (1849.) i *Razmishljanje sedam xalostih* BDM (1855.). Ona potvrđuju Starčeviću dosljednost u čuvanju štokavske ikavice na čemu je temeljio svoju književnojezičnu koncepciju od početka 19. stoljeća, i to u vrijeme kada ona nije imala nikakva izgleda.

Uz spomenute iznimke, izdanja tiskare Karletzky uklapaju se u opću sliku vezanu uz problematiku glasa *jata* u dopreporodnome štokavskom ikavskom književnom jeziku te u procesu standardizacije štokavskoga književnog jezika jekavske osnovice tijekom 19. stoljeća.

Vežano uz status dočetnoga slogovnog *-l* analizirana se izdanja iz dopreporodnoga razdoblja dijele na ona u kojima je u navedenim pozicijama provedena vokalizacija *-l > -o* (PKP, L, PU, VNK, EE, OM, R1, R2), i na ona u kojima je dočetno *-l* ostalo neizmijenjeno (MK, SK, KI, SB).

U izdanjima s neizmijenjenim dočetnim slogovnim *-l* tu značajku promatramo, u kontekstu ostalih u tim izdanjima ovjerenih čakavskih značajki, kao čakavsku realizaciju, s time što je u tome statusu ono bilo moguće i u arhaičnijim štokavskim sustavima.

U izdanjima je objavljenima u preporodnome i poslijepreporodnome razdoblju dočetno slogovno *-l > -o*, što svjedoči o normiranju one značajke koja je radom prethodnoga naraštaja pisaca postala pretežitom normom i prije kodifikacije.

S obzirom na elemente koji su relevantni za razmatranje značajki dopreporodnoga predstandardnoga štokavskoga književnog jezika i procese njegove standardizacije tijekom

19. stoljeću te s obzirom na u korpusu opservirane čakavske značajke, razmatrani su i rezultati jotacije. Pritom je promatranje te pojave uvelike bilo uvjetovano grafijskom razinom.

Tako, primjerice, refleks jotacije psl. **d'* u analiziranome korpusu iz dopreporodnoga razdoblja omogućuje jasno utvrđivanje čakavskoga refleksa *j*, za razliku od često grafijskim ograničenjima otežane analize štokavskih realizacija, odnosno dosega provedbe jotacije u osnova koje završavaju na /d/.

Primjeri s čakavskom realizacijom *j < *d'* ovjereni su u većini analiziranih izdanja, no različitim intenzitetom i glede frekvencije pojavnosti i glede širine obuhvaćena leksičkog fonda, osobito u odnosu na najčešće pretežite štokavske realizacije i štokavsku osnovicu književnoga jezika. Tako je u većini izdanja čakavska realizacija primarne jotacije ovjerena samo u pojedinačnim leksemima (*takojer, meju, Gospoja, Anjel, Evanjelje*), što držimo utjecajem literarne tradicije, dok su npr. u PU 1800 čakavske realizacije pretežite i zahvaćaju širi leksički fond, a izrazitije su zastupljene i u R1 1825 i R2 1831 pa u vidu valja imati i utjecaj govornih značajki autora / prevoditelja – čakavca. Primjeri pak s čakavskom realizacijom primarne jotacije u EE 1824 rezultat su oslanjanja na predložak u kojemu su uz neutralan štokavski refleks primarne jotacije, sačuvani kao literarnom tradicijom usvojeni čakavizami i u štokavskoj književnojezičnoj tradiciji.

Primjeri u kojima je na mjestu psl. **d'* zabilježeno *gj / dj* upućuju na štokavsku realizaciju /*ǰ*/ primarne jotacije. Ona je jedina u prvim dvama izdanjima tiskare Karletzky – *Pismama* iz 1790. i *Letanijama* iz 1796., a u većini ostalih, uz prethodno iznesene čakavske realizacije, pretežita.

U izdanjima iz preporodnoga i poslijepreporodnoga razdoblja provedena je primarna jotaciju psl. **d'* s rezultatom /*ǰ*/ . Potvrde s čakavskom realizacijom *j < psl. *d'* rijetke su iznimke i sustavno su ovjerene samo u Starčeviću KP 1849 kao dio književnojezične tradicije dopreporodnoga razdoblja koju je njegovao.

U dopreporodnim je izdanjima tiskare Karletzky L, PU, MK, SK i KI učestaliji refleks *šć* kao rezultat jotacije psl. skupina **stj, *skj*. Među tim su izdanjima i ona s povećanim brojem čakavskih značajki. Usto su u KI ovjereni i čakavski refleksi *žj, ž < *zgj, *zdj*. U PKP, VNK, EE, OM, R1 i R2 pretežit je štakavizam (**stj, *skj > št*), a refleks je *žd < *zdj* ovjeren u EE i OM. Jotacija u izdvenicama glagola na *-iti* nije ovjerena, osim s nekoliko pojedinačnih primjera.

U izdanjima iz preporodnoga i poslijepreporodnoga razdoblja ovjereni su i štakavski i šćakavski refleksi, s time što je pretežit štakavizam, no norma još nije stabilna, pa su u nekim izdanjima ovjerena oba refleksa, uz mogućnost da primjere u Starčeviću KP 1849, pa i u još

nekoliko izdanja, u kojima je na mjestu **stj > stj* (u odnosu na: *štj, šć, sch*) promatramo kroz prizmu Starčevićeve književnojezične koncepcije i pisane tradicije prethodnoga razdoblja. U izvedenicama glagola na *-iti* pretežita je jotacija, opet uz izuzetak Starčevićeva KP 1849. i nekoliko pojedinačnih primjera u kojima je to stilska značajka.

Uz pojedinačne iznimke, sekundarna se jotacija u dopreporodnim izdanjima tiskare Karletzky obično ne bilježi, što se kao pravopisna značajka morfonološkoga pravopisa vidi i u izdanjima objavljenima u preporodno i poslijepreporodno razdoblje u grafijskim realizacijama *tj, dj* u odnosu na *ć, đ*. Gledano u cjelini i imajući u vidu ograničenu analizu korpusa, izdanja iz dopreporodnoga razdoblja pokazuju vezu između frekvencije pojave jotiranih oblika i vremena objavljivanja pa su jotirani oblici učestaliji u mlađim izdanjima iz dopreporodnoga razdoblja u odnosu na starija s konca 18. i početka 19. stoljeća. Vezano uz pitanje sekundarne jotacije u analiziranim su izdanjima s većim brojem čakavskih značajki ovjereni i primjeri čakavskih realizacija sekundarne jotacije.

U dopreporodnim se izdanjima sibilizacija provodi, uz neka odstupanja. Izrazitija odstupanja neprovođenjem sibilizacije pokazuju izdanja u kojima su ovjerene i druge čakavske značajke (PU, MK, KI), a često se ne provodi u D, L jd. imenica ž. r. u PKP, L, EE, OM, R1, R2. U brojnim se izdanjima (npr. PU, VNK, EE, R1, R2) sibilizacija provodi pojačano, i u pridjevskim i zamjeničkim oblicima (npr. *tolicih, družih, mnozih, svihkolicih*), što upućuje na utjecaj dalmatinskih pisaca. U izdanjima objavljenima od 1848. godine nadalje odstupanja u provođenju sibilizacije vrlo su rijetka i čine ih primjeri koje ne možemo odrediti svjesno unesenim npr. čakavskim značajkama, već prije slučajnošću ili automatizmom u pisanju, ali i sve snažnijim procesom standardizacije poduprtim od polovice 19. st. i normativnom literaturom.

Standardizacijski se procesi, uz grafijska i pravopisna pitanja, osobito dobro vide na morfološkoj razini stoga su u nastavku rada izneseni rezultati morfološke analize. Pritom su razmatrani oni elementi koji su relevantni za utvrđivanje značajki štokavskoga ikavskog dopreporodnoga jezika opserviranoga u većini izdanja iz prve faze rada tiskare Karletzky i značajke koje odstupaju od štokavske osnovice toga književnoga jezika te one značajke koje omogućuju razmatranje pitanja novoštokavske osnovice književnoga i standardnoga jezika u izdanjima objavljenima od preporoda nadalje. U izdanjima objavljenima od 1848. do 1878. godine pritom su važni i oni koji pokazuju rezultate od 30-ih godina 19. stoljeća osobito pojačanih napora na standardizaciji hrvatskoga jezika pri čemu su djelovanjem ilirskih jezikoslovaca i pripadnika hrvatskih filoloških škola rješavana i neka ključna morfološka pitanja. Za obje su grupe izdanja, ali i za uočavanje utjecaja književnojezične tradicije na

standardizacijske procese u drugoj polovici 19. stoljeća, na morfološkoj razini posebno važni gramatički morfemi u imeničkome genitivu množine te dativu, lokativu i instrumentalu množine, I jd. imenica ženskoga roda *i*-vrste te distribucija dativnoga i lokativnoga nastavka u pridjevno-zamjenskoj sklonidbi jednine muškoga i srednjega roda.

Analiza imenica pokazala da je u genitivu množine imenica u kronološki prvim četirima izdanjima (PKP, L, PU, VNK) nastavačni morfem novoštokavski, i to u tri grafijske realizacije: *-ah*, *-aa*, *a* (*à*, *á*). U imenica *i*-vrste ovjereni su nastavci *-i*, *-ih*.

Malobrojniju grupu čine MK, SK i KI, u kojima nije ovjeren novoštokavski nastavak *-a*. u G mn. imenica, nego su ovjereni nastavci *-ov*, *-ih*, \emptyset (*-ov* samo za *a*-vrstu m. r., a ostala dva i za *a*-vrstu i za *e*-vrstu) te *-ih* (za *i*-vrstu ž. r. i relikte stare *i*-promjene m. r.). To su genitivni množinski nastavci čakavskih organskih sustava te čakavske pisane tradiciji od 14. stoljeća, a pod različitim su utjecajima (primorski lekcioniari, Divković, dalmatinski i dubrovački pisci) ovjereni i u npr. Bandulavićevu lekcionaru iz 17. st. U radu je utvrđena i distribucija tih nastavaka. Tako je npr. u KI sustavan u G mn. čakavštini svojstven nastavak \emptyset , uz samo nekoliko primjera sa završnim *-ov*.

Sva ostala izdanja iz dopreporodnoga razdoblja pripadaju prethodno spomenutoj grupi izdanja koja u G mn. imenica *a*-vrste i *e*-vrste imaju novoštokavski nastavak *-a*.

Kao posebnost izdvojiti valja *Epistole i evanjelja* iz 1824. godine. U tome su izdanju lekcionara na mjestu novoštokavskoga nastavka *-a* ovjereni *-aa*, *-ah*, *-â*. Tako je i u OM 1824, s time što ekscerpirani primjeri za srednji rod potvrđuju samo *-aa*, *-ah*, a za ženski rod *-aa*. Pritom su *-aa* i *-â* sinonimi za dugo *-a* i rabe se izvan prijedložnih sveza, dok se dočetak *-ah* u G mn. realizira samo u prijedložnim svezama. Uočene značajke vezane uz nastavak genitiva množine imenica upućuju na istoga priređivača, što je već uočeno i pri analizi grafije, vjerojatno Frana Vrinjanina.

Naime, više se puta pri ovome istraživanju pokazalo da su neka od primijenjenih grafijskih ili jezičnih rješenja rezultat dubljega, zapravo jezikoslovnoga razmišljanja. Vjerujemo da je takva osoba, dakle koja je tražila putove za razrješavanje jezičnih nestabilnosti i neusustavljenosti, barem na korpusu nabožne literaure u čije je priređivanje bio izravno uključen, bila upravo grižanski župnik Fran Vrinjanin.

U većini je izdanja objavljenih poslije 1848. nastavak u G mn. imenica *a*-vrste i *e*-vrste: *-ah*, a *i*-vrste ž. r. *-ih*, što je u skladu s ilirskom književnojezičnom koncepcijom i koncepcijom zagrebačke filološke škole.

Iznimku čine *Govori iz rimskih pisac* Frana Kurelca, gdje je, rabio kratke genitive množine s nastavcima: \emptyset i *-ov- \emptyset -ev- \emptyset* , a tako je i u njegovoj raspravi *Kako da sklanjamo*

imena (1852.), koje je najveći dio posvećen upravo genitivu množine i suprotstavljanju "zagrebačkom" *-ah*. Vjerojatno se Kurelčevu utjecaju, ako ne i izravnome radu mogu pripisati još neke tiskovine iz tiskare Karletzky nastale u vrijeme Kurelčeva boravka u Rijeci (PDNČR 1850., Škole 1851. – 1852.) na što, između ostaloga, upućuje i tada specifičan "Kurelčev" genitiv množine imenica.

Među ostalim morfološkim značajkama koje su važan pokazatelj standardizacijskih procesa analiziran je nastavak dativa, lokativa i instrumentala množine imenica.

U prvim četirima izdanjima (PKP 1790, L 1796, PU 1800 i VNK 1804) pretežiti su neizjednačeni nastavci, s time što su ovjerene i neke inovacije. One se ponajviše odnose na I mn., kako je i u gramatikama južnih hrvatskih prostora iz 17. i 18. stoljeća, što potvrđuje da je taj padež prvi podvrgnut novoštokavskom inoviranju. Neujednačenost starih nastavaka DLI mn. pokazuju i primjeri ovjereni u MK, SK i KI, a odstupanja pokazuje samo SK supostojanjem nastavaka *-ih* i *-i* u L i I mn. *a*-vrste. I u ostalim izdanjima objavljenima u dopreporodnome razdoblju ovjereni su stari nesinkretizirani nastavci, a za inovacije je također najpropusniji instrumental.

Nesinkretizirane nastavke u DLI mn. imenica i tek rijetku prisutnost inovativnih nastavaka i ovdje ponajprije vezanih uz instrumental pokazuju i izdanja iz preporodnoga i poslijepreporodnoga razdoblja. Prisutnost je inovativnih elemenata u ovome dijelu korpusa znatno manja nego što je to potvrđeno u dopreporodnim izdanjima, dakle gramatička je norma znatno stabilnija u odnosu na prethodno razdoblje što je rezultat normativnih aktivnosti ilirskih gramatičara i zagrebačke filološke škole koja je naslijedila njihov model nesinkretiziranih padeža u DLI množine. Isti je model slijedio i Fran Kurelac, što potvrđuje njegovo prijevodno djelo *Govori iz Rimskih pisac* (GR 1849) te rasprava *Kako da sklanjamo imena* (KSI 1852) u kojoj se i izrijekom opredjeljuje za nesinkretizirani model starijih nastavaka DLI množine.

Provedena je analiza pokazala da izdanja tiskare Karletzky neizjednačenim nastavcima DLI množine imenica slijede u dopreporodnim izdanjima zacrtan pravac i na sjeverozapadnome hrvatskome primorskom prostoru pretežitim štokavskim ikavskim književnojezičnim tipom, a u izdanjima od polovice 19. stoljeća ocrtavaju tadašnja nastojanja na standardizaciji hrvatskoga jezika koja su provodili pripadnici ilirske književnojezične koncepcije preporodnoga doba i hrvatske filološke škole od polovice 19. stoljeća.

U instrumentalu jednine imenica *i*-vrste u izdanjima tiskare Karletzky iz dopreporodnoga razdoblja ovjereni su nastavci *-jom* i *-ju*, dok je u izdanjima tiskanima od 1848. do 1878. ovjeren nastavak *-ju*. Pritom je nastavak *-jom* češći u starijim izdanjima iz

dopreporodnoga razdoblja, dok je u mlađima obično *-ju*. U izdanjima objavljenima u razdoblju od 1848. do 1878. instrumentalni nastavci jednine imenica *i*-vrste: *-ju* i *-i* slijede normu ilirskih gramatičara. Pritom je Babukićev model dopuštao dubletne nastavke *-jom/-jum*, *-ju*, *-i*, a Mažuranićev samo nastavke *-ju* i *-i*, kako je i u izdanjima tiskare Karletzky.

Budući da među kriterije za promatranje hrvatske gramatičke norme do konca 19. stoljeća, ali i razmatranje pitanja njezina kontinuiteta i suodnosa normativne literature i književnojezične prakse ulaze i nastavci D i L jednine muškoga i srednjega roda zamjeničko-pridjevne sklonidbe, analizirani su i u ovome radu. Analiza je pokazala da se u izdanjima iz dopreporodnoga razdoblja nastavci dativa i lokativa jednine m. i s. r. većinom ne razlikuju, odnosno izjednačeni su i obično imaju nastavak *-omu/-emu*. U dijelu izdanja objavljenih u razdoblju od 1848. do 1878. potvrđuje se ilirska norma i norma zagrebačke filološke škole koje razlikuju gramatičke morfeme u dativu i lokativu jednine m. i s. r. zamjeničko-pridjevne deklinacije. Provedena je analiza potvrdila da se izdanja tiskare Karletzky, premda neujednačena u rješenjima razmatrane značajke, uklapaju u opću sliku o realizaciji nastavaka u DL jd. muškoga i srednjega roda zamjeničko-pridjevne sklonidbe za razdoblje od konca 18. do pred konac 19. stoljeća. To, između ostaloga, podrazumijeva normativnom literaturom zadano pravilo o razlikovanju dvaju padeža s pomoću gramatičkih morfema, koje pisana javna praksa ne primjenjuje uvijek i odmah, što je posljedica različita shvaćanja razlikovanja / nerazlikovanja tih dvaju padeža i načina na koje se ono postiže.

Među sintaktičkim je značajkama pozornost posvećena analizi konstrukcija *za + infinitiv*, dopuni *od + genitiv* uz glagole govorenja i srodnih značenja te izražavanju posvojnosti. Ti su elementi izdvojeni jer se ovjerenošću u više izdanja potvrđuju dijelom sintaktičkoga ustrojstva hrvatskoga jezika koncem 18. i u 19. stoljeću, uključujući i one koji su rezultat stranih jezičnih utjecaja, a također upućuju i na promjene te razvojne procese u povijesti hrvatske sintakse uzrokovane jezičnim razvojem i standardizacijskim procesima, što je potvrdila i provedena analiza.

Jezična je raščlamba pokazala da jezik izdanja tiskare Karletzky napisanih hrvatskim jezikom i objavljenih od 1790. do 1831. pokazuje značajke 18. stoljeća, odnosno prvoga standardnoga razdoblja u povijesti hrvatskoga književnog jezika. Uz dopreporodni štokavski ikavski književni jezik većine izdanja, poduprt i sukladnim mu grafijskim realizacijama, posebnost je toga razdoblja u onome dijelu korpusa od nekoliko izdanja u kojemu su u većoj mjeri ovjerene čakavske jezične značajke. Ta izdanja funkcionalnostilski pripadaju korpusu didaktičke literature namijenjene poučavanju djece na čakavskome području te svjedoče o funkcioniranju čakavštine u takvim namjenom uvjetovanim tekstovima i u prvim desetljećima

19. stoljeća. Time se funkcioniranje čakavštine, na razini pojedinačnih primjera ili šire ovjerenih značajki, a namjenom suženo na ograničenu vrstu tekstova, kao književnoga idioma potvrđuje i u vrijeme štokavske ikavske osnovice hrvatskoga književnog jezika prve polovice 19. stoljeća i štokavske jekavske hrvatskoga standardnoga jezika od polovice 19. stoljeća. Moguće je naime, vezano uz ta izdanja govoriti o svojevrsnome hibridu štokavskih i čakavskih jezičnih značajki kao prijelaznoj fazi u usvajanju i uporabi štokavsko-ikavskoga književnojezičnog tipa koji će uskoro prevladavati i u tiskarskoj produkciji kvarnerskoga područja.

Izdanja objavljena od 1848. do 1878. pokazuju značajke hrvatske književnojezične povijesti drugoga standardnog razdoblja obilježenoga djelatnošću iliraca i hrvatskih filoloških škola. Pritom se u dijelu izdanja uočavaju značajke ilirske književnojezične koncepcije, a poslije i zagrebačke filološke škole, no u jednome manjemu dijelu korpusa uočljive su i iznimke. Jednu predstavljaju djela Šime Starčevića, inače pripadnika zadarskoga filološkog kruga, koja su sukladno njegovoj književnojezičnoj koncepciji pisana štokavskom ikavicom i slavonskim slovopisom dopreporodnoga razdoblja. Druga su djela kojima je autor, prevoditelj ili redaktor Fran Kurelac, a pokazuju početak oblikovanja i razvoj književnojezične koncepcije koja će postati općepoznatom pod nazivom *riječka filološka škola*.

VII. LITERATURA

1. Antić 1953: Vinko Antić, *Rijeka u hrvatskoj književnosti XIX. i početkom XX. stoljeća*, Rijeka: Geografija – etnologija – ekonomija – saobraćaj – povijest – kultura. Zbornik, Matica hrvatska, Zagreb, 1953., str. 479-514.
2. Antić 1965: Vinko Antić, *Pisci – Rijeka – Zavičaj. Književni prilozi*, Matica hrvatska, Rijeka, 1965.
3. Babić 1992/93: Stjepan Babić, *Jezično povjerenstvo MH i hrvatski pravopis*, Jezik, god. 40, br. 3, Zagreb, 1992/93., str. 65-76.
4. Babić i dr. 1991: Stjepan Babić i dr., *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*, HAZU – Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1991.
5. Badurina 1989/1990: Lada Badurina, *O grafiji i ortografiji s posebnim osvrtom na (orto)grafijska rješenja u "Fluminensii" Frana Kurelca*, Fluminensia, br. 1/2, Rijeka, 1989./1990., str. 26-31.
6. Badurina 1996: Lada Badurina, *Kratka osnova hrvatskoga pravopisanja (metodologija rada na pravopisu)*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1996.
7. Badurina 2002: Lada Badurina, *Pogovor*, u: *Pravopis jezika ilirskoga / izdan od Josipa Partaša*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2002., str. 37-72.
8. Barac 1960: Antun Barac, *Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije*, knj. II, JAZU, Zagreb, 1960.
9. Barić 1995: Eugenija Barić i dr., *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb, 1995.
10. Barić i dr. 1999: Eugenija Barić i dr., *Hrvatski jezični savjetnik*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje – Školska knjiga, Zagreb, 1999.
11. Blažeković 1953: Tatjana Blažeković, *Fluminensia Croatica*, JAZU, Zagreb, 1953.
12. Blažeković 1993: Tatjana Blažeković, *Podaci za biobibliografiju Ljudevita Josipa Cimiottia – Steinberga*, Vjesnik Povijesnog arhiva Rijeka, sv. 33-34, Rijeka, 1993., str. 177-195.
13. Blažeković 2006: Tatjana Blažeković, *Karletzky, tiskare i knjižare u Rijeci*, u: *Temelji moderne Rijeke: 1780 – 1830: gospodarski i društveni život*, Muzej Grada Rijeke, 2006., str. 115-119.
14. Bogović 2000: Mile Bogović, *Riječko izdanje šćaveta 1824. godine*, Riječki filološki dani. Zbornik radova, knj. 3, Rijeka, 2000., str. 51-58.

15. Borovečki 2000: Ana Borovečki, *Dr. Giovanni Spagnolo i njegov priručnik "Igiene del bambino" u razvoju puerikulture u Rijeci sredinom XIX. stoljeća*, Acta Facultatis medicae Fluminensis, sv. 1-2, Rijeka, 2000., str. 56-59.
16. Bratulić i dr. 2009: *Povijest hrvatskoga jezika*, Croatica, Zagreb, 2009.
17. Brozović 1970: Dalibor Brozović, *Standardni jezik*, Matica hrvatska, Zagreb, 1970.
18. Brozović 1975: Dalibor Brozović, *Hrvatski književni jezik u 18. stoljeću*, Zbornik Zagrebačke slavističke škole, 3, Zagreb, 1975., str. 75-85.
19. Brozović 1978: Dalibor Brozović, *Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti*, u knjizi: *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*, Liber – Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1978., str. 9-83.
20. Brozović 1985: Dalibor Brozović, *Jezična i pravopisna previranja u Hrvatskoj na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće*, Jezik, god. 33, br. 1, Zagreb, str. 1-15.
21. Brozović 1987: Dalibor Brozović, *Hrvatski književni jezik u 18. stoljeću*, Republika, br. 11-12, Zagreb, 1987., str. 229-241.
22. Brozović 1993: Dalibor Brozović, *O nastanku i razvoju hrvatskoga jezičnog standarda*, u: *Portreti hrvatskih jezikoslovaca*, Hrvatski radio, Zagreb, 1993., str. 13-21 (Biblioteka Hrvatski radio, knj. 5).
23. Brozović 2006: Dalibor Brozović, *Neka bitna pitanja hrvatskoga jezičnog standarda*, Školska knjiga, Zagreb, 2006.
24. Canziani Jakšić 2005: Theodor de Canziani Jakšić, *Riječka tiskara Karletzky – 1779. – 1894.*, u: *Čitajući Adamića* (katalog izložbe), Rijeka, 2005.
25. Cuvaj 1910: Antun Cuvaj, *Građa za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstrijeh vremena do danas*, Zagreb, 1910.
26. Čop 1988: Milivoj Čop, *Riječko školstvo 1848. – 1868.*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1988.
27. Ćiković 1988: Ćiković, Josip, *Povijest školstva na Grobništini*, Grobnički zbornik, 1, Rijeka, 1988., str. 195-218.
28. Ćurković 2008: Dijana Ćurković, *Palatali u latiničnoj grafiji pisaca zadarsko-šibenskoga kruga XIV.-XVII. stoljeća*, Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, knj. 34, Zagreb, 2008., str. 95-114.
29. Deković 2005: Darko Deković, *Zapisnik misni kaptola riečkoga: istraživanja o riječkome glagoljaškome krugu*, Matica hrvatska – Ogranak Rijeka, Rijeka, 2005.

30. Demo 2007, Šime Demo, *Riječki isusovac Franjo Ksaver Verneda i njegova pjesma guverneru Rijeke Józsefu Msiláthu (1778)*, Fluminensia, br. 1, Rijeka, 2007., str. 1-11.
31. Demović 2001: Miho Demović, *Hrvatske pučke crkvene tiskane pjesmarice s napjevom*, Zagreb, 2001.
32. Despot 2002: Loretana Despot, *Jezik Katančićeva prijevoda Svetoga pisma (poveznice)*, doktorski rad, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb, 2002.
33. Despot 2005: Loretana Despot, *Jezik slavonskih franjevacâ*, Filozofski fakultet, Osijek, 2005.
34. Despot 2006: Loretana Despot, *Jezik hrvatskoga biblijskog prvotiska (poveznice)*, Filozofski fakultet, Osijek, 2006.
35. Despot 1953: Miroslava Despot, *Pokušaj bibliografije primorskih novina i časopisa 1843.-1945.*, Rijeka: Geografija – etnologija – ekonomija – saobraćaj – povijest – kultura. Zbornik, Matica hrvatska, Zagreb, 1953., str. 611-638.
36. Ekl 1994: Vanda Ekl, *Živa baština – studije i eseji*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1994.
37. Ernout – Thomas 1953: Alfred Ernout et François Thomas, *Syntaxe latine* (2. izdanje), Paris, 1953.
38. Fučić 1993: Branko Fučić, *Predgovor*, u: Nikola Hermon, *Brašno duhovno*, Rijeka, Katedrala u Rijeci, 1993. (pretisak izdanja iz 1693.).
39. Fućak 1975: Jerko Fućak, *Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara u sklopu jedanaest stoljeća hrvatskoga glagoljaštva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1975.
40. Gabrić-Bagarić 1984: Darija Gabrić-Bagarić, *Jezik Bartola Kašića*, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Posebna izdanja, knj. 5, Sarajevo, 1984.
41. Gabrić-Bagarić 1989: Darija Gabrić-Bagarić, *Jezik Ivana Bandulavića franjevačkog pisca iz 17. stoljeća*, Svjetlost, Sarajevo, 1989.
42. Gabrić-Bagarić 1994: Darija Gabrić-Bagarić, *O razlikama između I. i II. izdanja Pištola i evanđelja Ivana Bandulavića*, Rasprave Zavoda za hrvatski jezik, sv. 20, Zagreb, 1994., str. 67-85.
43. Gabrić-Bagarić 2002: Darija Gabrić-Bagarić, *Književni jezik lekcionara 17. stoljeća*, Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, knj. 28, Zagreb, 2002., str. 35-71.
44. Gabrić-Bagarić 2003: Darija Gabrić-Bagarić, *Jezik u gramatikama južnih hrvatskih prostora 17. i 18. stoljeća*, Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, knj. 29, Zagreb, 2003., str. 65-86.

45. Gabrić-Bagarić 2003a: Darija Gabrić-Bagarić, *Pištrole i evanđel'ja (1773.) fra Petra Kneževića i hrvatska lekcionarska tradicija*, Zbornik o Petru Kneževiću, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu – Gradska knjižnica "Juraj Šižgorić", Zagreb – Šibenik, 2003., str. 117-132.
46. Gabrić-Bagarić 2007: Darija Gabrić-Bagarić, *Književnojezična norma franjevačkih pisaca 18. stoljeća*, Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, knj. 33, Zagreb, 2007., str. 133-145.
47. Gervais 1953: Drago Gervais, *Narodna čitaonica u Rijeci*, Rijeka: Geografija – etnologija – ekonomija – saobraćaj – povijest – kultura. Zbornik, Matica hrvatska, Zagreb, 1953.
48. Giron 2006: Manon Giron, *Riječko školstvo*, u: *Temelji moderne Rijeke 1780. – 1830: gospodarski i društveni život*, Muzej grada Rijeke, Rijeka, 2006., str. 91-99.
49. Glogović 1984: Mario Glogović, *Tiskarska produkcija u Rijeci od 1848. do 1868.*, magistarski rad, Filozofska fakulteta Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani, Opatija, 1984.
50. Grčević 2006: Mario Grčević, *Instrumental jednine imenica i-sklonidbe u hrvatskome književnom jeziku od 16. do 19. stoljeća*, Jezik, br. 53/2, Zagreb, 2006., str. 50-59.
51. Gross 1985: Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860.*, Zagreb, 1985.
52. Ham 2006: Sanda Ham, *Povijest hrvatskih gramatika*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2006.
53. Hermon 1693: Hermon, Nikola. *Brašno duhovno*, Ljubljana 1693., pretisak: Rijeka, 1993.
54. Holjevac 1996: Sanja Holjevac, *Glavinićeva kulturno-književna i tiskarska djelatnost*, Riječ, god. 2, sv. 1, Rijeka, 1996., str. 134-145.
55. Holjevac 2007: Sanja Holjevac, *Čakavština Pobožnosti križnoga puta iz 1798. godine*, U službi jezika. Zbornik u čast Ivi Lukežić, Rijeka, 2007., str. 175-191.
56. Holjevac 2007a: Sanja Holjevac, *Kostrenska knjižica crkvenih pjesama iz 1869. godine*, Zbornik Katedre Čakavskoga sabora Kostrena "Život kultura i povijest Kostrene", knj. II., Kostrena, 2007., str. 7-23.
57. Hoško 1985: Franjo Emanuel Hoško, *Negdašnji hrvatski katekizmi*, Zagreb, 1985.
58. Hoško 2005: Franjo Emanuel Hoško, *Dvije zbirke propovijedi Frana Vrinjanina*, Riječki teološki časopis, br. 1, Rijeka, 2005., str. 185-200.

59. Hoško 2009: Franjo Emanuel Hoško, *Zapadnohrvatske povijesne teme*, Povijesno društvo Rijeka, Rijeka, 2009.
60. Hrvatski leksikon 1997: *Hrvatski leksikon*, II. svezak, L – Ž, Naklada Leksikon d. o. o., Zagreb, 1997.
61. Hudeček 2003: Lana Hudeček, *Izražavanje kategorije posvojnosti u hrvatskome jeziku do polovice 19. stoljeća*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb, 2003.
62. Hudeček 2006: Lana Hudeček, *Izricanje posvojnosti u hrvatskome jeziku do polovice 19. stoljeća*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2006.
63. Jonke 1965: Ljudevit Jonke, *Književni jezik u teoriji i praksi*, Znanje, Zagreb, 1965.
64. Jonke 1971: Ljudevit Jonke, *Hrvatski književni jezik 19. i 20. stoljeća*, Matica hrvatska, Zagreb, 1971.
65. Katičić 1986: Radoslav Katičić, *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika (Nacrt za gramatiku)*, Djela JAZU, knj. 61, Zagreb, 1986.
66. Katičić 1986a: Radoslav Katičić, *Novi jezikoslovni ogledi*, Školska knjiga, Zagreb, 1986.
67. Katić Piljušić 2007: Mirisa Katić Piljušić, *Izdanja tiskare Marine Battare od 1817. do 1834. godine*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 49, Zadar, 2007., str. 523-581.
68. Kapetanović 2004: Amir Kapetanović, *Sekundarna jotacija u hrvatskom jeziku književnosti*, Riječki filološki dani. Zbornik radova, knj. 5, Rijeka, 2004., str. 247-254.
69. Klaić 1922: Vjekoslav Klaić, *Knjižarstvo u Hrvata – studija o izdavanju i širenju hrvatske knjige*, Tisak i naklada knjižare St. Kugli, Zagreb, 1922.
70. Kolenić 2003: Ljiljana Kolenić, *Pogled u strukturu hrvatske gramatike*, Pedagoški fakultet, Osijek, 2003.
71. Kukuljević-Sakcinski 1860: Ivan Kukuljević-Sakcinski, *Bibliografija hrvatska*. Dio I. tiskane knjige, Zagreb, 1860.
72. Kurelac 1862: Fran Kurelac, *Fluminensia ili koječega na Rěci*, Zagreb, 1862.
73. *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1990.
74. Lisac 2003: Josip Lisac, *Hrvatska dijalektologija 1.*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2003.
75. Lukenda 2000: Marko Lukenda, *Ivan Franjo Jukić. Franjevac i ilirac – redovnik naroda i domovine*, Pergamena, Zagreb, 2000.
76. Lukežić 1996: Irvin Lukežić, *Ivan Fiamin*, Libellus, Crikvenica, 1996.

77. Lukežić 1999: Irvin Lukežić, *Riječki bibliopolis*, u: *Liburnijski torzo*, Libellus, Crikvenica, 1999., str. 126-161.
78. Lukežić 1999a: Irvin Lukežić, *Riječki nakladnik i tiskar Emidio Mohovich*, u: *Liburnijski torzo*, Libellus, Crikvenica, 1999., str. 80-86.
79. Lukežić 1999b: Irvin Lukežić, *Fulvievi epigrami*, u: *Liburnijski torzo*, Libellus, Crikvenica, 1999., str. 55-60.
80. Lukežić 2004, Irvin Lukežić, *Elementa linguae et literaturae hungaricae*, u: *Riječke glose: opaske o davnim danima*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 2004., str. 40-45
81. Lukežić 2004a: Irvin Lukežić, *Hrvatsko-talijanski dijalog*, u: *Riječke glose: opaske o davnim danima*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 2004., str. 135-140.
82. Lukežić 2004b: Irvin Lukežić, *Mihovil Polonio-Balbi – riječki knjižar i nakladnik*, u: *Riječke glose: opaske o davnim danima*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 2004., str. 199-204.
83. Lukežić 2004c: Irvin Lukežić, *Riječki knjižar, tiskar, novinski urednik i nakladnik Ercole Rezza*, *Fluminensia*, br. 1-2, Rijeka, 2004., str. 1-27.
84. Lukežić 2005: Lukežić, Irvin, *Pregled sušačkih tiskara, knjižara, novina i časopisa od 1978. do Drugog svjetskog rata*, u: *Nebo nad Kvarnerom*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 2005., str. 192-211.
85. Lukežić 2005a: Irvin Lukežić, *Pučki pjesnik i prosvjetitelj Antun Burmašević*, *Zbornik Život, kultura i povijest Kostrene*, knj. 1., Kostrena, 2005., str. 7-17.
86. Lukežić 2005b: Irvin Lukežić, *Prigodnice banu Josipu Jelačiću iz 1850. godine*, u: *Nebo nad Kvarnerom*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 2005., str. 176-182.
87. Lukežić 2006: Irvin Lukežić, *Antun Pasko Kazali i ep Grobnik*, u: *Ogledalo bašćinsko: o starim knjigama, zaboravljenim piscima, rijetkim novinama, neostvarenim časopisima*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 2006., str. 142-151.
88. Lukežić 2006a: Irvin Lukežić, *Ercole Rezza*, u: *Ogledalo bašćinsko: o starim knjigama, zaboravljenim piscima, rijetkim novinama, neostvarenim časopisima*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 2006., str. 275-302.
89. Lukežić 2006b: Irvin Lukežić, *Prve moderne riječke novine*, u: *Ogledalo bašćinsko: o starim knjigama, zaboravljenim piscima, rijetkim novinama, neostvarenim časopisima*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 2006., str. 255-274.
90. Lukežić 2006c, Irvin Lukežić, *Pučki pjesnik Antun Burmašević*, u: *Ogledalo bašćinsko: o starim knjigama, zaboravljenim piscima, rijetkim novinama, neostvarenim časopisima*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 2006., str. 120-126.

91. Lukežić 2007: Irvin Lukežić, *Riječki letak kao oblik učene i pučke književne tradicije*, Fluminensia, br. 1, Rijeka, 2007., str. 13-34.
92. Lukežić – Demo 2007: Irvin Lukežić – Šime Demo *O nadvojvodi Palatinu Josipu i posvećenoj mu riječkoj odi*, Fluminensia, 2, Rijeka, 2007., str. 1-21.
93. Lukežić, Iva 1986: Iva Lukežić, *Ca se je zgodilo...*, Dometi, br. 4, Rijeka, 1986., str. 13-23.
94. Lukežić, Iva 1988: Iva Lukežić, *Razlike u jeziku rukopisne varijante riječkog "Razgovora" iz 1837. godine prema jeziku Kurelčeve tiskane varijante istog teksta*, Dometi, br. 5-6, Rijeka, 1988., str. 211-222.
95. Lukežić, Iva 1989: Iva Lukežić, *Čakavski tekstovi riječke provincije tiskani u drugoj polovini 19. i početkom 20. stoljeća*, Dometi, br. 6, Rijeka, 1989., str. 469-477.
96. Lukežić, Iva 1989a: Iva Lukežić, *Prva "riječka" knjiga*, Fluminensia, br. 1, Rijeka, 1989., str. 73-83.
97. Lukežić, Iva 1990: Iva Lukežić, *Prva "riječka" knjiga (nastavak)*, Fluminensia, br. 2/1989. – br. 1-2/1990., Rijeka, 1990., str. 117-134.
98. Lukežić, Iva 1994: Iva Lukežić, *Riječka čakavština i njezina sudbina*, Rijeka, sv. 2., Rijeka, 1994., str. 175-182.
99. Lukežić, Iva 1995: Iva Lukežić, *Riječka i sušačka čakavština*, Sveti Vid, Rijeka, 1995., str. 189-199.
100. Lukežić, Iva 1996: Iva Lukežić, *Trsatsko-bakarska i crikvenička čakavština*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1996.
101. Lukežić – Zubčić 2007: Iva Lukežić – Sanja Zubčić, *Grobnički govor XX. stoljeća*, Katedra Čakavskoga sabora Grobnišćine, Rijeka, 2007.
102. Malić 1972: Dragica Malić, *Jezik najstarije hrvatske pjesmarice*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1972.
103. Malić 1992: Dragica Malić, *Imenički genitiv plurala u hrvatskim spomenicima 14. stoljeća*, Fluminensia, br. 2, Rijeka, 1992., str. 67-76.
104. Malić 2004: Dragica Malić, *Uvodna razmatranja*, u knjizi: *Najstariji hrvatski latinički spomenici (do sredine 15. stoljeća)*, Stari pisci hrvatski, knjiga XLIII, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2004., str. I-CV.
105. Mandić 1779: Antun Mandić, *Uputjenje k slavonskomu pravopisanju za potrebu narodnih ucšionica u kraljestvu Slavonije 1779.*, pretisak; Matica hrvatska, Osijek, 1998.

106. Matasović 2008: Ranko Matasović, *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika*, Matica hrvatska, Zagreb, 2008.
107. Maretić 1889: Tomo Maretić, *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*, Djela JAZU, knj. IX, Zagreb, 1889.
108. Maretić 1910: Tomo Maretić, *Jezik slavonskijeh pisaca, prilog istoričkoj gramatici hrvatskog ili srpskog*, Rad JAZU, knj 180, Zagreb, 1910., str. 146-233.
109. Maretić 1915: Tomo Maretić, *Jezik dalmatinskih pisaca XVIII. vijeka, drugi prilog istoričkoj gramatici našega jezika*, Rad JAZU, knj. 209, Zagreb, 1915., 173-240; knj. 211, Zagreb, 1916., str. 1-92.
110. Mihanović-Salopek 1992: Hrvojka Mihanović-Salopek, *Hrvatska himnodija od srednjeg vijeka do preporoda*, Književni krug, Split, 1992.
111. Mihanović-Salopek 2000: Hrvojka Mihanović-Salopek, *Hrvatska crkvena himnodija 19. stoljeća*, Alfa, Zagreb, 2000.
112. Mimica 1997: Bože Mimica, *Numizmatička povijest Rijeke*, Rijeka, br. 2, Rijeka, 1997., str. 217-398.
113. Moguš – Vončina 1969: Milan Moguš – Josip Vončina, *Latinica u Hrvata*, Radovi Zavoda za slavensku filologiju, knj. 11, Zagreb, 1969., str. 61-68.
114. Moguš 1977: Milan Moguš, *Čakavsko narječje*, Školska knjiga, Zagreb, 1977.
115. Moguš 1984: Milan Moguš, *Glagoljica kao ortografski uzorak u hrvatskoj književnosti*, Slovo, knj. 34, Zagreb, 1984., str. 263-268.
116. Moguš 1995: Milan Moguš, *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, NZ Globus, Zagreb, 1995.
117. Moguš 1999: Milan Moguš, *Hrvatska jezična okomica*, u: *Uvodna izlaganja*, Drugi hrvatski slavistički kongres, Osijek, 14. – 18. rujna 1999., Zagreb, 1999., str. 17-28.
118. Moguš 2010: Milan Moguš, *Povijesna fonologija hrvatskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 2010.
119. Muzur – Škrobonja 2006: Amir Muzur – Ante Škrobonja, *Zdravlje i zdravstvo u Rijeci*, u: *Temelji moderne Rijeke 1780. – 1830: gospodarski i društveni život*, Muzej grada Rijeke, Rijeka, 2006., str. 81-89.
120. Nosić 1991: Milan Nosić, *Josip Završnik*, Matica hrvatska Rijeka, Rijeka, 1991.
121. Partaš 1850: *Pravopis jezika ilirskoga / izdan od Josipa Partaša*; pretisak; pogovor: Lada Badurina, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2002.

122. Perić Gavrančić 2008: Sanja Perić Gavrančić, *Neobjavljeni autografi basna Đure Ferića (1739.-1820.) u odnosu prema dubrovačkoj pisanoj tradiciji*, Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, knj. 34, Zagreb, 2008., str. 285-304.
123. Pintarić 1998: Ana Pintarić, *Predgovor*, u: Antun Mandić, *Uputjenje k slavonskomu pravopisanju za potrebu narodnih ucsionica u kraljestvu Slavonije 1779.*, pretpisak; Matica hrvatska, Osijek, 1998.
124. Polić 2009: Maja Polić, *Trsatska čitaonica od početka do 1918.*, Povijesno društvo Rijeka, Hrvatska čitaonica Trsat, Rijeka, 2009.
125. Povijest Rijeke 1988: *Povijest Rijeke*, ur. Danilo Klen i Petar Strčić, Rijeka, Skupština općine Rijeka i Izdavački centar Rijeka, 1988.
126. Pranjković 1996: Ivo Pranjković, *Kurelac i Veber*, Riječki filološki dani. Zbornik radova, knj. 1, Rijeka, 1996., str. 17-24.
127. Pranjković 2008: Ivo Pranjković, *Franjevačko spisateljstvo na hrvatskome jeziku*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2008.
128. Ptičar 1995: Adela Ptičar, *Izvori pjesmarice u katekizmu Knižica duhovna (1768.)*, Rasprave Zavoda za Hrvatski jezik, sv. 21, Zagreb, 1995., str. 173-186.
129. Pužar 1999: Aljoša Pužar, *Citta di carta/Papirnati grad*, Edit - Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1999.
130. Rački 1928: Andrija Rački, *Iz prošlosti sušačke gimnazije*, Adamić, Rijeka, 2007.
131. Rački 1929: Andrija Rački, *Povijest grada Sušaka*, 1929.
132. Rački 1947: Andrija Rački, *Prilozi k povijesti grada Sušaka*, 1947.
133. Rešetar 1941: Milan Rešetar, *Glavne osobine Gundulićeva jezika*, RAD HAZU, knj. 272, Zagreb, 1941., str. 1-44.
134. Rijeka. Zbornik 1953: *Rijeka. Geografija – etnologija – ekonomija – saobraćaj – povijest – kultura. Zbornik*, Matica hrvatska, Zagreb, 1953.
135. Rišner 2006: Vlasta Rišner, *Iz jezične prošlosti i sadašnjosti*, Matica hrvatska, Osijek, 2006.
136. Samardžija 2004: Marko Samardžija, *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2004.
137. Seferović 2008: Relja Seferović, *Adventski i korizmeni propovjednici u dubrovačkoj katedrali u 18. stoljeću*, Anali Dubrovnik, 46, Dubrovnik, 2008., 81-124.
138. Selak 2009: Ante Selak, *Pogovor. Šime Starčević*, u: Šime Starčević. *Ričoslovlje*, Pergamena, Zagreb, 2009., str. 141-177.

139. Silić – Pranjković 2005: Josip Silić – Ivo Pranjković, *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb, 2005.
140. Srdoč-Konestra 1992: Ines Srdoč-Konestra, *O prvim riječkim novinama s početka 19. stoljeća*, Fluminensia, 4, Rijeka, 1992., str. 15-24.
141. Starčević 1812: Šime Starčević, *Nova ricsoslovica iliricska: vojnicsoj mladosti krajicsnoj poklonjena trudom i nastojanjem Shime Starcsevicha xupnika od Novoga u Lici*, Trst, 1812., pretisak; Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2002.
142. Stojević 1988: Milorad Stojević, *Riječka hrvatska tiskana riječ, književnost i rukopisi prve polovine XIX. stoljeća (Povijesni pregled)*, Rival, 1 – 2/I, Rijeka, 1988., str. 142-155.
143. Stojević 1997: Milorad Stojević, *SIPAK I DIRAKA, alli GLOGOVINA. Smislenka chiudoredna za mladost / LA ROSA, E LO SPINO. Favola, che in se racchiude bella morale per la gioventú*, Libellus, Crikvenica, 1997.
144. Stojević 1999: Milorad Stojević, *Riječki hvalospjevi banu Josipu Jelačiću*, Književna Rijeka, 3-4, Rijeka, 1999., str. 22-28.
145. Stojević 2000: Milorad Stojević, *Riječka hrvatska tiskana riječ i književnost XIX. stoljeća*, Riječki filološki dani. Zbornik radova, knj. 3, Rijeka, 2000., str. 417-424.
146. Stolac 1991: Diana Stolac, *Sintaksa Bartola Kašića*, Fluminensia, br. 1-2, Rijeka 1991., str. 169-175.
147. Stolac 1995: Diana Stolac, *Padežni sustav u jeziku Tituša Brezovačkoga (sintaktostilistički nacrt)*, doktorska disertacija u rukopisu, Zagreb, 1995.
148. Stolac – Holjevac 2001: Diana Stolac – Sanja Holjevac, *Kašićeva sintaksa*, Drugi hrvatski slavistički kongres, zbornik radova I., Zagreb, 2001., str. 157-162.
149. Stolac 2002: Diana Stolac, *Sintaktostilistički pristup Marulićevoj «Juditi»*, Colloquia Maruliana, XI, Split, 2002., str. 235-250.
150. Stolac – Holjevac 2003, *Metodološka načela za proučavanje dijalekatske sintakse*, Hrvatski dijalektološki zbornik, knj. 12, Zagreb, 2003., str. 137-149.
151. Stolac 2004: Diana Stolac, *Metodološki problemi u istraživanju sintakse u starim hrvatskim gramatikama*, Fluminensia, br. 1-2, Rijeka, 2004., str. 31-43.
152. Stolac 2006: Diana Stolac, *Riječki filološki portreti*, Filozofski fakultet u Rijeci, Rijeka 2006.

153. Stolac 2008: Diana Stolac, *Jezik Likarija priprostih Luke Vladimirovića*, Treći Neretvanski književni, znanstveni i kulturni susret fra Luka Vladimirović i Neretva : zbornik radova izlaganih dne 27. i 28. rujna 2007. u Metkoviću, Opuzenu i Pločama, Opuzen – Zagreb, 2008., str. 49-59.
154. Stolac 2010: Diana Stolac, *Hrvatski jezik u prvim hrvatskim novinama (Kraljski Dalmatin, 1806.- 1810.) = La langue croate dans le premier journal croate (Il Regio Dalmata, 1806- 1810)*, Hrvati i Ilirske pokrajine. Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti prigodom dvjestote obljetnice proglašenja Ilirskih pokrajina, HAZU, Zagreb, 2010., str. 573-585.
155. Strohal 1895: Rudolf Strohal, *Osobine današnjega riječkoga narječja*, Rad JAZU, knj. 124, Zagreb, 1895., str. 3-88
156. Strčić 1996: Petar Strčić, *Rijeka u Kurelčevo doba*, Riječki filološki dani. Zbornik radova, knj. 1, Rijeka, 1996., str. 25-38.
157. Šeta 1996: Višnja Šeta, *Romantičarski duh Frana Kurelca*, Riječki filološki dani. Zbornik radova, knj. 1, Rijeka, 1996., str. 181-186.
158. Tafra 1993: Branka Tafra, *Gramatika u Hrvata i Vjekoslav Babukić*, Matica hrvatska, Zagreb, 1993.
159. Tafra 1995: Branka Tafra, *Jezikoslovna razdvojba*, Matica hrvatska, Zagreb, 1995.
160. Tafra 1995a: Branka Tafra, *Obilježja hrvatske gramatičke norme do kraja 19. stoljeća*, Filologija, br. 24-25, Zagreb, 1995., str. 349-354.
161. Tafra 2002: Branka Tafra, *Jezikoslovac Šime Starčević*, u: Šime Starčević, *Nova ricsoslovica iliriska: vojnicsoj mladosti krajicsnoj poklonjena trudom i nastojanjem Shime Starcsevicha xupnika od Novoga u Lici*, Trst, 1812., pretisak; Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2002., str. 127-177.
162. Thomas 1996: Georg Thomas, *The Impact of Purisam on the Development of the Croatian Standarda Language in the Nineteenth Century*, Fluminensia, br. 1-2, Rijeka, 1996., str. 49-62.
163. Turk 1989: Marija Turk, *Grafija i ortografija u prvoj "riječkoj" knjizi "Brašno duhovno"*, Fluminensia, br. 1, Rijeka, 1989., str. 84-99.
164. Turk 1990: Marija Turk, *O grafemsko-fonemskim odnosima u Hermonovoj knjizi "Brašno duhovno"*, Fluminensia, br. 2/1989. – br. 1-2/1990., Rijeka, 1990., str. 109-116.

165. Turk 1996: Marija Turk, *Fran Kurelac i Riječka filološka škola*, Riječki filološki dani. Zbornik radova, knj. 1, Rijeka, 1996., str. 7-16.
166. Twardzik 1987: Waclaw Twardzik, *Opis Rijeke s početka 19. stoljeća iz pera Josipa Završnika*, Dometi, br. 4, Rijeka, 1987., str. 265-278.
167. Veber 1859: Adolfo Veber Tkalčević, *Skladnja ilirskoga jezika - za niže gimnazije*, Beč, 1959.
168. Vidas 1953, Kazimir Vidas, *Štampa, knjižare i društva u Rijeci*, Rijeka: Geografija – etnologija – ekonomija – saobraćaj – povijest – kultura. Zbornik, Matica hrvatska, Zagreb, 1953., str. 411.-458.
169. Vince 1968: Zlatko Vince, *Značenje Frana Kurelca kao jezikoslovca*, Rasprave Instituta za jezik, knj. 1, Zagreb, 1968., str. 221-369.
170. Vince 1998: Zlatko Vince, *Ikavica u hrvatskoj jezičnoj povijesti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998.
171. Vince 2002: Zlatko Vince, *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 2002.
172. Vončina 1975: Josip Vončina, *Jezik Antuna Kanižlića*, Rad JAZU, knj. 368, Zagreb, 1975., str. 5-172.
173. Vončina 1985: Josip Vončina, *Temelji i putovi Gajeve grafijske reforme*, Filologija, 13, Zagreb, 1985., str. 7-88.
174. Vončina 1988: Josip Vončina, *Jezična baština*, Književni krug Split, Split, 1988.
175. Vončina 1993: Josip Vončina, *Preporodni jezični temelji*, Matica hrvatska, Zagreb, 1993.
176. Vončina 1999: Josip Vončina, *Tekstološka načela*, Matica hrvatska, Zagreb, 1999.
177. Vončina 1999a: Josip Vončina, *Imenički genitiv množine od iliraca do vukovaca*, Filologija, 33, Zagreb, 1999., str. 179-221.
178. Vončina 2000: Josip Vončina, *Iz dopreporodne hrvatske latinice*, Forum, br. 10-12, Zagreb, 2000., str. 1491-1509.
179. Vranić 1996: Silvana Vranić, *Pokušaj utvrđivanja čakavskih značajki u Kurelčevim tekstovima*, Riječki filološki dani. Zbornik radova, knj. 1, Rijeka, 1996., str. 119-130.

180. Vranić 2000: Silvana Vranić, *Čakavština riječkoga prigrada u drugoj polovini 19. st. u odnosu na današnju*, Riječki filološki dani. Zbornik radova, knj. 3, Rijeka, 2000., str. 495-504.
181. Vranić 2005: Silvana Vranić, *Čakavski ekavski dijalekt: sustav i podsustavi*, Filozofski fakultet u Rijeci, Rijeka, 2005.
182. Zbornik o F. Glaviniću 1989: *Zbornik radova o Franji Glaviniću*, JAZU, Zagreb, 1989.
183. Zekulić-Stolac 1989: Diana Zekulić-Stolac, *Grafijska rješenja «Pobožnosti križnoga puta» iz 1798. godine*, Fluminensia, br. 1, Rijeka, 1989., str. 93-99.
184. Zima 1887: Luka Zima, *Njekoje, većinom sintaktične razlike između čakavštine, kajkavštine i štokavštine*, JAZU, Zagreb, 1887.
185. Zolnai 1932: Klára Zolnai, *A Magyarországi olasz nyomtatványok (1699 – 1918) – Bibliografia della letteratura italiana d' Ungheria (1699 – 1918)*, Budimpešta, 1932.
186. Zubčić 2007: Sanja Zubčić, *Iz sintakse grobničkih govora*, U službi jezika. Zbornik u čast Ivi Lukežić, Rijeka, 2007., str. 47-74.

Internetski izvori

187. <http://katalog.nsk.hr>
188. <http://www.uniri.svkri.hr>
189. <http://crolist.svkri.uniri.hr/aneu/search.html>
190. <http://www.oszk.hu>
191. <http://nektar2.oszk.hu>
192. <http://nektar.oszk.hu/en/manifestation/1592293>.
193. <http://www.bibijana-majglad.blogspot.hr>
194. <http://www.rfd.com>
195. <http://books.google.hr>
196. <http://books.google.com>
197. <http://www.vkol.cz/cs/>

VIII. SLIKOVNI PRILOZI

PISME
KOJE SE PIVAJU
POD
SVETOM MISSOM
ZAJEDNO S' PISMO
PRID
PRIDIKU.

U R I K E,
Slovima Lovrenza Karletzky

1790.

1. *Pisme koje se pivaju pod svetom missom, Rijeka, 1790. – naslovna stranica*

PISMA PRID PRIDIKU
PO
NEDILJAH, I SVETKOVINAMAH
ZAPOVIDNIMAH
ZA SVE KRALJESTVO MACXARSKO.

U Glasu Niemacske pisne: *In Nomen
des Paters. und des Sobns &c.*

U Boga Otca, i Sina
I Duha Svetog imne
O Kerstjani! na Kolina
Vi padajte prid njime.
Vasha ferca pripravite,
Kako Ihus ucsi vas;
Otca neba da molite
Slavechiga fyaki cfas.

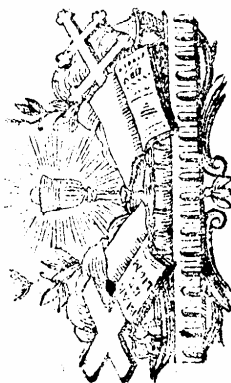
A 2

2.

LETANIE

MUKKE, I SMARTI ISUKERSTOVE,

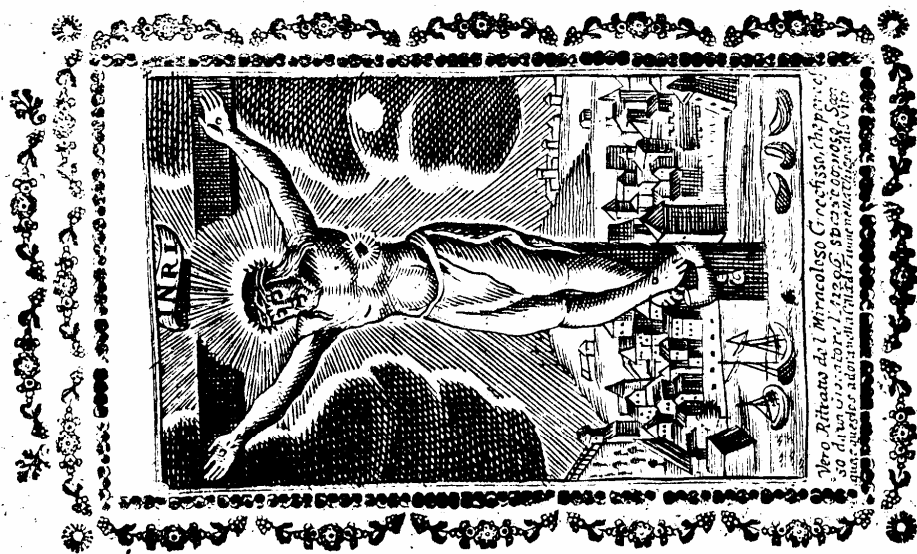
Na svatrh petoga Vjeka, poslie iz li-
voga Boka Propetja, u Riscckomu
Gradu Kamenom udarenoga, pri-
aloga Karv csudnovato je
protekla.

Isnova pritis Kane u Ricci

Po Kovrinczu Alojziju Karlezky.

1796.

3. Letanie mukke, i smarti Isukerstove, Rijeka, 1796. – naslovna stranica

1804.
M. 13. 2. 89

M. 13. 2. 89
VARHU

Navlačenja Kravokozica

dvi, u kratko, beside,

za probuditi see kolike Otce, i Majke

P O

MIOVILU NEÜSTAEDTERU.

Zdravja Tananiku, i parvome u Si-
binju Likaru, u Nimačkom jeziku
priafloxene; a sad na lirički za
Karlovačku krajinu priniesene, po
Milošivoj zapovidi Prijasnoga Nad-
Hercega CARLA, Najpervoga Vo-
jevode, i Cesarfko Kraljevškoga
Vojfke Krajne, i Morfke
Naredbenika.

Pritifkane u Ricci

P O

Udovi Karletzky.

MI IVAN KRSTITELJ JESICH
po Milofli Boxjoj, i Stolice Apos-
tolske, Biskup Senjski, i Modrski,
iliti Karbavski, Njih Cefarskoga, i
Krajjevskoga Veličanstva Tanačnik

*Pridrazim Vinograda Gospodirova
Dilovutjeljom, sojima GG. Plovinam,
i oštalina duša Škerbitejgom, Vojniš-
ke najimre četirub Vladojib kraime
kartovačke, zadržaje, i mir!*

*Evovam, uzljubljena i Jankarstu
Bratjo, po Privisvoj Njib Cefarsko-
ga, i Krajjevskoga Veličanstva Fran-
ciska II. kroz Privisnoga Nad. Her-
tega Carla, proasfne joster Nama
godne očitovavj, divi, u kratko slo-
xene, u svojoj knjizici beside! Doti-
su ove priveliku balan od navlačen-
ja Kravokozica, kojucbeau podloxne
vama ovjice, Otcu navlastito, i Maj-
ke, kolikole prie su oponenami, na-
prida u njoj metnutimi, sluciti budu,
poznati ocmob. Peboahu od onisib
winub, koja u seli svo usdarxi knji-
xica, toliko Mi sad manje snovati
zakanišmo, koliko vebma isti lebe!*

Jeli Majku igdi nahi, koji, za dojducha
škarbnu vrimena, povelu nebi poxuda, da-
se mogu posrema naravke uterti kozice?
Covičanskoga ljubitelja nachili jest igdi, ko-
ga samom od mogućnosti misljom, nebi
ponilo šarce na citovito kozicnoga pomora
iskorenutje? Otcu! Majke! Ljubeznici ljud-
ki! Providjenjehe Boxje ovu vasu doversiti
poxudu. Vi šarcano istom priante; i, eto!
vech Kozica nie!

MALI

KATEKIZMUS

S' PITANJI I ODGOVORI,

SKUPA DODANJEM

OD NAJPOTREBNIJH SVETIH SAKRAMEN-
TOV IZVADJENIM IZ POKRATČENOGA
KATEKIZMA.

ZA NAJMLADJE UČSNIKE NARODNIH
SHKOL.

S' Dopuštjenjem Duhovnoga Poglavarstva.

U R I J E K I,

Pritiskan s' Slovi Osipa Karletzky.

1 8 1 5.

izmirno dobar, i milosrdan jesi. O Boze objasni Uffanje moje!

P. Kakose more Dillo od Ljubavi probudjivati?

O. Dillo od Ljubavi na ovi nacsin probudjivati se more:

O moj Boze! ja Te ljubim izsvoga Sardca moga svarhu svih stvarih jersi Ti najvecke Dobro, neizmerno izvarstan, i svake ljubavi pridostojan; josh zato Te ljubim jersi Ti meni, i svemu stvoreniu neizmerno dobar. Xal mi je, dasam sagrisih, dasam Tebe moga svenoguchega Gospodina, moga predragoga Ota uvidil. Obchujem temeljito sve grihe, i sve grishne prigode bixati, i nikad veche suprot Tvojoj prisvetoj Volji csiniti. Uditimi Millost, da ispunim ovi Odluku moju!

P. Casu kriposti ravnajuche darxanje karshjtjansko?

O. Kriposti ravnajuche darxanje karshjtjansko jesu, po kojih derxanja Karshjtjanska tako neredujuje, da Bogu povoljna postanu.

P. Kojesu izmed ravnajuchih darxanje karshjtjansko koje karshjtjanin izvershivati mora poglavite kriposti?

O. Iz med ravnajuchih darxanje Karshjtjansko, koje Karshjtjanin izvershivati mora, jesu ove csetiri poglavite kriposti:

1. Mudrost. 2. Triznos. 3. Pravednost. 4. Jakost.

P. Kojesu kriposti glavim Grihom suprot stavljene?

O. Poniznost je suprotstavljena oholosti. Blagodarnost lakomosti. Csistoča bludnosti. Ljubav nenavidnosti. Triznost poxdarlosti. Ustarpljenje sarditosti. Vruča xelja u dobru duhovnoj linosti.

P. Csa spada josh na pravednost karshjtjansku?

O. Na pravednost karshjtjansku spadaju takojer du-xnosti, koje Isus Isukarst navlastito je priporucsil.

P. Kojesu duxenosti, koje Isus Isukarst navlastito je priporucsil?

O. Duxnosti, koje Isus Isukarst navlastito je priporucsil, jesu slideche:

1. Naj pervo kraljestvo Boxje i njegovu pravicu ishati.

2. Samoga sebe zatajiti.

3. Krix svoj nositi.

4. Isukarsta naslidovati.

5. Krotkomu i poniznomu biti.

6. Nepriatelje ljubiti, dobro csiniti onim, koji na nas marze, moliti za one, koji nas uvriduju i proganjaju.

P. Csa spada josh na pravednost karshjtjansku?

O. Na pravednost Karshjtjansku takojer spadaju one prevridne osam kriposti, koje Gospodin Isukarst na gori je ucsl, i radi kojih csovika blaxenoga je ozval, govorechi:

1. Blaxeni ubogi duhom, jerje njihovo kraljestvo Nebesko.

2. Blaxeni krotki; jer s Zemljom uladati budu.

3. Blaxeni, kojise xalosto, i tuguju; jer budu raveseljeni.

4. Blaxeni, koji gladuju i xedjsju pravicu; jer budu nasicheni.

5. Blaxeni milosrdni; jer hocheju milosardje zadobiti.

6. Blaxeni csistoga sardca; jer hocheju Boga viditi.

7. Blaxeni mirovni; jerbose budu Sini Boxji zvati.

8. Blaxeni, koji progonstvo tarpiju radi pravice; jerje njihovo kraljestvo Nebesko.

P. Casu dobra dilla jednoga Karshjtjanina?

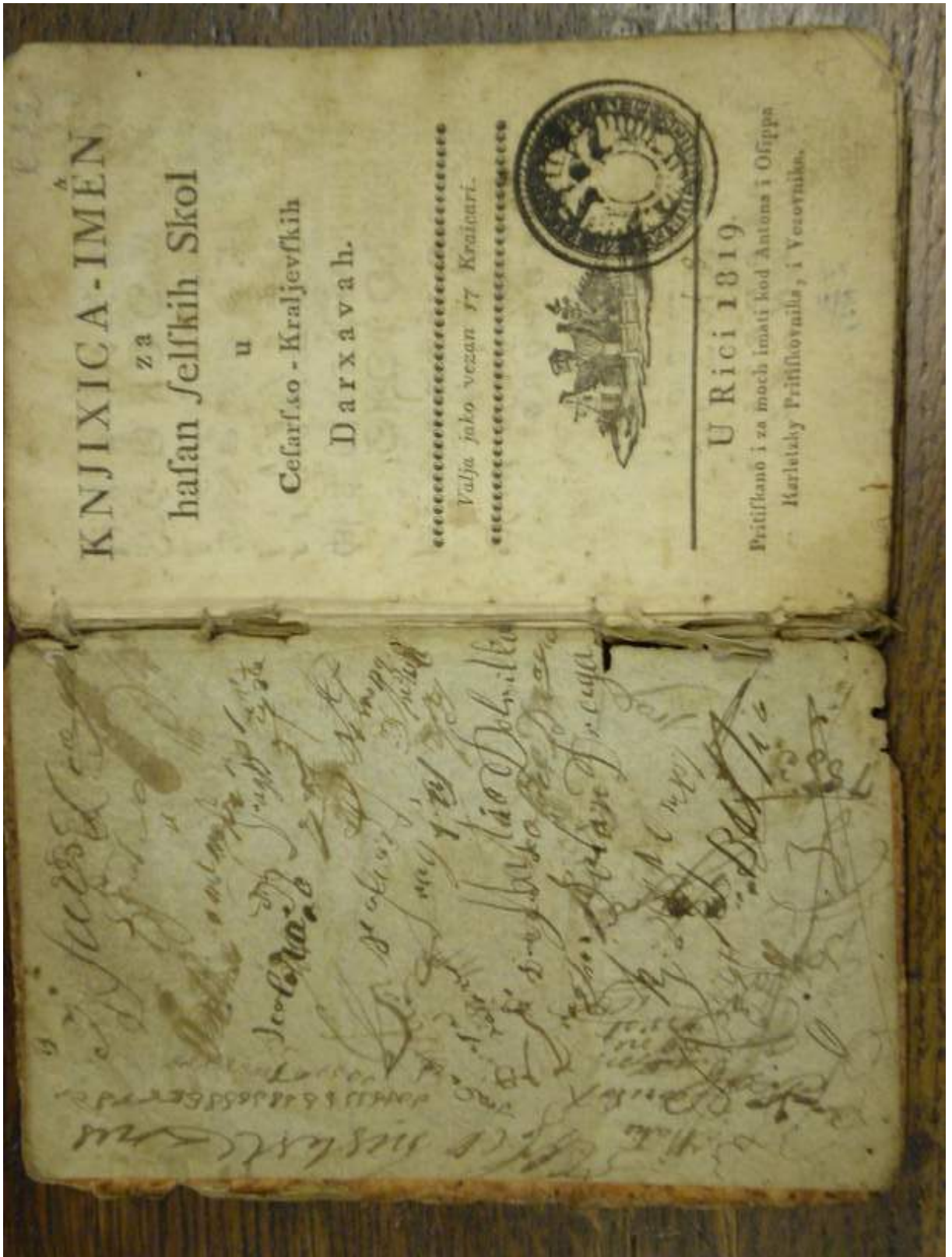
O. Dobra dilla jednoga Karshjtjanina jesu csini Bogu ugodni a Karshjtjaninu, koji njih izvershuje zasluxechi.

P. Kojasu naj osobita dobra dilla?

O. Naj osobitia dobra dilla jesu: Moliti, Postiti, Limozinu davati.

P.

*Prijemu Kraljevstva
Blaxenim s. B. de A. 29*

8. *Knjizica-imên*, Rijeka, 1819. – naslovna stranica

Ist alles gut gedroschen, so sammeln sie das lange Stroh in Schauhe. Sie streifen sie mit hölzernen Säbeln ab, daß keine Aehren und Körner zurück bleiben.

Sie rechen das kurze Stroh oben weg. Sie fegen das Korn mit dem Besen auf einen Haufen. Sie sieben es durch Neuter, und säubern es vordem von Strohhalmen und Aehren.

Zuletzt schütten sie das Korn auf die Windmühle. Einer treibt das Rad um, daß Staub und Spreu davon fliegt. Der große Kern läuft vorn heraus, der kleine fällt unten durch.

Das gepuzte Korn kommt auf den Kornboden. Man schüttet jedes seiner Art zusammen, hier den Roden, da den Weizen, dort den Hafer, die Gerste, Erbsen, Linsen.

Man sasset von Zeit zu Zeit einige Säcke Getreide. Man führet sie in die Mühle. Dort wird das Getreide zwischen zwey Steinen zu Mehl zermalmet.

Aus dem Roden machet man das Mehl zum Hausbrote. Der Weizen gibt das weiße Mehl zu Semmeln, Nudeln, Knödeln und andern Mehlspeisen. Der Müller kriegt sein Mahlgeld.

Zermalmen st. zu Staub zerreiben.

Kada je sve dobro omlacheno, tada dugu slamu na stran pobiraju. Z' dervenimi cipi nju otresaju, da klasi i zerna neostaju.

Pograde zgora kratku slamu na stran. Xito z' metlum zgernu na jedan kup. Prifjuga na reseto, i posvema od Ot'in, i od pliv ogiste.

Najzad xito na veterni malin siplju. Jedan kolo obrache, da prah, i plive razajdufe. Debelo zerno najpervo van curi, drobno doli propada.

Očisчено xito spravise u xitnicu. Sva-ko xito svoje versti skupa stavise, ovdi erx, ondi senica, tamo jačmik, zób, grab, lecha.

Napunise vech pút nikuliko vršeh xita. Vozise u malin. Ondi med dvimi kamika na muku zmeljese.

Od erxi načinise mûka za domachi kruh. Senica dava belu mûku za hljipce, rezance, testence, i drugu teštenu hranu. Malinar-se plati.

EPISTOLE
I
EVANJELJA
PRIKO SVEGA LITTA
PO REDU MISSALA RIMSKOGA
SKUPNO
MOLITVAMI I BLAGOSLOVMI
U JEZIK SLOVINŠKI PRINESENA.

1824

U Rici, Pritiskano Slovima Antona, i Josipa Karletzky.

Opaza glede Pravopisa iiti Ortographia.

Prošti, i posve lahki Pravopis ove knjige, kako i njezino izgovaranje, i prinosenje u pogledu sveudiljne nesloge slovinških knjigopisaoca u pisanju najbolje slaxese Glagoljskim Missalom, koji jedini u ovomu slavnomu jeziku od Carkve svete za narod Slovinški potvardjen, i za očitu fluxbu Boxju dopustan jest; toga radi u pisanju od njega ni malo odstupitise neima, kako i bištveno odstupilose nie neimajuchi za cilj ikoga učiti jezik slovinški, nego samo odkrivati Otajstva Boxja za Diku istoga Boga, i spasenje Puka pravovirnoga, koji nepricinjom karvju Janjca neoskvarjenoga odkupljen jest.

Za pripričiti pako svaku dvojnost, kojabiše u izgovaranju, i stivenju iste knjige dogoditi mogla, sliidi kratki uputak, kako sli-decha ofobito slova, tojest: c, ch, ç, nj, lj, S, f, S, s, x, z, izgovarajuse.

Ch, i ch, imaju sve jedan glas, i izgovarajuse kako u ričih: viche, chutiti, vricha, moguch, postechi, nechu, otichi, moguche.

C, c, prosto imase razlučiti od Ç, ç, na donji kraj u nutra zavarnutoga, iliti repatoga, i izgovarase sladko, kako: sardce, cina, pifaoc, Svetac, Otac, Car, baciti.

Ç, ç, ozdoo zavarnuto iliti repato ima glas ostar, iliti tvard kako u ričih: çovik, çelo, maç, nauçiti, poçeti, katoliçanski, plaç, reçe, çuti, svidočiti, učenik.

nj. kako: njega, nju, njih, njihov, govorenje, pitanje, bdenje, manji, njegov.

lj. kako: bolje, voljno, kraljevstvo, Evanjelje, ustarpljiv, skupljen, naučitelj, naučitelja, priatelj, priateljja.

S, f, valja razlučiti od S, s, kojase izgovaraju jednako, i to sladko, kako: Spasitelj, Spasen, slovo, slava, sin, Isuf, pisano, danas, glas, Sveti, Stipan.

S, i s, izgovarajuse jednako ostro, kako Stenje, Stov, siba, zasto, posvetiliste, dusa, godiste, vasa, Apostoo, postovati.

x, kako: xelja, xiv, Xudii, poxeliti, poxiviti, xena, xestoko.

z, kako: Zadar, zima, za, Rozalia, Izak, zakon, svezan, zdravo.

Ovaj nadslovak [^] zlamenuje podvojačenje slova samoglasnoga, svarhu kogase nahodi, kako: püt (zlamenuje tilo) misto puut, upütjenje Isufovo, kuchâ, misto kuchaa, Otacâ misto Otacaa. i t.d.

NA TRETJOJ MISSI.

Molitva. Pomolimose.

Podaj, molimote, svemoguchi Boxe: da naš Jedinorodjenoga tvojega novo po pūti porodjenje izbavi: koje pod jarmom griha staro suxanštvo uzdarxi. Po istomu Gospodinu.

Stenje Epistole B. Pāvla Apost.
ka Xudiom. Pog. 1.

Velekrat, i mnogimi načinih davno jur Bog govorechi Otcem po Prorocih, najposlie u dni ove govorio jest nami po Sinu, koga učini bastinika sviu, po komu učini i vike: koi buduchi svitlost flave, i prilika bistva njegova, i nosechi svaka riču kriposti svoje, očistenje grihâ činechi, sidi ob desnu veličanstva u privisnjih: toliko bolji od Anjelah učinjen, koliko je razlačitie od njih ime dostigao. Komubo od Anjelah ikada rekaoje: Sin moj jest ti, jalamte danas porodio? I opet: Jachu biti njemu za Otca, a on bitiche meni za Sina? I kad opet uvadja parvorodjenoga u okolis zemaljski, govori: I nekase poklone njemu svi Anjeli Boxji. I Anjelom stanovito govori: koi čini Anjele svoje Duhove, i fluxbenike svoje plamen ognjeni. Sinu pako: Pristolje tvoje Boxe u vike vika: prut pravice, prut kraljestva tvoga. Poljubiofi pravdu, i ne navidiofi nepravdu: zato poma-

za tebe Bog, Bog tvoj uljem radošti svarhu dionikah tvojih: I: Ti u počelu, Gospodine, zemlju osnova: I dila rukuh tvojih jesu nebela. Oniche poginuti, a tiches ostati, i svi kakono odicha ostaritiche: i kakono opravu prominitiches njih, i prominitichese: a ti isti on jest, i godista tvoja neche pomanjkati.

† Počelo Sv. Evanjelja po Ivanu.
Pogl. 1.

U počelu bise Rič, i Rič bise pri Bogu, i Bog biase Rič. Ovo biase u počelu pri Bogu. Svaka po njemu učinjena jesu, i brez njega nistarje učinjeno, sto učinjeno jest; u njemu xivot bise, i xivot bise svitlost ljudih: i svitlost u tminah svitli, i tmine nju nisu obujale. Bi čovik poslan od Boga, komu ime biase Ivan. Ovi pride na svidočanstvo, da svidočanstvo izvede od svitlosti, dabi svi virovali po njemu. Ne biase on svitlost, nego dabi svidočanstvo skazao od svitlosti. Bise svitlost istina, koja profvitljuje svakoga čovika prihodechega na ovi svit. Na svitu bise, i svit po njemu učinjen jest, i svit njega nie poznao. U vlastita pride, i njegoviga nepriase. A kojigodirga priase, dade njima oblast, sinovom Boxjim učinitise, onim, koji viruju u ime njegovo: koji ne od karvi, ni od hotinja pūtenoga, ni od hotinja muskoga, dali

naredjenim od Boga; nami, koji blagovalismo i pilismo s-njim, pokle ulkarfnu od martvih. I zapovidi nam pripovidati puku, i svidočiti, da on jest, koi postavljen jest od Boga sudač xivih, i martvih. Ovomu svi Proroci svidočanstvo pridavaju, da odpustenje grihaa primaju po imenu njegovu svi, koji viruju u njega.

† Naš. Sv. Ev. po Luki. Pogl. 24.

Uono vrime: Dva od učjenikah Isusovih idjahu isti dan u grad, koi biase daleko od Jerusolima miljaa sedam, imenom Emauf. I oni govorahu meu sobom od ovih svih, kojase biahu dogodila. I učinjeno bi, čimse razgovorahu, i meu sobom iziskivahu, i isti Isuf priblixajuchise gredise s-njimi; a oči njihove biahu zafinjene, dabiga nepoznali. I reče njima: Kojašu ovo govorenja, koja razlaxete meu sobom hodechi, i jeste xalostni? I odgovarajuchi jedan, komu ime biase Kleofas, reče njemu: Tiliš sam inostranac u Jerusolimu, i nisi poznao kojašu učinjena u njemu ovih danaa? Kojim on reče: Kojja? I rekose: Od Isusa Nazaranina, kojije bio čovik Prorok, moguch u dilovanju, i govorenju prid Bogom, i svakim pukom: I kako njega pridadose veliki popovi, i poglavice nasi na odsudjenje smarti, i propese njega. A mise uzdasino, dache on odkupiti Izraela: i sada svarhu sve-

ga ovoga, tretji jest dan danaf, dasu ova učinjena. Dali i xene nike od nasih pristrasilešu naf, kojefu prie dneva bile kod groba, i nenasadsi tilo njegovu, pridose govorechi, dasu one i vidjenje Anjelaa vidile, koji govore, da xiv jest. I otidose niki od nasih ka grobu, i tako najdose kako xene rekose, a njega nenajdose. I on reče njimi: O ludi, i kafni fardcem za virovati u svemu, stofu govorili Proroci! Nebiseli potribno da ova tarpi Karst, i tako da ulize u flavu svoju? I počamsi od Mojzie i od svih Prorokah, tumačase njimi u svih Pismih, koja od njega biahu. I priblixaseše ka gradu, k-komu gredihu; i onse činih, dache dalje projti. I usilovase njega, govorechi: Pribivaj s-nami, jereše večer čini, i danseje jurve nagnuo. I ulize s-njimi. I bi učinjeno, čim sidjase s-njimi za stolom, uze kruh, i blagoslovi, ter razlomi, i davase njimi. I otvorisese oči njihove, i poznase njega; a on izčeznu s-očiu njihovih. I rekose meu sobom: Nebiaseli fardce nase goruche u nami, kad govorase na putu, i tumačase nam Pifna? I ustavsise u oni čas, vratiseše u Jerusolim, i najdose skupljenih jedanajst, i one, koji s-njima biahu, govorechi: daje ulkarfnuo Gospodin do istine, i daseje ukazao Simunu. I oni kazivahu, koja biahu učinjena na putu, i kako poznase njega u razlomljenju kruha. X

110614039

OBICAJI, I MOLITVE

iz Rimfke katoličanfke knjige nauka duhovnoga izvadjene, koje najvech potribne jesu k-fluxbi Redovnika, i Pastira; za mochi doftojno polak Nauka Svete Carkve Rimfke Katoličanfke fluxiti Svete Sakramente, za pomochi Nemochnike, za Blagoflove podiliti, i ofala Bogo-ljubna Dila u Jeziku Slovinfkomu izvarsiti, koja na Duhovne Skarbnike spadahu,

U RICI 1824.

Pritiskano Slovima Olipa, i Antona Karletzky.

**Katoličansko
PITALO**

*Pastirin Dukovnin,
i Roditeljin Kerstjanstim
vruche priporceno*

OD

ŠIME STARČEVIĆA

ZACS. KAN. DUH. STOL. PRISID. I ZUPNIKA

U

KARLOBAGU.

U RIKI,
Tiskopisom brajje Karlezky
1849.

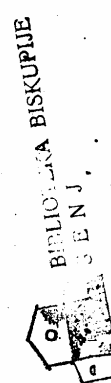
O P A S K A.

Ovo je Pitalo preneseno ponajviše iz Knjižica Lu-
 avika Domina Beeskoga Arhibiskupa Dvornoga Mismika, a
 to je „*Mein Gott und mein Alles. Achte Auflage*“, i
 „*Der katholische Examinator. Wien 1848.*“ ili je uzeto
 iz Vinca O. Mariana Jaicha, ali iz Cerkovnih knjigah Senj-
 ske Biskupije. Ja sam, tako rekavši, stvari gotove samo
 u red postavio, ili sam iste u našem jeziku istumacio,
 zeleći, da bi oju knjizicu ne samo Roditelji kerstjanski
 pri rukam imali, nego da bi se ista i marijivoj Dici, ko-
 ja se na ucsilishu dobro ponashaju, na priznanje mariji-
 vosti; i dobroga ponashanja darivala.

U Karlobagu na 24 Svibnja 1849.

Šime Starčević.
 Xipnik.

16071

OD VIRE KATOLICSANSKE.

Pitanje. *Tho je Kerstjanin Katolik?*
 Odgovor. Kerstjanin Katolik jest ono cseljade,
 iliti onaj csovik, 1. koj je onako kerstjen, ka-
 ko je Isukerst naredio, i 2. koj csversto, i ne-
 dvojbeno za istinu derxi, i izpovida sve, shto
 Isukerst po Duhu Svetomu u Rimsko-Katoli-
 esanskoj Cerkvi za virovati napervo stavija, za-
 derxavalo se ono u 45 knjigah staroga zakona,
 ali u 27 knjigah novoga zakona, ili u ustme-
 nom predavanju.

Pit. *Zasho viruje Kerstjanin Katolik ono, shto
 se u Rimsko-Katolicsanskoj Cerkvi za viro-
 vati napervo stavija?*

Odg. To viruje Kerstjanin Katolik, jerbo-on viru-
 je ne ljudim, nego Isukerstu, i Duhu Svetom,
 koji u Cerkvi Katolicsanskoj za virovati sve na-
 pervo stavljaju, shto je sam Bog po sebi, ili
 po Isukerstu ocitovao.

Pit. *Gdi se ukratko zadržava ono, shto Ker-
 stjanin Katolik ima virovati?*

Odg. Ono, shto Kerstjanin Katolik ima virovati,
 zadržava se ukratko u virovanju Apostolskom,
 koje ovako glasi:

1. Virujem u Boga oca svemoguchega stvoritelja
 neba, i zemlje, 2. i u Isusa Kersta sina njego-

GOVORI
IZ
RIMSKIEH PISAC

NA HRVATSKI JEZIK
PREVEO
FRANE KURELAC
učitelj istoga jezika na latinskih školah Rečkih.

DODATCI:
POZDRAV UČITELJA SVOJIM UČENIKOM
I
MLADOST ZANEŠENOST,
ALEGORIJA.

REKA,
ŠTAMPARIJA BRATJE KARLECKIH
1849.

17. *Govori iz rimskih pisac*, preveo Frane Kurelac, Rijeka, 1849. – naslovna stranica

PREDGOVOR.

U nas knjige drevnih Grkov i Rimljan dosta se slabo poznavaju; malo se čitaju i još manje prevadjaju; a mozebiti ni u koji jezik tako se liepo prevesti ne dađu kako u naš. Ako ko čitajuć ove prevode rekne da je tako, i da sam pravo rekao: to mi je onda vas trud što sam ga u ovu ako i sitnu knjižicu uložio bogato nagradjen. No još bi mi milije bilo kad bi koje slovinsko pero, koje bolje od mene piše, oko kakvâ drevnjaka se potrudilo, te mu staru mudrost na slovinsku knjigu prevrglo, nebi-li me za ono, što sam o našem jeziku rekao bolje opravdao nego što sam i sâm mojim prevodom uzmogao. Svakako treba da sudac bar jednim okom zažme jer mi je ovo prvi prevod: a prvi se štenci u vodu hitaju.

PREVODITELJ.

GOVOR

POSLANIČOV NARODA SKITSKOGA VE- LIKOMU LESANDRU, NEBI-LI GA KAKO ODVRATILI OD RATA. *)

Da su kako bogovi dali, te se budeš rodio onolikâ struka, kako si lakomâ srca: ni svega svieta dosta ti nebi. Jednom bi rukom hvatao istok, a drugom zapad, pak kad bi sve to zadobio, žarkom' bi suncu tragove uhodio. Ma i ovo što te je, mira nejma. Iz Evrope srneš na Oziju; **) iz Ozije opet u Evropu; pak kad ljude obladaš, to ćeš vojevati sa gorami, sa sněgovî, sa vodami i zvěrinom divljom. Nisi uzeo na um, da velika stabla dugo i dugo rastu dok narastu; a za čas je posiećeš! Nije mudro, zaglédati se u voće, do koga se nemože. Pazi, dok se ti na vrh penješ i za kitu hvataš, da nepadeš i ti i kita, koja te držala. I za lava ide glas da je ptičicam hrana bio: a uz želézo ti prione rdja. Što je tako čvrsto da mu i mala stvar naudila nebi? koja nam je bieda sto-

*) Curtius Lib. VII. cap. 8.

**) Ozija : Asia. Gledaj Pěvanija Crnogorska.

INVITO SACRO.

Nel di 16 del corrente mese, festa di S. Marciano Martire, il di cui corpo riposa in questa Insigne Chiesa Collegiata dall'anno 1662, in cui venne donato a questa Città da Sua Santità Alessandro VII Papa dietro intercessione dell'Augusto Imperatore Leopoldo I mediante l'Ordinariato Vescovile di Pola, a cui questa Città in allora era soggetta, si terrà, previo il grazioso assenso dell'Illustrissimo e Reverendissimo Monsignor Vescovo Diocesano Emerjco Osegovich de Barlabassevecz, la solenne translazione del detto S. Corpo dall'Altare Maggiore, in cui da quell'anno in poi dietro il Tabernacolo si custodiya, in un altro Altare laterale, ove sarà continuamente esposto alla Venerazione dei fedeli. In tale incontro venne appositamente eretta una nuova Arca, in cui fu riposto il suddetto S. Corpo, ornato di nuove vesti ed addoppi per cura delle locali RR. MM. Monache dell'ordine di S. Benedetto, chiudendo l'Arca nuova, come fu l'antica, a 3 chiavi, di cui, dietro l'uso vigente, una rimase in custodia di questo Collegiato Capitolo, e le altre 2 a mani degli Amministratori Padronali di detta Chiesa. Di tutto ciò fu tenuto apposito Processo verbale.

La solennità della translazione seguirà nel modo seguente:

Alle ore 4 1/2 pomeridiane del di 15, vigilia della festa del Santo, si terranno i primi vesperi; nella mattina poi del susseguente giorno 16, che cade appunto in Domenica, alle ore 10 vi sarà Messa solenne, durante la quale un Sacro Oratore dirà un Sermone illirico acconcio alla festività, e terminata la Messa si eseguirà la translazione del detto Santo, facendo, tempo permettendo, un breve giro all'infuori del Sacro Tempio.

Alternata la Processione all'Altare laterale destinato per l'ulteriore riposo del detto S. Corpo, verrà l'Arca riposta al suo sito, ed intonato indi il „Te Deum“ si darà fine alla solennità. Nel dopo pranzo alle ore 4 1/2 si terranno i secondi Vesperi.

Il defunto nostro Diocesano Jesich di buona memoria all'occasione della 2da sua visita Canonica tenuta il 23 Giugno 1796 accordò a tutti i fedeli, i quali visiteranno in questa Insigne Chiesa Collegiata il detto S. Corpo, l'indulgenza di 40 giorni.

S' invitano quindi tutti i fedeli popolani ad intervenire alla funzione suddetta, ed a porgere in tale incontro fervide preci all'Altissimo, onde per intercessione del suo S. Martire voglia allontanare da noi e da tutta la Monarchia i flagelli della guerra civile, della carestia e dei mali di qualsiasi genere, voglia conservare perpetua pace e concordia tra i Principi ed i Popoli, e spargere incessantemente copiosi frutti delle celesti sue benedizioni sopra l'Augustissimo Imperatore e Re Francesco Giuseppe I. e tutta la Imperiale e Reale famiglia regnante, affine pervenir possa felicemente al compimento della grand'opera a vantaggio spirituale e materiale di tutti i diletti suoi popoli.

FIUME l'8 Settembre 1849.

A nome del Collegiato Curato Capitolo

ANTONIO CIMIOTTI m. p.

Abate Mitrato di S. Giacomo al Palo, Preposto Capitolare, Arcidiacono e Canonico dell'Insigne Chiesa Collegiata - Assessore Concistoriale, e Sinodale Esaminatore Diocesano.

BOGOLJUBNI POZIV!

Dne 16 tekućeg mieseca, i Svetkovine S. Marciana Mučenika, kojega Tielo jurve od Lieta 1662 u ovoi odm. Skupnoj Cerkvi počiva, (u kom prikazano bi ovom Gradu od Svetosti Alessandra VII Pape odvičavajući N. Veličanstvo Cesar Leopoldo I, kroz Presvitlog onog Vriemena Biskupa iz Pole, kome onda Grad ovaj podložan bio) obderžati se hoće s' privolenjem Presvitlog, i Prečastnog Gospodina Mirka Ozegovića Barlabaseveckog Biskupa Senjskog i Modruškog sa dostojnom Svečanostjom Prenešenje rečnog Svetog Tielu s' velikog Oltara, u kom od onog lieta sačuvano deržase, na drugi pobočni mali Oltar, gdje na javno obće častjenje postavljeno bude.

Za ovu navlastito prigodu učinjena bi nova Škrinja, u koju položeno bi ono Sveto Tielo, nakitjeno novom Odičom i Uresom kroz Dobrotu ovdašnjih mnogobrojnih Koludriah Reda S. Benedikta, te zatvorena bi trimu Ključima, od kojih polak stare Navade jedan ostade zadržan kod ovog Skupnog Kaptola, druga pako dva Ključa izručena bihu Odvičnom Upraviteljstvu Cerkve; za koju Sverhu obderžano bi dotično ustmeno Viečanje. —

Svečanost pako ovog Prenešenja sleditiće ovako:

Dana 15. ovog mieseca Urom 4 1/2 po podne, koji predhodi blagi Dan ovog Svetca, služiti se bude perva Večernja, u jutro pako dojučeg dana 16. iliti buduće Nedelje o 10 uri obderžati budese pievana Missa, pod kojom Propoviednik naročiti deržati će Svečanosti ovoj prikladni Govor u Ilirskom Jeziku, te po sveršenoj Službi Božjoj slediti bude Prenešenje Spomenutog Svetca, obhodeći, ako prigodno vrieme dopustilo bude, skupnu ovu Cerkvu. —

Po overšenim Obhodom, iliti Procesionom, polužiti hoće se ovo Sveto Tielo na pobočni zato odredjeni Oltar, i zapievati se bude „Tebe Boga hvalimo:“ — i ovim načinom doversilase bude takva Svečanost, Po podne pako bitiće druga Večernja.

Pokojni blage spomene Biskup Jesić prigodom drugog po cerkovnih zakonih pripisanog Pohodjenja dne 23 Junia 1796. podario je svim viernim Kerstjanom, koji, pohodili budu rečeno Sveto Tielo u ovaj Cerkvi, oproštenje 40 danah.

Pozivljuse dakle bogoljubno svi vierni pučani na ovu Pobožnost za ondi vrućami Molbami od Previskog Boga po Posriedovanju Svetog ovog Mučenika dostignuti, da on dostoji odvratiti od nas, i od sve Austrianske Cesarevine strašne Biče gradjanskog rata, Glada i svakojakog drugog zla, — da se dostoji uzderžati viečiti Mir među Vladaoce i Puke — da rosu Svoje Milosti, i plod Blagoslova Svoga dažditi čini sverhu Njihovog Veličanstva Cesara i Kralja Franciska Josipa I, i sve priasne Cesarsko - kraljevske vladajuće Kuće Austrianske, — da tako dostignuti uzimogne preduzetu veliku onu Sverhu na duhovnu, i tiesnu Kprist svih svojih Podonikah. —

U RIECI dne 8. Septembra 1849.

U Ime Kaptola Odmiene Skupne Cerkve.

ANTUN CIMIOTTI m. p.

Opat S. Jakova kod kola, odmiene Skupne Cerkve Riečke Predstavnik, Arcidiacon, i Kanonik, cerkveni Slaborski Iskusalac, i Duhovnog Stola Prisednich.

Tip. frajelli Karletzky.

KAKO DA SKLANJAMO IMENA ?
ILI
GREŠKE HRVATSKIH PISAC
GLEDI SKLONOVANJA
OSOBITO 2-A PADEŽA MNOŽINE

OD

FRANJE KURELCA,
POPUKA NABROJANCA REČA NA LATINSKIH ŠKOLNIH REČNIKU

(Iscadjeno iz Školske tericije za godinu 1851-52.)

U RJEČU 1852.

ŠKOLA I. P. KURELCA.

NARODNI
HRVATSKI ODVJETNIK
ILI
SAVJETNI PRIRUČNIK

ZA SASTAVLJANJE
SVAKOVRSNIH POGODBAH, ILI UGOVORAH
I DRUGIH ZAKONSKIH PISAMA, MOLBAH I. T. D.

NACRTAN

na temelju Obć. Gradj. Zakonika, Trgovačkog i Mjenbenog zakona,
te obzirom na postojeće različite zemljišne ili gruntovne, i druge
najnovije austrijsko-ugarske zakone.

KNJIGA SADRŽAVAJUĆA

potrebite propise i napatke, te svakovrstne Obraznice (Formole) u
predmetih: gradjanskoga prava, sudbenih, trgovačkih mjenbenih,
pomorskih, stečajnih, nagodbenih, zemljišnih ili gruntovnih i hipo-
tekarnih, izvanparbenog postupka, baštinskih, tutorstvenih i skrb-
ničkih, obrtničkih, tiskovnog zakona, društvenih, i u obće političkih,
financijskih, karnih i. t. d. uz dodatak različitih obraznica najobi-
čnijih spisah tiućih se prepornoga gradjanskog postupka (najme
pismenog i ustmenog, brzoručnog ili sumarnog, mjenbenog, te za
najmanje tražbine (Bagatell i Mahnverfahren), kao tužbah, mol-
bah, i t. d. sa naznačenjem odnosno bularine za svaki pojedini
slučaj, i napokon obskrbljena prozbornim abecedarnim kazalom
dotičnih predmetah.

Spisao

IVAN JURAŠIĆ iz KÉRKA.

Tiskarna Franje Karletzky-a na Rieci.

1878.

100925066
100925065

Vlastništvo spisatelja.

Nazočno izdanje postavljeno je pod zaštitu obitajćih zakona u pogledu knjižnog vlasništva.

1530
1456

A. 1139/a

Kamo čevana mlo odgovara,
Kud ju ruka sa srlicem udara,
Tako znanost svoj' blago raztvara,
Nespajućem koj traži nje dara.

Juranić.

PREDGOVOR.

Knjiga ova, osobito za Dalmaciju, Hrvatsku, Slavoniu i Istriu mnogo potrebna, sa najmogućniom točnošću izrađjena, te zbog njenog sadržaja, za slavjanske pokrajine u obće, velevažna i najprva ove vrsti, jest na ntekoji način, hrvatski prevod one iste knjige — marljivo ipak preradjene, unnožene i prilagodjene najnovijim zakonom i naredbom u međuvremenu proglašanim u Austriansko-Ugarskoj carevini — koja je izašla godine 1865, u talianskom jeziku pod naslovom „L'Avvocato Popolare, ovvero Manuale Pratico i t. d. per Giovani Jurasich“ — o kojoj osobitom polivalom divaniše glasoviti časopisi „Osservatore Trieste“ od 14. Prosinca 1865, „Tergesteo“ od 16. i. m. i. godine, „Il Tempo“ od 25. Prosinca i. g., „Osservatore Dalmato“ od 27. Veljače 1866, „Alba“ od 1. Veljače i. g., „Giornale di Fiume“ od 23. Prosinca 1865 i t. d.

I zbilja, djelo koje sadržava u sebi potrebite propise i naputke, te raznovrstne Obraznice (Formole) Dokaznicah ili Izpravah, Molbah i drugih pisamah, utemeljenih na austriansko-ugarske zakone, dakle i za Hrvatsku i Slavoniu, neizuzamši najnovije, u predmetih: građanskoga prava, sudbenih, trgovačkih, mjenbenih, pomorskih, ste-

čajnih, nagodbenih, zemljišnih ili gruntovnih i hipotekarnih, izvanparbenog postupka, baštinskih, tutorstvenih i skrbničkih, obrtničkih, tiskovnog zakona, društvenih i u obće političkih, finansičnih, karnih i t. d. uz dodatak različitih obrazaca najobitnijih spisah, tičući se prepomoga građanskog postupka (najme pismenog i ustmenog, byzoručnog ili sumarnog, mjenbenog, te za najmanje tražbine, tako zvanog „Bagatell i Mahnverfahren“), kao tužbah, molbah i t. d. sa naznačenjem odnosne bularine za svaki pojedini slučaj — jednom riečju, knjiga koja sadržava u sebi sve ono, što potrebno biti može u svakdanjem životu, oten obitelji, gospodaru ili posjedniku, brodovlastniku, trgovcu, obrtniku, pomorcu, poslovodji i ostalim — mora doduše biti smatrana kao velevažna, ako je točno sastavljena, i bez obzira na dobitak, ter kada zbog svoje jasnoće i razgovetnosti, stavlja svakoga u položaj, ako je iole izobražen, da sam po sebi i bez tudje pomoći, sastavi svakojake pogodbe i druge dokaznice, tér da znađe na koju oblast ili sud, ili bularinu upotribe, tér da znađe na koju oblast ili sud, mora polag okolnosti, da se obrati.

Moja namjera bila je upravo ona, da sastavim takovo djelo — nu, eđali sam ja taj cilj postigao, ili nijesam, suditi će dakako najpravednije, izobraženo občinstvo.

Ovo poduzetje bilo je doistine mučno i preteško, ali velekorisno; tér zato, vidiv da se i rožice radostno biraju, akoprem medju trnima, željan da drugomu koristim, te prinukan po dobrom uspjehu koga steče gorepomenuti moj umotvor u talianskom jeziku: ja sam se tomu novomu podhavatu radostno upregao, upotriebiv svako moje nastojanje i žrtvovanje u priekoraćenje najzaptetnijih poteškoćah, nastojeći više putah, kao se vidjeti može, da kroz domišljate priplete, sdružim u jednoj samoj, dvie, tri, četiri

i više obrazaca, koje pak u obće, bile su po meni neprestano izrađene sa odnosnimi zakoni pred očima, tako da svatko može ovu knjigu upotriebiti, bez straha da bude u bludnji zaveden.

Osim glavnoga predmeta pako, scienio sam za shodno postaviti na ovoje mjesto jezgroviti naputak za upotriebijvanje bularinskih bilježicah (marche da bollo), zatim liestvu vrhu $\frac{1}{2}$ po do, kojno se izplaćiva kroz istih bilježicah za upise u javnih knjigah, skrižaljku za razmjenu konvencionalnog ili arbirnog novca, u onom austrianske vjednosti, i tri druge za obračunanje kamatah od 4, 5 i 6 %. Napokon u svrhu upotriebijvanja odnosne bularine u obće, za mjenice, dokaznice, molbe, osude, prizive i druge spise, osim dotičnih bularinskih liestvah I. II. III. postavio sam na koncu djela kratku al ipak dovoljnu biljegovnu Tarifu, u kojoj su abecedarnim redom uvstveni oni slučajevi koji najčestje dolaziti mogu; u to obzirom dakako, na najnovije finansične austrianske i ugarske zakone — a da se pako namah pronadji uznoguc svaki predmet sadržan u ovom Priručniku, smatrao sam za potrečno zaglaviti ga sa probornim kazalom, u kojem su takodjer po abecednom redu isti predmeti unoseni.

Ovo je dakle maleni uspjeh pretežkog podhvata, do kojeg usudiše se uzdignuti kričela nejakog mojeg umouzhita, i gdje ja, lebdieći jedino uz moje sile, pokušao sam uzlet, u obsvjedočenju da svaka znanost blagovoljno odgovara onomu, koji ju dusevno njeguje; pa ako uz javno ugodjenje, zadovoljan dospjeo budem do željenog cilja, zaboraviti ću trud, i želje moje budu izpunjene.

Na Rieci u Ožujku 1878.

Ivan Jurašić.

IX. SAŽETAK

Hrvatski jezik u izdanjima riječke tiskare Karletzky

Nakon djelatnosti Kožičičeve glagoljske tiskare (1530. – 1531.) tiskarska se djelatnost u Rijeci revitalizira tek koncem 18. stoljeća osnivanjem tiskare Karletzky. U više od sto godina rada, od kojih je neko vrijeme bila i jedina tiskara u Rijeci, u njoj je latinicom otisnut velik broj izdanja različita tipa na nekoliko jezika. Izdanja napisana hrvatskim jezikom vrijedna su građa za istraživanje različitih područja hrvatske povijesti i lokalne – riječke povijesti, a osobito su važna i za istraživanje povijesti hrvatskoga književnoga jezika i standardizacijskih procesa od konca 18. do pred konac 19. stoljeća.

U uvodnome se dijelu rada stoga iznose osnovna pitanja hrvatske književnojezične povijesti od konca 18. do konca 19. stoljeća i ciljevi rada te utvrđuju metodološke postavke. U prvome je dijelu rada dan pregled razvoja i rada tiskare Karletzky u kontekstu razvoja riječkoga tiskarstva i izdavaštva te društveno-politički i kulturni kontekst njezina nastanka i djelovanja. Prikazana je njezina višejezična tiskarska djelatnost, a posebno su prikazana izdanja napisana hrvatskim jezikom. Glavni je dio rada posvećen jezikoslovnoj raščlambi tih izdanja s posebnim naglaskom na značajkama slovopisa i pravopisa te odabranih fonoloških, morfoloških i sintaktičkih značajki hrvatskoga jezika u njima.

Na temelju provedene jezikoslovne raščlambe hrvatskim jezikom napisanih izdanja otisnutih u riječkoj tiskari Karletzky donose se podatci koji upotpunjuju sliku o književnojezičnim pitanjima i standardizacijskim procesima u hrvatskoj književnojezičnoj povijesti u razdoblju od konca 18. do konca 19. stoljeća, i to na korpusu tekstova nastalih na, u tome razdoblju ipak u izgrađivanju hrvatskoga jezičnoga standarda, perifernijemu sjevernojadranskome prostoru.

Provedena analiza potvrđuje i da je, neovisno o društveno-političkim i administrativnim uvjetima, duhovno i kulturno jedinstvo hrvatskoga jezičnog prostora utemeljeno na hrvatskome jeziku bilo neupitno.

Ključne riječi: hrvatski jezik, slovopis, pravopis, gramatičke značajke, 19. stoljeće, tiskarstvo, Karletzky, Rijeka

X. SUMMARY

Croatian language in the publications of the Karletzky printing house in Rijeka

After the work of Kozicic Glagolitic printing house (1530-1531), printing work in Rijeka was restored in the late 18th century, by the Karletzky printing house. In more than one hundred years of work (and for some period that was the only printing house in Rijeka) it printed a great number of different types of publications in several languages written with the Latin alphabet. Publications written in Croatian language are valuable materials for the research of different areas of Croatian history and Rijeka's local history, and they are particularly important for the research of the history of the Croatian language and the standardization processes that took place from the end of the 18th to the late 19th century.

Therefore, the introductory part of the thesis deals with the principal issues of Croatian literary and linguistic history from the end of the 18th to the end of the 19th century. It also brings the aims of the thesis and defines the methodology. The first part of the thesis brings a survey of development and work of printing house Karletzky in the context of development of Rijeka's printing work and publishing trade. It also brings sociopolitical and cultural context of its appearance and work. The thesis shows the Karletzky multilingual printing work, but publications written in Croatian language are of special interest. The main part of the thesis brings the linguistic analysis of these publications with special emphasis on orthographic features and selected phonological, morphological and syntactic features of the Croatian language.

On the basis of the linguistic analysis of the publications written in Croatian language and printed in the Karletzky printing house, data which complete the picture of literary and linguistic issues and standardization processes in Croatian history from the end of the 18th to the end of the 19th century are determined.

The conducted analysis also confirms that, regardless of sociopolitical and administrative conditions, spiritual and cultural unity of the Croatian linguistic area based on the Croatian language was unquestionable.

Key words: Croatian language, orthography, grammatical features, 19th century, printing work, Karletzky, Rijeka